

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Харків - 2000

ББК 63. 3 (2Ук) я 73 І - 90

Автори: *С.С. Арбузова, Л.М.Бєсов, Л.І.Даниленко, В.В.Морозов, В.І.Ніколаєнко, Ю.І.Озерський, М.М. Олійник, М.К.Подольський, І.С.Понеділок, Л.П.Савченко, В.І.Силантьєв, В.М.Скляр, С.С.Ткаченко, Л.І.Хазієва.*

Під загальною редакцією *В.І.Ніколаєнка*

Рецензенти: д.і.н. проф. Г.І. Костаков; кафедра історії Харківського державного педагогічного університету; кафедра українознавства Харківської державної академії технології і організації харчування.

Курс лекцій з історії України підготовлений викладачами кафедри політичної історії Харківського державного політехнічного університету у відповідності з навчальною вузівською програмою і охоплює весь історичний шлях, який пройшов український народ від початку освоєння території нашої країни до сучасного часу.

ВСТУП

Курс лекцій з яким ви знайомитесь висвітлює історичний шлях який пройшла Українська держава. Його виклад розпочинається з перших людських поселень на території України і доводиться до сучасного періоду.

Площа України - 603, 7 тис. квадратних кілометрів, чисельність її населення трохи більше 49 млн. чол. За територією і чисельністю населення Україна входить в число найбільших країн Європи. Ця стародавня земля розташована на південному Заході Східно-Європейської рівнини. Дві третини України складають родючі черноземи. Вона багата кам'яним вугіллям Донбасу, залізними й марганцевими рудами Придніпров'я, мармуром Закарпаття й Житомирщини. Більше 1700 найменувань корисних копалин міститься в її надрах. Україна має потужну горну й кольорову металургію, електроенергетику, практично всі сучасні галузі машинобудування, включаючи й космічну, розвинуту харчову й легку промисловість, необхідні умови для розвитку інтенсивного й високорозвинутого сільського господарства.

Україна - держава великої й складної історії. В даній книзі її історія дається в хронологічному порядку і тільки в окремих випадках виклад побудований тематично. Її автори намагались з позицій історичної правди і наукової об'єктивності (на основі достовірних джерел) відтворити реальну картину соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя України. Особлива увага приділяється ліквідації "білих плям" в її історії, зокрема, висвітлення питань складного процесу українського державотворення, трагічних подій другої половини XVII - першої половини XX ст., проблем пов'язаних з отриманням Україною реальної самостійності і суверенітету. Авторський колектив приділяв значну увагу історичним подіям не тільки Наддніпрянщини й Сходу, а й тому, що відбувалось на території, яка входила до складу польського й угорського королівств, пізніше до складу

Австро-Угорської імперії, а між двома світовими війнами до Польщі, Чехословаччини, Румунії й Угорщини.

Книга написана у відповідності з вузівською програмою. Автори поставили перед собою мету, викласти в ній доступно історичні події у вигляді навчальних лекцій, присвячених окремим періодам історії України. Спираючись на нові методологічні підходи, автори намагались використовувати не тільки наукові праці найбільш авторитетних вітчизняних істориків, які з'явилися в останній час, а й оригінальні джерела, даючи їм своє авторське трактування.

В книзі рівномірно висвітлюються як події сивої давнини, так і недавні (виклад історії України завершено 2000 р.). У виданні, як на наш погляд, здійснюється об'єктивне, правдиве, без стереотипів, міфологізації та недоречного “зверх патріотизму” вітчизняної історії.

Ця книга, як навчальний посібник, розрахована в першу чергу на студентську й учнівську молодь. Разом з тим, ми вважаємо, що вона може викликати інтерес у всіх, хто цікавиться історією України. Сподіваємось, що вона допоможе донести до серця і розуму її читачів усвідомлення іспиту, що Україна, яка пройшла складний, інколи трагічний, а разом з тим і героїчний шлях, гідна великого європейського народу.

З М І С Т

- Вступ* Ніколаєнко В.І., Олійник М.М
- Лекція 1.* Вступ до вивчення курсу “Історія України .(І.С.Понеділок)....
- Лекція 2.* Сторінки української стародавньої історії. (І.С.Понеділок)
- Лекція 3.* Київська Русь. Галицько-Волинська держава (IX - середина
XIU ст.) (С.С.Арбузова, Л.І.Даниленко).....
- Лекція 4.* Україна під владою Литви та Польщі (XIV - перша половина
XVII ст.) (С.С.Арбузова)
- Лекція 5.* Українська національна революція (1648-1676 рр.). (С.С. Арбузова,
В.М.Скляр).....
- Лекція 6.* Політичний устрій та соціально-економічний розвиток в українських
землях в другій половині ХУЛ - ХVIII ст. (С.С.
Арбузова, В.М.Скляр)
- Лекція 7.* Соціально-економічний розвиток та суспільно-політичне життя в
українських землях у ХІХ ст. (Л.П.Савченко)
- Лекція 8.* Українські землі в умовах загальноросійської кризи (1990-1917
рр.). (С.С.Ткаченко)
- Лекція 9.* Боротьба за національне відродження державності України (1917 -
1918 рр.). (Л.М.Бєсов).....
- Лекція 10.* Посилення громадянської війни. Перемога Радянської влади в
Україні (1918-1921 рр.). (Л.М. Бєсов).....
- Лекція 11.* УСРР в умовах нової економічної політики. (М.М. Олійник).
- Лекція 12.* Соціально-економічне, політичне та духовне життя в Українській
РСР (1929-1938 рр.). (М.К.Подольський)
- Лекція 13.* Україна в роки другої світової війни (1939-1945 рр.).
(Ю.І.Озерський).....

- Лекція 14.* Україна в період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955 рр.). (Л.І.Хазієва).....
- Лекція 15.* Соціально-економічні процеси та політичне становище в Україні у середині 50-х - першій половині 80-х років.....
- Лекція 16.* Процес перебудови в СРСР і вплив цього на економічний і політичний етап в Україні (квітень 1985 - серпень 1991 р.) (В.В.Морозов)
- Лекція 17.* Розбудова незалежної Української держави: тенденції розвитку, проблеми (В.В.Морозов).....
- Загальні висновки (В.І. Ніколаєнко, М.М. Олійник)

Лекція 1. ВСТУП ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

Розпочинаючи вивчення курсу “Історія України” ми перш за все повинні визначити, яке значення мають історичні знання у розвитку суспільства і підготовці майбутнього спеціаліста - людини з вищою освітою. Необхідно глибоко усвідомити сутність предмету “Історії України”, тобто коло тих питань, які вона вивчає як навчальна дисципліна.

Вивчення будь-якої дисципліни ґрунтується і забезпечується використанням певної методології і тому кожному, хто вивчав історію України, нею треба володіти. Зазначимо також, що треба чітко зрозуміти, що складні процеси вітчизняної історії не можуть бути пізнаними без синтезованого використання досягнень інших суспільствознавчих дисциплін: філософії, теоретичної економіки, культурології, соціології, права, політології, а також активного застосування методів природничих та технічних наук, особливо математики.

Оволодіння курсом історії України відбувається у відповідності з певною періодизацією та на основі вивчення значної кількості різноманітних джерел. Всі вищеназвані проблеми розкриваються в даній лекції за таким планом:

1. Значення історичних знань у розвитку суспільства і особистості.
2. Предмет і методологія історії України.
3. Джерела та періодизація вітчизняної історії.

1. Значення історичних знань у розвитку суспільства і особистості.

Існує багато значень поняття “історія”. Одне з них означає загальний процес розвитку суспільства, тобто мова йде про всесвітню історію. Під всесвітньою історією ми розуміємо шлях, що його пройшло людство протягом свого існування. Всесвітня історія покликана давати узагальнююче уявлення про розвиток суспільства в його поступальному русі від нижчих ступенів до

більш високих. Всесвітня історія - це історія всіх народів. Під "історією" в більш вузькому значенні слова розуміємо життя і розвиток суспільства. Терміном "історія" визначається наука, що вивчає минуле людства.

"Батьком" історичної науки правомірно вважається грецький мандрівник і вчений Геродот (V ст. до н.е.), який написав дев'ятитомну "Історію", що дійшла до наших днів. Цей твір став взірцем для наступних поколінь дослідників.

Створюючи історичні праці, вони зберігали для нащадків пам'ять про життя і діяльність своїх попередників, колорит епохи, які вже не могли повторитися. Ці праці як застигле дзеркало, куди можна в будь-яку хвилину подивитись і порівняти свої дії з діяльністю предків. Інакше кажучи, історичні праці виконують роль підручника з життя минулих епох.

Історія - наука, що розкриває різноманітність форм суспільства, дозволяє усвідомити складність шляхів, якими рухається людство в своєму розвитку. Вона, як кожна наука, не може існувати без систематизації об'єктивних знань, без теоретичного узагальнення емпіричного матеріалу, без проникнення в саму сутність досліджуваних явищ шляхом розкриття внутрішніх законів, які керують цими явищами.

До минулого люди звертаються не заради простої цікавості, а щоб краще зрозуміти сучасність, яка є результатом довготривалого історичного розвитку, уособленням спадковості суспільного процесу.

Співвідношення історії і сучасності концентрує в собі ті проблеми, які залишаються актуальними на всіх етапах розвитку історичної науки. Ще представники античної історіографії ставили питання про роль історії та історичного досвіду в житті суспільства. У середньовіччі набув широкого розповсюдження погляд на історію як на направлений процес з певною домінантною морально-етичних факторів. В історіографії нового часу окремі аспекти співвідношення історії і сучасності розглядалися у зв'язку з вивченням проблем культури соціального забарвлення. Мали місце спроби знайти

причини класових конфліктів, порівнюючи їх з подібними явищами минулого. Якраз історіографія XVIII - XIX ст. поставила співвідношення історії і сучасності як одну з найважливіших проблем. Це було пов'язано з загальним прогресом науки, в т.ч. історичної.

Цілком ясно, що на тому етапі теорії пізнання, коли історична наука, за словами Ф.Енгельса, існувала “без критики” та “без філософії”, співвідношення історії і сучасності не було спеціальною проблемою в нинішньому її розумінні та за змістом, який сьогодні ми вкладаємо. Підвищення ролі науки в суспільному житті, внутрішня логіка розвитку історичного пізнання та необхідність розробки методів історичних досліджень багато в чому визначають і сьогодні важливість поставленої проблеми.

Розвиток історичної думки, нових методик та прийомів дослідження дозволяють побачити нове навіть у багаторазовому вивченому фактичному матеріалі. Об'єкт історичного дослідження не є назавжди скам'янілим і незмінним. Археологія дає багато прикладів таких відкриттів, котрі змушують по-новому розглядати давно відомі, здавалося б, досконально вивчені пам'ятки матеріальної культури. Каміння починає “говорити” і дозволяє заново, інколи з досить суттєвими корективами відтворювати картину віддаленого минулого.

У більш близькі історичні епохи будь-який об'єкт, з яким зустрічається історик, може здивувати дослідника своїм перетворенням, коли відкриваються раніше невідомі про нього дані.

Однією з умов глибокого і всебічного розуміння минулих і сучасних епох є увага до історико-культурних процесів. Вивчення історії культури має виключно важливе значення для з'ясування зв'язків видатних явищ у культурному, особливо художньому, житті з тими надзвичайно складними процесами, якими так багата сучасна історія. Сьогодні на одне з перших місць виступає пізнавальна функція історичної науки - нагромадження і збереження фактів про минуле, їх аналіз, виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Іншими словами - вироблення історичного знання - узагальненого і

усвідомленого соціального досвіду людства.

Історична наука в житті суспільства відіграє практично-прогностичну роль. Це пов'язано з тим, що знання історії дозволяє не тільки враховувати досвід минулого, а й прогнозувати результати при вирішенні сучасних проблем. Однак, слід зауважити, що теза про те, що людина, глибоко пізнаючи минуле, може з високим ступенем достовірності прогнозувати майбутнє, є великим перебільшенням.

Соціологічні закони, що діють в людському суспільстві, нічого спільного з “яснобаченням” не мають. “Яснобачення” - в даній сфері річ фантастична. Проте, зовсім інше - спроба, пізнавши історичні корені тенденцій, що діють в сучасному світі, передбачити подальший рух у тому чи іншому напрямку та його наслідки.

Історична наука формує світогляд та історичне мислення людини, історичну свідомість суспільства. Справді, якщо сформоване історичне мислення передбачає розуміння суспільного розвитку як складного руху, де все нове обумовлено попереднім, а відживаюче старе передає свої набутки новому, то нерозвинутість цієї якості породжує ілюзію можливості будь-яких соціальних експериментів, реалістичності найфантастичніших програм - або, навпаки, прагнення всупереч потребам часу за всяку ціну зберегти віджиле.

Слабкість історичної свідомості народу робить його жертвою маніпуляторів громадською думкою, в кризові моменти веде до апатії та бездіяльності або в пастку ідей тоталітарного характеру.

Розвиток світового історичного процесу закономірно призвів до появи на політичній карті Європи нової держави - України.

І сьогодні йде не швидкий, але безупинний процес становлення суверенної соборної української держави, відбуваються серйозні зміни в суспільно-політичному житті нашого народу. Активні процеси національно-культурного відродження України викликали зростання інтересу до джерел рідної історії. Це ще раз підтверджує життєздатність української нації, бо

кожна свідомо мисляча людина повинна знати та любити минуле своєї землі, свого народу. Історична наука, як у минулому, так і в наші дні, була і є невичерпним джерелом патріотичного виховання.

Нація, що нехтує власною історією, ставить під сумнів і своє майбутнє. І тисячі разів неправі ті, хто стверджує, що взаєморозуміння між народами починається не з національного, а з інтернаціонального виховання.

В той же час виховання громадянина - патріота передбачає, що його світогляд не повинен замикатися тільки на своїх національних почуттях, проблемах та інтересах. Наша держава - це країна з багатонаціональним складом населення, і ми маємо безліч прикладів, коли представники неукраїнського походження виступали як провідники і захисники українського відродження, підносили нашу національну науку та культуру. Серед них В.Антонович, Т.Рильський (поляки), М.Вовчок, О.Єфименко (росіянки), С.Русова (скандинаво-російсько-французького походження), Ю.Клен (австрієць) та багато інших. Представники української нації М.Гоголь, Ф.Достоевський, М.Міклухо-Маклай, А.Чехов стали окрасою російської культури, Ю.Дрогобич - італійської, В.Ярошенко - японської. Українці ніколи не забували, що для нашого народу врятували Т.Шевченка кращі представники російської демократичної інтелігенції, серед яких були К.Брюллов і В.Жуковський.

Отже, історична наука вже більш як дві тисячі років активно впливає на хід розвитку всіх сторін людського суспільства, виступаючи в ролі могутнього двигуна соціально-політичного прогресу і вихователя наступних поколінь, які формують свій світогляд, спираючись на історичний досвід минулого.

2. Предмет і методологія історії України.

Історична наука як система знань про природу суспільства та його розвиток має свою специфіку, яка полягає в тому, що головна увага спрямовується на вивчення минулого.

Поняття “предмет науки” відображає сутність знання, яке вона дає,

формулює мету наукового пошуку. Тому предмет історії України складають процеси і закономірності формування і розвиток людського суспільства на території сучасної України, визначення проявів загальноісторичних рис і особливостей його економічного, соціально-політичного, культурного життя, місця і ролі України і її народу в загальнолюдському історичному процесі.

24 серпня 1991 р. на політичній карті світу постала нова держава - Україна. В межах її кордонів знаходяться майже всі етнічні українські землі.

Україна - європейська держава, друга в Європі за площею (603,7 тис. кв.км.) і п'ята за чисельністю населення (близько 50 млн.чол.), має 6,5 тис. км. кордонів, з яких понад одна тисяча морських.

Україна має важливе геополітичне становище як східно-європейська країна. Вона - вузол транспортних комунікацій з Азії через Росію до Західної Європи. Володіє величезним економічним потенціалом, який, хоча й ослаблений багатолітньою кризою, становить могутню базу подальшого прогресивного поступу. 70% її території придатні для використання в сільському господарстві. Їй належить третина площ світових чорноземів. Такого багатства не має жодна країна. Надра України багаті на різноманітні корисні копалини - від вугілля і нафти до урану і золота. Недостатньо ефективно їх використання сьогодні в економіці пов'язано з відсутністю нових технологій видобутку та переробки.

Ще двісті років тому побачила світ "История Малой России" Д.М.Бантиш-Каменського. Але ґрунтовне вивчення історії України розпочалося з середини ХІХ ст., коли зі своїми дослідженнями виступив М.І.Костомаров. Його наукові та літературно-художні праці охоплювали широкий спектр вітчизняної історії в тому числі героїчної епохи боротьби українських козаків ХУІ-ХУІІІ ст., коли наш народ знемагав під владою Речі Посполитої. Однак історія України розглядалася в контексті історії Росії та Польщі.

В кінці ХІХ - на початку ХХ ст., продовжуючи започатковане своїм

учителем В.Антоновичем, з науковими працями виступив видатний історик та український громадський діяч М.С.Грушевський. У фундаментальному багатотомному дослідженні “Історія України - Руси” М.С.Грушевський переконливо довів, що українство має самостійну більш як тисячолітню історію, що наш народ розвивався не на узбіччі світової історії і має велике майбутнє.

З другої половини ХІХ ст. на історичну науку великий вплив справила нова філософія - марксизм, яка декларувала розвиток людства як безперервний поступовий прогресивно-формаційний процес. Стверджувалось, що кожен народ у своєму розвитку проходить послідовно шлях від первіснообщинної до комуністичної формації. В основі такого підходу був покладений розвиток способу виробництва матеріальних благ.

Коли в Росії у 1917 р. вибухають одна за одною дві революції і до влади приходить партія більшовиків, а в Україні терпить поразку національно - визвольний рух, марксистський підхід до вивчення історії утверджується як єдиний і непорушний. Усякий дослідник, що відходив від цих принципів, переслідувався, а то й репресувався, нерідко навіть фізично знищувався. Ті історики минулого, що обстоювали за українцями самобутність, окремішність від російського народу, оголошувалися “українськими буржуазними націоналістами”, а їхні праці вилучалися з наукового обігу як шкідливі. Ярликом “буржуазного націоналіста” був затаврований й М.С.Грушевський, а вся його наукова школа розгромлена.

І хоча радянськими дослідниками було написано тисячі монографій та статей з різних аспектів минулого українського народу, історія України розглядалася в контексті історії Росії, а всі суспільні рухи як такі, що доповнювали або ж прагнули до об’єднання з загальноросійським визвольним рухом.

Це повністю стосувалося також і проблем культурного процесу.

Не зважаючи на вкрай несприятливі умови, в яких працювали

суспільствознавці, радянські історики розробили кілька важливих методологічних принципів (правил), що не втрачають свого значення і сьогодні. В першу чергу це відноситься до поняття методології вивчення історії.

Методологія - вчення про наукові методи пізнання та їх сукупність, що використовуються в будь-якій науці. Звичайно, історична наука має свої, тільки їй притаманні методологічні принципи і методи (прийоми).

До них треба віднести принцип історизму. Історизм - один із засадничих принципів світогляду, він - методологічна основа вивчення історичного минулого. Цей принцип вимагає всяке явище сучасне і в минулому розглядати, по-перше, в його виникненні, розвитку і змінах, по-друге, у взаємозв'язках з іншими явищами та умовами даної епохи, по-третє, з врахуванням попереднього досвіду та історії. Принцип історизму вимагає розкриття глибинних тенденцій суспільного розвитку.

Виключне значення має принцип об'єктивності. Він вимагає всебічного висвітлення історичних фактів, правдивого розкриття успіхів та невдач, перемог і поразок, сприятливих обставин і реальних труднощів. А також такого висвітлення подій і явищ історії, коли обов'язковим є врахування тенденцій та перспектив їх подальшого розвитку.

Важливою умовою ґрунтовності дослідження історичних процесів є опора на фактичний матеріал. При цьому неприпустимі як абстрактно - соціологічні конструкції без конкретного вивчення фактів історії, так й ілюстративний метод, коли для підтвердження свого висновку дослідник відбирає вигідні йому приклади. Тільки тоді наукові висновки мають тверду силу переконливості, коли вони спираються не на окремі факти, а на сукупність тих з них, які стосуються даної проблеми. Справжнє пізнання предмета досягається на основі вивчення всіх його аспектів, усіх зв'язків та "опосередкованостей".

Важливе значення має порівняльно-історичний метод. Співставлення

однопорядкових явищ на матеріалі різних регіонів в межах однієї епохи часто дає ключ до розуміння найбільш суттєвих моментів історичного процесу. Будь-яке історичне явище існує не само по собі, а як складовий елемент історичного процесу, поза яким воно не може виникнути. Зрозуміло, історик іноді має справу і з окремою одночасовою подією чи фактом, які позбавлені довготривалого періоду. Але і в цьому випадку його пояснення можливі тільки при врахуванні всіх обставин, чому сприяє порівняльно- історичний метод, який дозволяє з'ясувати причину історичного явища, його місце в ряду інших пов'язаних з ним фактів та явищ.

Широке застосування в історичній науці знаходить також статистичний метод. При його допомозі в багатьох випадках відкривається можливість виявляти закономірності певних процесів, пов'язаних в першу чергу з наявністю масових показників. Названий метод допомагає виявляти динаміку соціального і економічного розвитку та в значній мірі судити про його кінцеву детермінованість. Але вирішальною умовою його використання в будь-якому історичному дослідженні є неприпустимість будь-якої тенденційності як у виборі статистичних показників, так і в їх внутрішньому групуванні. Завжди виникає необхідність у критичній перевірці того статистичного матеріалу, з яким має справу дослідник.

Важливу роль в історичному дослідженні відіграють так звані допоміжні дисципліни (генеалогія, геральдика, історична метрологія, нумізматики, палеографія і т.д.). Розвиток цих дисциплін забезпечує високий рівень аналізу історичних першоджерел.

Велика кількість методів, що використовуються в історичному дослідженні, в значній мірі залежить від того, що вони нерідко є результатом розвитку кількох наукових дисциплін і запозичуються з їхньої практики, виступаючи в найрізноманітніших сполученнях.

На початку ХХ століття на Заході народилася і набула бурхливого розвитку історіософія, яка заперечувала прямолінійно-стадіальний розвиток

людства, обстоюючи багатоваріантність історичного процесу. Тобто почала утверджуватись думка, що ріка світової історії не є потужним, єдиним річищем, а складається з різноманітних окремих рукавів. Людство постійно народжувало і продукує різноманітні форми історичного існування, що їх одні дослідники називають культурами, інші - цивілізаціями. Існуючи синхронно і паралельно, цивілізації розвиваються власним шляхом і взаємодіють одна з одною.

Носіями таких ідей на Заході були Освальд Шпенглер та Арнольд Тойнбі. Оскільки цей підхід заперечував фундаментальні складові марксистської історичної концепції, праці О.Шпенглера та А.Тойнбі тривалий час залишалися невідомими радянському читачеві.

Останнім часом коротка версія десяти томного “Дослідження історії” А.Тойнбі опублікована в російському (1991 р.) та українському (1995 р.) перекладах. Своєрідний історіософський підхід цього автора до історичного розвитку людства дає можливість по-новому розглянути історію та сьогодення Східної Європи і України зокрема.

У межах останніх п'яти тисячоліть світової історії названий дослідник розрізняв близько двадцяти вищих суспільств, які дістали назву цивілізацій.

Сім цивілізацій А.Тойнбі не мали пращурів - єгипетська, андська, мінойська, шумерська, індійська, давньокитайська, майя. П'ять останніх породили дочірні цивілізації: індська - індуїстську, давньокитайська - далекосхідну китайську та далекосхідну корейсько-японську. Мінойська цивілізація породила сірійську та еллінську. Від сірійської походять ісламські - іранська та арабська. Еллінська цивілізація була матір'ю західнохристиянської та східнохристиянської, або православної. Остання складається з двох споріднених цивілізацій - православно-візантійської та православно-руської.

По А.Тойнбі, дочірні цивілізації зароджувалися в тілі вмираючої материнської внаслідок внутрішніх або зовнішніх соціальних суперечностей.

Весь життєвий цикл цивілізації А.Тойнбі докладно простежив на прикладі античної та похідної від неї західнохристиянської цивілізації, екстраполюючи висновки на інші вищі суспільства світової історії.

Антична цивілізація в V ст. до н.е. пережила добу лихоліття (Пелопоннеські війни), за якою постала світова держава цієї спільноти (Римська імперія), та це був початок вмирання. У середовищі римського пролетаріату (широких верств суспільства) вкоренилася, а потім поширилася на всю державу та її варварську периферію світова релігія античної цивілізації - християнство.

З розпадом Римської імперії вмираюча антична цивілізація породила дві дочірні - західнохристиянську та східнохристиянську (або православну), які успадкували материнську світову релігію.

Православно-руська цивілізація отримала з Візантії Біблію, перекладену староболгарською (церковнослов'янською) мовою, тоді як увесь інтелектуальний спадок античної цивілізації виявився слов'янській Русі недоступний, бо лишився у грецьких та латинських оригіналах неперекладеним. Це зумовило кращі стартові можливості західнохристиянської цивілізації порівняно з православно-руською. Не випадково європейська освіта, наука, культура (ренесанс, бароко) поширилися в Україні внаслідок її латинізації у XIV-XVII ст. Коли перші університети в Західній Європі виникли в XII ст., то в Україні лише в XVI - на початку XVII ст. При заснуванні Острозької й особливо Києво-Могилянської академії взірцями були університети Заходу.

Згодом у XVIII ст. вестернізація через Україну та петербурзьке “вікно в Європу” докотилася й до Росії.

З шести цивілізацій, які за А.Тойнбі збереглися до нашого часу (західнохристиянська, православно-руська, китайська, японо-корейська, індійська, ісламська), лише західноєвропейська не увійшла у фазу занепаду, бо досі не збудувала світової держави. Її постанню передують надлам та розкол

суспільства, що веде до збройних конфліктів - так званої доби лихоліть. На думку А.Тойнбі, надлам західнохристиянського суспільства стався ще у середні віки. Добою лихоліть він вважає релігійні війни ХУІ-ХУІІ ст. та національні конфлікти в Європі ХІХ-ХХ ст. Відомі три відчайдушні спроби створити світову державу західноєвропейської цивілізації, що зазнали поразки: спроби Наполеона на початку ХІХ ст. та німців у І та ІІ світових війнах. Оскільки така держава ще не побудована, то західноєвропейська цивілізація знаходиться десь на середині свого історичного шляху і ще має певні перспективи.

Органічне існування православно-руської цивілізації завершилося надламом Київської Русі у ХІІ ст. Добою лихоліть для неї була феодальна роздробленість у ХІІ ст. та агресія татаро-монгольських орд, Литви, Польщі, Угорщини у ХТТТ-ХУТ ст. Світова держава православно-руської цивілізації виникла внаслідок зміцнення Московського князівства, завоювання ним Новгородської Русі у ХУІ та України в ХУІІІ ст.

Східнохристиянська цивілізація розвивалася в умовах зростаючого тиску з боку більш прогресивної (завдяки динамічній ринковій економіці) західнохристиянської.

Ось уже 1000 років збройні зіткнення християнських Заходу та Сходу точаться переважно на землях українців, білорусів та прибалтійських народів, чим пояснюється драматизм історичної долі цих народів та їхня тривала бездержавність.

Починаючи з реформ Петра І, недобудована православно-руська світова держава протягом останніх 300 років трансформувалася за канонами західноєвропейського державотворення в периферійно-європейську імперію російського етносу.

Претензії Російської імперії на статус держави всієї православної цивілізації не були безкорисливими. Вони виправдовували російську експансію на землі сусідів. У ХІХ ст. ці псевдонаціональні гасла

російського імперіалізму набули форми слов'янофільства, справжня сутність якого полягала в ідеологічному забезпеченні розширення меж держави Російського етносу.

Нового життя гасла наднаціональності Російської імперії набули у ХХ ст. СРСР (фактично більшовицька Росія) проголосив себе всесвітньою державою трудящих.

Розпочатий Петром I процес вестернізації Росії (тобто поглинання західнохристиянською цивілізацією останнього осередку східнохристиянської) так і не перекреслив претензії Російської імперії на особливий історичний шлях, світове панування, богообраність.

Жовтневий переворот 1917 р. слід розглядати як потужну реакцію традиційної, православної свідомості на експансію західнохристиянської цивілізації. Паростки західного способу виробництва (ринкова економіка) були жорстоко знищені разом з її носієм - буржуазією.

Православне християнство замінили західноєвропейською за походженням марксистською філософією. Марксизм в Росії набув рис своєї релігії, де в ролі Мойсея виступав Маркс, Месії - Ленін, святого письма - їхні твори, а роль войовничої церкви виконувала партія.

Врешті-решт більшовики стали жертвами ними ж декларованого закону: "Буття визначає свідомість". Західноєвропейські технології та виробництво стали непереборним чинником поширення західної свідомості в радянському суспільстві. Все це призвело до розпаду вестернізованого релікту східноєвропейської цивілізації, яким і був СРСР.

Як бачимо, принцип цивілізаційного підходу до вивчення історії України дає можливість всебічно розкрити з позицій розвитку українства його прагнення до створення своєї національної державності. Національна держава - це єдиний гарант вільного всебічного прогресивного розвитку будь-якого народу, гарант його порятунку, що підтверджується всім ходом світової історії.

Відома письменниця і вчений Раїса Іванченко вказує, що "Історія - кров

і мозок політики, основа державницької свідомості народу, на якій виростає і тримається держава. Через те, коли говоримо про майбутнє, ми звертаємося до історії. Коли ми говоримо про історію, неодмінно запитуємо у минулого: відколи ж починається державність нашого народу?”.

3. Джерела та періодизація вітчизняної історії. Наукою визнається, що активна творча діяльність людського покоління триває 25-30 років. Якраз за цей час кожне покоління робить свій основний вклад у національну та світову культуру. По собі люди залишають нащадкам минуле у вигляді історичних пам'яток, які є свідченням їх діяльності і виступають як історичні джерела про минуле. Ці залишки можуть бути як матеріальними, так і духовними. Їх вивчають різні галузі історичної науки: археологія, етнографія, історична метрологія, картографія, топонімія, хронологія тощо.

Тільки на базі глибокого аналізу джерел може бути вивчений процес історичного розвитку в цілому, усвідомлені ті чи інші події та явища, дані їм певні характеристики, тобто створені повноцінні історичні дослідження.

Перші матеріальні свідчення про життя людей періоду сивої давнини на території сучасної України принесла археологічна наука. За часів київського митрополита Петра Могили (1633 року) були проведені перші археологічні розкопки. Знахідки цих розкопок були систематизовані В.Антоновичем лише в кінці XIX ст..

XIX і XX століття - часи інтенсивних археологічних досліджень в Україні. С.Бібіков, Ф.Вовк, П.Єфименко, В.Петров, В.Хвойка, Б.Мозолевський, Б.Шрамко - ось лише кілька імен видатних археологів, що працювали над розкриттям таємниць далекого історичного минулого нашої землі.

Та про Бориса Миколайовича Мозолевського (1936-1993 рр.) слід сказати окремо. Це один з найвидатніших українських археологів XX ст., що зробив епохальне відкриття - віднайшов золоту скіфську пектораль. Ця

знахідка несе в собі унікальну інформацію про життя і культуру далеких родичів і сусідів наших пращурів.

Б.М.Мозолевський був визначним поетом і людиною високих моральних громадських принципів. Ми ще до кінця не усвідомили, кого з його смертю втратила Україна.

Величезну цінність як історичні джерела становлять пам'ятки архітектури та мистецтва. Їх безліч було зруйновано часом та в роки лихоліть, коли заїди - вороги палили й руйнували все на своєму шляху. Та 30-і роки ХХ ст. за руйнаційними наслідками не може перевершити жодна епоха нашої історії. Під лукавими гаслами боротьби за нову культуру та соціалістичний спосіб життя вибухівкою висаджувались у повітря унікальні храми і споруди монастирів. Так було знищено Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (пам'ятка ХТТ-ХТТТ ст.), що був гордістю всієї слов'янської культури середніх віків.

Пам'ятки архітектури справедливо називають книгами в камені. Їх треба зберігати і охороняти законами на державному рівні. На сьогодні в Україні під державним захистом знаходиться більше 120 тис. об'єктів матеріальної культури. Однак, це дуже мало, скажімо, Польська держава своїм законодавством захищає більше 400 тис. таких об'єктів.

Першим писемним джерелом з історії України (Північного Причорномор'я) є вже згадана "Тсторія" грецького мандрівника, вченого і політика Геродота. Його співвітчизники Страбон (коло 63 р. до н.е. - коло 20 р. н.е.), Арріан (коло 95 р. - друга половина ТТ ст. н.е.) у своїх працях подають цінний матеріал з географії та етнографії цього регіону.

Римські та західно-європейські дослідники залишили надзвичайно цінні свідчення з історії раннього слов'янства. Серед цих дослідників і письменників виділяються Тацит (55-120 рр.), Пліній старший (23-79 рр.), а також готський історик Йордан (УТ ст.).

Про найдавніших пращурів українського народу писали арабські та

візантійські автори. Свідчення стародавніх авторів та доби раннього середньовіччя переконливо доводять, що історія цього народу розвивалася не на узбіччях світової цивілізації. Український народ був своєрідною спільнотою і вніс й свій доробок до скарбниці світової культури.

Літописи - корпус найважливіших джерел з історії України-Руси, що об'єднується специфікою викладу матеріалу у вигляді щорічних записів подій. Протягом кількох століть тільки літописи доносять до нас свідчення про історичний процес у його безперервності та розвитку.

Найдавнішим літописом, що має яскраво виражене українське забарвлення, є "Літопис руський". Він складається з трьох частин, які в науці дістали такі назви: "Повість минулих літ", Київський літопис, Галицько-Волинський літопис. "Повість минулих літ" створювалася в XI - на початку XII ст. Нестором, чернцем Києво-Печерського монастиря, а також іншими діячами церкви. Тож українському літописанню виповнилося тисячу років.

Козацька епоха народила своєрідні літописи - Самовидця, Граб'янки та інших свідків тих часів.

Безцінним джерелом історії народу України є книги XI-XIII століть, хоч їх і не дуже багато - близько трьох десятків.

З входженням світової спільноти народів у часи буржуазних відносин підвищився темп накопичення джерел, що дають можливість більш глибокого проникнення в сутність суспільних відносин. Різко зростає не тільки кількість самих історичних джерел, а й помножується їх номенклатура.

Для всебічного розкриття соціально-економічних процесів у суспільстві до послуг істориків мають різного роду ділові папери, рішення судів, законодавчі акти, статистичні матеріали тощо. Джерел з'явилося вже так багато, що для фронтальної їх обробки інколи й не вистачає життя дослідників.

Піднесення широкого демократичного руху, національно-визвольної боротьби в Україні у XIX - на початку XX ст. привели до створення масових громадських організацій й рухів та політичних партій. В свою чергу всі ці рухи

та організації породили нові історичні джерела: періодичні друковані видання, програми політичних партій, інші різноманітні документи, праці політичних діячів, тощо.

Після поразки національно-визвольної революції 1917-1920 рр. за межами України розпочала діяти досить численна українська політична еміграція. Ця “політична Україна на вигнанні” жила активно і створила багато джерел з історії нашого національного державотворення.

Важливим джерелом історії України є спогади (мемуари), щоденники, приватне (особисте) листування (епістолярні пам’ятки). Особливістю цих джерел є те, що їх рівень визначається ступінню авторитетності їх творців, а щодо епістоляріїв, то треба брати до уваги особистість як автора, так і тих, до кого вони звернені.

Однак треба сказати, корпус української мемуаристики іще так і не склався остаточно, бо зроблені лише перші кроки по поверненню на батьківщину творів авторів Західної діаспори. Цій справі багато уваги приділяє створений в системі Національної Академії Наук Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського.

Важливим інструментом при вивченні історичного минулого українського народу є періодизація

Існують дві основні схеми періодизації української історії: одна з них утвердилася в радянській історичній літературі, де в основу покладено марксистське вчення про суспільно-економічні формації. Згідно з цією теорією людство послідовно проходить через стадії розвитку від первіснообщинного ладу до комунізму (первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм, комунізм).

В українській історії радянські науковці виділяли феодалізм (від початку Київської Русі до середини XIX ст.), капіталізм (від 1860-х років до 1917 р.) і соціалізм (від жовтня 1917 р.).

Друга схема періодизації переважала серед дожовтневих істориків та

істориків української діаспори. В цій схемі були: Княжа доба, Литовсько-Польська доба, Козацька доба, Доба національного відродження.

На нашу думку, сьогодні слід звернутися до схеми періодизації, якої дотримувався відомий вчений Західної української діаспори Іван Лисяк - Рудницький (1919-1984 рр.). Його схема спирається на загальновідомі великі епохи європейської історії і виглядає таким чином:

I. Антична доба;

II. Середньовіччя, що поділяється на три періоди, а саме:

1. Доба, що передує появі Київської Русі (VI-IX ст.);

2. Час об'єднаного Київського князівства (т.зв. Київської федерації і Галицько-Волинської держави X - до середини XIV ст.);

3. Доба литовського панування (від середини XIV ст. до Люблінської унії 1569 р.).

Ці поділи відповідають європейському ранньому, зрілому і пізньому середньовіччю. Істотною відмінністю, однак, є те, що в Україні середньовічна доба тривала більше, ніж на Заході. Вона закінчилася лише з Люблінською унією, яка докорінно змінила політичний статус українських земель, ввела нову соціальну систему, в основі якої лежали стани і відкрила країну для впливів ренесансу, реформації та контрреформації.

III. Новітній час:

1. Ранньоновітній час - від Люблінської унії до кінця XVIII ст. Панівною соціальною структурою протягом цих двох століть була структура станова, двома конкурентними варіантами якої були "шляхетська демократія" польського зразка та козацький устрій. Барокко було об'єднавчою темою в культурному й інтелектуальному житті тієї доби.

2. XIX століття. Серед подій, які позначили перехід до нової історичної епохи, найвизначнішими були ліквідація козацької автономії, російське завоювання Чорноморського узбережжя й ліквідація степового кордону, поділи Польщі, і, в культурній сфері, вплив просвітництва і

романтизму. Як окремий період української історії ХІХ ст. тривало приблизно від 1780-1790-х років до 1914 року. Це був період, коли в результаті глибоких соціальних та культурних змін, почала поставати сучасна українська нація. Тенденція до формування нації не була особливістю українською, а спільною для всіх “придушених націй” Європи.

Перша світова війна і спричинене нею революційне зрушення відкрили найновішу та сучасну добу - ХХ ст., яка все ще триває як в Україні, так і в Європі в цілому.

* * *

Отже, історична наука як система знань про минуле людства ось уже більше двох тисяч років безпосередньо впливає на поступальний розвиток суспільства, відіграє виключно важливу роль у вихованні особистості. У цьому контексті історія українського народу як складова частина всесвітньої історії відіграє вирішальну роль у патріотичному вихованні молодого покоління суверенної соборної української держави, є засадничою підвалиною виховання національної свідомості громадськості, вона є вирішальним фактором у перетворенні народу України в політичну націю.

Предмет вітчизняної історії складають процеси і закономірності формування і розвитку людського суспільства на території сучасної України, визначення місця і ролі її народу в загальнолюдському історичному процесі. Глибокому вивченню і пізнанню історії України сприяє усвідомлення чітких методологічних принципів та методів. Найбільш важливими методологічними принципами є історизм, об’єктивність та цивілізаційність. Останній дає можливість вивчати історію українського народу в контексті всесвітньої історії.

Фундаментальною основою історичної науки є пам’ятки минулого, що їх залишають по собі люди в процесі своєї діяльності.

Історія українського народу спирається як на джерела матеріальної

культури, так і на багату писемну спадщину. Останню створювали давньогрецькі, римські, західноєвропейські, візантійські, арабські вчені та письменники, а також руські літописці.

Важливим засобом пізнання історії України є її періодизація. Найбільш прийнятною, на нашу думку, слід вважати схему, що обстоював відомий учений Іван Павлович Лисяк-Рудницький.

Ця схема виглядає так:

- I. Антична доба (від найдавніших часів до VI ст. н.е.).
- II. Середньовіччя: 1. Раннє середньовіччя (I-IX ст.); 2. Зріле середньовіччя (X - середина X[^] ст.); 3. Пізнє середньовіччя (середина X[^] ст. - 1569 р.).
- III. Новітній час: 1. Ранньоновітній час (1569 - кінець ХУІІІ ст.); 2. ХІХ століття (1780-1790-і роки - 1914 рік).
- IV. Найновіша і сучасна доба - ХХ століття (з 1914 р. і до сьогодні).

Література до подальшого вивчення теми :

- Акт проголошення незалежності України // Голос України 1991. - 21 серп.
- Закон " Про освіту в українській РСР." - К., 1991. - 21 с.
- Конституція України. - К., 1996 - 53 с.
- Брайчевський М.* Вступ до історичної науки. Навч. Посібник. - К. - 1995 - С.1-250.
- Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. - К. 1991 - 192 с.
- Кульчицький С.* Історія і час (роздуми історика). // Укр.іст.журнал. - 1992. - № 4. - С. 3-11.
- Моголькицкий Б.* Введение в методологию истории. - М., 1989. - 321 с.
- Панченко П.* Історична наука повинна бути далеко від кон'юнктури і політики // Укр.істор. журн. - 1993 - № 1. - С.158-159.
- Ткаченко В.* Куди ми йдемо ? Роздуми історика // Укр. Іст.журн. - 1992. - № 8. - С.3-13.
- Хоткевич Г.М.* История Украины для молодого среднего віку. - К. 1992. - С. 12-21.

Лекція 2. СТОРІНКИ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Як вважають вчені, людина на землі з'явилась більше двох мільйонів років тому і в своєму розвитку пройшла складний і драматичний шлях.

Прийшовши на територію сучасної України більше мільйона років, тому людина тут пристосувалася до місцевих умов, поставила собі на службу навколишнє середовище, вижила в постійній боротьбі із силами природи і сформувала сучасне суспільство.

Мета лекції якраз і полягає в тому, щоб показати, як людина на цій території формувалася від первісного стада аж до появи перших державних інституцій, створених кімерійськими та скіфсько-сарматськими народами. В лекції простежується вплив грецько-римської цивілізації на населення Північного Причорномор'я та інші народи, котрі населяли Україну в ті часи, на формування східного слов'янства та українства, зокрема. Ці та інші проблеми розкриваються за таким планом:

1. Первісні люди на території сучасної України.
2. Скіфсько-сарматський світ та античність в Україні.
3. Історичне коріння українців. Етногенез та початки державності.

1. 1. Первісні люди на території сучасної України.

У 60-х - 80-х роках ХХ ст. в Південно-Східній та Східній Африці (Танзанія) були проведені археологічні розкопки, результати яких надали можливість по-новому підійти до проблеми розвитку і розселення людини на землі. Їх аналіз підтвердив, що людина на землі з'явилася понад 2 млн. років тому, а безпосередніми предками сучасної людини були мавпи, що знаходились на порозі олюднення, - австралопітеки. В Південно-Східній і Східній Африці виникла і перша розумна істота - людина - вміла, яка почала

виготовляти примітивні знаряддя праці у вигляді оббитих камінців. З часом еволюційний процес розвитку австралопітека призвів до виникнення більш розумних істот - пітекантропів, синантропів, які розселяються на півдні Азії та Європи. Приблизно 150 тис. років тому виникає неандертальський тип людини, а 40-35 тис. років тому - сучасний тип людини - людина розумна.

У Східну Європу, зокрема в Україну, первісна людина прийшла, як гадають учені, через західні регіони Малої Азії й Балкани.

Найдавнішу історію людства вчені розділили на кілька епох в залежності від матеріалу знарядь праці. Перша епоха - палеоліт (від грецьких слів "палайос" - стародавній та "літос" - камінь). Тривав він від 700 тис. до 10000 тис. років тому. Цей період умовно ділять на ранній, середній та пізній етапи.

Сліди стійбищ первісної людини на території України знайдено поблизу Хустських воріт понад р. Тисою, коло села Луки-Врубловецької під Кам'янцем-Подільським, у басейні р. Свинолужки на Житомирщині, біля Амвросіївки на Донбасі. У цих місцях знайдено знаряддя праці ударної та ударно-ріжучої дії, що були виготовлені з кременю, обсидіану та різних сланців. Безумовно, первісні люди також користувалися і дерев'яними знаряддями праці, якими добували собі їжу, ловили й вбивали тварин.

Життю людей у початковий період допомагав сприятливий теплий клімат. Жили вони невеликими групами, постійно мігруючи в пошуках їжі. У ці часи на засадах кровнородинних зв'язків формуються колективи для спорудження жител, полювання на великих тварин.

Так створювалися перші форми людських об'єднань - первісні стада. Як вважають учені, в цей період уже заборонялися шлюбні стосунки серед близьких кровних родичів.

Період від 150 тис. років до 40-35 тис. років тому - визначальний в історії розвитку первісної людини. У ці часи люди продовжували заселяти територію сучасної України, діставшись басейну Десни, а подекуди просунулися і далі. Основний тип людини цього періоду - неандерталець (за назвою місцевості в

Німеччині, де в 1856 р. були знайдені його залишки). Поховання неандертальців знайдено в Криму - в печерах Кіік-Коба і Старосілля, а також під навісом скелі поблизу м. Білогорська.

Суттєво змінюється антропологічний вигляд неандертальця: невисока на зріст і сутула, з великою головою та похилим чолом постать. Зовнішній вигляд неандертальця нагадував сучасну людину, це був суттєвий крок уперед від пітекантропа.

Покращилися і знаряддя праці первісних людей: вони стали легшими, гострішими, більш зручними і надійнішими при застосуванні, але найголовніше - вони осмислено виготовлялись для майбутнього використання.

Справді драматичним явищем у житті первісної людини було велике зледеніння Північної півкулі. Розпочавшись кілька сот тисяч років тому, воно досягло максимального розвитку 150-100 тис. років тому. Просуваючись із Скандинавії на Південь, долиною Прадніпра льодовик досяг району сучасного Кременчука. Максимальне похолодання клімату відбулося наприкінці льодовикової епохи - 20-17 тис. років тому.

Складні кліматичні обставини спонукали людей кочувати поміж зонами холоду та тепла й пристосовуватися до нових умов. Вирішальним для подальшого розвитку людини стало використання вогню. Воно відбулось приблизно 100 тис. років тому. Це епохальне відкриття дало можливість людям не тільки обігріватися в холодну пору, а й урізноманітнити своє харчування смаженням м'яса, відчутти себе більш захищені тими в навколишньому середовищі.

У своєму еволюційному поступальному розвитку первісна людина пройшла складний і драматичний шлях. 40-35 тис. років тому наступила епоха пізнього палеоліту, яка скінчилася приблизно 11 тис. років тому. Клімат в цей час був холодним і сухим.

У цю епоху з'являється людина розумна, котра належить до сучасного фізичного типу. Кістки цієї людини вперше були знайдені в печері ла

Кроманьйон (Франція) і тому її називають кроманьйонцем. В Україні виявлено кілька сотень житлових пам'яток пізньопалеолітичного періоду.

Якщо в кінці середнього палеоліту неандерталець виробив елементи абстрактного мислення, поділив у своєму середовищі види роботи (чоловіки займалися в основному полюванням, жінки - домашнім господарством), то кроманьйонець у суспільному відношенні зробив рішучий крок уперед: змінилися форми людського співжиття - з'являється рід, який об'єднував кровних родичів по лінії матері і очолювався жінкою. Оскільки існувала заборона на шлюбні стосунки між кровними родичами, то це змушувало людей встановлювати зв'язки з представниками інших родів. Ішов процес породичання кількох родів і об'єднання їх у плем'я. Так формувався первіснообщинний родоплемінний лад. Матріархат, кровна спорідненість родів, спільне володіння знаряддями праці і її результатами - основні ознаки цього ладу.

Приблизно 11-10 тис. років тому в Європі наступило різке потепління клімату, що призвело до розтанення скандинавського льодовика. Наступила так звана епоха мезоліту (від грецьких слів "мезос" - середній і "літос" - камінь). Учені вважають, що ця епоха тривала з X по VI тисячоліття до н.е.

На території України відбулися суттєві зміни: як наслідок льодовика залишився пустельний ландшафт з великою кількістю каміння, між яким островцями росли хвойні дерева. В ті часи сформувалася нинішня гідрографічна система (виникли основні ріки та водойми). Серед великих тварин, на яких полювала людина, були благородний олень, кабан, зубр та дикий кінь. Майже повністю зникли мамонти, шерстисті носороги.

В епоху мезоліту продовжується подальший розвиток техніки обробки кременю. Люди навчилися виготовляти пластини завтовшки близько 1 мм. Пластини призначалися для вкладишевих знарядь. Основа цих знарядь вирізалася з кістки або дерева зі спеціальними пазами, а в них вставлялися крем'яні пластини. Такі знаряддя називаються мікролітами. Найранішою

їхньою формою були тупосписні пластини та вістря. У цій техніці обробки кременю починають широко виготовлятися наконечники стріл й списів, гарпунів та вістря ножів. В ці часи з'являються вкладиші різноманітних геометричних форм: трикутників, ромбів, трапецій. Виготовляються і великі знаряддя для обробки дерева - кремінні сокири та інше. Та надзвичайно важливим досягненням людини цієї епохи є винайдення лука та стріл - першої "механічної" зброї дистанційної дії. Ця зброя значно розширила можливості мисливства, дала змогу мати певні запаси їжі. Мисливство перетворюється на провідну галузь господарства. Лук та стріли застосовувалися не тільки при колективному полюванні, але й давали можливість робити це індивідуально.

У повоєнні роки вітчизняна археологічна наука зробила важливий крок у дослідженні масових мезолітичних поховань на півдні України (типові поховання біля сіл Волоське, Василівка, Чаплі), а також у двох печерах Криму (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба). Досліджувалися і мезолітичні пам'ятки Півночі України. Було з'ясовано, вже в пізньопалеолітичний час складаються деякі особливості різних культур, що слід розцінювати як прояви палеоетнографічних рис окремих етнічних спільнот. Палеоетнографічні відмінності між окремими етнічними спільнотами визначаються більш чіткіше. Поряд із подальшим розвитком продуктивних сил відбуваються і значні демографічні зміни.

Спричинене потеплінням пом'якшення клімату, поява надійних засобів існування сприяли зростанню чисельності населення. Невеликі родові колективи швидко починають розростатися. Дочірні колективи, зберігаючи свою культуру, звичаї, мову, розселяються на нові території.

У цей період процес етногенетичного розвитку охопив усю територію сучасної України, а також сусідніх регіонів. На думку багатьох дослідників, у мезолітичну епоху вже почала складатися племінна організація і носії кожної з культур становили собою плем'я або групу споріднених племен.

Револьюційного характеру зміни в житті стародавніх людей принесла

епоха неоліту (від грецьких слів “неос” - новий і “літос” - камінь), яка хронологічно йде за мезолітом і передує добі появи перших металів.

На території Східної Європи неолітична епоха датується VI-III тисячоліттям до н.е. Ця епоха характеризується великими зрушеннями в розвитку як економіки, так і соціальних відносин. Людина переходить від мисливства, рибальства та збиральництва до відтворюючих форм господарювання - землеробства і скотарства. При виготовленні знарядь праці застосовуються нові технологічні прийоми та методи: розпилювання, шліфування каменю, свердління. Вдосконалюються і знаряддя, що були винайдені в попередні епохи, набувають широкого розповсюдження інструменти для обробки дерева - сокири й тесла.

У цю епоху винайдено керамічний посуд, що створило для людей більше можливостей робити запаси продуктів харчування, вживати варену їжу. Все це створювало умови для переходу до осідлого способу життя.

На сьогодні на території України виявлено близько 700 поселень та окремих місцезнаходжень неолітичної епохи, а також понад 20 могильників.

Як свідчать археологічні дослідження неолітичної епохи, процес переходу до відтворюючих форм господарювання на території України був у різних регіонах не одночасний. Так, у південно-західних регіонах поступово поширювалися переважно відтворюючі форми, а в північно-східних цей процес ішов з затримкою.

В неолітичну епоху широкого розповсюдження на території України набуває вирощування зернових культур. Ці злаки вперше з'явилися на Близькому Сході. Найпершою зерною культурою, яка починає вирощуватись в Україні, очевидно, був ячмінь. Пізніше починають сіяти жито, просо, вику, пшеницю. Використання зерна цих культур поліпшило структуру харчування людей і подовжило їх життя.

Визначні зміни в житті та побуті людності на теренах України пов'язані з епохою енеоліту (від латинського “аенеус” - мідний і грецького

“літос” - камінь), який в межах нашої країни датується ІУ-ІІІ тисячоліттям до н.е. В країнах стародавнього Сходу він склався за 1000 років раніше. Цю епоху іще називають халколітом - мідно-кам'яним віком. Це перехідна епоха від неоліту до віку бронзи (бронза - сплав міді та олова).

З цією епохою в житті людства пов'язана теж значна кількість відкриттів та нововведень. У ці часи з'являються перші металеві вироби з міді та золота. Люди навчилися виплавляти мідь з руди, яку добували в копальнях. Давні копальні мідної руди в Україні археологи виявили поблизу сіл Клинове та Пилинчатине Артемівського району на Донеччині.

Землеробство і скотарство стають основними заняттями тогочасної людності. Виникає орне землеробство із застосуванням тяглової сили биків. Було винайдено колесо, а з його появою - колісний транспорт (запрягали биків).

Поліпшується керамічне виробництво, будуються гончарні печі, поширюється прядіння, ткацтво.

Серйозні зміни відбуваються і в соціальній структурі суспільства: складаються умови для майнового розшарування та виділення родоплемінної верхівки, посилюється інститут батьківського права як у роді, так і в племені.

Боротьба за луки, зосередження в окремих родових верств громадських багатств - усе це призводило до сутичок між племенами і змушувало вдаватися до будівництва укріплених поселень. В цей період широкого застосування набувають бойові молоти та сокири-молоти. Ця зброя ближнього бою спочатку виготовлялася з рогу оленя, а потім - з каменю.

В епоху мідного віку, як і в попередню добу, територію сучасної України заселяли дві основні групи племен. Першу складали землероби з досить високою культурою рільництва (це були прийшли племена), котрі проживали на Правобережжі. Другу - місцеві скотарі, які мешкали на степових і лісостепових просторах Півдня та Південного Сходу.

Найяскравішою археологічною культурою енеолітичної епохи була

Трипільська культура (за назвою села на Київщині, де в кінці XIX ст. її відкрив В.В.Хвойка), поселення якої займали в IV - першій половині III тисячоліття до н.е. лісостепове Правобережжя й Подніпров'я, а на пізньому етапі свого існування поширилися на Волинь і в степове Причорномор'я. На сьогодні вчені не прийшли остаточно до єдиної думки про точне походження трипільців, та важливим є те, що ці племена були близькі і стали попередниками індоєвропейської сім'ї народів.

Забудова поселень трипільцями здійснювалася по колу, в центрі поселення залишалося вільне місце для загону худоби. Поселення розташовувалися, як правило, поблизу річок і були досить великими. Це були давні протоміста, навколо яких розташовувались менші за площею населені пункти. Свої будинки (одно- та двоповерхові) трипільці споруджували з глини на дерев'яному каркасі. Приміщення фарбувалося, що свідчило про знання основних вимог гігієни. Перший поверх приміщення відводився для господарського реманенту, там же стояла піч; другий поверх призначався для проживання членів сім'ї.

Основою господарської діяльності трипільців було зернове землеробство. Вони раніше за сусідів почали використовувати рало, що значно підвищило продуктивність праці і врожайність. Вирощували пшеницю, просо, ячмінь, вику, горох. Злакові культури збирали дерев'яними серпами з роговими чи кам'яними вкладками. У домашньому господарстві були вівці, корови, свині. Вирощували також сливи, абрикоси, аличу та інші фрукти.

Трипільці першими на території України почали використовувати вироби з міді, які спочатку завозилися з інших територій, а згодом почали виробляти їх самостійно.

Керамічне виробництво трипільців було одним із найбільш високих проявів матеріального та культурного їх розвитку. Посуд ділився на кухонний та столовий. Кухонний посуд був простий за формами і виготовлявся з глини з домішками потовчених черепків; орнамент складався з окремих наліпів.

Столовий був значно досконалішим. Його виготовляли із відмуленої глини, добре випалювали в печах. Виготовлялися глечики, горщики, миски. Орнамент столового посуду на ранньому етапі культури прокреслювався на вогкій глині, пізніше - розфарбовувався й випалювався. У розписах були зображення людей і тварин.

Трипільці створили чудову пластику. З глини вони виліплювали моделі жител, жіночі статуетки, фігурки тварин тощо. Разом із керамікою ці вироби образотворчого мистецтва становлять прекрасну ознаку спільноти племен трипільської культури. Наукою поки-що не з'ясована подальша доля трипільських племен. Можливо, частина їх під тиском обставин покинула свою територію і пішла в інші місцевості, інші ж zostалися, але не залишили по собі яскравих свідчень. Археологічні трипільські шари зникають, їх змінюють шари культур інших народів.

У післятрипільську добу в розвитку продуктивних сил суспільства відбулися суттєві зміни (важка фізична робота перейшла до рук чоловіків), що призвело до переходу керівної ролі в роді від матері до батька. Матріархат поступився перед патріархатом.

Наступний період історії країни був пов'язаний з епохою бронзи, яка датується другою половиною III тисячоліття і початком I тисячоліття до н.е. Вироби з бронзи були твердішими за мідні, хоч й вони існували із кам'яними знаряддями праці і зброєю ще довгі століття. Спочатку бронзові вироби в Україну потрапляли з Кавказу та Карпато-Дунайського регіону, але згодом місцеві умільці самі навчилися додавати до сплаву міді з оловом різні компоненти, започаткувавши свою металургію.

В Україні з'являються племена, які за культурними ознаками були близькими до трипільців, у чомусь їх повторювали, але в поступальному розвитку ішли далі. Основою їхнього господарського життя було землеробство та скотарство. Подальше вдосконалення знарядь праці сприяло ще більшому майновному розшаруванню в середині роду та племені. На цьому етапі швидко

вдосконалюється зброя як основа не тільки захисту від зазіхань з боку сусідів та різних зайд, а й і в свою чергу для нападу на інші племена з метою заволодіти їхніми луками та майном. Іде швидкий процес поділу племен на землеробські та скотарські.

Землеробською людністю вдосконалюється обробіток ланів винайденою сохою, скотарі освоюють усе нові й нові території, кочуючи від пасовиська до пасовиська.

На початку II тисячоліття до н.е. на території України з'являються племена ямної культури (їх називають так за поховання небіжчиків у ямах під насипними курганами). Витіснивши трипільців, вони зайняли майже все Правобережжя, а згодом заселили степову зону. Ці племена були неоднорідними (археологи виділяють кілька споріднених культур). Основою господарства цих племен було скотарство.

Одночасно і протягом кількох століть з району Сіверського Дінця по території сучасних Харківської, Донецької та Миколаївської областей почали просуватися нові племена, асимілюючись з народами ямної культури і збагачували їх здобутками своєї людності.

Полісся та зону лісостепу в різні часи населяли племена шнурової кераміки. Як гадають деякі вчені, ці племена належали до групи давніх індоєвропейців, від яких пішли германці, балти та слов'яни.

Та вже з середини II тисячоліття до н.е. історія стала перед новою епохою - віком заліза.

2. Скіфсько-сарматський світ та античність в Україні.

Винайдення заліза в середині II тисячоліття до н.е., здавалося б, не віщувало особливих потрясінь у житті людства, скільки знаменних відкриттів було зроблено до того, та якраз це досягнення дало небачений поштовх прискоренню в усіх сферах життя. Уже кінець другого - початок першого тисячоліття до н.е. ознаменувалися суттєвими змінами в господарстві, побуті

та культурі тогочасного населення України. Це була епоха, коли на зміну бронзовим ножам, списам та серпам прийшли залізні знаряддя праці і зброя. На просторах Причорноморських степів з'являються величезні отари овець, череди великої рогатої худоби, незліченні табуни коней. Усе це багатство належало багатолюдним і могутнім кочовим племенам кіммерійців.

Кіммерійці - це перший народ Східної Європи, чия справжня назва, зафіксована в писаних джерелах, дійшла до наших часів. Вперше назва цього народу згадується в знаменитій поемі Гомера "Одіссея" (Гомер жив між XII-VII ст. до н.е.), реальність існування кіммерійців підтверджується також і Ассирійськими джерелами VIII ст. до н.е.

Довгий час кіммерійці були загадковим етносом для вчених, бо старожитності цих кочовиків губилися серед знахідок, що належали до пам'яток інших степовиків. Лише після II світової війни вчені, застосувавши нову методику, виділили основні риси кіммерійської культури. Це дало змогу легко визначати поховання її носіїв серед усієї маси степових могил ранньої залізної доби. Археологічні знахідки підтверджують свідчення писемних джерел, кіммерійська культура формувалася в період із X до початку VII ст. до н.е. Коріння її сягає в історію племен зрубної культури Північного Причорномор'я. Спорідненість кіммерійців з іраномовними зрубниками дає підставу багатьом дослідникам стверджувати, що цей етнос має іраномовну основу.

Кочове скотарство було основою господарства кіммерійців. Для його розвитку в Північному Причорномор'ї були надзвичайно сприятливі умови. Конярство відіграло провідну роль у цій галузі. Кінь був не тільки головним засобом пересування в безкрайніх степах, але й давав значну кількість продуктів харчування. З конем у кіммерійців пов'язане епохальне відкриття - вони навчилися їздити верхи на цій дивовижній тварині.

Осідлавши коня, цей народ створив могутнє кінне військо - одну з головних інституцій державності. Відтоді в житті кіммерійців велику роль

почала відігравати війна. Численні походи на країни Малої й Передньої Азії давали можливість здобути продукти землеробства і ремесел. Відчутного і постійного тиску з боку кіммерійців зазнавало осідле населення українського лісостепу. У розглядувані часи в південних районах цієї землеробської зони почали виникати укріплені поселення з розвинутою фортифікаційною системою.

Войовничість і кочовий спосіб життя відбилися перш за все в матеріальній культурі кіммерійців. Яскраво про це свідчать озброєння та облаштування бойового коня. Улюбленою зброєю степовиків були далекобійний лук і стріли з бронзовими наконечниками. Для ближнього бою використовувався меч - суцільнозалізний або скомбінований із залізного клинка та бронзового держака. Довжина меча сягала 1 м.

Група харківських дослідників на чолі з відомим археологом проф. Б.А.Шрамком здійснила ґрунтовне металографічне вивчення деяких кіммерійських мечів і кинджалів. Було встановлено, що металурги тих часів могли виробляти не тільки кричне залізо, а й високовуглецеву сталь; місцеві ковалі знали цементування металу, знали ковальську зварку.

З археологічних знахідок та зображень кіммерійських воїнів можна зробити висновки, що армія цих степовиків становила легкоозброєну кінноту. Облаштування воїна - це вже згадані меч та лук зі стрілами, а також захисний шкіряний панцир і легкий щит. Та гордістю вояка-степовика був його бойовий кінь. Кінське облаштування кіммерійців було одним із найкращих у навколишньому світі. Його знаходять у великій кількості серед археологічних пам'яток сусідніх народів. Кіммерійці й самі, контактуючи з народами Закавказзя, Західної Європи, українського лісостепу, запозичували кращі зразки військового спорядження та побуту цих народів.

Соціальний розвиток кіммерійського суспільства також зазнав на собі вплив характерних особливостей кочового способу життя. У господарстві степовиків головною цінністю завжди була худоба, яка могла досить легко

переходити з рук у руки під час збройної боротьби, епідемій, посух. Ці багатства зосереджувалися в найудачливіших і наймогутніших одноплемінників, які забирали собі і більшу частину воєнної здобичі. Усе це сприяло активному майновому й соціальному розшаруванню тогочасного кіммерійського суспільства. Про такі процеси свідчать наявність багатих та бідних могильників. Вождів ховали з пишнотою, про що свідчать знахідки цінних речей, а рядових воїнів - без усяких почесей.

Отже, кіммерійське суспільство вже пройшло більшу частину шляху до остаточної ліквідації первіснообщинних відносин і стояло на порозі рабовласницької системи.

Наступило VII ст. до н.е. - це був початок кінця кіммерійського панування в Причорномор'ї.

Уже в цей час на території сучасних Краснодарського, Ставропольського країв, Чечні, Інгушетії та Кабарди Російської Федерації виникає могутнє у військовому відношенні скіфське суспільство. Skorиставшись надзвичайно сприятливою геополітичною ситуацією і використавши зручні шляхи вздовж узбережжя Чорного та Каспійського морів, скіфські вожді втруtilись у політичні сварки країн Передньої та Малої Азії, при тому казково збагатившись. Мідія, Вавилон, Лідія, Єгипет та інші держави цього регіону відчули на собі важку руку скіфських вояків. Однак уже в кінці VII - на початку VI ст. до н.е. ситуація радикальним чином змінюється, і вожді північнокавказьких кочовиків повертають свої армії додому, - треба було переглядати стратегію зовнішньополітичних відносин в усіх напрямках. Коли в Північному Причорномор'ї безроздільно панували кіммерійці, а на Північному Кавказі тільки-тільки поставало скіфське суспільство, в інших регіонах України формувалося надзвичайно строкате за складом і культурою населення. Археологи визначають його як носіїв різних культур. Представники населення цих культур в основному займалися землеробством, але рівень їхнього господарства був різним. Та не ці відмінності були визначальними, а

відмінності зовсім іншого характеру. На початок ранньої залізної доби, з переходом степовиків до кочового скотарства й поступовим становленням у північних районах орного землеробства, ці відмінності набули остаточного завершення. Відтоді межа між Степом і Лісостепом була й межею між культурно-господарськими зонами, взаємодія яких виявилась одним із вирішальних чинників розвитку давнього населення України.

Племена землеробських культур, що існували між Середнім Дніпром та Дністром, а також на території сучасних Львівської та Тернопільської областей, досягли значних успіхів у веденні цієї галузі господарства. Вони доповнювали свою економіку осідлим скотарством, а також досягли успіхів у ливарній справі.

Археологічні пам'ятки лісостепової України киммерійського періоду свідчать, що в цей час на території Середнього Подніпров'я існувало могутнє об'єднання землеробських племен, економічний та військовий потенціал яких давав змогу протистояти загрозі зі Степу.

В ці ж часи відбувається поступове проникнення на північні береги Чорного моря грецьких колоністів, які своїм прибуттям започатковують жваву торгівлю Еллади з місцевим населенням, а через нього грецькі товари проникають іще далі на Північ.

Отож, по закінченню передньоазійських походів основне ядро скіфських племен, усвідомивши безперспективність перебування на Північному Кавказі, переміщується до степової зони Північного Причорномор'я. Скіфи першими серед кочовиків усвідомили всі вигоди Нижнього Подніпров'я як ключового пункту транзитної торгівлі, що також давало можливість здійснювати економічний і військовий тиск на населення Лісостепу.

Протягом кількох десятиліть "царські" скіфи (тобто ті, що мали своїх вождів - "царів") здійснили підкорення народів Північного Причорномор'я, і велетенська територія від Дунаю до Дону і від Чорного моря до Києва опинилася під їхньою владою. Утворилася держава Скіфія зі столицею поблизу

сучасного міста Кам'янки-Дніпровської на Запоріжжі. Як вважають учені, це трапилось в кінці VI ст. до н.е. Ця держава складалася з трьох окремих царств, одне з яких було головним. Скіфська держава була тогочасною спадковою монархією, основну верству у суспільстві складали общинники, де значну роль відігравали жерці.

Геродот у своїй "Історії" вказує, що населення Скіфії складалося з двох груп: скіфів - кочівників та скіфів-землеробів. Усі вони становили окремі племена. Степи Північного Причорномор'я і Приазов'я займали скіфи - кочівники і "царські" скіфи іранського походження. Кожен рід і кожне плем'я становили специфічні військові одиниці, здатні як захищати місцевість свого проживання від ворогів, так і нападати на сусідів з метою загарбання їхніх багатств і пасовищ. Скіфські воїни, виховані на глибоких традиціях патріотизму і братерської взаємовиручки, були безстрашними в бою і цим іще більше підносили авторитет і непереможність своєї армії.

Основою економіки скіфів-кочовиків було скотарство. Воно повністю забезпечувало потреби суспільства в харчах та одязі. Кожна сім'я мала в своєму розпорядженні до сотні, якщо не більше, овець, кіз, корів, коней. Поступово основна маса цього багатства кочовиків зосереджувалася в руках родоплемінної аристократії.

До скіфів - землеробів Геродот відносив місцеве осіле населення, основою економіки якого було землеробство. Серед цих племен вирізнялися мешканці зони Правобережного Лісостепу, яких називали скіфами-орачами. Серед останніх було розповсюджене плужне землеробство, що швидко поширювалося на інші регіони. Ці землеробські племена вирощували пшеницю, жито, просо, ячмінь, горох та інші культури. Надлишки врожаю активно продавалися грецьким колоністам і в саму Грецію.

Високого розвитку у скіфів набула металургія. З болотної руди у спеціальних печах виплавлялося залізо, з якого виготовляли різноманітну зброю, знаряддя праці, прикраси тощо. Місцеві майстри володіли на високому

рівні мистецтвом литва, про що свідчать котли великого об'єму. Осіле населення домоглося успіхів у розвитку багатьох ремесел. Серед них особливо високого рівня досягла вичинка шкір та пошиття з них різних виробів як для власного вжитку, так і на продаж.

У другій половині VI ст. до н.е. на арену світової історії як претендент на панування в ойкумені виступила могутня Перська імперія. Її монарх Дарій I Гістапс 513 р. до н.е. перейшов зі своєю армією Дунай і вторгся в межі Скіфії. Скіфи ж, застосувавши тактику “випаленої землі”, заманили велетенську армію Дарія аж до Азовського моря, а потім змусили її повертатися назад тими ж шляхами. Від повного розгрому персів урятував випадок, та й це була ганебна поразка, - кількасоттисячна армія не здолала кочовиків. Ганебна втеча Дарія зі Скіфії, на думку деяких істориків, врятувала греків від розгрому у війні з персами.

У V ст. до н.е. позиції скіфів як переможців над Дарієм I зміцнюються особливо на західному напрямі: вони доходять до Мармурового моря і закріплюють свою присутність за Дунаєм. Проте в кінці V - на початку IV ст. до н.е. дружні стосунки скіфів з греками та племенами Фракії переросли у відкриті війни. І хоча в цій боротьбі були не тільки поразки, але вже в III ст. до н.е. держава “царських” і кочових скіфів занепадає. Під ударами нових кочовиків - сарматів, зазнавши нищівних поразок, колишні володарі Північного Причорномор'я відступають у Нижнє Придніпров'я та Крим. Вони створюють державу Малу Скіфію, переходять до осідлого способу життя, займаються землеробством, торгівлею. Мала Скіфія деякий час проводила активну зовнішню політику, намагаючись військовим шляхом встановити гегемонію в регіоні, але зазнала краху. І остаточно припинила своє існування в III ст. н.е. під ударами сарматів. Її населення було асимільовано сарматами і як етнос зійшло зі світової арени.

Сармати, сформувавшись у Волзько-Приуральському регіоні, могутньою хвилею увірвалися в Північне Причорномор'я. Їхні численні

племена, розпочинаючи з III ст. до н.е., захопили величезні території від Північного Кавказу до сучасних Румунії та Угорщини включно. Жоден народ у давнину не займав таких просторів, як це вдалося сарматам. До речі, пам'ятки їхньої культури відомі в Західному Казахстані, Приураллі, Калмикії, на Дону, Кубані, в Криму та інших регіонах. На території сучасної України спочатку розселилися сарматські племена роксоланів, а згодом - аорси та алани.

У кінці I ст. до н.е. сармати почали активно турбувати Римську імперію як безпосередніми військовими акціями проти підлеглих їй прикордонних територій, так і втручанням у воєнно-політичну боротьбу окремих римських провінцій.

У I ст. н.е. тяжкого тиску з боку сарматів зазнало землеробське населення між Нижнім Дніпром і Дністром. Якраз через ці землі лежали шляхи за Дунай - до багатих римських провінцій, що так приваблювало сарматів-кочовиків.

Сармати майже 600 років наводили жах на землеробське населення Півдня України та на Римську імперію. Однак у III ст. н.е. їхньому пануванню в Україні настав кінець. Спочатку нищівного удару завдали їм готи, що прийшли з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. н.е. їх добили гуни. Так сармати зійшли з історичної арени.

І все ж сармати в пам'яті народів залишилися не тільки як неперевершені звитязці. Вони внесли певні корективи в саму сутність бойового мистецтва: удосконалили мечі та лук, зробивши їх більш зручними і вразливішими для ворога. Сармати модернізували кінське облаштування, що зробило коня покiрним волі вершника під час бою і більш захищеним від зброї ворога. Була також створена важкоозброєна кіннота, яка в бою виконувала роль неприступного муру для супротивника. Серед воїнських захисних облаштунків широкого розповсюдження набула залізна кольчуга. Сармати, вдосконалюючи своє озброєння, запозичували все передове в цій галузі у народів, з якими вони воювали, а ті, в свою чергу, користувалися з досвіду своїх ворогів.

Мистецтво сарматів було тісно пов'язане з війною. Зброя та кінські облаштування прикрашалися чудовими витворами ювелірного мистецтва із застосуванням дорогоцінних каменів та емалі. Серед жіночих прикрас археологи знаходять вишукані золоті вироби з вмонтованими рубінами та сапфірами. Широкою популярністю користувалися люстерка в різних футлярах.

Сарматська культура, таким чином, стала певним кроком у поступальному розвитку народів, і вона була тим матеріалом, з якого в майбутньому витвориться культура східного слов'янства і зокрема українства.

Яскравою і дивовижною сторінкою давньої історії України є античність на Північному Причорномор'ї. Колонізація греками цього регіону була пов'язана в значній мірі з тим, що в самій Елладі вже не було вільних земель для зростаючого населення. Тому "зайве" населення змушене було шукати кращої долі в інших місцях. Греки - засновники північнопричорноморських міст були в основній своїй масі малоземельними землеробами, ремісниками, частково - торговцями. На ранньому етапі колоністи займалися сільським господарством, садівництвом. Ремісництво і торгівля - носили другорядний характер. Там, де селилися греки, ніхто не проживав, тобто це було мирне освоєння територій.

Освоєння Північного Причорномор'я греками розпочалось з середини VII ст. до н.е., і цей процес проходив у чотири етапи. На першому етапі (середина VII ст. до н.е.) колоністи засновують міста Істрію в пониззі Дунаю та Борисфен (тоді на півострові, а нині це острів Березань). Другий етап (середина VI ст. до н.е.) - зростають старі міста і виникають нові: Ольвія (поблизу м. Очакова), Пантікапей (нині м. Керч), Феодосія. На третьому етапі (друга половина VI - початок V ст. до н.е.) будуються міста Тір (Білгород-Дністровський), Керкінітід (Євпаторія). На четвертому етапі (V ст. до н.е.) виник Херсонес (поблизу Севастополя). Усі міста, окрім Херсонесу, були засновані вихідцями з малоазійського міста Мілет. Усі міста жили за законами

рабовласницької демократії, тобто відтворювали державні порядки Греції.

У V ст. до н.е. Пантікапей підкорив своєму впливові більше 20 міст - держав Керченського і Таманського півостровів і створив Боспорське царство, куди входили території в дельті Дону, Східного узбережжя Азовського моря, землі на Кубані.

VI-III ст. до н.е. - це період розквіту міст - держав Північного Причорномор'я. Високого рівня розвитку на рубежі IV-III ст. до н.е. досягла Ольвія. Це місто - держава було прекрасно розплановано, мало все необхідне для проживання свого населення як у мирні часи, так і в лиху годину війни. Ольвія встановила найтісніші торговельні стосунки з мешканцями Придніпров'я, торгувала з Єгиптом та іншими державами.

Населення Херсонесу досягло значних успіхів у виноградарстві та виноробстві, займалося рибальством і солінням риби. Воно вело активну торгівлю з племенами Північного Причорномор'я, іншими містами-державами.

У Боспорському царстві були розвинуті переробка риби (в основному соління), суднобудування, вирощування зернових культур. Усі ці галузі господарства давали товарну продукцію - тобто на продаж. Мала певне значення й перевалочна торгівля збіжжям, яке поставлялось землеробськими племенами Причорномор'я.

В кінці III ст. до н.е. кризові явища рабовласницької системи послабили міста-держави Північного Причорномор'я. Ольвія потрапляє під владу скіфів, Херсонес - під владу Південнопонтійського царства. Пізніше Ольвія захоплюється і руйнується фракійцями, але відроджується і потрапляє під владу Риму.

Добу руйнації пережило й Боспорське царство. Після масових повстань підкорених племен та міст-держав, а особливо після повстання 107 р. до н.е. на чолі зі скіфом Савмаков у справи втрутилось Понтійське царство і поглинуло його. Та в кінці I ст. до н.е. Понтійське царство підпадає під вплив Риму. В I-II

ст. н.е. це царство пережило певне піднесення, але під ударами гунів зійшло зі світової арени.

Античні міста-держави залишили в історії України глибокий слід. Греки - колоністи принесли з собою найвищу на той час культуру, освіту, науку, мистецтво. Багатовікові взаємини переселенців з народами-сусідами призвели до того, що в Північному Причорномор'ї утворився своєрідний варіант античної культури, який значною мірою вплинув на праукраїнські племена.

3. Історичне коріння українства. Етногенез та початки державності. Однією з найважливіших проблем в історії будь-якого народу є проблема його походження. Адже це великою мірою впливає на духовність народу. А останнє є вирішальним чинником, бо “дух животворить”, тобто творить життя, в тому числі й матеріальне. Генетика вчить, що людина успадковує від предків не лише фізичні властивості, а й духовні. Щоб пізнати духовність народу, треба вивчити його походження та природні й господарські умови, за яких він розвивався упродовж кількох десятків поколінь.

Проблема походження українського народу складна, дискусійна і поки ще далека від остаточного вирішення. Пояснюється це не так нестачею наукових джерел, як вкрай зайвою політизацією питання, яка останнім часом перейшла всі межі пристойності. Експансія Російської імперії на українські національні землі вимагала ідеологічного обґрунтування й виправдання. І тому рання історія українців була витлумачена на користь північно-східного сусіда. Без серйозних наукових підстав українці були проголошені “молодшими” братами росіян.

Приступаючи до з'ясування історичних коренів народу, треба визначитись, який зміст закладено в саме поняття “народ”. Більшість дослідників вважає, що народ або етнос - це людська спільнота, що відрізняється від інших власною самосвідомістю, етнічною територією (батьківщиною), своєрідною мовою, культурою, формами господарського

життя. Щоб встановити час зародження українського народу, треба визначити його найсуттєвіші вказані ознаки і проаналізувати за допомогою різних наук, як глибоко в минуле сягають корені своєрідного національного комплексу української культури, мови, характеру, антропологічного типу, специфічних форм господарювання.

Для української історіографії є традиційним погляд на Київську Русь як першу українську державу. Аналіз етнічної специфіки русичів X-XIV ст. Чернігівщини, Київщини, Галичини, Волині показує, що вони були праукраїнцями. Це означає, корені українського народу слід шукати в часи, що передують епосі Київської Русі.

Проте, опускати їх аж у кам'яний вік не потрібно. Для цього немає серйозних наукових підстав.

Після кам'яної доби 5-6 тисяч років тому територія України стає ареною боротьби землеробської осідлої цивілізації та світу войовничих степовиків - скотарів Євразії. Якраз ці обставини і обумовили драматизм історії України з часів Трипілля аж до наших днів. Археологічними дослідженнями доведено, коли Правобережну Україну займали нащадки землеробів Близького Сходу - трипільські племена, то населення лісостепового Подніпров'я перейшло до скотарства.

Ця галузь господарства поширилася з Півдня України степовою зоною Євразії на Захід у Подунав'є, а на Схід до Монголії. Зрозуміло, розповсюджувалась і культура винахідника нової форми господарства. Це були праіндоєвропейці.

Найдавніші індоєвропейські скотарі та трипільці вплинули на формування антропологічного типу українців.

Землеробський трипільський та скотарський індоєвропейський світи різнилися походженням, економікою, культурою, антропологічним типом населення. Так, трипільці були невисокими, тендітними, темнопігментованими східними середземноморцями. Перші скотарі за

антропологією наближалися до північних європеїдів - високий зріст, масивний скелет, очевидно, світла пігментація.

Як показують ознаки, найдавніші скотарі були індоєвропейцями. Трипільці ж, як і вся Балканська протоцивілізація VII-IV тисячоліття до н.е., не були індоєвропейцями. Звідси висновок: українці, що належать до індоєвропейської сім'ї народів, не могли бути прямими і безпосередніми нащадками трипільців.

Сучасні українські антропологи довели, що відбувався інтенсивний процес змішування трипільців зі степовиками - індоєвропейцями. Так постав український антропологічний тип, до якого належать 70% сільського населення сучасної України. Він характеризується відносно високим зростом, міцною статуєю, темною пігментацією, круглим черепом, прямим носом, вузькою та середньою шириною обличчя. Ці ознаки були характерні для корінного населення лісо-степової та лісової України протягом останніх трьох тисяч років.

Однак, формування антропологічного типу не можна вважати народженням українського етносу. До цього типу (Динарського) належать словаки, серби, хорвати, словени, чорногорці. Поляки, білоруси, росіяни належать до так званого Віслянського антропологічного типу, для якого характерне світле забарвлення волосся, очей, шкіри, невисокий зріст, ширше обличчя, часто довга голова.

Останнім часом в деяких публікаціях стверджується, що пращурами українців були арії, які 5 тисяч років тому рушили з південних українських степів на схід і 3,5 тисяч років тому завоювали східну Індію та Іран. Немає сумнівів, що арії духовно впливали на місцеву людність. До аріїв ближчі за походженням є скіфи, що 2700 років тому прийшли в Україну з Ірану, а також сармати, які переселились на наші землі приблизно за 500 років після скіфів. Ще ближче до аріїв стоять таджики, народи Індії, що говорять на хінді, пуштунські племена Афганістану та деякі інші народи. Водночас це окремі

народи.

Таким чином, ні трипільці, ні арії не є прямими пращурами українців. Українці ж належать до слов'ян, а тому і витоки українського народу слід відшукувати в історичному минулому слов'янства. Більше того, прабатьківщина слов'ян територіально збігається з ядром українських етнічних земель і займає Північно-Західну Україну.

Сучасна наука дозволяє говорити про праслов'янські племена з рубежу нашої ери, а про справжніх слов'ян - лише з V ст. н.е.. Праукраїнці з'явилися на історичній арені не раніше появи слов'янства у середині I тисячоліття н.е. та не пізніше постання Київської Русі, де консолідуєчим етносом якраз вони й були.

Найдавніші праслов'яни, як це доведено археологією, на початку нашої ери мешкали у Середньому Подніпров'ї, на Волині, на Верхньому Дністрі. Археологи відносять їх поселення до зарубинецької культури (від села Зарубинці на Київщині, де було розкопано перший могильник цієї людності).

Це населення займалося примітивним підсічним землеробством, присадибним тваринництвом, рибальством та мисливством. Вирощувало пшеницю, просо, ячмінь. Розводило велику рогату худобу, свиней. З болотної руди виплавляло кричне залізо, з якого виковували серпи, ножі, сокири.

В Європі ці ранньослов'янські племена були відомі під іменем венедів.

У другому столітті венеди зазнали тяжкого удару від германського племені готів, яке з Прибалтики через Польщу стало просуватися на Волинь, знищуючи все на своєму шляху.

Волинські слов'яни тікають на південь у Подніпров'я і навіть на Нижній Дунай.

Готи ж долиною Південного Бугу дійшли до моря і завоювали Надчорномор'я та Крим. На завойованих землях виникає готська імперія Германаріха.

Приблизно 370 року зі сходу в українські степи вдерлася тюркська орда

гунів. Імператор розбитих готів наклав на себе руки. Його ж наступник Вінитар убиває союзника гунів слов'янського вождя Божа. Гуни розгромили війська Вінитара, більшість готів тікає на Середній Дунай.

Навала готів через Полісся долиною Південного Бугу до Чорного моря розрізала ранньослов'янську спільноту. Це призвело до формування в V ст. двох окремих, але і споріднених племінних груп слов'янства - антив лісостепового Подніпров'я та склавинів Прикарпаття та Волині.

Анти та склавини за матеріальною культурою мали більше спільного, ніж різниці, а по господарству, побуту і культури були близькі до їхніх пращурів - зарубинецьких племен Північної України. Слов'янство середини I тисячоліття стає більш войовничим і схильним до експансії на землі сусідів.

В степах Надчорномор'я в ці часи розгорнулись трагічні події. Гуни рушили слідом за готами на Середній Дунай, де утворили свою державу на чолі з Атилою. Біля 453 р. після смерті Атили держава гунів розпалася.

З кінця V ст., коли зникла гунська загроза, анти та склавини мігрують з Правобережної України на Нижній Дунай. Після 500 р. анти та склавини масами переходять на Південний берег Дунаю у володіння Візантії. Імператори цієї країни змушені були дозволити слов'янам селитися на Балканах. Вже у VI-VII ст. слов'янські поселення з'являються по всьому Балканському півострові.

Анти розселяються в основному по Балканах, а склавини - переважно вгору по Дунаю. В VI ст. поселення склавинів з'являються по Нижньому і по Верхньому Дунаю, звідки слов'яни потрапляють в басейн Лаби. Тут вони змішуються зі слов'янами, що просунулися з території Польщі.

Виникає протягом VI-VIII ст. культура слов'ян ободритів та лужицьких сербів. Селища цих слов'ян існували в межиріччі Одри та Лаби до XIII ст. В своїй більшості ці поселення були знищені германською експансією.

В басейнах рік Дунаю, Одри, Лаби, на Адріатиці, на території колишньої Югославії вчені нарахували сотні назв річок, озер, назв населених пунктів, що відповідають назвам топонімів, сіл та міст Північно-Західної України. Все це

свідчить про активне переселення з території України майже півтори тисячі років тому.

Більшість сучасних дослідників пов'язує розпад слов'янської спільноти і початок формування окремих слов'янських народів з розселенням антів та склавинів з Північно-Західної України в VI-VII століттях. Якраз у цей час народжується український етнос.

Вчені, що займаються проблемами порівняльного мовознавства, звернули увагу на велику кількість українських слів в сербській та лужицькій мовах. Вражає велика подібність лужицької мови території Німеччини до української, хоча практично між ними не було контактів півтори тисячі років.

Очевидно, в VI-VII ст. слов'янство розмовляло мовою, схожою на українську. Ми бачимо, що територія слов'янської прабатьківщини в значній мірі збігається з найдавнішим ядром українських етнічних земель (Правобережжя, Прип'ять, Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщина). Маються всі підстави припускати, що корені українського етносу в Середньому Подніпров'ї, на Волині, в Прикарпатті сягають середини I тисячоліття н.е.

На початку VII ст. антський племінний союз був розбитий аварами. З цього часу анти вже не згадуються в писемних джерелах. Розбиті рештки антів перейшли Дунай і осіли у Візантії.

Історики Європи та Сходу, що писали про населення України, завжди згадують склавинів. Це свідчить, що нащадки цієї людності на прабатьківщині слов'янства відігравали визначальну роль, а етнонім "склавини" в пізнішій редакції "слов'яни" дійшов до наших днів. У УТТТ-ТХ ст. нащадки склавинів створили в Північно-Західній Україні так звану Лука - райковецьку культуру. Поселення цієї культури територіально простягалися від Київського Подніпров'я на сході до Словаччини на Заході. Це історичні залишки безпосередніх пращурів українців - племен древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів.

До речі, М.С. Грушевський вважав пращурами українців анти. Існує припущення, що етнонім “анти” є своєрідним попередником етноніму “українці”. Іранське слово анти означає “кінець”, “край”. Звідси народ “анти” - порубіжні мешканці, ті, що живуть на окраїні, українці.

Доля анти типова для пограничного зі степом землеробського населення України. Навали степовиків періодично знищували осілу землеробську людність українських лісо-степів, починаючи з часів 5 тисяч років тому і аж до XVIII ст. включно. І як тільки слабшав тиск кочівників, землероби Волині, Полісся, Прикарпаття заселяли порубіжні зі степом родючі чорноземи. У формуванні українського етносу визначальну роль відіграли міграційні процеси з Північного Заходу на Південний Схід України.

Як стверджують справедливо мовознавці, не випадковим є те, що з чотирьох основних українських діалектів (карпатський, поліський, південно-західний, південно-східний) наймолодший - південно-східний.

Він сформувався у XVI-XVII ст. під впливом переселенців з Волині, Прикарпаття та Полісся. Показово, що у XX столітті Південь та Схід України залишилися теренами тотального нищення всього українського, а Північний Захід - його оплотом, джерелом відродження українства.

Отже, можна з певністю стверджувати, що історичні корені українського народу сягають середини I тисячоліття н.е.. Українці є прямими етнокультурними спадкоємцями склавинів та їхніх нащадків - деревлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів північно-західної України, в меншій мірі анти лісо-степового Подніпров'я. Якраз на цьому підґрунті і постала Київська Русь - перша українська держава.

Як бачимо з викладеного матеріалу, первісна людина на території сучасної України пройшла в своєму розвитку складний шлях, який закономірно призвів до появи сучасного суспільства. Численні археологічні культури засвідчують, що Україну заселяли різні народи, набутки яких у поступальному розвитку стали монолітним фундаментом духовного багатства

українського народу. Він сприйняв потяг до землеробства, яке з великою майстерністю розвивали трипільці і підносили представники інших народів.

Набутки кіммерійців, скіфів та сарматів як у духовній, так і в матеріальній сфері стали в майбутньому здобутками українства.

Лекція 3. КИЇВСЬКА РУСЬ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА (ІХ - СЕРЕДИНА ХІУ ст.)

В ІХ ст. внаслідок тривалої політичної та соціально-економічної еволюції східного слов'янства, збагаченої досвідом сусідніх народів, виникла держава Київська Русь. Її ядром стало Середнє Подніпров'я, де традиції політичного розвитку сягали ще скіфських часів.

Русь розвивалася в межах загального історично-культурного процесу середньовічної Європи. На заході він був прискорений виникненням "варварських королівств" та наступним об'єднанням романо-германського світу в імперію Карла Великого, в центрі та на півдні - появою перших політичних утворень західних та південних слов'ян - королівства Само, І Болгарського царства, а згодом - ранньофеодальних держав морован, сербів, хорватів, чехів, поляків. В житті східного слов'янства особливу роль відіграла Київська Русь. Вона відкрила новий - феодальний період його історії, сприяла християнізації суспільства, зміцнила обороноздатність проти степових кочівників. Часи Давньоруської держави позитивно позначилися на етнічному розвитку слов'ян, а чисельні економічні, соціальні та культурні досягнення справляли вплив на сусідні неслов'янські народи. Русь посіла одне з чільних місць в системі європейських політичних та економічних відносин, утвердивши свій авторитет не тільки на міжнародній арені, а й у свідомості русичів. Адже, як зауважував визначний церковно-політичний діяч ХІ ст. митрополит Іларіон, великі київські князі "не в бідній бо і невідомій землі

володарювали, але в Руській, що відома й чути всіма чотирма кінцями землі”.

Маючи на меті з'ясувати закономірність виникнення, розглянути сутність та етапи еволюції державної організації Київської Русі, особливості її суспільно-економічного та культурного розвитку, визначити історичне значення та спадкоємність традицій Давньоруської держави в наступні часи, лекція побудова за таким планом:

1. Передумови утворення Давньоруської держави.
2. Етапи політичного розвитку Київської Русі. Особливості її суспільно-політичного життя та культури.
3. Галицько-Волинська держава - наступниця Київської Русі.

1. Передумови утворення Давньоруської держави. Питання про виникнення Київської Русі - одне з актуальних проблем вітчизняної історії - є одночасно і одним з найдавніших її питань. Вперше (і досить чітко як для свого часу) його поставив автор знаменитої “Повісті временних літ” чернець Києво-Печерського монастиря Нестор близько 1111 р.: “Звідки пішла Руська земля і хто в Києві став першим княжити?”. Праця Нестора досі залишається серед головних джерел вивчення проблеми. Однак сучасна історична наука має в своєму розпорядженні не тільки писемні пам'ятки давньої Русі, свідчення візантійських, арабських, західноєвропейських хронік, а й результати археологічних досліджень. Вони розкривають складний процес утворення ранньослов'янської державності далеко більш достовірно і детально.

Для формування передумов виникнення держави у східних слов'ян вирішальними були VI-VIII ст. Саме тоді слов'янство переходило від так званої “військової демократії” - останньої стадії первісного ладу до диференційованого суспільства, а разом з тим з'являлися і зародки його політичної організації.

Протягом V-VIII ст. завершився процес слов'янського розселення. Більш як дві сотні племен, об'єднавшись в 14 племінних союзів, зайняли величезні

обшири Східної Європи. “Повість временних літ” так засвідчує їх розташування. Вздовж середнього Дніпра жили поляни; на Лівобережжі, в басейнах річок Десни, Сейму, Сули і Ворскли - сіверяни; в дніпровському Поліссі - древляни; в басейні Західного Бугу-дуліби; в басейнах Південного Бугу і Дністра, сягаючи Чорного моря - тиверці та уличі; над річками Сяном і верхнім Дністром - хорвати; між верхів’ями Дніпра і Сожу - радимичі; в басейні Прип’яті - дреговичі тощо.

Східнослов’янські союзи племен являли собою виразні етнокультурні спільності, що й відбито в літописі: “Мали бо вони звичаї власні й закони батьків своїх і сказання, і кожний - свій норів”. На думку окремих істориків, територіальний принцип об’єднання дає підставу вважати ці народності своєрідним аналогом “варварських королівств” західного світу. Такі об’єднання називалися “землями” і мали князів, які в міру подальшого згуртування підкорялися вищому князю.

Загалом племена VI-VIII ст. знаходилися на приблизно однаковому рівні культурно-економічного та суспільного розвитку, однак подекуди він здійснювався інтенсивніше. Одним із таких районів було Середнє Подніпров’я. Населення тут вирощувало майже всі відомі в ранньому середньовіччі культури - просо, жито, пшеницю, овес, ячмінь, боби, горох та ін.; використовувані знаряддя засвідчують наявність плужного орного землеробства. Досить високий рівень сільськогосподарського виробництва не тільки забезпечував продовольчі потреби, а й створював значну частку додаткового продукту. Це, як і виокремлення залізоробного, ковальського, ювелірного та іншого ремесла в особливу галузь господарської діяльності, сприяло появі приватної власності, стимулювало обмін і торгівлю. Знахідки візантійських та арабських монет, скарбів дорогоцінних виробів іранських та візантійських майстрів VI-VIII ст. в багатьох місцях Середнього Подніпров’я свідчать про налагодження міжнародних торгових зв’язків.

Нові явища економічного життя, як і численні воєнні походи,

прискорили майнову і соціальну диференціацію суспільства. З'явилося рабство; досить помітною силою стала племінна знать, із середовища якої обиралися воєнні вожді - князі. Імена декого з них - Ардагоста, Мусокія, Пірогоста - донесли до нас візантійські хроніки.

Розширення територій об'єднаних племен, постійні війни, потреба племінної верхівки у захисті своїх інтересів обумовили виділення князів та їх оточення - дружини в привілейовану групу професійних воїнів, що стояла поза общиною і над нею. При цьому роль народних зборів зменшувалася, а князівська влада, висуваючись на перший план, поступово переносилася і на цивільне життя. Її опорою була дружина та розгалужена система укріплених поселень - "градів", що стали адміністративно-політичними та культовими центрами. Згодом частина градусів перетворилася на справжні феодальні міста.

Таким чином, союзи племен поступово переросли в утворення більш високого суспільно-політичного рівня - племінні княжіння. Вони були додержавними об'єднаннями, на основі яких безпосередньо складалася слов'янська державність. Арабські джерела на рубежі VIII-IX ст. засвідчують існування трьох її осередків: Куявії (на землях полян), Славії (у ільменських слов'ян) та Артанії (місце знаходження точно не визначено, можливо, на північному сході чи півдні слов'янських земель).

Найінтенсивніше процес державної консолідації слов'янських племен розгортався в Подніпров'ї. Ініціатором політичного згуртування тут стало княжіння полян. Вони проживали у вигідному геополітичному середовищі, майже в центрі праукраїнської людності, на перехресті важливих торгових шляхів до Північного Причорномор'я і Візантії. Через їхні землі здійснювались зв'язки між Сходом і Заходом. Важливим моментом згуртування довколишніх племен стало заснування Києва, який перетворився на політичний центр об'єднання території. Легенда про започаткування міста трьома братами - Кием, Щеком, Хоривом та їх сестрою Либіддю, відтворена в "Повісті временних літ", набула підтвердження в дослідженнях вчених - археологів.

Вони свідчать: уже в VI-VII ст. Київ був розвиненим господарським і культурним осередком, настільки сильним мілітарно, що успішно претендував на поширення своєї влади на інші східнослов'янські племена. Саме навколо Києва на середину IX ст. склалася перша східнослов'янська держава, яку літописи згадують як “Руську землю”, а сучасні вчені умовно називають Київським князівством Аскольда.

Щодо походження назви “Русь” точилося і зараз точиться багато суперечок. Одні історики стверджують, що вона прийшла до нас з Півночі. Там слово “руотсі” означало назву одного з скандинавських племен, що поселилося зі своїми варязькими князями на території східних слов'ян. У готів “рюс” значило “велика людина”.

Інші вчені (В. Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій, Б.Рибаков, М.Брайчевський) вказують на місцеве походження слова “Русь”, зокрема, з полянської землі. До речі, саме на Наддніпрянщині збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов'язаних з цією назвою - Рось, Росава, Роставиця та ін. Коли на Русі з'явилося кілька міст із назвою Переяслав, перший із них (який дав цю назву іншим) став називатися Переяслав-Руський.

Деякі історики (О.Пріцак) вважають, що назва держави Русь може бути випадковою, як і назва “Америка”.

Уважний і неупереджений аналіз літописних свідчень не дає підстав убачати у назві “Русь” щось чуже для східних слов'ян, нібито привнесене у їхнє життя тільки у IX-X ст. Навпаки, той факт, що ця назва швидко поширилася на весь східнослов'янський світ, указує на давні традиції її побутування в даному середовищі. Та врешті, незалежно від свого походження, в період східнослов'янської етнополітичної й культурної консолідації слово “русь” вживалося як назва полян та їх земель в Середньому Подніпров'ї, а згодом позначило і ту політичну єдність, центром якої ці землі стали - Київську Русь.

Головними ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві вважається наявність влади, відчуженої від народу, розміщення

населення за територіальним, а не за родо-племінним принципом, спадковість влади князя та стягання ним данини. Виразні свідчення про це стосовно Руської землі історичні джерела подають з 60-х рр. IX ст., тобто з часу князювання Аскольда.

Нащадок напівлегендарного Кия, останній князь династії Києвичів, Аскольд, змінивши при владі свого брата Діра, здійснював сміливу і далекоглядну програму заходів, спрямованих на зміцнення Київської держави та піднесення її авторитету в очах середньовічного світу. Київський володар прийняв на себе титул кагана, що дорівнював імператорському. Тим самим Русь демонструвала прагнення стати в рівень з Візантією та Хозарією - найсильнішими тогочасними державами.

Про вагу та силу держави Аскольда свідчать неодноразові великі походи на Константинополь і договори, що уклалися між київським князем і Візантією. Так, 860 р. успішна експедиція Аскольдової дружини до Константинополя завершилася дипломатичним визнанням Русі. Результативними були також походи 863, 866, 874 рр. Русь міцно утвердилася на узбережжі Понту (Чорного моря), який у сучасників не випадково дістав назву "Руського моря". Київських купців добре знали у самому Багдаді - уславленій столиці Арабського халіфату, що тоді переживав найблискучішу пору своєї історії.

За часів князювання Аскольда відбулося хрещення правлячої верхівки полян. Однак це викликало нарікання з боку племінної аристократії та волхвів - служителів дохристиянського релігійного культу, і призвело до політичної кризи, яка завершилася династичним переворотом.

В той час, як зміцнювалося ядро державності в Подніпров'ї - Руська земля, на півночі Східної Європи склалося протодержавне об'єднання слов'янських племен словенів, кривичів та фіно-угорських чуді та мері. Його центром було городище поблизу майбутнього Новгороду (останній було засновано на початку X ст.). За переказом "Повісті временних літ", внутрішні

чвари не дозволили утвердитися тут місцевій князівській владі, і слов'яни з союзниками звернулися до північно-західних сусідів - норманів ("варягів") : "велика й багата наша земля, а порядку в ній немає, приходьте ж володіти і княжити нами". Так, згідно з версією літопису, у 862 р. варязький вождь Рюрик став князем у ільменських словенів. В 882 р. його родич і наступник Олег здійснив воєнний похід до Середнього Подніпров'я, з допомогою антихристиянськи настроєної місцевої знаті убив Аскольда і вокняжився в Києві.

Об'єднання двох державних центрів - південного київського та північноільменського знаменувало виникнення загальнослов'янсь-кої, загальноруської держави: "Хай буде Київ матір'ю градам руським ", - проголосив Олег. З 882 р. звичайно і починають відлік історії Київської Русі.

Спираючись на сюжет давньоруського літопису про закликання варягів, у середині XVIII ст. німецькі історики, що працювали в Петербурзькій Академії наук, Г.Міллер, Г.Байер висунули тезу про скандинавсько-норманське походження східнослов'янської державнос-ті. З критикою норманізму гостро й рішуче виступив М.Ломоносов. Наукова полеміка практично відразу набула рис ідеологічного протистояння, в якому зіткнулися гіперболізація германо-скандинавських впливів на європейську історію з боку західних вчених та "державницький патріотизм" слов'янських науковців.

За всієї непримиренності сторін в поглядах норманістів та антинорманістів XVIII-XIX ст. головне було спільним: виникнення держави вони розглядали як одномоментну цілеспрямовану дію конкретної особи чи групи осіб. Тому в центрі дискусій були питання про етнічну належність перших київських князів та походження назви "Русь". Вважалося, що відповідь на них автоматично вказує і на творців держави.

Наступний розвиток науки переконливо довів природньо-історичне походження державності, яка виникає тоді, коли в ній з'являється суспільна потреба. Паростки політичної організації у східних слов'ян розвивалися

задовго до появи Рюрика. Вище ми з'ясували основні віхи цього процесу: племенні союзи ^ племенні княжіння ^ оформлення Київського князівства Аскольда ^ об'єднання південного і північного осередків державності під зверхністю Києва. Варяги вели військові походи й широку торгівлю від Балтики до Чорного моря (і вже сама їх присутність стимулювала слов'ян до згуртування), складали в X-XI ст. основу великокнязівських дружин, варязьке походження мала загальноімперська династія Рюриковичів. Однак серйозного значення варязький фактор набув тільки на завершальному етапі виникнення Давньоруської держави, залишаючись при цьому лише прискорювачем, а не визначальним чинником процесу.

2. Етапи політичного розвитку Київської Русі. Особливості її суспільно-політичного життя та культури. Політичний розвиток Київської Русі умовно можна поділити на три періоди:

I - 822-980 рр. - період формування, бурхливого територіального зростання та утвердження загальнослов'янської держави на міжнародній арені.

II - 980-1132 рр. - час найвищого піднесення ранньофеодальної імперії, її економічного та культурного розквіту.

III - 1132-1240 рр. - період феодальної роздробленості та існування держави в формі федерації князівств-земель.

Визначаючи домінуючі риси політичної організації, ці періоди разом з тим є і певними віхами соціально-економічного, культурного розвитку суспільства, на базі якого ця організація виростала. Спираючись на дану періодизацію розглянемо головні події історії Київської Русі.

Ставши київським князем, Олег (882-911 рр.) почав силою утверджуватися на престолі. Місцеві племена не визнали влади завойовників, і колись могутня держава Руська земля розпалася. Тому майже все княжіння Олега фактично пішло на збирання до купи колишньої території Русі. Якщо Руська земля являла собою федерацію племен, то натомість з'являлася

відносно централізована держава із монархічною формою правління. Олег поступово підкорив полян, древлян, сіверян, радимичів, пізніше - в'ятичів, хорватів, дулібів і тиверців. Насильно створене нове державне об'єднання не стало міцним й організаційно завершеним. Могутні племінні об'єднання намагалися зберегти автономію, а їхня верхівка - багатство і владу.

Щоправда, існували й причини, які змушували племена консолідуватися для вирішення тих чи інших проблем. Однією з них була боротьба з кочівниками та Візантійською імперією. Слов'янський світ виступав проти них єдиним фронтом.

В період князювання Олега влада Києва поширилася на новгородських (ільменських) слов'ян, кривичів, радимичів, неслов'янські племена чудь і мерю. На приєднаних землях будувалися міста - укріплення, де розміщувалися дружини під проводом воєначальників - світлих бояр. Підвладні Києву племена платили данину медом, воском, шкірою, іншими товарами та продуктами, постачали військо всім необхідним під час воєнних походів. Збирання данини називалося полюддям.

З розширенням кордонів Київської держави на північ і приєднанням Новгороду посилилася роль торговельної артерії - "шляху із варяг у греки". Водночас активізувалася політика Русі на Сході: в 909-910 рр. її дружини здійснили походи на Каспійське узбережжя та в 912 р. - до Закавказзя.

У 907 р., відвойовуючи ті позиції, які майже півстоліття тому здобув Аскольд і які були втрачені на початку князювання Рюриковичів у Києві, Олег здійснив вдалий похід на Візантійську імперію і змусив її правителів підписати вигідний для Русі договір. У 911 р. було підписано новий договір, який теж є свідченням військових та дипломатичних успіхів Київської держави.

Після смерті Олега у 912 р. великим князем київським став Ігор Рюрикович, який продовжив політику свого попередника, спрямовану на посилення центральної влади, на об'єднання всіх східнослов'янських земель. Ігор підкорив уличів, частина яких відійшла з Подніпров'я на Побужжя, а

можливо, й тиверців, дав відсіч печенізьким наскокам, здійснив два походи проти Візантії у 914 та 944 рр. (хоч і не такі вдалі, як Олегові). У битві під столицею древлян - Іскоростенем при спробі другий раз підряд взяти данину Ігор загинув.

Коли загинув князь Ігор, його сину Святославу було всього 3 роки і тому влада перейшла до вдови Ігоря - Ольги (945-964). Княгиня Ольга виявила себе енергійною та вольовою правителькою. Свою діяльність вона розпочала з військового походу на Іскоростень. Помстившись древлянам, Ольга здійснила ряд заходів, які зміцнили владу київських князів і забезпечили її від повстань васальних князівств. Вона встановила спеціальні адміністративні центри в різних місцях для збирання данини, нові форми оподаткування - оброки, збільшила великокнязівське землеволодіння за рахунок общинних лісів тощо. Ольга посилила зв'язки Київської Русі із сусідніми державами, насамперед з Візантією та "Священною Римською імперією" - Німеччиною, прийняла християнство.

Становище Русі значно зміцніло за князювання сина Ігоря та Ольги Святослава (964-972). Його княжіння - це суцільний брязкіт мечів, посвист стріл, тупотіння кінських копит і грім слави руського воїнства від Каспійського моря до Балкан.

За Святослава Русь почала активно розширятися на Сході. Протягом 964-966 рр. він змусив в'ятичів визнати владу київського князя, розгромив союзників Хозарії волзьких болгар і буртасів (мордву). Після цього завдав поразки військам хозарського кагана, взяв столицю Ітіль, дійшов до Каспійського моря, громлячи залишки хозарів, досяг Азовського моря, підкорив на Північному Кавказі племена ясів і касогів - предків сучасних осетинів і черкесів. Удар був як блискавичним, так і руйнівним. Після цього Хозарське царство перестало існувати і загрожувати Русі зі Сходу. Кордони Київської Русі розширилися до Волги і Руського моря. Але тепер вони виявилися мало захищеними від нападів кочових орд з Азії. Розгром

Хозарського каганату поставив перед Руссю нові проблеми на Сході, вирішити які вона не змогла.

Домігшись перемоги на сході, Святослав переніс воєнні дії на Балкани, прагнучи оволодіти Болгарією, а можливо й Візантією. Він мало цікавився проблемами внутрішнього життя країни. Київські бояри йому докоряли: “Ти, княже, чужої землі шукаєш, а свою занехаяв”. Трагічна смерть князя (він загинув, потрапивши у засідку кочівників - печенігів при поверненні із невдалого походу на Балкани) стала своєрідним символом відходу в минуле першого періоду історії Давньоруської держави. На цьому етапі, в IX-X ст., склалася дружинна форма державності: основою політичної організації була взаємозалежність і співробітництво князя і дружини. Вони разом підкоряли землі, збирали данину (“полюддя”), чинили суд і розправу. Дружина при цьому була не тільки воєнною, а й політичною силою, суттєво впливаючи на рішення князя. З іншого боку, за відсутності власного адміністративного апарату влада Києва в окремих частинах держави ділилася з місцевими племінними князями. У взаємодії з дружиною і племінною знаттю провідна роль належала київському князю, але часто це була роль скоріше воєначальника, ніж політика. Постать Святослава Ігоровича є яскравим прикладом державця цього періоду.

Процес об'єднання всіх давньоруських земель в одній державі завершився в X ст. Панівним верствам було зрозуміло, що лише зброєю можна було об'єднати різні племена і втримувати їх в покорі. Тому еволюція держави йшла в напрямку розгалуження системи намісників та їх гарнізонів, а пізніше сюди долучилося і виконання різних адміністративних і суддівських функцій. Управління і суд стають джерелом прибутків, а тому розширюються функції та зростає кількість осіб, що їх виконують. Певної завершеності ці процеси досягають при Володимирі Великому, коли в 988 р. було проведено адміністративну реформу. Вона ліквідувала місцеві “племінні” княжіння і ввела новий адміністративний поділ Русі на області довкола міст, куди київський князь призначав намісників, насамперед своїх синів. Звідси бере

початок династичний принцип, що розвинувся пізніше.

Фактором, що сприяв об'єднанню Київської Русі і перетворенню її на могутню феодальну державу було, безперечно, введення християнства в 988 році (це був 3-й і останній етап християнізації Русі). Християнство, як світогляд та ідеологія, стало одним із вирішальних факторів зміцнення політичної влади князів, посилення ролі держави, одержавлення місцевого етносу. Як зазначав М.Грушевський, з християнізації почався процес еволюції Київської Русі від збирання держави шляхом збройної боротьби до легітимних державотворчих процесів, від панування князів-наїзників до панування князів-правителів.

Релігійною реформою Володимира Русь була прилучена до християнської культури, яка спиралася на величний фундамент античного Середземномор'я; поширювалися писемність, шкільництво, потужний імпульс до розвитку отримали література, образотворче мистецтво, архітектура і будівництво. Хрещення Русі позитивно вплинуло і на міжнародне становище Київської держави, посилення рівноправних родинних зв'язків з пануючими династіями Європи.

Крім адміністративної та релігійної Володимир провів ще й військову та судову реформи. Суть військової реформи князя полягала в ліквідації племінних військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодального землеволодіння. Володимир роздавав землі з зобов'язанням організації їх оборони та військової служби. Це дало змогу досить швидко забезпечити охорону рубежів, створити надійне військо не лише проти зовнішніх, а й проти внутрішніх ворогів. Система бенефіцій (земельних та інших винагород за службу) сприяла створенню навколо Володимира прошарку особисто відданої йому знаті.

Судова реформа полягала в створенні та розмежуванні судів єпископського та градського. В прийнятому "Уставі святого князя Володимира, крестившаго руськую землю, о церковных судах" було визначено місце церкви в державі, джерела її матеріального існування, сфери юрисдикції.

Матеріальне забезпечення встановлювалось у формі отримання десятої частини від прибутків.

Зусилля Володимира по зміцненню держави продовжив Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.). Як і батько, він піклувався про безпеку кордонів: відвоював у поляків західноруські землі - Белз, Перемишль, Червен; створив потужну систему валів і міст-фортець по р. Рось проти кочівників, в 1036 р. здобув вирішальну перемогу над печенігами, змусивши їх відійти за Дунай - на певний час гострота небезпеки із степу була знята. Однак головну увагу князь приділяв внутрішній розбудові держави. З його ім'ям пов'язано створення першого писемного кодексу законів "Руської правди", що закріплювала і регламентувала феодалні відносини. Політика Ярослава сприяла успішному розвитку ремесла, торгівлі, бурхливому зростанню економічної могутності і політичного впливу міст. Так, наприклад, площа Києва порівняно з часами Володимира збільшилася у сім разів. Зводилися чисельні монастирі та церкви, деякі з них (як собор святої Софії, Києво-Печерська лавра) стали визначними осередками освіти і культури.

Зовнішньополітична діяльність великого київського князя спиралася на зрослу могутність і стабільність держави і проходила головним чином дипломатичними засобами. Важливе місце в ній займало укладання вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів. Для середньовіччя це було звичним явищем, але масштаби та спрямованість "сімейної дипломатії" Ярослава свідчать про непересічну роль Русі в політичному житті тогочасної Європи: адже тільки через шлюби своїх синів і дочок київський князь став родичем візантійського і німецького імператорів, французького, польського, угорського й норвезького королів.

Роки князювання Ярослава Мудрого, XI ст. загалом стали часом культурно-господарського розквіту і найвищого піднесення Давньоруської ранньофеодальної держави.

Становлення феодалних відносин на Русі відбувалося в цілому в

європейських рамках, але мало свої особливості. Обминувши рабовласницький лад, східнослов'янське суспільство зберегло сильні общинні зв'язки і мало нерозвинуті традиції приватної власності. Крім того, постійно існувала значна кількість вільних, незайнятих земель. Це обумовило: 1) повільніші, ніж на Заході, темпи утвердження феодальної власності на землю; 2) особливу роль держави в цьому процесі; 3) неоднорідність соціальної структури суспільства.

До панівного класу феодалів належали князі, бояри і дружинники. Феодальна власність на землю мала ієрархічний характер. Господарі окремих феодальних володінь перебували у васальній залежності від великого князя київського. Маючи в надлишку незаймані земельні угіддя, він роздавав їх дружині за вірну службу. Місцеві князі теж мали своїх дружинників, яким надавали землю в умовне володіння. Право умовного володіння землею означало, що у першу - ліпшу хвилину непокірний васал міг втратити наділ. Таке становище до деякої міри забезпечувало систему економічної підпорядкованості. З кінця XI ст. все більшого значення набуває спадкове (вотчинне) землеволодіння.

Боярство поділялося на земських (старовинного місцевого походження) і княжих мужів - верхівку князівської військової дружини. Найпривілейованішою групою були земські бояри - члени боярської ради (думи), які виконували роль радників князя і посідали високі посади в державі. Верства бояр в Київській Русі, однак, не була замкненою кастою, як, наприклад, шляхта на Заході: боярином могла стати й особа небоярського походження, яка мала значні заслуги перед князем (власне - перед державою).

Духовенство поділялося на "чорне" і "біле". Чорне - ченці й черниці - складалося переважно з представників вищих верств населення: князів, членів їх роду, бояр. У середовищі білого духовенства найбільш привілейованими були митрополит, єпископи, архімандрити.

Населення міст складалося:

а) із заможних городян (міська аристократія): князі й вище духовенство; бояри, які мешкали в містах, здаючи в найм землю селянам, за що брали частину їхньої продукції, яку продавали на ринку; великі купці, які займалися міжнародною торгівлею; фінансова та чиновницька еліта;

б) міських низів - “молодших людей”: - дрібні торговці, крамарі, ремісники, які гуртувалися в ремісничі корпорації та утворювали територіальні об’єднання; рядове духовенство, тощо;

в) “черні” - тих, хто нічого не мали й наймалися на будь-яку чорну роботу.

Переважна більшість міського населення була особисто вільною. “Молодші люди” сплачували до скарбниці податки.

Основною частиною населення Київської Русі були особисто вільні селяни - общинники, або смерди. Вони жили на общинній землі або на землі князя, сплачували данину, виконували натуральні повинності, постачали коней для князівської дружини, а головне - самі брали участь як “вої” в ополченні.

Групу напівзалежних людей становили рядовичі, які перебували у тимчасовій феодалській залежності на підставі договору - “ряду”, та закупи - людей, які потрапили в боргову кабалу й зобов’язані були своєю працею у господарстві феодала повернути одержану в нього позичку (“купу”). Закуп був суттєво обмежений у своїх правах, однак повністю не втрачав їх. У незначних справах він міг виступати свідком у суді, сам звертатися до суду зі скаргою на хазяїна, який мав право піддати закупа тілесному покаранню, але “за діло”.

Людей, які з тих чи інших причин вибули з однієї категорії населення й не потрапили до іншої, називали ізгоями. Вони не мали засобів до існування і, як правило, перебували під захистом церкви.

На найнижчому щаблі соціальної драбини перебували невольники - челядь і холопи. Це були раби, які не мали жодних прав і були живою власністю феодала. Однак невольництво в Київській Русі не набуло широкого поширення.

Таким чином, населення Київської держави поділялося на дві великі

категорії: вільних і невольних людей (до них можна також приєднати і напіввольних). Особливістю тогочасної соціальної структури було те, що будь-яка верства населення не була цілком замкненою, перехід з однієї до іншої був можливим.

В добу піднесення Русі, в кінці X - першій половині XI ст. формується відносно централізована монархія: вся повнота законодавчої, виконавчої, військової та судової влади все більше концентрується в руках князя. В своїй діяльності він спирався на військову підтримку дружини та на місцеву адміністрацію (удільні князі, намісники, посадники та ін.). Дружина являла собою постійне військо, що формувалося на засадах васалітету і складалося зі старшої (бояри, “мужі”) та молодшої (“отроки”, “гридні”, “діти боярські”) дружин. За службу перші отримували землі, другі - частину військової здобичі або плату.

Дорадчим органом при князі була боярська рада (дума). До неї входили старші дружинники, міська знать та вищі церковні ієрархи. Рада обговорювала важливі питання внутрішньої та зовнішньої політики, певною мірою впливала на дії великих київських князів, однак становища повноцінної державної інституції з визначеними правами так і не набула.

Важливим чинником зміцнення централізованої монархії була ідеологічна підтримка церкви. Вона освячувала великокнязівську владу (візантійська ідея божественної основи імператорської влади була пристосована до місцевих умов), співробітничала з нею у виробленні та забезпеченні виконання юридичних норм (особливо у сфері сімейного та карного законодавства), була найпопліднішою захисницею єдності руських земель. Митрополити і єпископи брали помітну участь в політичному житті, часто виступали миротворцями в конфліктах між князями, фактично виконуючи посольські обов'язки. Церква мала великий вплив на суспільну свідомість, культуру, на міжнародні зв'язки (насамперед з Візантією).

Київська Русь була ранньофеодальною монархією з елементами

федералізму. Як ранньофеодальна монархія вона була побудована на принципах сюзеренітету-васалітету. Окремі історики (М.Брайчевський) схильні вважати, що Київська держава не набула завершеного монархічного устрою і протягом усієї своєї історії тяжіла до республіканських форм. Окрім того, вона так і не змогла розробити переконливу систему успадкування престолу, що тяжко відбилося на загальному внутрішньому і зовнішньому становищі країни, а надто - на становищі народних мас.

Характеризуючи державний лад Київської Русі, треба мати на увазі: по-перше, що самодержавна влада великого князя була лише в періоди централізованої держави (X - початок XII ст.), зокрема, за правління Володимира Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха; по-друге, з ослабленням київського централізму й розпадом держави на князівства та закріпленням в них окремих княжих династій старшинство великого князя втратило реальне значення. Його титул зверхника усієї країни став лише почесною історичною традицією; по-третє, державна організація тих часів не знала чіткого розподілу функцій влади. Різні органи управління конкурували між собою. Ті функції, які виконував князь, мали також боярська рада і частково - віче.

Одночасно з політичним відбувався й етнічний розвиток. В Середньому Подніпров'ї склався територіальний етнічний центр українського народу. Він сформувався на політичній основі. Крім русів-праукраїнців, у цьому процесі брали участь також північні слов'яни, переселені на укріплення південних рубежів держави, а також поляки, скандинави й тюркські народи. У різні часи Русь не лише воювала з кочівниками, а й торгувала, мала з ними мирні відносини.

Одним із основних показників існування народності є власна мова. Більшість дослідників вважають, що в період Київської Русі сформувалася єдина для всього населення країни давньоруська мова. Однак деякі з них дотримувалися іншої точки зору. Так, академік А.Кримський відстоював

існування праукраїнської мови принаймні з XI ст. З цього приводу він писав на початку XX ст., що “жива мова півдня XI ст. стоїть посеред східного слов’янства цілком уже відокремлено. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. - це цілком рельєфна, яскрава індивідуальна лінгвістична одиниця. У ній дуже легко взнати прямого предка сучасної української мови...”. Такі висновки підтверджуються практикою етнополітичного формування Київської землі. Територіальна, етнічна й політична консолідація середньодніпровських племен в єдину історичну спільність супроводжувалась аналогічними процесами і у мовному середовищі. Живий розмовний говір народу, що очолював консолідаційні процеси, став мовною основою давніх русів-українців. Українська мова формувалася на лінгвістичній базі говірки полян - русів, яка спочатку синтезувала особливості мов ближчих, а потім віддалених племен. Подібне відбувалося і в інших регіонах Київської держави. Лінгвістичний аналіз новгородських берестяних грамот XI-XII ст. дозволив окремим вченим зробити висновок про відособленість давньоновгородського діалекту від інших східнослов’янських діалектів.

У XII ст. стосовно українських земель починає вживатися назва “Україна”. Вперше вона зустрічається в “Іпатіївському літописі” під 1187 р. Розповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець писав: “И плакашася по нем всі переяславци.., о нем же Украина много постона”. До останнього часу слово “Україна” тут трактувалося дослідниками як окраїна Київської Русі, якою і було Переяславське князівство. Але літопис називає окремо Переяслав і Україну, - ті землі, що найбільше страждали від нападів кочівників (Володимир Глібович прославився боротьбою з половцями). Саме такими були Переяславська, Чернігівська та Київська землі. Під 1189 р. у літописі записано про приїзд князя Ростислава “ко Украйне Галичкьой”. “Україною” називали літописці “Червенські міста” Галицько-Волинського князівства у 1213 р. Загалом у XII- XIII ст назва “Україна” стосувалася земель від Середнього Подніпрів’я на сході до Забужжя

включно на заході. Під нею розумілися як окраїнні території, так і “край”, “земля”, “країна”. Але основними і загальноживаними ще тривалий час продовжували залишатись назви “Русь” і “Руська земля”. Живучість і утвердження кожної з назв залежали від багатьох факторів і насамперед від внутрішнього та зовнішньополітичного становища українських земель.

З середини XI ст. в державній організації Русі окреслюються зміни: одноосібна монархія поступово переростає у федеративну. Основною цієї тенденції був бурхливий розвиток феодалізму, а прискорила її вияв поява удільних князів. Свого часу, прагнучи запобігти суперництву синів за великокняжий престол, Ярослав Мудрий запровадив принцип сеньйорату, тобто влади старшого в роді. Землі Русі були поділені за багатством і престижністю і кожен з синів отримав свою частку - «уділ» відповідно старшинству. Зі смертю батька старший син займав його престол, а всі інші - «піднімалися» на сходинку вище на шляху до нього.

Після смерті Ярослава Мудрого троє його старших синів уклали союз і спільно, триумвіратом, керували державою майже 20 років. Однак далі спалахнули чисельні усобиці, чим відразу ж скористалися кочівники. Завданням тогочасної політичної влади стало, з одного боку, встановлення порядку і згоди між князями, а з другого - об'єднання всіх на боротьбу з зовнішніми ворогами, насамперед з половцями. Ніхто з князів не діяв так чітко і послідовно для здійснення цих цілей і ніхто не досяг таких успіхів, хоча б і тимчасових, як Володимир Мономах (1113-1125 рр.). За його ініціативою та активною участю відбулося три з'їзди князів Київської Русі - Любецький (1097 р.), Витичевський (1100 р.) і Долобський (1103 р.), на яких було домовлено про припинення чвар між князями та організацію спільної відсічі половцям. На Любецькому з'їзді було також відмінено принцип сеньйорату. Володимир Мономах чимало зробив для впровадження в Київській державі пошанування права, законів. Він скликав при собі Раду, що складалася з тисяцьких людей своєї дружини, яка прийняла ряд соціально-економічних законів. (Важливим

був закон про холопів, за яким визначились три випадки, коли людина ставала ним; заборонялося віддавати в холопи за борги). Була встановлена юридична рівноправність між заміжньою жінкою та чоловіком, підвищено роль княжого суду. Важливим політичним документом стало укладене Володимиром Мономахом «Поучення дітям», в якому викладено поради по управлінню державою.

Після смерті сина Володимира Мономаха Мстислава (1132 р.) Давньоруська держава розпалася на ряд окремих князівств: Київське, Володимиро-Суздальське, Новгородське, Псковське, Галицько-Волинське, Рязанське, Смоленське, Полоцько-Пінське, Переяславське та інші. У них відбувався розвиток і зміцнення місцевого державного апарату та збройних сил. Влада й управління в деяких з них будувалися за принципом васалітету. На чолі землі стояв князь, нерідко титулований великим князем. Він спирався на постійну військову дружину, з якої виходили військові слуги - "милошники", які разом з міською верхівкою підтримували своїх князів у боротьбі проти опозиції великого боярства. Князівства-землі, у свою чергу, поділялися на менші князівства, або "волості". Сюди великий князь призначав адміністраторів: посадників, тисяцьких, вірників, тіунів. В окремих землях - "уділах" - сиділи менші князі - васали великого князя.

Для вирішення важливих питань князь збирав боярську раду; відбувалися також князівські з'їзди своєї землі - "снєми".

Водночас на Русі зберігалася монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква з центром - митрополією у тому ж Києві.

Вчені не випадково назвали роздробленість, що охопила Русь у середині XII ст., феодальною. Вона настала не раптово, як вважали її сучасники, а стала логічним і неминучим наслідком соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. І не лише давньоруського. Майже всі європейські народи пройшли через цей етап власної еволюції.

Справа в тому, що з другої половини XI - початку XII ст. на Русі починає запроваджуватися велике індивідуальне земельне володіння. Здобувши землю й залежних селян, феодали стають не лише економічною, а й політичною силою. Відтоді вони турбуються про власні маєтки і долю того князівства, в якому живуть, більше, ніж про державу в цілому. І місцеві князі, вимушені спиратися на оточуюче їх боярство, слухняно проводять політику, вигідну не Київській Русі, а панству Чернігівської, Галицької чи якоїсь іншої землі.

В свою чергу з перемогою принципу спадкового престолонаслідування (вотчини) над системою старшинства Ярослава Мудрого княжі роди все глибше пускали коріння у своїх батьківських землях, для них дедалі очевиднішим ставав той факт, що їхнє майбутнє пов'язане з удільними володіннями, а не з Києвом, за який точилася безперервна боротьба.

Поряд з політичними проблемами існували й господарські. Розташування Києва на великому торговому шляху "із варягів в греки" відіграло важливу роль у його піднесенні. З кінця XI ст. значення цього шляху почало зменшуватися. Це мало згубні наслідки для економіки Києва. Заповзятливі італійські купці, обминаючи Київ, установили прямі зв'язки між Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом, з одного боку, та Західною Європою - з іншого. Крім того, руським князям, що воювали між собою, важко було захистити шлях по Дніпру від наскоків кочівників. У 1204 р. торговельні зв'язки Києва зазнали нового удару, коли під час хрестового походу було пограбовано Константинополь. Водночас вступив у період стрімкого занепаду квітучий колись Аббасидський халіфат зі столицею в Багдаді. Внаслідок цього Київ утратив двох найзначніших партнерів у торгівлі. Ці економічні лиха загострили й без того напружені стосунки між багатим і бідним населенням міста, часто призводячи до соціальних вибухів. З усією очевидністю велична колись столиця Русі політично, економічно й соціально занепадала.

Але і за доби роздробленості економічні зв'язки між князівствами і землями не тільки не зменшились, а невпинно наростали. На кінець XII ст.

вималювались чотири групи земель, всередині яких існували особливо тісні економічні і політичні взаємини:

1. Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька, Вітебська;
2. Ростово-Суздальська, Рязанська, Устюзька, Муромська;
3. Київська, Чернігівська, Сіверська;
4. Галицька і Волинська землі.

Згадані групи земель об'єднувала спільність мови, культурних явищ, православної віри, побуту, звичаїв та ін. В цьому угрупованні, як відзначають історики, все більше намічається виділення території великоруської і української й менш чітко білоруської, тобто дедалі помітнішими ставали локальні особливості.

Але в цей же час набирали сили етнічної, культурної, економічної консолідації. Навіть, коли у 60-80 рр. XII ст. політично відокремилися два осередки, до яких тяжіли всі руські землі - південний на чолі з Києвом і Черніговим і північний з Володимиром-на-Клязьмі, в державі не вщухала боротьба за об'єднання. Цю боротьбу часто справедливо пов'язували з необхідністю організації відсічі половецьким ханам та іншим ворогам. Однак наростання об'єднавчих процесів було порушене страшною і нищівною навалою орд монгольського хана на руську землю в 1237-1241 рр.

У 1240 р. хан Батий із військом підійшов під Київ. Оборону міста очолив воевода Дмитро, якого прислав сюди Данило Галицький, але після декількох днів запеклих боїв 7 грудня хан Батий взяв Київ. Ординська навала розорила країну, привела до крайнього занепаду і фактично до загибелі Київської Русі.

Як одній з найбільших і наймогутніших держав середньовічного світу, Русі була властива і багата, своєрідна культура. Феномен культурного злету Київської держави нерідко пояснюють виключно тісними контактами з Візантією, Хозарією, країнами Центральної та Західної Європи. Справді, їх вплив на культуру Русі був значним, але далеко не визначальним. Щоб зерна передових цивілізацій, насамперед візантійської, могли дати рясні сходи в

новому середовищі, вони мали потрапити в добре підготовлений ґрунт. Саме таким і виявився “культурний ґрунт” східних слов’ян, який увібрав у себе багатотисячлітні традиції місцевого розвитку, збагаченого впливом сусідів.

Різноманітним і багатим був духовний світ русів. Він формувався під впливом давніх язичницьких вірувань і християнських цінностей, які поступово укорінювалися в людській свідомості. Талановиті піснярі з покоління в покоління передавали усний народний епос і тим самим підтримували безперервність і наступність історичної пам’яті русів. Своїм талантом і популярністю особливо виділявся співець Боян, який жив у XI ст. при дворі Святослава Ярославича. В IX-XII ст. з’явилися професійні артисти-скоморохи. Вони одночасно були і співаками, і танцюристами, і музикантами, і дресирувальниками й розважали своїм мистецтвом як знать, так і простий люд.

Базою духовної культури є освіта й насамперед її основа - писемність. На Русі писемність з’явилася не пізніше IX ст. у вигляді якихось “черт і резів”, про які писав на початку X ст. болгарський письменник Чорноризець Храбр. На існування ранньої слов’янської писемності вказують літописні дані про підписання Візантією договорів з русами у 911 і 944 рр. грецькою та іншою, в даному випадку руською мовами. Сучасникам було також відомо, що на випадок своєї смерті руси писали заповіти місцевою мовою. Тільки після масового запровадження християнства в 988 р. на Русі поширюється нова писемність, абетка якої була складена братами Кирилом і Мефодієм і названа “кирилицею”. Нею написані всі відомі нам твори XI і наступних століть. Однак вони - не єдині пам’ятки, на підставі яких можна скласти уявлення про характер і рівень поширення писемності в Київській державі. Великий додатковий матеріал дають також археологічні знахідки: керамічний і металевий посуд, ливарні формочки, плінфа (тонка цегла). Зміст написів на них різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі, іноді вказують на вміст посудини (“Ярополче вино”), містять побажання (“благодатнеша полна корчага сия),

увічнюють ім'я майстрів (“Людота”, “Константин”).

В X-XII ст. писемність переростає в освіту. Піклування про освіту з часу прийняття християнства взяли на себе держава й церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існувала державна школа, де, як пише літопис, “постигали учение книжное” діти найближчого оточення князя. Аналогічні заклади відкривали Ярослав Мудрий та інші князі. Анна Всеволодівна в 80-х роках XI ст. організувала при Андріївському монастирі чи не першу в Європі школу для дівчаток, де учениці вчилися рукоділлю, шиттю та співам. Князі та чимало бояр були високоосвіченими людьми, знали по кілька мов. Вміли читати, писати й рахувати багато купців та ремісників. Сотні зроблених ними написів збереглися на стінах монастирів, церков, на ремісничих виробках. Світські вельможі та духовенство користувалися бібліотеками, першу з яких заснував у Києві в 1037 р. Ярослав Мудрий. Монах Київського Печерського монастиря Микола Святоша мав велике книжкове зібрання й подарував його монастирській бібліотеці. Бібліотеки були також у Білгороді, Чернігові, Переяславі та інших містах.

Спочатку у Софії Київській, а згодом у кожному єпископському місті, а також у великих монастирях виникли книгописні майстерні, які разом з бібліотеками склали базу для розвитку давньоруського літописання - видатного явища в культурному житті не лише Русі, а й усієї середньовічної Європи. Крім Києва, літописання велося в Новгороді, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі-Волинському та інших містах. До нас дійшло півтори тисячі літописних списків. Майже всі знання з історії, соціально-політичного життя русів почерпнуті з літописів.

У XII-XIII ст. поряд із традиційними з'являються нові форми історичних творів: сказання, сімейні та родові хроніки, воєнні повісті, життєписи князів.

Оригінальна література XI-XIII ст. репрезентована на сьогодні невеликою кількістю творів - більшість їх не дійшла до наших днів. Проте і за збереженими пам'ятками можна зробити висновок про високий рівень

розвитку літератури в Київській Русі. Йдеться, зокрема, про видатний твір митрополита - русича Іларіона "Слово про закон і благодать", агіографічні твори Нестора "Читання про житті і згубу... Бориса і Гліба" та "Житіє Феодосія Печерського", "Повчання дітям" Володимира Мономаха, "Слово про Ігорів похід" та ін.

Науково-практичні знання в Київській Русі, як і в інших країнах середньовічної Європи, перебували під сильним впливом трактатів візантійського мандрівника Козьми Індікоплова. В його уяві Земля являла собою чотирикутник, який омивається з усіх боків океаном, а всередині має два моря - Середземне і Каспійське та дві затоки - Перську та Аравійську. За океаном також є земля, вона оточена муrom, що переходить у небосхил.

Із географічного опису "Повісті минулих літ" можна зробити висновок: Несторові Земля уявлялася інакше. Говорячи про спадщину трьох синів легендарного Ноя, він перелічив майже всі країни Європи, Азії та Північної Африки, їхні моря, ріки, острови. В детальному описі шляху із "Варяг у Греки" він підкреслює, що з Варязького моря можна припливти до Риму, а від Риму - в Понтійське (Чорне) море, куди впадає Дніпро. Останній системою річок та озер сполучається з тим же Варязьким морем.

Активна виробнича діяльність, розвиток ковальського, ювелірного, склоробного й інших ремесел зумовили освоєння русичами знань у галузі фізичних і хімічних властивостей матеріалів, а торгівля, монументальне будівництво, літочислення сприяли розвитку математики та астрономії (згідно з дослідженнями Ю.К.Афанасьєва та Б.О.Рибакова, на Русі, наприклад, добре знали формулу обчислення площі круга). Певних успіхів досягла також медицина, ґрунтована на лікуванні травами. Знахідки пінцетів і спеціальних ножів засвідчують застосування хірургічних операцій. До того ж із літопису відомо, що київському князеві Святославу Ярославичу видаляли пухлину - "резанье желве" (щоправда, ця операція була невдалою).

Про розвиток музично-театрального мистецтва на Русі можна судити з

відомих фресок Софії Київської. На одній із них зображено оркестр із семи виконавців, які грають на флейті, трубі, лютні, гусях, органі. Близькі за формою зображення музичних інструментів бачимо й на мініатюрах Радзивіллівського літопису, на срібній чаші XII ст. з Чернігова, київських пластинчастих браслетах. Після прийняття християнства на Русі поширився хоровий, одно - та багатоголосий спів. Знали тут і нотну систему - так звані крюкову та кондокарну нотації.

Зовнішній вигляд населених пунктів Київської Русі визначався насамперед дерев'яними спорудами. Вихід Русі на міжнародну арену, знайомство з візантійською культурою, а потім і запровадження християнства зумовили виникнення монументальної кам'яної архітектури. Саме з нею київські князі асоціювали як державну могутність, так і власну велич.

Крім Києва монументальне будівництво в першій половині XI ст. велося і в інших містах держави. Хрещата форма внутрішніх стовпів, невідома у візантійському зодчестві, стає типовим елементом давньоруської архітектури.

Із 30-х р. XII ст. культова архітектура Київської Русі набирає нових рис. Одночасно із посиленням політичної ролі удільних князівств розбудовувалися й їхні столиці. В кожній із них розвивалося монументальне будівництво. Кількість храмів зростала, однак їхні розміри зменшувалися, архітектура спрощувалася, внутрішнє спорядження ставало менш вишуканим.

В Південній Русі у XII ст. значно розвинулися Київська, Чернігівська та Переяславська архітектурні школи, об'єднані єдиним стилевим напрямком. Характерними пам'ятниками цього періоду є церкви Богородиці Пирогощі (1132), Кирилівська (1146) та Василівська (1183) у Києві, Юр'ївська (1144) у Каневі, Борисоглібська (1128) та Успенська (40-роки XII ст.) у Чернігові. Галицькі монументальні будівлі цілком зводилися із світло - сірого вапняку.

Наприкінці XII - на початку XIII ст. монументальна архітектура Київської Русі розвивалася шляхом ускладнення зовнішніх форм. Будівлі цього

періоду мають висотні композиції і нагадують башти. Новий архітектурний стиль найвиразніше виявився в Чернігівській П'ятницькій церкві (початок XIII ст.).

З культовою архітектурою тісно пов'язані такі види давньоруського мистецтва, як живопис, художнє різблення, майоліка. На ранньому етапі розвитку монументальні споруди поєднували у своєму інтер'єрі мозаїку та фрески, пізніше запанувало тільки фрескове опорядження.

Особливістю давньоруського прикладного мистецтва є співіснування елементів язичницької та християнської символіки. Вони нерідко мирно уживалися на одному предметі. Так, на київській золотій емалевій діадемі XI-XII ст. з деісусним чином поруч з апостолами зображені дівочі голівки й дерево життя. Цілком можливо, що язичницькі сюжети та символи на виробах християнської доби - X-XIII ст. - несли в собі не тільки декоративну, а й магичну охоронну функцію.

Взагалі вироби художнього ремесла Київської держави відзначалися високим рівнем технічного, технологічного й естетичного виконання й охоче купувалися за кордоном. Продукція майстерень Києва, Галича, Чернігова та інших міст відома з археологічних розкопок у багатьох європейських країнах.

Отже, незважаючи на всі труднощі суспільного життя XII-XIII ст., культура Русі невпинно розвивалася. За ідейно-змістовним багатством і художніми якостями вона належала до передових культур середньовічної Європи.

3. Галицько-Волинська держава - наступниця Київської Русі. У період феодальної роздробленості Русі другої половини XII-XIII ст. її південно-західні землі, що склали у подальшому територію сучасної України, перебували у складі переважно чотирьох головних князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського та Галицько-Волинського. Закарпатська Русь ще з середини XI ст. була загарбана угорськими феодалами і возз'єдналася з іншими українськими землями лише у 1945 р.

Київ, хоч і залишався великим містом, центром князівства, але повністю втратив значення столиці Русі і часто переходив з рук до рук. Переяславське князівство не мало повної політичної самостійності, було нерозривно зв'язане з Київським князівством. Важливу роль у політичному житті українських земель відігравало Чернігівське князівство. Тяжіючи за економічними і етнополітичними інтересами до Центральної України, воно виступало своєрідним буфером між нею та Північно-Східною Руссю. Але князівські міжусобиці та ворожа навала призвели до розпаду Чернігівського князівства на багато уділів. Дроблення чернігово-сіверських земель зробило колишній етнополітичний центр українських земель вразливим з боку північного сходу та степу. Відсутність надійних оборонних рубежів при одночасній активізації агресії північно-східних князівств і кочівників унеможлилювали виконання цими землями ролі консолідуючого центру української народності, що формувалася.

Поступово таку роль почав перебирати на себе південно-західний регіон, досить віддалений від основних трас нападів кочівників, захищений від ворогів Карпатськими горами та лісами, розташований на схрещенні важливих торговельних шляхів між Сходом і Заходом.

Ще в 1097 р. Галицька земля фактично відокремилася від Києва, а її князі Василько, Володар і Рюрик Ростиславичі (правнуки Ярослава Мудрого) протягом 25-ти наступних років зміцнили незалежне становище Галичини. Найвищої могутності вона досягла за князюванням Ярослава Осмомисла (1153-1187 рр.). Він придушив опір місцевих бояр та зайняв придунайські землі. Територія Галицького князівства охоплювала північно - східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту, Серету, доходила до Чорного моря. Галицький князь послав полки на половців і поставив надійний заслін на шляху агресії угорських та польських королів. Це до нього звертався автор "Слова о полку Ігоревім": "Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підпер гори угорській своїми залізними полками -

заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота”.

По смерті Ярослава Осмомисла в Галичині спалахнула жорстока боротьба за престол, причому вже в цей час знову заявили про свою виняткову політичну силу галицькі бояри. Вони були найбільш свавільними, багатими й могутніми на всіх руських землях. На відміну від бояр в інших князівствах, які здебільшого походили з княжої дружини, галицька аристократія розвинулася насамперед із місцевої племінної знаті. І свої маєтки вона дістала не від князя, як це водилося, а узурпувавши общинні землі. Прийшовши сюди, вже перші Рюриковичі нашттовхнулися на аристократію, що добре вкорінилася й була готова обстоювати власні інтереси. Скориставшись з внутрішніх чвар у Галичині, угорський король Бела III захопив Галич і посадив у ньому свого сина Андрія. Хоч галичани незабаром і вигнали угорців, але галицьке князівство наприкінці XII ст. почало занепадати, втрачати єдність, а з нею й силу.

Волинський князь Роман Мстиславович у 1199 р. оволодів Галичем, об'єднав Галичину й Волинь, поклавши початок Галицько-Волинській державі. Спираючись на дрібне й середнє служиле боярство і городян, Роман приборкав боярську верхівку, розпочав процес централізації території краю. Зовнішня політика князя Романа полягала у значному розширенні своїх володінь як на заході, так і на сході. На початку XIII ст. у боротьбі з київським князем Рюриком Роман здобув перемогу, в результаті чого все Поддніпров'я опинилося під його владою.

Очоловане Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство стало важливим явищем в історії вітчизняного державотворення. Воно об'єднало майже всі українські землі (крім Чернігівщини) і на відміну від Київської Русі розвивалося на єдиній етнічно-українській основі. Однак трагічна смерть князя, який загинув у 1205 р. під час походу на Польщу, призвела до розпаду його держави. В запеклу боротьбу за її землі включилися численні руські князі, польські й угорські феодали.

Тільки на 1238 р. змужнілі сини Романа Данило та Василько, підтримані місцевим населенням, змогли відновити міць і державну єдність власне галицько-волинських земель. Закріпившись у Галичі та розгромивши тевтонських рицарів Доброжинського ордену, що загрожували його князівству з заходу, талановитий воїн і дипломат Данило почав нову спробу об'єднання всіх українських земель. У 1240 р. галицький князь підпорядкував собі Київ та призначив на управління ним свого воєводу Дмитра.

Монголо-татарська навала стала на перешкоді державницьким задумам Данила Галицького. В грудні 1240 р. впав Київ. Спустошену Київщину Батий передав у володіння володимиро-суздальським князям, а сам рушив на захід.

Змушений визнати зверхність Орди і отримати ярлик на князування у власній вотчині, Данило Романович мав сплачувати щорічну данину, посилати свою дружину для участі в походах татар на сусідні держави, віддавати певні почесті ханові. Однак князь зміг зберегти фактичну незалежність своєї держави у внутрішній і значною мірою у зовнішній політиці.

Відносно сприятливі умови були використані для зміцнення Галицько - Волинського князівства: зведено нові кам'яні фортеці, реорганізовано військо. Обмеження сваволі феодалів посилювало центральну владу і підняло авторитет Данила серед міщанства.

У зовнішній політиці всі зусилля князя були спрямовані на створення антиординської коаліції. Заради цього він налагодив союзницькі стосунки з колишніми ворогами - Польщею, Угорщиною, Литвою, уклав угоду з найсильнішими тоді з руських князівств - Володимиро-Суздальським. Однак західні сусіди завважили, що для них безпосередня монгольська загроза вже минула і відмовилися від боротьби, а Північно-Східна Русь в 1252 р. зазнала нищівного превентивного удару Орди. Володимиро-суздальський князь Андрій втратив стіл і мусив рятуватись втечею до Швеції.

Однак це не спинило Данила Галицького. Порівняно з іншими руськими

князями він був набагато тісніше пов'язаний з Європою, і тому почав активно діяти, щоб організувати там міжнародний політичний та військовий союз проти татар. Для цього князь погодився навіть на унію православної та католицької церкви. У 1253 році Данило Романович був урочисто коронований папським легатом. Та союз з папою не дав реальних результатів. Європейські королі не зважилися на хрестовий похід проти татар, а папа був не в змозі примусити їх. Переконавшись у цьому, Данило розірвав угоду з Ватиканом. Маючи лише підтримку власного народу та військовий союз з Литвою, в 1254 р. він вступив у відкриту збройну боротьбу з Золотою Ордою.

Рішучі дії князя дали перші результати - у кочівників було відвойовано землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева. Наступною мала бути Київщина. Однак відмова Литви від підтримки Русі та протистояння з нею стали на перешкоді далекосяжним планам.

В 1258 р. для остаточного упокорення Галичини рушило чисельне ординське військо на чолі з “безбожим, лихим, окаянним” (так його називає руський літописець) Бурундаєм. Тверезо зваживши сили, Данило мусив підкоритися і віддати наказ про знищення укріплень Володимира, Данилова, Кременця, Луцька, Львова та інших міст. Зберегла неприступні мури тільки столиця - Холм. Тут у 1264 р. Данило Романович і помер.

Як писав відомий український історик М.Костомаров, - “В судьбе этого князя было что-то трагическое. Много добился он, чего не достигал ни один южнорусский князь, и такими усилиями, которых не вынес бы другой. Почти вся Южная Русь, весь край, населенный южнорусским племенем, был в его власти; но, не успевши освободиться от монгольского ига и дать своему государству самостоятельного значения, Данило тем самым не оставил и прочных залогов самостоятельности для будущих времен... Данило, всегда отважный, неустрашимый, но вместе с тем великодушный и добросердечный до наивности. представляет совершенную противоположность осторожным и расчетливым князьям Восточной Руси, которые усвоили от отцов и дедов путь

хитрости и насилия, и привыкли не разбирать средств для достижения цели” (Костомаров Н.И. Исторические произведения. С.261-262). Данило Романович зазнав поразки, бо в тих конкретних умовах не міг, не мав шансів перемоги. Однак кожен народ виховує своїх синів, насамперед, на прикладі таких лицарів честі. Тому ми можемо пишатися Данилом Романовичем, як гордяться британці Річардом Левине Серце.

По смерті Данила наступники певний час продовжували намічену ним політичну лінію. Зокрема, син Данила Лев, дотримуючись лояльних стосунків з татарами і скориставшись тимчасовим ослабленням Польщі та Угорщини, приєднав до своїх володінь Люблін та Закарпатське підгір'я з Мукачевом, де проживало українське населення. Територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію.

На початку XIV ст., за правління Юрія I (1301-1315 рр.). князівство переживало нове піднесення. Стабілізувалися суспільні стосунки, розквітли міста і торгівля, зріс добробут населення. Як колись дід - князь Данило, Юрій коронувався, прийнявши титул “Короля Русі та князя Володимирії”. Авторитет країни і її монарха засвідчило заснування в 1303 р. окремої Галицької митрополії, безпосередньо підпорядкованої Константинополю.

Справу батька намагалися продовжувати сини - Андрій та Лев II (1315-1323 рр.), що правили спільно. Однак вони не змогли протидіяти зміцнілій Литві, що зазіхала на Берестейські й Дорогочинські землі. В 1323 р. молоді князі загинули в бою з татарами.

Відсутність прямих спадкоємців престолу призвела до різкої активізації боярської олігархії, феодальних усобиць та прямого втручання в галицькі справи Польщі, Угорщині та Литви. Врешті обраний внаслідок взаємних поступок (а тому ніким не підтримуваний) юний племінник загиблих князів Болеслав Мазовецький (правив під ім'ям Юрій II у 1325-1340 рр.) протягом всього свого князювання так і не зміг з цим нічого вдіяти. До того ж він виявився егоїстичним і короткозорим політиком. Бояри стали нарікати на

порушення князем їхніх прав, міщани були невдоволені протегуванням запрошених до міст Галичини німецьких та чеських колоністів, православний клір ревниво дивився на підтримку владою католицької церкви. Неврівноваженою була і зовнішня політика Юрія II. Хоча йому вдалося врегулювати відносини з Золотою Ордою та Великим князівством Литовським, але таке зближення викликало тривогу Польщі та Угорщини. Коли ж у 1337 р. Юрій II здійснив з татарами похід на Люблін, це призвело до підготовки спільного польсько-угорського наступу на західноукраїнські землі. Намагаючись вийти із складного становища, Юрій- Болеслав підписав у Вишеграді угоду, згідно з якою на випадок його смерті трон мав перейти до польського короля. Коли звістка про це дійшла до бояр, вони здійснили державний переворот. У Юрія II було отруєно. У 1349 р. Галичина була захоплена Польщею, потім деякий час перебувала під владою угорського короля, а у 1387 р. була остаточно приєднана до польської корони. В 60-х рр. Волинь підпала під владу Литви. Таким чином припинилося існування найсильнішого з політичних центрів Південно - Західної Русі помонгольського періоду.

Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинське князівство відіграло важливу роль у вітчизняній історії.

За свого розквіту воно об'єднувало до дев'яноста відсотків українських земель, що свого часу були в складі Давньоруської держави. Після занепаду Києва Галичина і Волинь стали центром політичного і соціально - економічного життя цих територій, який захищав населення від асиміляції сусідніми етносами, сприяв консолідації та усвідомленню власної самобутності. Таким чином Галицько-Волинська держава позитивно впливала на процес формування українського народу, що, почавшись за Київської Русі, розгортався далі. В цьому розумінні Галицько-Волинське князівство було першою українською державою.

Вона на століття продовжила і розвинула державно-правові традиції

Київської Русі, сприяла розширенню контактів з Європейським Заходом та подоланню однобічності візантійських впливів, гідно представляла східне слов'янство на міжнародній арені.

Висновки: З кінця IX до середини XIII ст. Київська Русь - східнослов'янська ранньофеодальна держава пройшла великий шлях, позначений соціально-економічним, політичним, культурним прогресом. Вона успішно протистояла кочовим народам, захищаючи європейську цивілізацію від поглинання степовою культурою і була своєрідним мостом між Заходом і Сходом. Передові для свого часу політичний устрій, господарські успіхи, дипломатична активність, підкріплена силою зброї в боротьбі проти загарбників сприяли тому, що Русь висунулася на провідні позиції в Європі і була шанована найрозвинутішими тогочасними країнами. Потужний поступ Русі в середині XIII ст. перервала і на десятиріччя загальмувала монгольська навала. Нею закінчився київськоруський період вітчизняної історії.

Спадкоємцем державно-політичних традицій Київської Русі в помонгольський час стало Галицько-Волинське князівство. Однак ні Володимир, ні Галич не змогли забезпечити політичну консолідацію Південної Русі. Знищення Києва як історичного центру тяжіння давньоруських земель спричинилося до того, що вони опинилися в сфері впливу сусідніх держав і надовго втратили перспективи незалежного розвитку. Однак завойовники не змогли знищити історичні та культурні традиції народу, як і його самого. Спадщина Київської Русі стала тією базою, на якій розвинулась Русь - Україна в епоху пізнього середньовіччя.

Література для подальшого вивчення теми:

- Повість временных лет.- Москва, Ленинград. - 1950.
Горський А.А. Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі // Український історичний журнал. - 1994. - № 1. - С. 3-9.
Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. - Київ. - Либідь. - 1996. - с.37-90.

- Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. - Київ, 1968.
- Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. - Київ. - Генеза. - 1995. - С. 64-114.
- Греков Б.Д.* Киевская Русь. - М. - 1953.
- Грушевський М.* Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. - Київ. - 1991. - ТТ. 1-3.
- Давня історія України: У двох книгах. - Київ. - Либідь. - 1995. - Кн. 2 - С. 79-188.
- Історія держави та права України (з найдавніших часів до кінця ХІХ ст.) // Історія України. - 1998. - № 25-28 (липень).
- Історія України з давніх часів до наших днів: Соціально-політичні аспекти. Конспекти лекцій: У 4-х випусках. - Харків. - ХДПУ. - 1994. - Вип. 1. - С. 20-36.
- Історія України: Курс лекцій у 2 кн. - Київ. - 1991. - Кн. 1. - С.5-84.
- Історія України: Навчальний посібник. - Київ. - Альтернатива. - 1997.
- Ковальський М.П., Мицик Ю.А.* Історія України: Конспекти лекцій. - Ч.1. - Київ. - 1993. - С.19-48.
- Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - М. - 1982.
- Терещенко Ю.С.* Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення старокиївської держави до кінця ХУІ ст. - Київ. - 1996.
- Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. - М. - 1986.
- Толочко П.П.* Древняя Русь: социально-политическая история. - Киев. - 1987.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. - Киев. - 1989.
- Субтельний О.* Україна. Історія. - Київ. - Либідь. - 1991. - С.17-86.

Лекція 4. УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV - ПЕРША ПОЛОВИНА ХУП СТ.)

Вказаний даною темою період історії в Європі - це час, коли застій середньовіччя змінився бурхливим і динамічним суспільним розвитком нового часу. В XIV-XV ст. феодалізм досяг свого апогею. Однак натуральне господарство вичерпувало себе, товарно-грошові відносини ставали дедалі помітнішими в житті суспільства. Потреба в розширенні економічних зв'язків закономірно припинила дроблення земель, з'явилися умови для їх об'єднання. Важливим чинником цього процесу стало поступове складання сучасних європейських народів. На цій основі в Західній Європі утворюються централізовані держави в формі феодальних монархій.

Розвитком буржуазних відносин, що підривали основи феодалізму, культурним відродженням, поширенням ідей Реформації та гуманізму, соціальними та національними революціями позначено в європейській історії XVI-XVII ст.

На Сході Європи ці процеси були ускладнені й загальмовані наслідками монголо-татарського завоювання. До того ж, землі України - тодішньої Південно-Західної Русі - стали об'єктом гострого суперництва сусідніх держав - Польщі, Литви, Московського князівства, Кримського ханства. Як в таких умовах український народ вів боротьбу за своє визволення і державність, в чому полягав його суспільно-політичний та етнічний розвиток, що згодом привів до національної революції середини ХУП ст., чим було викликано та як відбувалося становлення її майбутнього лідера - козацтва - на ці та інші питання має відповісти дана лекція, яка буде викладена за таким планом:

1. Загарбання українських земель Литвою та Польщею.
2. Виникнення і розвиток українського козацтва.
3. Етнічне згуртування та національне піднесення українського народу.

1. Загарбання українських земель Литвою та Польщею. У XIII -

першій половині XIV ст. продовжувачем державності Русі на її південно - західних землях та провідною силою опору іноземній агресії виступало Галицько-Волинське князівство. Жорстока поразка, завдана 1323 р. руським військам ординським ханом Узбеком, підірвала воєнну і політичну міць Галицько-Волинської держави. Смерть загиблих в бою князів Андрія та Лева припинила князівську династію Романовичів, які протягом більш як 120 років вели боротьбу за незалежність і державну єдність Південно-Західної Русі. Втрачаючи власне політичне значення, осередок української державності став предметом гострого суперництва Польщі та Литви. В результаті остання закріпила за собою Волинь, а польський король у 80-х рр. XIV ст. остаточно утвердив свою владу в Галичині. Буковина з середини XIV ст. опинилася в складі Молдавського князівства, Закарпаття ще раніше захопила Угорщина.

Іноземне поневолення західноукраїнських земель перервало процес формування незалежної державності українського народу. Економічно слабкі, роз'єднані, політично занепадаючі руські князівства Подніпров'я і Поділля перебрали на себе роль збирання та визволення українських земель з-під монгольського іга не могли. Зате мету підпорядкувати собі "всю Русь" поставив володар сусідньої Литовської держави великий князь Ольгерд (1345-1377).

Литовські племена здавна були північно-західними сусідами східних слов'ян. В "Повісті минулих літ" вони згадуються як такі, що не мали власної політичної організації і платили данину Києву. "Литва з болота на світ не показувалася", - вказував в середині XIII ст. автор "Слова про загибель руської землі". Однак саме тоді в Поніманні склалась раньофеодальна держава - Литовське князівство.

Вже за Міндовга (1230-1263) Литва включила в себе Чорну Русь, головне місто якої Новгород-Литовський (нинішній білоруський Новогрудок) на певний час став столицею держави. Зростаючи й далі за рахунок західних руських земель, Литва переймала їх більш високу культуру і досвід політичної

організації. Це обумовило зближення литовської і руської знаті, “ослов’янення”, “обрусіння” литовських князів, які одружувалися з руськими князнями й бояринями, переходили у православну віру, переймали місцеву мову, побут та звичаї. Тому далекосяжні плани великого литовського князя Ольгерда зустріли скоріше співчуття, ніж протидію українського населення, що сподівалося таким чином звільнитися від більш обтяжливої залежності від монголо-татар.

В кінці 1350 -х рр. Ольгерд зайняв Брянськ і просунувся на сіверські землі. У 1362 р. добровільно визнав владу Литви київський князь. Поповнені киянами литовські війська того ж року зайняли Переяславщину, на Правобережжі розбили невеликі орди подільських татар, які підтримували Польщу в її протистоянні з Литвою, і зайняли Поділля.

Литовським успіхам в Україні сприяли феодальні усобиці в Золотій Орді (там в 1359-1361 рр. змінилося сім ханів). Однак монгольська держава не настільки ослабла, щоб так легко змиритися з втратою українських земель. Швидше за все, відношення між Ордою і Литвою в цей час гуртувалися на договірній і взаємовигідній основі: монголи погодилися на поширення політичного контролю Литви на всю Південно-Західну Русь за умови збереження данинної залежності цієї території від Орди. Не дарма один з руських літописців, відзначивши, що Ольгерд “багато земель і країв завоював, і гради, і княжіння узяв собі... і збільшилось княжіння його більше всіх”, підкреслював, що литовський володар “не стільки силою, скільки мудрістю воював”.

Приєднавши більшість сучасних українських, білоруських і частину російських земель, Литва стала великою феодальною державою, яку самі литовці називали Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське. Руські землі становили 9/10 загальної площі князівства і мали великий вплив на суспільно-політичне й культурне життя Литви. Руська мова тут стала мовою державною; чимало норм “Руської правди”, місцеві назви суспільних станів,

урядових посад були сприйняті литовцями. Був відновлений адміністративно-територіальний устрій, характерний для Київської Русі. Територія була поділена на удільні князівства, які являли собою автономні державні утворення.

Місцева руська знать мала майже ті самі права і привілеї, що й литовська: князі і бояри брали участь у великокняжій раді; деякі з них обіймали найвищі посади в адміністрації та війську, охоронялися майнові права феодалів. Протягом перших десятиліть литовського володарювання привілейоване становище мала православна церква.

Однак на відміну від Київської Русі державна влада концентрувалася в руках великого литовського князя, який одноособово розпоряджався військовими силами і матеріальними засобами країни. Місцеві князі були лише дорадниками і виконавцями його волі, бо земельні володіння мав тільки той, хто служив великому князю. Українські удільні князівства користувалися самоуправлінням, але поширювалося воно лише на господарські відносини, суд, релігію і в жодному разі не на державну адміністрацію. Нарешті, у відновлених українських уділах - Київському, Переяславському, Чернігівському, Новгород-Сіверському та ін. князівську владу отримали не нащадки Рюриковичів, а сини і племінники литовського князя - Ольгердовичі.

Таким чином, хоча центральна влада постійно підкреслювала, що литовці “старовини не рушать і новини не вводять”, насправді відбулися суттєві зміни. Литовська держава не була державою українською. Значний на перших порах політичний вплив українських князів і бояр був обумовлений не організацією державних структур, а лише зближенням литовської і української знаті. Удільні Ольгердовичі використовували прагнення місцевих феодалів до автономії для протистояння централізаторській політиці Вільна. Зміцнення влади великого князя чи зовнішньополітична переорієнтація Литви за таких умов становили пряму загрозу державницькому становищу українських уділів.

Так воно і сталося після Кревської унії Литви з Польщею (1385 р.), коли значно посилювалися польсько-католицькі впливи на литовську знать і, відповідно, опір руських аристократів. Енергійний великий князь Вітовт на початку 90-х рр. збройною силою усунув “за непослух” кількох удільних князів та передав їх володіння своїм прибічникам. Посилилась феодальна залежність селян та жителів міст. За словами сучасника, Вітовт тримав підвладні руські землі в “залізних кайданах”.

Однак плани великого литовського князя сягали ще далі. Скориставшись тим, що усунутий від влади в Золотій Орді хан Тохтамиш шукав притулку в Південній Русі, Вітовт домогся від нього зняття данинної залежності з руських земель, тим самим остаточно закріпивши їх за Литвою. Крім того, як стверджує один з літописців, “радився Вітовт з Тохтамишем, кажучи: “Я посаджу тебе в Орді на царство, а ти мене посади на Москві на великому княжінні на всій Руській землі”.

Честолюбні наміри литовського князя дорого коштували Україні. 12 вересня 1399 р. в гирлі Ворскли 80-тисячна русько-литовська армія разом з татарами Тохтамиша зазнала нищівної поразки від 100-тисячного війська хана Тимур-Кутлука. Ламаючи відчайдушний опір населення (вистояли тільки потужні фортеці - Кам'янець-Подільський, Кременець, Луцьк), ординці спустошили Київщину, Переяславщину, Поділля, Волинь. Так, за висловом одного з польських істориків, “ у потоках крові потонули мрії Вітовта про об'єднання в межах Литовської держави всієї Русі, всієї Східної Європи”.

Однак згодом великий литовський князь все ж вирішив кілька важливих зовнішньополітичних завдань. Перемога в липні 1410 р. об'єднаних слов'янсько-литовських сил над Тевтонським орденом під Грюнвальдом завдала нищівного удару німецько-католицькій агресії, припинила її розгортання на південь і схід. У 20-х рр. завдяки дружнім стосункам з Ордою, Вітовт розширив кордони своєї держави аж до Чорного моря, зміцнив їх системою замків.

Посилення впливу католицької церкви, яка після Кревської унії стала державною, дискримінація та феодалні утиски руського населення викликали його зростаюче незадоволення. В 1430-1440-х рр. Русь охопило масове повстання проти литовсько-польського панування. Політичним прапором руху, основною силою якого були жителі міст та дрібна православна шляхта, стали “зрусілі” Ольгердовичі, які після смерті Вітовта боролися за великокнязівську владу з прихильниками пропольської орієнтації.

Обрання (1430 р.) великим литовським князем відомого своїми антипольськими поглядами Свидригайла Ольгердовича викликало польську збройну агресію на Волині і Поділлі. Розпочалася народна війна проти загарбників. Міщани Луцька під керівництвом воєводи Юрші, захисники Олеського замку на чолі зі старостою Іваном Преслужичем не тільки витримали облогу поляків, а й значно стримали їх наступ.

Налякані розмахом визвольної боротьби в Україні, великі литовські феодали у 1432 р. скинули Свидригайла й проголосили великим князем брата покійного Вітовта Сигізмунда Кейстutowича. Сигізмунд відновив унію з Польщею за зверхності її короля.

Майже всі руські землі - Вітебська, Смоленська, Новгород-Сіверська, Київська, Полоцька, Волинь, Брацлавщина - не визнали влади Сигізмунда. Свидригайло оголосив ці території “Великим княжінням Руським”, а себе - його великим князем. Місцеві урядові посади все більше перебирала православна знать.

В політичній боротьбі удільної Русі цілком певно визначились дві протилежні тенденції: прагнення до повної автономії - і намагання литовських властей ліквідувати її. Все вирішували сила і єдність як українського суспільства, так і литовсько-польської унії, що відроджувалася.

Однак єдності у повсталій Русі не було. Після того, як польський король урівняв у правах з католиками тих православних аристократів, які стали на бік Сигізмунда, руська знать почала відмовлятися від боротьби. Внаслідок

жорстокої поразки під Вількомиром 1435 р. та інших невдач Свидригайло зрікся титула великого руського князя. Вперта боротьба українського міщанства та шляхти була придушена збройною силою, але примусила власті зберегти Київське та Волинське удільні князівства. Привілей короля Казимира ІУ 1447 р. розширив права всіх феодалів, звільнив їх від деяких державних повинностей, гарантував шляхті особисту недоторканність. Це послабило незадоволення українського служилого стану, шляхта слідом за князями і боярами все більше переходила від конфронтації з польсько-литовською владою до її підтримки. Таким чином було підготовлено остаточну ліквідацію удільного устрою - Волинського (1452 р.) та Київського (1470 р.) князівств. І хоча кияни двічі не пускали до міста призначеного їм воєводу Мартина Гаштовта, захистити втрачені залишки руської автономії це вже не могло.

З кінця ХУ ст. особливу роль в житті українських земель починають відігравати сусідні держави - Московське князівство та Кримське ханство.

Московське князівство, остаточно звільнившись від монголо-татар (1480р.), вогнем і мечем приєднало основний масив великоруських земель і перетворилось на могутню централізовану державу. Великий князь Іван III “богом дарованим з діда-прадіда правом” проголосив себе “государем всієї Русі”. Підпорядкування всіх земель колишньої Київської Русі стало центральним завданням московської зовнішньої політики.

Протягом кінця ХУ-ХУІ ст. відбулася серія війн за українські володіння Литви, в результаті яких Москва захопила Чернігівські і Сіверські землі, а значна частина українських та білоруських князів і бояр перейшла на службу до московського князя. Вони не без підстав сподівалися на те, що здобути “милості” в Москві легше, ніж відстояти власні інтереси в Литві. Втім, і ті українські аристократи, що залишилися, теж більше розраховували на ласку Литовського князя і польського короля. Так було започатковано трагічний процес втрати традиційної політичної еліти, “обезглавлювання” українського народу, що надалі могло привести до загрози самому його існуванню.

В липні 1569 р. Литва та Польща підписали Люблінську унію, за якою було утворено нову державу - Річ Посполиту з одним монархом - королем польським і великим князем литовським одночасно, спільною зовнішньою політикою, однаковим маєтковим правом. Разом з тим обидві частини держави зберігали окремі уряд і адміністрацію, суд, фінанси, власне військо та законодавство.

Дуже ослаблена Лівонською війною з Московською державою та пропольською опозицією всередині країни Литва не змогла відстояти від зазіхань польської шляхти свої українські володіння. Всі вони перейшли до Польщі. На засіданнях польського сейму було вибудовано цілу теорію, згідно з якою вся Русь здавна належала польським королям - внаслідок добровільного визнання їх влади, завоювання або успадкування. Ці твердження прямо перегуквалися із претензіями на спадщину Київської Русі московських володарів. Таким чином, слідом за московською з'явилася ще одна, польська доктрина, яка позбавляла українців права на власну державність. Представники української шляхти, що прибули на сейм, не протестували. За дотримання мінімальних вимог (збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві) вони підтримали ідею приєднання до Корони.

Після 1569 р. українські землі були розділені на сім воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Брацлавське, Київське, Подільське та Чернігівське (утворене 1635 р. після того, як "істинно польські" Чернігівщина та Сіверщина були відібрані у Москви). На їх території (крім Галичини) діяло не польське, а литовське право (Статути 1566 та 1588 рр.), великі міста керувалися положеннями магдебурзького права. Однак, незважаючи на це, польські феодали поширили своє панування на більшу частину України.

На час Люблінської унії та після неї для економічного та соціально - політичного життя українських земель найбільш характерними були такі явища:

1. Інтенсивне зростання великого феодалного землеволодіння - насамперед на Волині, в Галичині (за станом на 1629 р. в руках 37 волинських магнатів засереджувалося % селянських господарств воєводства). Але й придбані внаслідок унії землі Придніпров'я король щедро роздавав магнатам, при цьому дещо перепадало й українській знаті. Так, черкаський староста князь Вишневецький випросив у короля привілей на "пустинь, звану ріку Сулу, ріку Удай і ріку Солоницю" до московського кордону - на 40-і роки XVII ст. Вишневецькі мали тут 40 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок.

2. Розвиток товарно-грошових відносин, втягування українських земель через Польщу в європейську торгівлю хлібом. Це зумовило появу і різке зростання фільварків, тобто власного господарства феодалів, спрямованого на виробництво хліба на продаж та власну переробку сировини і заснованого на постійній щотижневій панщині; зміцнення феодалної власності на землю.

3. Посилення феодалного гноблення селянства внаслідок формування фільваркової системи, розвитку панщини, здачі феодалами своїх маєтків в оренду та під заставу, зменшення селянських наділів.

В 20 -х рр. XVII ст. панщина на Волині складала 4-5 днів, на Київщині - 2-3 дні на тиждень від господарства. 1588 р. III Литовський статут остаточно ввів кріпацтво; власник отримав право на власний розсуд регламентувати повинності селян.

4. Розширення території проживання українського народу, господарське освоєння Східного Поділля, Південної Київщини, Лівобережжя, початок колонізації Слобожанщини. На нових землях вдосконалювалась техніка землеробства, розвивались ремесла, торгівля. Сюди тікали селяни з усієї України, заохочені звільненням від повинностей і податків на 20-40 років у так званих "слободах". Тут складався новий тип господарства, заснованого на вільній праці козака-власника або вільнонайманого робітника, формувалися економічні і соціальні підвалини майбутньої Визвольної війни.

5. Поглиблення суспільного поділу праці, зародження мануфактурного

виробництва (XVII ст.), розвиток старих і виникнення нових міст, особливо на Наддніпрянщині протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст. Гальмування процесів урбанізації всевладдям шляхти (заборона зовнішньої торгівлі для міщан, звільнення шляхти від мита і т.ін.). Дискримінація українського міщанства (обмеження при вступі до цехів, податкові пільги іноземцям, перешкоди у виборі місця проживання) та феодална експлуатація городян (чинш, церковна десятина).

6. Розвиток започаткованої в XIV-XV ст. станової організації суспільства. Стани виникали на основі визначених законом прав, привілеїв та обов'язків (на відміну від класів, які відображають економічне становище певних соціальних груп). Протягом XVI - першої половини XVII ст. розмежування між основними станами - шляхтою, міщанством, духовенством, селянством стало спадковим і майже непроникним. Закріплена розвинутим кодексом законів (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр.) станова організація суспільства мала значний вплив на правову свідомість українців. Усвідомлення цінності закону, гарантії прав поєднувало їх із західноєвропейською правовою і політичною думкою. Московська держава, навпаки, формувалась як деспотична монархія, в якій воля царя є єдиним законом для підданих. В цій відмінності - корінь протиріч, з якими зіткнулись українці в стосунках з Москвою в часи Хмельниччини і пізніше.

7. Ополячення, окатоличення українських феодалів, викликане, з одного боку, появою більш привабливої західноєвропейської культурно - релігійної альтернативи, а з іншого - політикою національної дискримінації, яку проводив польський уряд. Це була фактична втрата українцями своєї аристократичної еліти, що жила за формулою "русин за походженням, поляк за національністю".

8. Формування козацтва як окремого стану і поступове вироблення козацькою старшиною рис нової національної еліти.

2. Виникнення і розвиток українського козацтва. Поява козацтва була нерозривно пов'язана із впливом на українське суспільство безпосереднього сусідства з татарами. На середину XV ст. в Північному Причорномор'ї сформувалось і досягло незалежності від Золотої Орди Кримське ханство.

Нова воєнно-феодална держава утворилася на унікальній своєю історією землі. В XI ст. східна частина Криму - Тмутараканське князівство - перебувала у складі Давньоруської держави. У XII - на початку XIII ст. в Північному Причорномор'ї і Криму панували половці, з середини століття - монголо-татари. (До речі, несподіванно змушені штурмувати могутні укріплення прибережних фортець, саме вони дали півострову його сучасну назву - "стіна").

Завойовники створили тут улус Золотої Орди, їх адміністрація вперше об'єднала різномовні райони проживання кримчан (греків, аланів, половців, слов'ян, вірмен, італійців - всього в різні часи в Криму жили представники 38 великих і малих народів).

Пожвавлення економічних зв'язків у кінці XIII - XV ст. спричинило активізацію контактів етнічнострочатого населення. Виникла необхідність єдиної мови спілкування, і нею стала кипчацька - мова ординської, тут головним чином половецької за походженням, адміністрації.

Завдяки тривалим і тісним зв'язкам із Півднем Європи і Малою Азією, а також потужним міграційним хвилям звідти, в Криму розвинулась культура не степового, середньоазіатського, а середземноморського типу. Для неї були характерними: досконале ремісниче виробництво з розвинутою цеховою організацією; високопродуктивне зрошувальне землеробство - городництво, садівництво, виноградарство; розвиток усіх видів мистецтва, що ввібрали в себе стародавні місцеві і тогочасні середземноморські здобутки; майже повна відкритість суспільства, унікальна для того часу віротерпимість.

Вся повнота влади в Кримському ханстві належала хану, його

найближчому оточенню - беям та мусульманському духовенству на чолі з муфтієм. Основним джерелом збагачення феодальної верхівки були не податки, які платило населення, а грабіжницькі набіги на сусідні країни.

За весь час їх здійснення за приблизними підрахунками сучасних вчених український народ втратив не менше 2 - 2,5 млн.чол. вбитими і полоненими; близько чверті млн.чол. склав ясир з Московії. Генуезька факторія в Криму Кафа перетворилася на велитенський невольничий ринок, з якого італійські купці везли живий товар до Туреччини, Єгипту та Європи.

Головний тягар оборони українських земель від татарської агресії ліг на плечі населення - селян, городян та нової суспільної сили, що піднімалася в Порубіжжі - козацтва.

Першу достовірну згадку про українських козаків знаходимо в хроніці польського шляхтича М.Бельського. Описуючи похід війська проти татар у Східне Поділля 1489 р., він зазначив, що “провідниками були місцеві козаки”. Найбільш ранні відомості про козаків на Київщині датуються 1492 - 1499 рр. На цей час козацтво вже стало помітним явищем в Порубіжжі.

Слово “козак” - тюркського походження і означає вільну, незалежну, озброєну людину. Поява вільного населення на південному прикордонні Литви була явищем закономірним. Природні багатства так званого Дикого поля - незаселених просторів між лінією литовських замків і володіннями Криму - породили “уходництво” як рід занять прикордонних жителів. Вони промишляли збором меду диких бджіл і мисливством по лісах-байраках, бобровими і рибними ловами, варінням селітри, пошуками скарбів у давніх курганах.

Уходники-міщани були найпершим джерелом формування козацтва. Однак наймасовішим джерелом у XVI ст. стало селянство, що тікало від закріпачення. Засилля польських магнатів та остаточне оформлення феодального землеволодіння сприяли тому, що збідніла православна шляхта теж нерідко шукала засобів до життя і слави в південних степах. Зрозуміло, що

до козацьких ватаг прибивалися відчайдухи - шукачі пригод, а то й просто кримінальні елементи. Кожне з соціальних джерел впливало на вироблення характерних рис козацтва, а постійне протистояння з татарами примушувало всіх козаків бути воїнами.

По мірі збільшення чисельності і просування промисловиків на південь значна частина козацтва осідала в північній частині колишнього Дикого поля, здійснюючи колонізацію (господарське освоєння) його просторів.

Повної рівності серед козацтва ніколи не було. Поряд з бідними - "голою", "сірою" - які жили особистим промислом і військовою здобиччю, були заможні осілі козаки. Вони зосереджували в своїх руках землі, мали пасіки, млини, хутори-зимівники, займалися торгівлею, лихварством. Козаків, які осіли в порівняно обжитих районах порубіжжя, "на волості", називали городовими, або волосними, а тих, що жили в степах за дніпровськими порогами - запорозькими, низовими.

Розширення козацьких промислів в південних степах, потреба в опорних пунктах та згуртуванні під проводом досвідчених отаманів для боротьби з татарами зумовили появу військово-політичного центру низового козацтва, який згодом набув не тільки всеукраїнського, а міжнародного значення - Запорозької Січі.

Її утворення звичайно пов'язують з ім'ям черкаського і канівського старости князя Дмитра Івановича Вишневецького. Багато разів козацькі загони на чолі з князем ходили в походи на Туреччину і Крим. Історики вважають, що саме він став прототипом казака Байди, патріотизм і хоробрість якого оспівано у відомій народній думі.

В 1554 - 1555 рр. Д.Вишневецький збудував фортецю на дніпровському острові Хортиця, що здавна був важливим стратегічним пунктом на шляху між руськими землями і ворожим Півднем. Її зведення передбачало подвійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії та контроль за діями низового козацтва.

Однак, незалежно від планів урядовців, проживання козаків у фортеці єдиною общиною сприяло зародженню своєрідної суспільно-політичної організації низового товариства. Утвердившись в 60-70-х рр. ХУІ ст., вона дістала назву Запорозької Січі. Протягом більш як двохсотлітнього існування Запорожжя козаки послідовно змінили вісім Січей : Хортицьку, Базавлуцьку, Томаківську, Микитинську, Чортомлицьку, Олешківську, Кам'янську і Нову (Підпільненську).

Вищим органом влади на Січі була рада, яка вирішувала всі найважливіші питання: встановлення військового устрою, обрання старшини, питання війни і миру та ін. Зібрання козаків поза волею старшини називалося чорною (чернецькою) радою.

Виконавчу владу на Запорожжі складали:

1. Січова військова старшина : кошовий отаман, військові (“генеральні”) суддя, писар, осавул, обозний, які щорічно переобиралися радою і звітували перед нею, та курінні отамани.

2. Похідна (полковник, осавул і писар, обрані на кожні 500 чоловік на час військового походу) та паланкова старшина (Всі землі, які контролювали козаки по обидва боки Дніпра, складали територію Запорозької Січі. Вона ділилася на паланки (5, потім 8), для управління якими щорічно вибирали в кожній полковника, писаря, осавула, хорунжого, підосавула, підписаря - “три пани і три підпанки”, - говорили козаки).

3. Військові службовці (чиновники) - довбиш, пушкар, тлумач, шафар (відав збором мита на перевозах), кантаржій (контроль за правилами торгівлі) та ін., чисельність і функції яких зростали по мірі розвитку Січі, подпорядковані генеральній старшині.

Вироблена ініціативою та досвідом низовців система управління Запорожжям сприяла розвитку політичних поглядів козацтва. Через призму її організації формувалися уявлення про справедливе влаштування влади взагалі.

На початок ХУІІ ст. Січ стала своєрідною козацькою республікою з власною територією і адміністративним устроєм, владою і управлінням, військом, судом, що діяв за звичаєвим правом. Формально запорожці були підданими короля, але фактично поляки рідко коли могли контролювати ситуацію на Запорозжжі. Виникнувши в час бездержавного існування українського народу, Січ поступово перебирала на себе функції Української держави: захист від турецько-татарської агресії та від посилення польського соціального та національного гноблення, підтримка української освіти, культури (особлива посилилась після вступу запорожців до Київського братства в 1620 р.), захист провославної церкви, представництво України на міжнародній арені (всупереч заборонам Січ вела дипломатичне листування і приймала послів іноземних держав).

Зростання чисельності та авторитету козацтва в українському суспільстві викликало прагнення королівської влади встановити контроль над козаками та використати їх для охорони південних кордонів.

В 1572 р. за наказом польського короля Сигізмунда ІІ Августа було створено перший загін козаків на королівській службі. Прізвища козаків вносилися в спеціальний список - реєстр, звідси - назва "реєстровці" та офіційна "Військо Запорозьке реєстрове низове". Козакам встановили платню із державної скарбниці, вивели їх з-під влади місцевих старост та їх юрисдикції.

Визнання за козаками окремого суду означало видоокремлення козацтва з решти населення Речі Посполитої та початок його оформлення в окрему станову групу. Козацькі "вольності", самочинно встановлені в степах, почали здобувати офіційне підтвердження. Поступово реєстровці добилися закріплення королівськими привілеями права власності на землю, звільнення від податків та права безмитної торгівлі в порубіжних містах.

Чисельність реєстру коливалася від 500 чол.(1578 р.) до 8 тис. (1630 р.) - 6 тис. чол. (1638 р.). Реєстрове військо мало свою значну територію й

розділялось на полки і сотні. Полковими містами були Чигирин, Черкаси, Переяслав, Біла Церква, Канів.

За прикладом короля магнати в Україні теж стали тримати наймані загони до кількох сотень козаків - це було так зване “надвірне” козацтво.

На кінець ХУІ ст. козацтво оформилося як соціальний стан з власними рисами та усвідомленими інтересами. Невідповідність останніх порядкам магнатсько-шляхетської Польщі, прагнення козацтва розширити свій соціально-політичний вплив засвідчила низка повстань кінця ХУІ - першої половини ХУІІ ст.

Вже під час першого значного козацького виступу під проводом гетьмана реєстровців К.Косинського (1591-1593 рр.) повстанці домогалися присяги населення у “послушенстві” старшині. В 1594 -1596 рр. Київщина, Брацлавщина і Волинь були охоплені повстанням, очолюваним сотником надвірних козаків С.Наливайком. Виступ був підтриманий не тільки запорожцями, а й селянством та міщанством. Останні оголошували себе козаками, вільними від феодальних повинностей. Повстання засвідчило, що прагнення здобути козацькі вольності стає загальноукраїнським явищем. У листі до короля Наливайко висунув власний проект влаштування під козацькою обороною та юрисдикцією земель південніше Брацлава від Дніпра до Дністра.

Після тривалої і впертої боротьби повстання було придушено з нечуваною жорстокістю. В козацькому таборі в урочищі Солониці (поблизу Лубен) за наказом коронного гетьмана С.Жолкевського було вбито не тільки повстанців, а й жінок та дітей - до 10 тис. чол.; Наливайка після тортур скарали на горло і четвертували у Варшаві.

Однак політика залякування не могла усунути антагонізму між козаками і польсько-шляхетським режимом. Козацтво вперто домогалося значного розширення реєстру, проводило самостійну політику щодо Кримського ханства та Туреччини (низовці здійснили навіть кілька зухвалих нападів на

Константинополь). Масово самочинно покозачувалося населення Південної Київщини, Брацлавщини, Черкащини, де в перші десятиліття XVII ст. закінчувалися строки “слобід” і феодали вводили панщину. У 20-30-і рр. Україну охопила серія козацько-селянських повстань.

У 1625 р. відмовилися підкоритися наказу уряду повернутися в “обиклоє послушенство” до феодалів десятки тисяч козаків і покозачених, що свого часу брали участь в польсько-турецькій війні. Повстання очолив гетьман реєстровців М.Жмайло. Шляхетському війську не вдалося перемогти козаків і за Куруківською угодою чисельність реєстру встановлювалася в 6 тис. чол.

На початку 1630 р. Подніпров'я охопило повстання під проводом старшого запоріжців Тараса Федоровича (Трясила). У 1635 р. низовці на чолі з гетьманом Іваном Сулимою зруйнували тільки-но побудовану поляками фортецю Кодак. Обидва повстання були спрямовані проти спроб уряду поставити Запорозжя під свій контроль та проти угодовства з поляками реєстрової старшини.

У 1637 р., під час повстання Павла Бута (Павлюка), стративши гетьмана та частину старшини реєстровців, козаки закликали до боротьби з поляками всіх, хто сповідує православ'я. Їхні універсали спричинили масове покозачення селян в Наддніпрянщині. В грудні під Кумейками селянсько - козацьке військо зазнало поразки і змушене було капітулювати, але навесні 1638 р. повстання відновилося, очолюване Яковом Острянином та Дмитром Гунею. Завдавши поразки повсталим, польське каральне військо розгорнуло терор по всій Наддніпрянщині.

Ухвалена у 1638 р. польським сеймом “Ординація Запорозького реєстрового війська” ліквідовувала виборність старшини і козацьке судочинство. Всю повноту влади над реєстровцями тепер мав призначений сеймом комісар. Жорсткому контролю підпорядковувалось і Запоріжжя: там розміщувався постійний гарнізон; відбудовувалася фортеця Кодак; втеча на Низ прирівнювалася до злочину.

Наступне десятиліття (1638-1648), назване тоді польськими панами, а згодом й істориками “золотим спокоєм”, стало часом особливо бруталного соціального і національного гноблення українців.

3. Етнічне згуртування та національне піднесення українського народу. Монголо-татарське іго загальмувало процес етнічного розвитку українського народу, який відбувався в Південно-Західній Русі, на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицького, Волинського князівств, Закарпаття, Буковини. Значно зменшилась чисельність населення, послабшали зв'язки між його регіональними групами. Ідея визволення від іноземного панування стала провідною в формуванні національної свідомості населення українських земель в наступний період.

Приблизно з XV ст. відбувається постійне зростання населення етнічних українських земель (1400 р.- приблизно 3,7 млн. чол., 1500 р.- 4,4 млн. чол., 1600 р. - 5,3 млн. чол.). Територіальні межі української народності розширюються на південь і схід. Відбувається переселення з Галичини, Волині, Поділля в південне порубіжжя, чим створюються більш сприятливі умови для розвитку етнічної спільності. Протягом XVI - початку XVII ст. в Середньому Подніпров'ї в межах сучасних Київщини і Полтавщини формується територіальний центр української народності. Саме тут, в козацькій Україні, етнополітичні процеси ідуть найактивніше.

Розвиток продуктивних сил, зростання економічних зв'язків між окремими землями, їх політичне спілкування в боротьбі проти іноземних поневолювачів (особливо після Люблінської унії) були основою формування українського народу, властивих йому особливостей господарського життя, культури і побуту. Відсутність власної держави, розчленування української етнічної території, національне гноблення, полонізація й окатоличування в Речі Посполитій гальмували етнічний розвиток українців, але разом з тим і посилювали їх прагнення до відстоювання власної самобутності.

Однією з головних ознак народу є мова. “Руська” мова, яка була офіційною в Литовському князівстві, існувала в північному (старобілоруська) і південному (староукраїнська) варіантах. Ці варіанти розвиваються окремо і на основі староукраїнської у взаємодії з мовами сусідніх народів формується жива українська мова, яка втілювалася і в усній народній творчості - піснях, думах.

У 1556-1561 рр. в Пересопницькому монастирі на Волині було здійснено переклад Євангелія “простою мовою”, що чітко виявляє характерні риси живої мови українського народу ХУІ ст. Прагнення закріпити народну мову в літературі свідчило про початок нового, завершального етапу в етнічному оформленні українців.

Духовне життя українців як етносу виявляється у процесі формування нової національної свідомості. Одним з показників цього процесу стала еволюція термінів, що стосувалися окремих груп населення та всього народу.

Джерела ХV - ХУІ ст. вирізняють територіальні групи - киян, волинян, сіверюків (населення Сіверщини). Загалом же населення України іменувало себе переважно руссю, руськими людьми, русинами, а свою країну - Руссю.

По мірі відокремлення і згуртування українців поступово відновлюється назва “Україна”, вперше вжита в Київському літописі 1187 р. і призабута в монгольські часи. З ХУІ - ХУІІ ст. вона закріплюється в народних піснях (про Байду, що “буде князем на всю Вкраїночку”, “Зажурилась Україна...” та ін.) і вже досить часто зустрічається в документах.

Разом з тим, щодо українських земель вживається термін “Мала Русь”, вперше відомий в титулах галицьких князів ХІV ст. Причиною його розповсюдження, головним чином, в документах церкви, стало прибрання московськими князями титула володарів “Усієї Русі” і перенесення назви “Русь”, “Велика Русь” на Московську державу. Таким чином, до традиційної Русі - України додалася ще одна. Це породжувало плутанину, особливо для іноземців. Константинопольська патріархія, яка вела листування з

православними митрополіями і Москви, і Литви, стала вживати щодо України назву “ Мала Русь”, а до Московських земель - “Велика Русь”. Походячи з церковної переписки, термін “Мала Русь” не набув поширення в народній мові, хоч з самого початку не мав ніякого відтінку приниження чи зневаги. Гіркий присмак назва “Мала Русь” отримала внаслідок шовіністичної політики російського царизму щодо України у ХУІІІ - ХІХ ст.

Етнічний розвиток і згуртування українського народу виявлялися також в уніфікації його матеріальної культури. При збереженні регіональних особливостей знаряддя праці, побутові речі, технології їх виготовлення стають дедалі подібнішими. Разом з тим, поглиблюються відмінності, які вирізняють предмети української культури серед інших. Так, наприклад, для пересування по воді користувалися стругами, ладьями, дубасами, поширеними на всій території колишньої Київської Русі. Але в ХІV - ХV ст. в Україні з’явилися нові конструкції - дуби і байдаки (чайки), яких уже не було у білорусів та росіян.

З раннім періодом слов’янства були генетично пов’язані й інші елементи матеріальної культури - конструкція житла, народний одяг, їжа. Тому зрозуміла їх подібність у всіх східнослов’янських народів, що в цей час формувалися. Однак з ХVІ ст. замість старослов’янської назви “ізва” поширюється нова - “хата”, закріплюються характерні особливості внутрішнього планування й оздоблення житла. Як правило, українці піч ставили праворуч або ліворуч при вході, а по діагоналі від неї розміщувалося покуття з прикрашеними рушником образами, столом і лавами. Нові елементи в одязі були пов’язані із впливом європейського Заходу і татарського Півдня (як, приміром, поширення шаровар у Подніпров’ї).

Протягом ХV - ХVІІ ст. формувалися характерні особливості української кухні: стали готувати борщ, різні страви з гречаного борошна і крупи, квашу, навчилися робити ковбаси, багато овочевих страв і солінь, традиційною їжею стало сало.

Особливе значення у соціально-політичному розвитку українського

народу, зміцненні його єдності і зростанні національної свідомості мали друга половина ХУІ - перша половина ХУІІ ст. Це був час національного пробудження і духовного піднесення.

Культурно-національне відродження в Україні було тісно пов'язане із соціально-економічним розвитком (товарно-грошові відносини, ремісниче й промислове виробництво, торгівля піднімалися на новий рівень і вимагали поширення освіти і науки), із розгортанням руху за соціальне і національне визволення, що зумовило потребу в освічених ідеологах, полемістах, богословах, а також із впливом європейських ідей гуманізму і Реформації.

Їх носіями були насамперед ті українці, які навчалися в європейських університетах - Сорбонському, Болонському, Падуанському, Гейдельберзькому, Лейденському, Базельському та ін. При Краківському та Празькому університетах існували навіть спеціальні бурси (гуртожитки) для студентів з України : тільки в Кракові їх протягом ХУ - ХУІ ст. навчалось близько 800 чол. Повернувшись на батьківщину, чимало випускників західно - європейських університетів стали вчителями, поетами, громадськими та політичними діячами. Вони мали прогресивні європейські погляди й понад усе цінували добродієність, освіченість, людську гідність, виступали проти духовного та національного поневолення українського народу.

Важливу роль в національному згуртуванні українців відігравала їх боротьба за православне віросповідання. Віра в ті часи була не тільки основою світогляду, а й складовою культури, ознакою певного народу (не випадково православ'я здебільшого іменували як " руську" віру).

Не домігшись покатоличення українців шляхом їх дискримінації (православний у Польщі виключався з громадського життя, позбавлявся економічних привілеїв, не міг захищати себе перед судом, в ряді міст православних ремісників навіть не допускали в цехові організації), польський уряд підтримав ідею єзуїтів про об'єднання (унію) католицької та православної церков під зверхністю Риму. Цьому сприяла і внутрішня криза, яку переживала

православна церква.

Офіційно унія була проголошена в жовтні 1596 р. у м. Бресті. І хоча церковний собор розколовся і обидві сторони прокляли одна одну, а більшість православних учасників звернулася до короля з протестом проти унії, Сигізмунд III затвердив її. Після цього православна церква в Речі Посполитій ставала незаконною.

Більшість українців сприйняла унію як спробу ополячення та окатоличення, як політику, спрямовану на те, щоб “в Русі не було русі”. В сеймі та місцевих сеймиках проти унії активно виступила православна шляхта. Її керівником був князь Костянтин-Василь Острозький - один з небагатьох аристократів, що зберігали національно-релігійну вірність українству. У 1620-1630-х рр. в ряді міст і сільських районах спалахнули збройні повстання проти уніатів. Активним захисником православ'я виступило козацтво, завдяки якому в 1620 р. було відновлено Київську митрополію та вищу церковну ієрархію (під охороною козаків за сприяння єрусалимського патріарха таємно було висвячено на сан київського митрополита Іова Борецького, п'ятьох єпископів та архієпископа полоцького).

Широкий суспільний рух змусив польський сейм 1633 р. ухвалити “Статті для заспокоєння руського народу”, які легалізували православну церкву і повернули їй частину маєтностей, але не усунули дискримінації православних.

В ході боротьби проти унії виникла полемічна література, спрямована проти соціальних та ідейних основ католицизму, його наступу на православ'я. Високо цінуючи свободу совісті, вважаючи її найважливішою ознакою вільної людини, українські полемісти Герасим та Мелетій Смотрицькі, Христофор Філалет, Клірик Острозький на православному ґрунті відстоювали ідеї, аналогічні гуманістично-реформаційним поглядам на Заході. Вони закликали до демократизації церкви, до участі в управлінні нею представників всіх верств українського суспільства, стверджували рівність людей від природи та перед

богом. Полемісти зверталися до народу з палкою патріотичною проповіддю : “Сійте, не хитайтеся у дарованій вам від бога вірі ... Будьте прикладом вірних у мові, в поведінці” (М.Смотрицький); “Людьми бо є, і з ласки божої людьми вільними і гідність свою захищати маємо” (Х.Філалет).

Полемічні твори справляли величезний вплив на формування національної свідомості українців, на розгортання визвольної боротьби.

Зростання економічної та соціальної активності городян зумовило виникнення братств - громадських організацій православного міщанства. Найстарішим було Львівське братство (засноване в 1439 р.). На початку XVII ст. братства з'являються в Рогатині, Острозі, Галичі, Кам'янці-Подільському, Києві та інших містах. В їх діяльності спочатку переважав релігійно - благодійницький напрям, однак згодом все більше виявлялася національно-культурна й громадська спрямованість. Вони засновували школи, утримували вчителів і неімущих учнів, надавали допомогу кращим у продовженні освіти за кордоном, організували друкарні (у Луцьку, Києві, Чернигові, Новгороді-Сіверському). Засноване у кінці XV ст. Степаном Дропаном у Львові і відроджене тут та в Острозі на Волині майже через століття діяльністю Івана Федорова українське друкарство поширилося значною мірою завдяки сприянню братств. Навколо них гуртувалися вчені, письменники, книговидавці, педагоги, політичні діячі. Завдяки братствам в Україні утверджувалося просвітництво як ідеологія “третього стану”. Вони фактично перетворилися на центри захисту мови, культури, духовних цінностей народу.

Намагаючись протидіяти чужим впливам, православні громади створили школу нового типу - греко-слов'яно-латинську, яка поєднувала місцеві традиції і новітні досягнення європейської освіти. Першим таким закладом була Острозька академія (1576 р.), заснована князем К.Острозьким. Її традиції продовжили братські школи, які вже на початку XVII ст. виникли в багатьох містах. Важливо, що нові явища духовного життя розвивалися як у середовищі, пов'язаному з давніми традиціями (науково-освітні центри князів Острозького,

Заславського; гурток вчених при Києво-Печерській лаврі), так і в середовищі міщанському, козацькому.

Піднесення соціально політичного та культурного руху, розвиток літератури, мистецтва підготували ідейні передумови боротьби українського народу за визволення від польсько-шляхетського панування.

В и с н о в к и :

Процес визволення та об'єднання земель Південно-Західної Русі, започаткований Галицько-Волинським князівством, в середині XIV ст. був перерваний агресією сусідніх держав. Українські землі потрапили під владу Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, панівні верстви яких ліквідували залишки автономної української державності. Опір місцевої князівсько-боярської опозиції був придушений. Гнучка політика поступок руській аристократії, яку проводив литовсько-польський уряд та альтернатива служби московському князю започаткували процес відмови української знаті від власної державної дії.

В середині XV ст. на землях українського Півдня утворилося Кримське ханство - воєнно-феодальна держава, яка, як і Турецька імперія, здійснювала грабівницькі напади на українські землі. Оборону українського народу від агресії взяло на себе козацтво - нова суспільна сила, що формувалася в Порубіжжі.

Виникнувши як колонізаційне явище, як прагнення суспільних низів звільнитися від феодальної експлуатації, в боротьбі з турками та татарами козацтво створило військово-політичну організацію - Запорозьку Січ, що поступово перебирала на себе деякі функції української держави.

Розвиток соціально-економічних відносин феодально-кріпосницької системи, посилення соціального та національно-релігійного гноблення після Люблінської унії 1569 р. викликали зростаючий опір українського населення.

Разом з тим в усіх сферах життя формувалися зародки нового, буржуазного ладу. Протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст. завершилось формування українського народу, склалися передумови Визвольної війни - національної революції, що розгорнулася в середині XVII ст.

Література для подальшого вивчення теми :

- Боплан Г.Л.* Опис України. - К., 1990.
- Історія України в прозових творах та документах :
1. Темні віки. XV - перша половина XVI ст. - К., 1993.
 2. На переломі. Друга половина XV - перша половина XVI ст. - К., 1994.
 3. Коли земля стогнала. Друга половина XVI - перша половина XVII ст. - К., 1995.
- Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: Збірник документів. - К., 1946.
- Борисенко В.Й.* Курс української історії : з найдавніших часів до XX століття. - К., 1996.
- Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. - К., 1994.
- Грушевський М.С.* Ілюстрована історія України. - К., 1992.
- Гурбик А.О.* Виникнення Запорозької Січі. // Укр.іст.журн. - 1999. - № 6.
- Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т.1-2. - К., 1990.
- Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.). - К., 1998.
- Історія України. - К., 1997.
- Історія України в особах : IX - XVIII ст. - К., 1993.
- Історія України в особах. Литовсько-польська доба. - К., 1997.
- Історія України. Курс лекцій. У 2 кн. Кн.1. - К., 1992.
- Історія України : Нове бачення. У 2 т. Т.1. - К., 1996.
- Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) - К., Запоріжжя, 1998.
- Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво. Дніпропетровськ, К., 1991.
- Плохий С.Н.* Папство и Украина : Политика римской курии на украинских землях в XVI - XVII вв. - К., 1989.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України : У 2 кн. Кн. 1. - К., 1993.
- Рибалка І.К.* Історія України. - Ч.1. - Харків, 1995.
- Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в. К., 1963.
- Субтельний О.* Україна : Історія. - К., 1996.
- Шабульдо Ф.Н.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К., 1987.
- Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 - 1654 рр. - К., 1989.
- Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні (друга половина XV - середина XVII ст.). - К., 1997.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : У 3 т. - К., 1990, 1991, 1993.
Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до
середини XVII ст. // Укр.іст.журн.-1995.- № 5.

Лекція 5. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ (1648 - 1676 рр.).

На середину XVII ст. у різних сферах життя українського суспільства визріли гострі суперечності із його статусом у складі Речі Посполитої, її політикою в національному питанні. Небажання правлячої верхівки Польщі визнати й вирішити кризу українсько-польських взаємин привело до національної революції, спрямованої на зміну суспільного ладу, національне визволення та створення власної держави. Революція не тільки глибоко трансформувала українське суспільство, а й змінила геополітичну ситуацію в Східній Європі, мала широкі й далекосяжні наслідки для України й сусідніх держав. Причини, сутність, особливості розвитку та проявів революційних процесів 1648-1676 рр. будуть розглянуті в даній лекції за планом :

1. Причини, передумови, рушійні сили та характер революції.
2. Національно-визвольна та соціальна боротьба в 1648-1657 рр. Українська козацька держава.
3. “Руїна”. Криза та поразка революції.

1. 1. Причини, передумови, рушійні сили та характер революції.

Національно-визвольна та соціально-політична боротьба українського народу була обумовлена його становищем та розвитком в Речі Посполитій. Безпосередні причини повстання, як їх бачили сучасники, узагальнені в літописі Самовидця: незадоволення своїм становищем козаків-випищиків, яких перетворювали на кріпаків і слуг; утиски і несправедливості, що їх терпіли позбавлені власного суду реєстровці з боку шляхтичів у ролі старшини; незадоволення селян, пригноблених шляхтою, старостами та євреями-орендарями; переслідування православ'я, поширення католицизму у Східній Україні після придушення повстань козацтва. До цього додавалося національне гноблення (мовна, культурна, освітня, релігійна дискримінація; полонізація

української шляхти, ставлення до українців як до “хлопів”, людей другого сорту) та релігійні обмеження, нав’язування церковної унії, фактична ліквідація православної церкви на Волині і в Галичині, ярлик “схизматиків” (розкольників), з яким жили православні священники. Широке незадоволення викликали утиски українського міщанства, якому чинилися перешкоди в торгівлі, ремеслі, участі в міському самоуправлінні і ще тисячі й тисячі великих і малих кривд, яких зазнавали українські піддані польського короля.

Польсько-шляхетські панівні верстви (до них слід віднести й ополячених українських магнатів) “ нічого не забули і нічому не навчилися ” з досвіду українських повстань 1630-х рр., і це зробило вибух народного обурення неминучим. Характеру національної революції йому надали передумови, що визріли в українському суспільстві на середину Х VII ст.:

1. Досягнутий важкою працею українського народу розвиток продуктивних сил, господарське освоєння нових південно-східних територій (Південна Київщина, Брацлавщина, Лівобережжя), утвердження там якісно нового типу господарства, заснованого на дрібній власності на землю та власній або вільнонайманій праці козака. Суперечності між цим, буржуазним за своєю суттю, господарським укладом і наступаючим фільварково-поміщицьким стало однією з провідних передумов революції, а Наддніпрянщина - її економічною базою та джерелом соціально-політичної активності.

2. Етнічне згуртування і зростання самосвідомості українського народу, в якій викристалізуються національні інтереси, утверджується рішучість знищити польське панування. Особливе значення в цьому процесі мало духовно-культурне відродження кінця XVI - першої половини XVII ст., що сприяло ідеологічному обґрунтуванню визвольної боротьби.

3. Станове оформлення козацтва, яке з 20-30-х рр. XVII ст. починає виступати як захисник загальнонаціональних інтересів і набуває досвіду

взаємодії з селянством та міщанством.

4. Розвиток Запорозької Січі, що стала праобразом майбутньої козацької української держави.

5. Відродження в 1620-1630 -х рр. православної церкви, яка освятила боротьбу українців за визволення.

Розвиткові національно-визвольної війни сприяли також розкол у польському суспільстві - всевладдя шляхти і магнатів, слабкість королівської влади, та міжнародне становище. Сусідні Речі Посполитій держави - Кримське ханство, Угорщина, Швеція, Московське царство та Османська імперія були зацікавлені в її ослабленні. Всі вони кінець кінцем виявилися втягнутими в українсько-польський конфлікт.

Звільнення від влади шляхетської Польщі стало корінним питанням існування українського народу, відповідало інтересам широких верств суспільства : селянства, реєстрового і нереєстрового козацтва, міського населення, православного духовенства, української православної, головним чином дрібної, шляхти, - які і стали рушійними силами боротьби.

Найважливішу роль в революції відігравало козацтво. Нефеодальне за своєю суттю, воно виступило носієм нових соціально-економічних відносин, визначило політичну програму боротьби, було її керівником, основою для створення нової політичної еліти. Козацтво становило кістяк армії, чинило найпослідовніший і найорганізованіший опір спробам феодалізації суспільства, хто б їх не здійснював - власна старшина і шляхта чи польський і російський уряди.

Антифеодальна боротьба селянських мас забезпечила всеукраїнський масштаб революції. Метою селян було здобуття особистої свободи і вільної власності на землю. Активно підтримавши Б.Хмельницького, селянство рішуче і вперто відстоювало здобуті “вольності” протягом кількох десятиліть, разом з козацькою голотою складало крайню ліву, часом анархічну і найбільш

непримиренну частину революційних сил.

Хоча малочисельне українське міщанство не мало в Україні такої значної ролі, як городяни в національних революціях на Заході Європи, його матеріальна й ідеологічна підтримка, а в окремі періоди і масова участь у збройній боротьбі сприяли розвиткові революційного руху. Особливо активним воно було в Західному регіоні.

З самого початку рух набув загальнонародного характеру і спрямовувався проти польського національно-релігійного гноблення, за “відокремлення Русі від Корони”. Згодом боротьба велася також проти спроб Росії, Кримського ханства, Туреччини підпорядкувати Україну своїм інтересам.

Невід’ємною складовою революції була соціальна боротьба, основний зміст якої полягав у ліквідації феодальної залежності та експлуатації у всіх їх формах, у прагненні особистої свободи і вільної власності. Найяскравішим проявом цього аспекту революції стала Селянська війна 1648-1652 рр., в результаті якої селянство й міщанство домоглися від українського уряду визнання своїх головних соціально-економічних прав.

Отже, боротьба мала національно-визвольний, релігійний, соціальний характер. Вже в її ході визначилось головне завдання - створення єдиної незалежної держави як гаранта збереження і розвитку завоювань народу. Все це, як і масштаби, форми боротьби, якісні зміни, що відбувалися в житті українського суспільства, дозволяє характеризувати події, які почалися в Україні 1648 р. як “Українську національну революцію”, а не просто “визвольну війну”. Саме так їх оцінюють провідні спеціалісти з даної проблеми вітчизняної історії В.А.Смолій та В.С.Степанков. Їх головні висновки покладені в основу цієї лекції.

У розвитку Української національної революції виділяються такі періоди :

I (лютий 1648 - серпень 1657 рр.) - характеризується найбільшим розмахом національно-визвольної і соціальної боротьби. Утворюється і фактично завойовує незалежність Українська держава, яка веде пошук союзників з метою повної перемоги над Польщею і воз'єднання в своїх межах всіх етнічних українських територій.

II (вересень 1657 - січень 1667 рр.) - визначається загостренням соціально-політичної боротьби, що переросла в громадянську війну й розколола Українську державу на два гетьманства, юридичним закріпленням цього поділу Польщею та Московським царством і крахом надій на возз'єднання України з допомогою цих держав.

III (лютий 1667 - вересень 1676 рр.) - охоплює спроби національно-патріотичних сил об'єднати Українську державу і, разом з тим, характеризується посиленням іноземного втручання, кризою та поразкою революції.

Слід мати на увазі, що в залежності від визначення характеру подій, що відбувалися в Україні в середині XVII ст., від акцентування тих чи інших аспектів їх розвитку в підручниках з історії України та спеціальній літературі зустрічаються й інші трактування хронологічних меж (1648-1654; 1648-1657; 1648-1660) та періодизація боротьби. Це є нормальним відображенням процесу вивчення та оцінки такого складного явища, як національна революція, сучасними істориками після тривалого періоду недостатньої уваги до даної наукової проблеми.

2. Національно-визвольна та соціальна боротьба в 1648-1657 рр. Українська козацька держава. Початок і розвиток Української революції нерозривно пов'язані з діяльністю її лідера - Б.Хмельницького (1595-1657). Син шляхтича, чигиринського підстарости і сотника реєстровців Михайла Хмельницького, він отримав добру освіту і все життя провів на козацькій

службі, набувши військового і політичного досвіду.

Особиста драма, яка розгорнулася на схилі літ Б.Хмельницького (польський урядовець Д.Чаплинський, відібрав у Хмельницького хутір Суботів, спалив дім і майно, мало не до смерті побив сина - і ні суд, ні король не захистили козацького сотника від магнатської сваволі), була своєрідним відображенням становища всього козацтва, що потерпало від Ординації 1638 р. і накопичувало невдоволення. В 1646-1647 рр.

Б.Хмельницький зі старшинами (Ф.Вешняк, К.Бурляй, М.Кривоніс та ін.) почав підготовку повстання, але був зраджений. Допомога друзів врятувала Б.Хмельницького від розправи і в кінці 1647 р. він з групою козаків втікає на Запорозжя. 4 лютого 1648 р. за сприяння запорожців Б.Хмельницький оволодів Січчю (там тоді розміщався польський гарнізон) і через кілька днів після цього був обраний запорозьким гетьманом. Ці події знаменували початок національної революції.

На відміну від попередніх повстань, Б.Хмельницький ретельно готував початок загальної боротьби (згодом коронний гетьман М.Потоцький справедливо вбачав причину швидкого поширення руху у “змові з усіма козацькими полками і з усією Україною”): розіслав універсали з закликом до населення збирати зброю і готуватися до виступу; таємно домовився з реєстровцями про їх перехід на бік повстанців; уклав угоду з татарами про допомогу проти поляків. Останнє мало велике значення, бо забезпечувало тил повстання, а татарська кіннота дозволяла пішому козацько-селянському війську успішно протистояти польській кавалерії.

Розпочавши переговори з М.Потоцьким, повстанці висунули вимоги відновлення всіх козацьких прав і вольностей, захисту православ'я та виведення з козацької України польських військ і урядовців, запровадження в Україні автономного старшинського управління. Вимоги були визнані неможливими й образливими для Речі Посполитої. В квітні польські жовніри

разом з реєстровцями рушили на південь на придушення виступу.

У битвах під Жовтими Водами (15-16 травня) і Корсунем (26 травня) польські війська зазнали нищівної поразки. Реєстрові полки перейшли на бік повсталих, 8,5 тис. полонених поляків, в тому числі й гетьманів Потоцького й Калиновського, було передано татарам. Б.Хмельницький мав намір продовжити похід в центральні райони, але через примиренські настрої козацького війська та відмову кримського хана став табором в Білій Церкві й направив посольство до Варшави добиватися задоволення соціально - економічних вимог козацтва та повернення захоплених уніатами церков.

Блискучі травневі перемоги козаків стали сигналом до масових виступів селян і міщан по всій Україні. Їх розгортанню сприяли розіслані Б.Хмельницьким в різні райони козацькі загони. Так, з'явившись на Брацлавщині з 4-ма сотнями козаків, черкаський полковник М.Кривоніс за півтора місяці створив 20-тисячне військо, яке не тільки пододало укріплення десятків міст, а й завдало поразки 10-12-тисячному війську І.Вишневецького, що жорстоко розправлялося з повстанцями. Після цього боротьба українців на Волині, Поділлі, в Галичині набула всенародного розмаху.

Повстанці по всій Україні громили маєтки, фільварки, вбивали шляхту, католицьке духовенство, орендарів, корчмарів, урядників. Найпередбачливіші з них ще навесні покинули Україну, решта всіма силами намагалися зробити це зараз або переховувалися за стінами фортець. Боротьба з обох сторін носила жорстокий, запеклий характер, гинули десятки тисяч людей, часто ні в чому не винних.

Вже влітку 1648 р. національно-релігійна та соціальна боротьба вийшла за межі звичайного великого повстання. Вперше в історії України вона охопила більшу частину її території; селянський рух спрямовувався не тільки проти польської, а й проти української шляхти і магнатів (саме один з них - брацлавський воєвода А.Кисіль вперше назвав його "жахливою селянською

війною”). Повстанці все частіше стали говорили про наміри “дійти до Вісли”, “вдарити по Речі Посполитій”, “відокремити Русь від Корони”. На визволеній території влада переходила до козацької старшини, запроваджувались “козацькі порядки”. Масовий приплив селянства, що “покозачувалося”, дозволяв успішно формувати національну армію. На середину вересня Київське, Чернігівське, Брацлавське, Подільське воєводства, частина Волині звільнилися від поляків.

За таких умов переговори не влаштували ні повсталі, ні більшість шляхти. Армії зішлись під Пилявцями на Волині 21 вересня 1648 р. 40-тисячне польське військо було повністю розгромлене, Б.Хмельницький закріпив за собою ініціативу у веденні воєнних дій і рушив на захід. Упав Високий Замок під Львовом, розпочалась облога Замостя. До середини листопада козацькі полки і місцеві повстанці звільнили всю Західну Україну, їм відкривався шлях на Варшаву.

Однак Б.Хмельницький чекав результатів виборів нового короля, сподіваючись на обрання більш прихильного до українців кандидата та можливість за його сприяння домогтися визнання автономного статусу Козацької України в Речі Посполитій. 21 листопада з новообраним Яном Казиміром було укладено перемир'я, за яким козацька армія відводилася у Подніпров'я.

Само по собі перемир'я було виправданим кроком: поріділе військо, в якому розпочалась епідемія чуми, не могло вести зимовий наступ вглиб Польщі. Але залишення Західної України стало великою помилкою Б.Хмельницького, яку, згодом усвідомивши, він так і не зміг виправити. Адже українці не просто втратили третину визволеної території, віддали ворогові вигідний плацдарм для концентрації польської армії і утримання її за рахунок місцевого населення. Було втрачено реальну можливість об'єднати українські землі в межах національної держави. Причиною цього було відставання

політичної програми лідерів української революції від її розвитку. У Західній Україні повстанці вже почали впроваджувати полково - сотенний устрій, а гетьман все ще розглядав її визволення тільки як засіб тиску на польський уряд для досягнення автономії Південно-Східної України.

Переосмислення Б.Хмельницьким уроків боротьби 1648 р., палка зустріч киянами, які вітали його як “українського Мойсея”, визволителя від “лядської неволі”, сприяли повороту, що стався в політичних намірах гетьмана. На початку 1649 р. він чітко сформулював українську державну ідею - створення незалежної національної держави в етнографічних кордонах України.

Свідченням цього стали переговори з посольством А.Кисіля, яке в лютому 1649 р. привезло Б.Хмельницькому булаву і червону корогву з польським білим орлом - знаки гетьманської влади та згоду короля поновити права і привілеї реєстровців. Гетьман клейноди прийняв, але послам заявив, що “виб’є” “з лядської неволі народ весь руський...”, говорив про українську державу - “князівство своє по Львов, Холм і Галич”, де “не постоїть нога жодного князя і шляхотки”. Переговори зайшли у безвихідь: польський уряд не збирався йти на суттєві політичні поступки.

На початку літа 1649 р. шляхетське військо розгорнуло каральні операції на Волині. Козацька армія вирушила звільняти Західний регіон і, об’єднавшись з татарами, в липні почала облогу Збаража, де засіло до 15 тис. жовнів.

Головні сили польської армії, що під проводом короля йшли на допомогу обложеним, Б.Хмельницький з частиною своїх загонів і татар перестрів на переправі під Зборовим. Втративши за один день третину війська, вночі король запропонував переговори кримському хану. Іслам-Гірей ніяк не бажав повної перемоги українців : тільки взаємне ослаблення Польщі й України дозволяло Криму відігравати провідну роль у Південно - Східній Європі. Хан прийняв пропозицію, і переговори завершилися підписанням угоди про воєнно-політичний союз між Польшею і Кримом (їх договір обумовлював “вічну

приятель” і взаємодопомогу проти ворогів!).

Поставлений у безвихідь Б.Хмельницький мусив домагатися визнання поляками хоч би автономії козацької України. Укладений 18 серпня Зборівський договір передбачав: автономне гетьманське управління в Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах (козацька держава втрачала територію шести полків Східного Поділля і Волині); 40-тисячний козацький реєстр; питання про скасування унії (на чому наполягав Хмельницький) відкладалося до рішення сейму; шляхта поверталася у свої маєтки.

Для дореволюційної України це були б нечувані поступки поляків. Але тепер вони ніяк не відповідали ні успіхам козацької зброї, ні настроям повстанців. Договір не задовольнив головні вимоги селянства й козацьких низів - вони мали повернутися до панів в “обиклоє послушенство”. Безчинствували татари, спустошуючи Галичину, Волинь і Поділля. Після затвердження договору сеймом на початку 1650 р. у свої маєтки посунула шляхта.

Б. Хмельницький домагався “скромного” поведження шляхти із підданими, не допустив її до складання козацьких списків і сам зволікав з новим реєстром, залишив при війську багатьох “випищиків”. З другого боку, не обмежившись універсалами для “втихомирення” населення, гетьман наказав старшині страчувати бунтівників.

Намагаючись нейтралізувати негативні наслідки кримсько-польського союзу, Б. Хмельницький вів переговори з Туреччиною і на кінець 1650 р. султан повідомив про згоду взяти Україну “під крила і протекцію неосяжної Порту”. Гетьман налагодив дружні стосунки з Трансільванією (Угорщина), Валахією, Венецією. Щоб примусити молдавського господаря В.Лупула відмовитися від підтримки Польщі влітку 1650 р. козацьке військо здійснило похід у Молдавію. В результаті між Україною і Молдавією було укладено союз,

який мав скріпити шлюб сина Б. Хмельницького Тимоша із донькою господаря Розандою. Бурхливі дипломатичні переговори з кримським ханом, доповнені тиском султана, закінчилися обіцянкою Іслам-Гірея бути вірним союзом з козаками.

Умовами Зборівського договору не була задоволена й польська сторона: шляхта вважала його надто вигідним для “хлопів”. 20 лютого 1651 р. наступом 12-тисячної польської армії і запеклою битвою з брацлавським козацьким полком Д.Нечая в м. Красне розпочалася нова воєнна кампанія.

Вирішальна битва сталася 28-30 червня 1651 р. під Берестечком на Волині, де в триденній боротьбі зішлись до 350 тис. воїнів. У вирішальний момент татарська кіннота вийшла з бою, відразу поставивши українців у скрутне становище і прихопивши в полон Б.Хмельницького, який кинувся до Іслам-Гірея щоб спинити відступ татар.

Оточене українське військо під керівництвом полковників Ф.Джеджалія та І.Богуна 10 днів обороняло табір на болотистому березі р. Пляшівки. 10 липня, за одну ніч навівши гаті через болота, основна частина козацьких полків прорвалася на схід. Але багато козаків і селян потрапили в оточення окремими загонами і мужньо оборонялися до останнього подиху. На полі бою і в околицях Берестечка загинуло до 50 тисяч українців.

Берестецька трагедія була посилена наступом литовського війська. Гетьман Я.Радзівілл вторгся в Україну через Білорусію, 26 червня майже повністю знищив чернігівський полк М.Небаби, що самовіддано намагався спинити цілу армію і, примусивши київських козаків А.Ждановича відійти вниз по Дніпру, 25 липня зайняв Київ.

Б.Хмельницькому, що повернувся з татарами, не вдалося перешкодити з'єднанню польських і литовських загонів. Українські війська, які концентрувались під Білою Церквою, відбивали напади 70-тисячної армії. Одночасно в окупованих ворогом північних, центральних і західних районах

Козацької України, на Волині і Поділлі наростала народна партизанська війна. Не втрачаючи духу, козацькі гумористи жартували “Ляхи наших облягли від Дніпра, а наші ляхів - від Вісли”.

Підписаний 28 вересня Білоцерківський договір фактично ліквідував автономію Української держави. Її територія обмежувалася Київським воєводством і тільки тут мали право жити козаки. Реєстр встановлювався у 20 тисяч; гетьман підпорядкувався коронному гетьману і позбавлявся права зовнішньополітичної діяльності; відновлювалися права шляхти щодо підданих.

Ще під час переговорів з поляками проти угоди рішуче виступили селянсько-козацькі повстанські загони, що зібралися під Білою Церквою. З початком повернення панів у свої маєтки незадоволення переросло у масовий селянський рух, спрямований не тільки проти поляків, а й проти української старшини. Селян підтримали козаки, що не потрапили до різко зменшеного реєстру. Настрої виписників добре передає лист повстанців Дедюлі і Півторакожуха до Б.Хмельницького: “Ти, пане гетьмане, помирився з ляхами без нас і присягнув без нас, а для посулу, що тобі ляхи Чигирин дали, то ти нас всіх мужиками починив... Ми за кривду свою не тільки що з ляхами, а й з тобою готові битися”. На Лівобережжі з’явилися самозвані гетьмани; в оточенні Хмельницького посилилася опозиція його курсові. Рішенням ради за підозрою у змові проти гетьмана були страчені полковники М.Гладкий, С.Герасимов та ряд сотників. Ситуація виходила із-під контролю і загрожувала громадянською війною.

Вчасно зрозумівши небезпеку, Б.Хмельницький почав мобілізацію війська і в середині травня повів його на захід. Блискуча перемога над 20-тисячною польською армією під Батогом 2 червня 1652 р. підняла бойовий дух українців і викликала масове повстання населення Козацької України проти шляхти. До середини літа на всій її території відновлюється діяльність

національних органів влади. Українська держава виборола фактичну незалежність, зміцнів авторитет Б.Хмельницького. Однак вимога гетьмана до польського уряду визнати незалежність України була відхилена, Річ Посполита готувалася до нового наступу.

Прагнучи розвинути досягнутий успіх, Б.Хмельницький направив частину війська у Молдавію і примусив В.Лупула виконати угоду 1650 р.: розірвати союз з Польщею і видати заміж дочку за свого сина Тимоша.

Втручання гетьмана в молдавські справи порушило геополітичну рівновагу в регіоні і виявилось помилкою: Валахія і Трансільванія пішли на зближення з Польщею. Проти дій України рішуче виступила Туреччина. Врешті місцеве боярство здійснило переворот і скинуло Лупула з престолу. Третій і четвертий молдавські походи козацького війська в квітні-серпні 1653 р. на допомогу В.Лупулу виявилися невдалими, поранений в Молдавії Тиміш в середині вересня помер.

Таким чином, молдавська політика гетьмана замість зміцнення міжнародних позицій України привела до утворення молдавсько-валасько-трансільвансько-польського союзу проти неї, погіршилися стосунки з Кримом і Портою. Все це відбилося на польській воєнній кампанії 1653 р.

Її головною подією стала облога козацькими військами майже 50-тисячної польської армії поблизу м. Жванець на Поділлі. Коли становище поляків стало критичним, хан в черговий раз домовився з ними за рахунок України. Жванецька угода передбачала тільки відновлення прав козацтва. Крим погодився на окупацію України Польщею, повернення панів і їх влади над підданими. Поляки платили “упоминки” і дозволили брати ясир в українських землях. Таким чином, воєнно-політичний союз з Кримом став не просто ненадійним - він вів до ліквідації Української держави.

Життя поставило гетьмана перед необхідністю негайно заручитися допомогою сильного союзника, пошук якого він почав вже давно. Такою

державою могла бути або Росія, або Туреччина. Б.Хмельницький розглядав і готував обидва варіанти (перше посольство С.Мужиловського відбуло до Москви просити військової допомоги ще в 1648 р. і з того часу дипломатична активність гетьмана постійно зростала), все більше схилиючись до першого. Цьому вибору сприяли єдина православна релігія, відсутність антиросійських настроїв у населення, досвід взаємодії двох народів, близькість їх історії і культури та ін.

11 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Військо Запорозьке “під високу руку” московського царя. До України виїхало посольство В.Бутурліна для оформлення цього рішення.

Скликана 18 січня 1654 р. в м. Переяславі козацька рада прийняла рішення про перехід під зверхність Москви. Подальші переговори ледь не зірвалися через відмову посольства від імені царя присягнути у тому, що він не порушить права і вольності українців і буде захищати їх від Польщі. Певно, не стільки обіцянка В.Бутурліна майбутнього підтвердження царською грамотою вказаних умов, скільки безвихідність становища примусила козацьку старшину погодитись на односторонню присягу цареві як протектору. Її склали в місцевій церкві близько 200 чол.

Протягом січня-березня 1654 р. московські посланці приводили до присяги населення козацької України. Не скрізь їх приймали з радістю. Відмовились присягнути козаки Уманського і Брацлавського полків. У деяких селах Полтавського і Кропивненського полків царських представників навіть побили. Відмовилися від присяги й київські православні ієрархи на чолі з митрополитом С.Косівим. Але більшість із 127 тисяч міщан і козаків, що присягнули, зробили це добровільно, із щирою вірою в те, що Москва допоможе зберегти українські завоювання, перемогти їх найбільшого ворога - Річ Посполиту.

Остаточний договір представники України і російського царя уклали в

Москві в березні 1654 р. (так звані “Березневі статті). Його точний зміст встановити важко, бо оригінали документів не збереглися. Однак він безсумнівно передбачав: визнання за Україною її території, політичного устрою, суду і судочинства, адміністративного поділу, соціально- економічних відносин, армії (60-тис. козацький реєстр); незалежність гетьмана, влада якого визнавалася дожиттєвою, у внутрішній політиці і деякі обмеження у зовнішній. Україна мала платити російській казні податки, які, втім, повинна була збирати українська адміністрація.

Ці умови, статус майже незалежної держави - свідчать про те, що Україна мала щось більше, ніж автономію чи протекторат. Сам Б.Хмельницький, як це видно із надісланих ним у Москву вимог, дивився на договір 1654 р. як на угоду протекції сильнішої держави слабшій для боротьби проти ворога. Тому значення Переяславської ради і укладеного на основі її рішення договору не в возз’єднанні України з Росією в єдиній Російській державі (як це трактувалося понад 300 років російськими і радянськими істориками), а в налагодженні союзницьких, конфедеративних стосунків при збереженні самостійності обох держав і протекції Росії козацькій Україні. Інша річ, що Москва вклала в договір свій зміст, вважала його узаконеною формою залежності України, підставою для її майбутнього поневолення.

У 1654-1655 рр. для України на чільне місце висувуються завдання недопущення союзу Польщі і Криму та координації дій козацької та московської армій для військового розгрому Польщі і повного возз’єднання українських земель. Перше завдання виконати не вдалося - влітку Крим і Польща підписали “Вічний договір” про взаємодопомогу. Над Україною нависла загроза одночасного удару із заходу та з півдня.

Незважаючи на постійні прохання Б.Хмельницького прискорити направлення в Україну московського війська, цар зволікав, і найсприятливіший час для наступу було втрачено. В листопаді-грудні 1654 р.

поляки встигли спустошити Поділля і з'єднались з татарською ордою. Лише в кінці січня 1655 р. українсько-московське військо вирушило на захід і відразу ж під Охматовим вступило у важкі бої з супротивником. Відійшовши на Брацлавщину, польсько-татарське військо за два місяці перетворило край на безлюдну руїну: як свідчили сучасники, було вбито не менше 10 тис. немовлят і 200 тис. чоловік взято в ясир. І тільки відхід татар в Крим дозволив звільнити цю територію від поляків.

В липні українсько-московські війська почали похід в Галичину. Разгромивши головні польські сили під Городком, обложили Львів. Козацькі корпуси досягли Любліна. Здавалося, возз'єднання українських земель в одній державі здійснюється. Але цьому перешкодив наступ татар з півдня - Б.Хмельницький залишив Галичину, завдав татарам кількох поразок і примусив хана погодитись на мирний договір, що передбачав нейтралітет Криму в українсько-польській війні.

В цей час Польща, становище якої надвичайно ускладнилося (йшла війна між нею і Швецією, північ країни окупована, король виїхав за кордон), запропонувала Московії мир в обмін на обрання російського царя польським королем. Б.Хмельницький горяче переконував московський уряд в облудності цих обіцянок, направив своє посольство до Вільно, де велися переговори. Однак українців на них не допустили. Укладене всупереч волі гетьмана в жовтні 1656 Віленське перемир'я обходило мовчанням питання визнання польським урядом незалежності України: Москва фактично ігнорувала свої зобов'язання її захищати.

Розчарувавшись у політиці російського уряду, Б. Хмельницький розпочав пошук шляхів до створення антипольської коаліції із Швецією і Трансільванією. При цьому він домагався визнання за Українською державою “всієї України між Віслою і тутешніми місцями”, якої він “нікому не віддасть”. Особлива надія покладалася на успіх походу на Польщу ще одного претендента

на королівський престол - трансільванського князя Ракоці, якому на допомогу було послано 20-тисячний козацький корпус А.Ждановича. Добившись спочатку значних успіхів і знову звільнивши Галичину, угорсько-українські війська влітку 1657 р. зазнали нищівної поразки в Південній Польщі й відступили. Провал походу означав крах надій тяжко хворого гетьмана на перемогу над Річчю Посполитою в союзі із Швецією і Трансільванією. Це прискорило смерть Б.Хмельницького, що сталася 6 серпня 1657 р.

Вона знаменувала собою завершення першого періоду Національної революції. Головними завоюваннями цього часу стали:

1. Ліквідація національного та релігійного гноблення на значній частині території України.

2. Перемога Селянської війни (1648-1652 р.), знищення великого і частково середнього феодального землевладіння, фільварково-панщинної системи і кріпацтва і утвердження нової моделі соціально-економічних відносин, заснованої на козацькій і селянській земельній власності. Землі вигнаних магнатів, королівщин і католицької церкви перейшли у власність державного скарбу. Феодальні відносини в козацькій Україні не були знищені, але були дуже ослаблені.

3. Формування нових соціальних відносин. Провідна роль у суспільстві перейшла до козацтва, яке стало панівним станом і різко зросло чисельно. Козацька старшина і патріотично настроєна українська шляхта стали основою для створення нової національної еліти. Генеральна старшина за службу отримувала рангові землі, де селяни сплачували їй податок.

4. Значно поліпшилося становище селянства (воно здобуло особисту свободу, право власності на землю, можливість вступу до козацького стану), українського міщанства (до нього перейшла провідна роль в житті міст), православного духовенства.

5. Головним здобутком національної революції стало утворення

Української держави - Війська Запорозького.

Процес її творення почався в ході повстання 1648 р. і в основному завершився на початок 1650 р. Українська держава формувалася за зразком політичної організації Запорозької Січі і за формою та устроєм була козацькою республікою.

Головним органом державної влади стала Старшинська рада. Вона вирішувала провідні економічні, політичні, військові питання, її ухвали були обов'язковими до виконання. “Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною ухвалення, цього нам не можна порушити приватним чином ” - підкреслював Б.Хмельницький.

Гетьман очолював уряд і державну адміністрацію, військо, організовував фінанси, скликав ради, керував зовнішньою політикою, мав право перегляду рішень Генерального суду. Б.Хмельницький досяг величезного авторитету і небаченого раніше зміцнення гетьманської влади.

Уряд - Генеральна канцелярія у складі обозного, судді, писаря, військового підскарб'я, осавулів, хорунжого, генерального бунчужного, в своїй роботі спирався на місцеву адміністрацію - полковників, сотників, городових отаманів.

Територія держави змінювалась залежно від успішності воєнних дій та укладених договорів і мала полково-сотенний адміністративний устрій (від 36 до 10 полків). Ядром держави були 16 полків колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств (180-200 тис. кв. км., 1,4 - 1,6 млн. населення).

На 1650 р. сформувалася судова система (нові козацькі та сільські суди і незмінне міське судівництво), налагоджується функціонування податкових органів (Скарб Війська Запорозького). В містах більший розвиток отримало самоврядування (ратуші, магістрати). Українська держава приділяла увагу розвитку освіти, захисту бідняків і сиріт (створювалися спеціальні притулки),

мала численну козацьку армію.

Розвиток і зміцнення державних інституцій були одним із головних напрямків діяльності Б.Хмельницького. Розуміючи небезпеку для держави боротьби старшинських угруповань, гетьман спочатку домогся внесення в договір з Москвою статті про пожиттєвість своєї влади, а в останній рік реалізував ідею її спадкоємності - в квітні 1657 р. гетьманом було обрано його сина Юрія. Перетворення держави у монархію в формі спадкаємного гетьманату і утвердження в ній династії Хмельницьких мало б позитивне значення, бо сприяло згуртуванню суспільства навколо державної ідеї, перешкоджало міжусобній боротьбі за булаву.

Разом з тим, в політичному житті України починала зростати роль старшини. Побоюючись гетьмана, її верхівка (особливо шляхетського походження) не виступала з претензіями на встановлення республікансько - олігархічної форми правління, але таємно схилялася саме до цього. Вона мріяла про утворення в Україні політичних та соціально-економічних відносин за польським зразком, а себе бачила в ролі шляхти. Непомірне збагачення старшини, її сваволя на місцях привели до виступів козацьких низів на Запорозжі і у війську (квітень - липень 1657 р.). В Українській державі зав'язувався складний вузол соціально-політичних проблем, які потребували вирішення.

3. “Руїна”. Криза та поразка революції. Смерть
загальнонаціонального лідера - Б.Хмельницького - боляче відбилася на розвитку української революції. Порушення принципу спадковості гетьманства було вигідно всім старшинським угрупованням, що розгорнули боротьбу за булаву. Переможцем вийшов досвідчений політик, генеральний писар І.Виговський. У вересні-жовтні 1657 р. старшинська рада обрала його гетьманом України.

І.Виговський прагнув до утвердження державності в Україні на зразок шляхетської Польщі. У зовнішній політиці цей курс спочатку привів нового гетьмана до ідеї входження України до Речі Посполитої як рівноправного третього учасника державного союзу, а з весни 1658 р. і до відповідних переговорів з Польщею.

Внутрішня політика І.Виговського ігнорувала інтереси селянства й міщан, рядового козацтва, запорожців: гетьман спробував відновити шляхетське землеволодіння на Лівобережжі, поширив на козацтво практику оренд і збільшення поборів, змістив кошового на Січі. Загальне незадоволення такими діями влади з березня 1658 р. переросло у масовий рух суспільних низів, що набув виразних рис анархії і громадянської війни. Десятки тисяч селян, міщан, козацької сіроми громили й грабували маєтки шляхти й старшини, вбивали їх власників, орендарів, урядовців, а сам гетьман був “у всіх у ненависті”. Центром руху стали Полтавський полк і Запорожжя, чим скористалися у власних цілях боротьби за владу полковник М.Пушкар та кошовий Я.Барабаш.

Не маючи опори в українському суспільстві, І.Виговський заручився підтримкою Криму і звернувся до московського царя з проханням допомогти “тих бунтівників і свавільників приборкати”. Допомоги Москви домагалися й Пушкар та Барабаш. Росія найкращим чином цим скористалася. Її представники зуміли в очах українського населення виступити в ролі миротворців, хоча спочатку саме вони розпалювали конфлікт.

Збройна боротьба між вірними гетьманові козаками (головним чином правобережними), їх союзниками - татарами з одного боку і лівобережними повстанцями - з другого, коштувала Україні не менше 50 тис. убитих й забраних в яsir, спустошення Полтавщини, зародження прямого протистояння між Лівобережжям, загострення громадянської війни.

Подіями осені 1657 - літа 1658 рр. в Україні розпочалася Руїна - період

міжусобної боротьби старшинських угруповань за владу, громадянської війни, гострої кризи і руйнації Української держави, що тривав до 80-х років і закінчився окупацією її території сусідніми державами, занепадом економіки, величезними матеріальними і людськими втратами.

Причинами Руїни стали:

1. Внутрішня слабкість молодої держави, загострення в ній суспільних протиріч, конфлікт між старшинсько-шляхетською елітою і народними масами. Основним питанням боротьби була дилема: стане Україна державою з новою, козацькою моделлю суспільно-економічних відносин, чи повністю відновляться феодальні порядки і старшина займе місце шляхти.

2. Слабкість державної ідеї, відсутність у національної еліти чіткої програми боротьби за незалежну соборну Україну.

3. Протиборство старшинських угруповань, що мали різну зовнішньополітичну орієнтацію. Пряме втручання в українські справи Польщі, Московії, Туреччини, Кримського ханства.

4. Воєнний устрій Української держави, який сприяв швидкому переходу конфліктів у збройну боротьбу.

5. Відсутність авторитетного лідера, який би міг, як Б.Хмельницький, утримувати суперечності від їх переходу до крайнього стану, згуртувати і мобілізувати народ навколо державної ідеї.

У вересні в таборі І.Виговського під Гадячем відбувся завершальний етап українсько-польських переговорів. Частина старшини виступила проти розриву союзу з Москвою, інша наполягала на угоді з Польщею. В результаті гострої боротьби остання таки була укладена. Гадяцький договір передбачав, що Козацька Україна ввійде до складу Речі Посполитої як Князівство Руське - третя частина федерації із своїм гетьманом, урядом, скарбом, військом (30 тис. реєстровців), але без права на міжнародну діяльність. Лише козакам підтверджувалися права і вольності, по 100 старшин з кожного полку могли

отримати шляхетство. Гарантувалися права православної церкви та усунення перешкод у розвитку освіти і культури. Польська шляхта мала повернутися до своїх маєтків, передбачалося відновлення дореволюційної системи соціально-економічних відносин.

Таким чином, Гадяцька угода істотно змінювала політичний лад і соціально-економічну основу української держави, засвідчувала відмову від її єдності й незалежності. Вона не тільки не могла припинити Руїну, а й посилювала її. Разом з тим, Гадяцький договір означав юридичний розрив союзу з Московською державою і викликав українсько-московську війну.

Незважаючи на гучну перемогу І.Виговського над російськими військами в липні 1658 р. під Конотопом (загинула майже вся російська армія - близько 30 тис. чол.), гетьман не зміг довести війну до переможного кінця. Присутність у його війську поляків і татар, репресії щодо непокірного населення (переселення на Правобережжя, віддання у ясир) викликали на Лівобережжі прагнення шукати захисту у Росії; підписання Гадяцької угоди відвернуло від гетьмана правобережну козацьку старшину. Вірність Переяславському договору 1654 р. підтвердили більшість полків обох боків Дніпра. У вересні 1659 р. І.Виговський змушений був скласти клейноди і шукати захисту у поляків.

Юрій Хмельницький, до якого знову перейшла гетьманська булава (1659-1663), щиро прагнув не допустити розколу держави, вибороти для неї незалежність. Але він мав надто мало досвіду, волі і впливу на козацьку старшину, щоб досягти мети за умов громадянської війни і перебування на території України московського і польського військ.

В жовтні 1659 р. Москва нав'язала Україні новий Переяславський договір, за яким гетьман втрачав право призначати й карати полковників, без дозволу царя виступати у воєнний похід; московські воєводи і гарнізони вводилися до ключових фортець; Україна втрачала право міжнародних

відносин. Договір зводив статус України до обмеженої автономії в складі Росії. Він певною мірою відбивав промосковські настрої лівобережної старшини і поглиблював розкол козацької еліти. Розчарування політикою Москви і невдачі у війні з поляками посилили розгубленість і хитання молодого гетьмана.

В умовах, коли українсько-московське військо не могло вирватись з польського оточення в районі Слободищ-Чуднова, під тиском правобережної старшини Ю.Хмельницький уклав з Польщею договір на умовах Гадяцького (без статті про Руське князівство). Угода викликала рішучий протест лівобережного козацтва, яке почало відмовлятися визнавати владу Ю.Хмельницького. З весни 1661 р. розпочалася відверта боротьба за гетьманство на Лівобережжі.

Масове обурення селянства й незаможного козацтва погіршенням свого становища, воєнною розрухою використав у власних політичних цілях І.Брюховецький. Заграючи з “ черню святою”, він спочатку домігся обрання себе запорозьким гетьманом, а в кінці червня 1662 р. його було обрано гетьманом Лівобережжя.

В січні 1663 р. старшинська рада на Правобережжі нарешті прийняла відставку, якої вже давно домагався Ю.Хмельницький, і обрала гетьманом П.Тетерю.

Так - поділом на два гетьманства - закінчилась в Україні громадянська війна 1658-1663 рр. Її результати засвідчили висунення в політичному житті на перший план не загальнонаціональних, а регіональних та соціально- станових інтересів. Розкол Української держави не тільки ослабив її, а й створив нову причину міжусобної боротьби та сприяв планам Польщі та Москви поділити Україну між собою.

Восени 1663 р. Польща, підтримана правобережним гетьманом, почала воєнні дії проти Москви на території Лівобережної України. Але повстання в

тилу змусило короля Яна Казимира припинити похід і повернути частину армії на Правобережжя. Тут в лютому 1664 р. на боротьбу піднялося близько 30 тис. жителів Київщини на чолі з Д.Сулимою та С.Височаном. Набираючи сили, повстання охопило всю Брацлавщину, чому сприяла поява запорожців І.Сірка, і з квітня перекинулася на Полісся.

На придушення повстання польський воєвода С.Чарнецький кинув значні сили, вдався до масового знищення населення, в Суботові навіть наказав викинути з домовини прах Б.Хмельницького. Ламаючи героїчний опір (тільки під оточеними С.Чарнецьким Ставищами ворог втратив кілька тисяч жовнірів), поляки до кінця 1664 р. придушили основні вогнища повстання. Правобережжя лежало в згарищах і руїнах ; загинуло не менше 100 тис. українців, десятки тисяч було взято в ясир союзниками поляків татарами.

Однак з лютого 1665 р. повстання проти Польщі і угодовства П.Тетері розгорнулося знову. Прихопивши військовий скарб та клейноди, гетьман втік до Польщі. І.Брюховецький спробував було підпорядкувати Правобережжя собі, але при звістці про наближення татарської орди відступив.

Москва не надала суттєвої допомоги спливаючому кров'ю Правобережжю, хоча з початку 1664 р. мала для цього всі можливості. Замість того І.Брюховецькому було нав'язано новий договір, що засвідчив курс на поглинання козацької автономії. "Московські статті" 1665 р. передбачали перебування російських гарнізонів у всіх великих містах, передачу воєводам збору податків та права втручання в справи місцевої адміністрації, вибори гетьмана лише за присутності царського представника, заборону зовнішньополітичної діяльності.

Загальне незадоволення не тільки суспільних низів, а й козацької старшини викликав початий московськими чиновниками перепис населення і збір податків до російської казни. Тільки з допомогою стрільців лівобережному гетьманові вдалося влітку 1666 р. придушити селянсько- козацькі виступи в

Миргородському, Лубенському, Переяславському та Ніжинському полках.

Політику інкорпорації України на міжнародному рівні закріпив московсько-польський договір про перемир'я, укладений в Андрусові в січні 1667 р. Згідно цієї угоди Росія залишала за собою Лівобережжя, Сіверщину і на 2 роки - Київ, Польща - Правобережну Україну і Білорусію, Запорожжя мало перебувати під владою обох держав. Тим самим різко ускладнювалася боротьба за об'єднання всіх українських етнічних земель в єдиній державі. Андрусівський договір засвідчив остаточний крах надій на захист української державності з допомогою Польщі чи Москви і знаменував собою завершення другого періоду Української революції.

Підсумки його були драматичними. Тривала війна спричинила спустошення українських земель, знедоленість та анархічні прагнення вирваних з усталеного господарського життя суспільних низів. Разом із намаганнями старшинської верхівки поновити стару феодальну систему суспільно-економічних відносин це втягло Україну у вир соціальних конфліктів та громадянської війни. Значна частина заможного козацтва та старшини відійшла від активної політичної боротьби. Національна еліта виявилася неспроможною згуртувати суспільство, практично відмовилася від ідеї незалежної соборної держави і повернулася до автономізму, орієнтованого на Польщу чи Москву. Територіальний розкол України поглибив кризу та деморалізацію суспільства. Домінування регіональних інтересів над загальнодержавними, пряме втручання в українські справи сусідніх держав обумовили поділ України на два гетьманства. Його юридичне закріплення Андрусівським договором різко ускладнювало боротьбу за об'єднання всіх українських земель.

3 лютого розпочався третій, останній період національно-визвольної боротьби, основним змістом якого була відчайдушна спроба патріотичних сил, перш за все П.Дорошенка і його уряду, відновити цілісність, соборність і

незалежність козацької української держави та поразка цих зусиль.

Молодий чигиринський козак Петро Дорошенко був серед оточення Б.Хмельницького при його втечі на Січ в грудні 1647 р. Введений в ранг черкаського полковника Ю.Хмельницьким розумний, реалістичний політик і палкий патріот України 40-річний П.Дорошенко на початок 1667 р. вже півтора року був гетьманом на Правобережжі і встиг переконатися у неможливості довіряти польському уряду. Андрусівський договір підтвердив найгірші підозри і щодо Московії.

Основою політичного курсу Дорошенка, націленого на досягнення єдності і незалежності України, стало прагнення об'єднати українське суспільство, підняти його патріотичну державницьку свідомість та пошук нових завнішньополітичних союзів.

Закликавши до зброї все українське населення, аби не допустити польського наступу на контрольовані козаками землі Правобережжя, далі П.Дорошенко звернувся до всього козацтва з пропозицією зібрати чорну раду і обрати єдиного гетьмана для всієї України. При цьому правобережний гетьман засвідчив готовність скласти булаву і визнати того, хто буде обраним. Через протидію І.Брюховецького й лівобережної старшини ідея П.Дорошенка не була реалізована, але додала йому авторитету серед рядового козацтва.

Важливого значення для розвитку патріотичного піднесення в Україні мав набути здійснюваний разом з татарами восени 1667 р. похід в Західну Україну. Завдяки точному розрахунку Дорошенка обложена в Підгайцях армія польського короля була приречена на поразку. Тому справжнім ударом в спину для гетьмана став похід запорожців на чолі з І.Сірком (тоді харківським полковником) та кошовим І.Рогом в Крим. Дізнавшись про спустошення, вчинені козаками, хан Крим-Гірей пішов на переговори з поляками. Дорошенку нічого не залишилося як визнати підданство королю.

Скориставшись антимосковським повстанням, що звільнило більшу

частину Лівобережжя від російських залог, П.Дорошенко в червні 1668 р. почав похід на лівий берег Дніпра. Міста і села без опору піддалися під його владу, повсталі вбили І.Брюховецького. Козацька рада під Опішнею проголосила П.Дорошенка гетьманом возз'єднаної України. Московські війська було відкинуто аж до Путивля; всі стани українського суспільства підтримали гетьмана. Ніколи з часів Б.Хмельницького не було серед українців такої єдності.

Однак триумф обернувся драмою. Возз'єднана Україна опинилася вічна-віч із Польщею і Московщиною, кожна з яких не бажала втрачати “свою” частину. Крим підтримав висунутого Запорожжям претендента на гетьманство П.Суховія. Дізнавшись про вторгнення поляків на Брацлавщину, Дорошенко залишив на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Д.Многогрішного, а сам поспішив до Чигириня.

На Лівобережжі почався наступ російських військ, підтриманий частиною старшини та духовенства. Не маючи допомоги від гетьмана і зважаючи на обіцянки Москви переглянути політику щодо України, Д.Многогрішний припинив опір. У грудні 1668 р. старшинська рада обрала його гетьманом Лівобережної України, а підписані наступного року Глухівські статті в основному підтвердили положення Березневих статей Б.Хмельницького.

Разом з нечисленними соратниками Д.Многогрішний послідовно відстоював автономію України в складі Московської держави, часто діючи всупереч офіційній політиці російського уряду.

Тим часом П.Дорошенко, намагаючись отримати допомогу в боротьбі проти Польщі і Росії, спробував реалізувати висунуту свого часу Б.Хмельницьким ідею турецького протекторату. Генеральна військова рада, що відбулася у березні 1669 р. в Корсуні, схвалила прийняття турецької протекції.

У внутрішній політиці П.Дорошенко послідовно проводив курс на зміцнення гетьманської влади, надання їй спадкового характеру; здійснював заходи на підтримку нового козацького типу господарства і обмеження феодалських відносин; намагався стабілізувати суспільство, не допускаючи ні анархії низів, ні сваволі старшини, прагнув (не без взаємності) до порозуміння з лівобережним гетьманом Д.Многогрішним; підтримував зусилля київського митрополита, свого соратника і друга Й.Тукальського до незалежності української церкви.

Усвідомлюючи небезпеку, яку становила для польського панування на Україні така політика П.Дорошенка, Варшава почала воєнні дії на Брацлавщині, обіцянками й підкупом розколола козацтво і домоглася обрання гетьманом Правобережжя свого ставленика Михайла Ханенка (1671-1674). Ультиматум протектора П.Дорошенка - турецького султана відмовитися від претензій на Україну шляхтою і королем було проігноровано.

В травні 1672 р. Туреччина розпочала війну з Польщею. До осені турецькі й українські війська оволоділи Поділлям, Волинню, Галичиною і змусили польського короля до переговорів. За Бучацьким мирним договором Подільське воєводство передавалося Туреччині. Польща визнавала Українську державу в межах Брацлавщини й Київщини, виводила звідти війська.

Зміною політичної ситуації поспішили скористатися російський уряд і новообраний лівобережний гетьман І.Самойлович : тепер, не ризкуючи миром з Польщею, можна було змагатися за повернення казацького Правобережжя під протекцію Москви. На початку 1674 р. російська армія Г.Ромодановського та лівобережні козаки почали наступ. Десять правобережних полків відступилися від Дорошенка, який з нечисленними вірними військами засів у Чигирині. На Переяславській раді 27 березня Самойловича було проголошено гетьманом “обох сторін Дніпра”.

З появою турецької армії на Брацлавщині влітку 1674 р.

Г.Ромодановський та І.Самойлович з військами втекли на Лівобережжя, залишивши населення правого берега на поталу ворогові. Дорошенко, який неодноразово попереджав Москву про авантюризм її дій та їх наслідки для мирного населення, запобігти жорстокостям і грабункам турків не зміг і втратив залишки свого політичного впливу. Його стали покидати раніше віддані війська, родичі, друзі. Для виснажених і обездолених багаторічними війнами людей національно - державницькі ідеї П.Дорошенка втрачали сенс, бо вимагали жертв, яких вони вже просто не могли принести.

У вересні 1676 р. під стінами своєї столиці Чигирин П.Дорошенко склав зброю перед московськими та лівобережними козацькими військами і присягнув на вірність Росії.

Падіння гетьманства П.Дорошенка означало ліквідацію українських державних інституцій на Правобережжі. Перестала існувати єдина державна структура - гетьманат, що зберігалася в Україні протягом другої половини 60-х - першої половини 70-х рр. попри територіальне розчленування і наявність кількох центрів влади (Правобережжя і Лівобережжя) і одна лише могла забезпечити розвиток і захист завоювань Української революції. Руйнування гетьманату стало її політичним завершенням.

Таким чином, національна революція зазнала поразки : не вдалося ні створити єдину самостійну державу в етнічних межах України, ні відстояти незалежність Козацької України. Основними причинами поразки, як вони визначаються в сучасних наукових дослідженнях проблеми, були:

- - зрада національним інтересам з боку панівного магнатсько - шляхетського стану українського суспільства, більшість якого на боці Польщі боролася проти власного народу;

- - незавершеність становлення та слабкість державницької свідомості нової, козацько-старшинської національної еліти, відсутність у неї політичного

досвіду;

- - перебування в зародковому стані на початок революції національної державної ідеї, що обумовило політику козацького автономізму, втрату Західної України і стратегічної ініціативи в 1648 р., породило проблему соборності Української держави;

- - ліквідація встановленого Б.Хмельницьким спадкового гетьманату, утвердження республікансько-олігархічної форми правління, які призвели до слабкості центральної влади, міжусобної боротьби і сваволі старшинських угруповань;- допущені після смерті Б.Хмельницького прорахунки у внутрішній політиці гетьманів, що провокували соціальні конфлікти і громадянську війну;

- - агресія з боку сусідних держав, які прагнули не допустити самостійності, соборності і незалежності України.

В боротьбі за визволення народ поніс величезні втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в ясир, переселень - до 70 % населення, а на Правобережжі було втрачено 85-90% жителів . Ледь не повні три десятиліття війни вщент розорили господарство краю, були зруйновані майже всі міста.

Однак жертви не були даремними. Революція привела до створення національної держави, частина якої в формі автономії існувала близько 100 років у складі Росії; сприяла розвитку національної свідомості українців і формуванню їх державної ідеї, що в наступних поколіннях відродилася боротьбою за визволення і незалежність. Як відзначав М.С.Грушевський , - “В останнім рахунку, в перспективах, велике потрясіння, викликане Хмельниччиною, було для народу благодійне. Дало їм почути себе людьми - не простими, а повновартісними. Ожило в їх душах невмирущий потяг до відродження свого людського стану не на коротку хвилю, а навіки. Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя ”.

Література для подальшого вивчення теми:

Джерела

- Величко С. Л.* Літопис. Т. 1-2. - К., 1991.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. - М., 1953.
- Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). - К., 1961.
- Історія України в прозових творах та документах:
6. Коли земля стогнала “Друга половина ХVI - перша половина ХVII ст. - К., 1995.
7. Руїна. Друга половина ХVII ст. - К., 1996.
- Літопис Самовидця. - К., 1971.
- Апанович О.М.* Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Укр.іст.журн. - 1995. № 4.
- Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. - К., *Борисенко В.Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття. - К., 1996.
- Горобець В.М.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр.іст.журн. - 1995. - № 4.
- Історія України. - К., 1997.
- Історія України в особах: ІХ-ХУІІІ ст. - К., 1993.
- Кучма Л.Д.* Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького // Укр.іст.журн. - 1996. - № 4.
- Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе Т.1. - К., 1994.
- Смолій В.А.* Українська козацька держава // Укр.іст.журн. - 1991. - № 4.
- Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К., 1993, 1995.
- Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр.іст.журн. - 1998. - №№ 1-3.
- Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648-1654).- Львів, 1991.
- Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років ХVII ст. Причини і початок Руїни. - К., 1998.
- Яковлів А.* Українсько-московські договори в ХVII-ХУІІІ віках // Укр.іст.журн. - 1993. - № 4-6; № 7-8. 1994. - № 2-3.

Лекція 6. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУІІ-ХУІІІ ст.

Після поразки Національної революції подальшу долю українських земель визначали не стільки самі українці, скільки сусідні держави.

Російсько-турецький Бахчисарайський мирний договір 1681 р. передав під контроль Порти південну Київщину, Брацлавщину і Поділля, а Росія закріпила за собою Лівобережжя, Київ з округою, Запорозжя. Територія між Дністром і Бугом на 20 років мала залишитись незаселеною і нейтральною.

Остаточний поділ України у 1686 р. здійснили Польща і Росія. Підписаний ними “Вічний мир” закріпив основні положення Андрусівського перемир’я (роз’єднаність України по Дніпру), додавши пункти про перетворення південної Київщини й Брацлавщини в безлюдну демаркаційну зону, про визнання Поділля за Туреччиною (1699 р. було приєднане до Польщі), про Росію як гаранта свободи православ’я в українських землях Речі Посполитої. Росія, таким чином, остаточно відмовилася від своїх зобов’язань 1654 р. щодо України, але залишила за собою можливість втручатися в справи Правобережжя.

Бахчисарайський договір і “Вічний мир” зв’язали руки українським патріотичним силам, що прагнули возз’єднання. Жорсткий контроль над “своєю” частиною України, перетворення в безлюдну пустелю її козацького центру мали гарантувати імперські держави від відродження українських прагнень до незалежності.

Висвітлення головних тенденцій розвитку України в умовах іноземного панування, аналіз причин та обставин втрати нею державності є головною метою даної лекції і здійснюється за планом:

1. Українська державність наприкінці ХУІІ - на початку ХУІІІ ст.

2. Колоніальна політика Російської імперії щодо України в ХУІІІ ст.
3. Правобережжя під владою Польщі.

1. Українська державність наприкінці ХУІІ - на початку ХУІІІ ст.

По закінченні Руїни державну організацію зберегла тільки контрольована Москвою лівобережна частина Війська Запорозького. Оскільки інституції гетьманату на Правобережжі на цей час вже були ліквідовані, то за нею закріпилася назва, яка раніше означала козацьку державу по обидва береги Дніпра - Гетьманщина. Її територія (сучасні Чернігівська, Полтавська, схід Київської та Черкаської областей) становила близько третини колишньої держави Б.Хмельницького. На 1700 р. тут проживало до третини населення України, що уціліло після Руїни - 1,5 млн.чол.

Гетьманщина успадкувала і продовжила устрій та традиції Української держави часів Національної революції. Але вона була не самостійним політичним утворенням, а автономією у складі Російської держави. Верховна влада над Гетьманщиною належала цареві: як вказувалося в “Коломацьких статтях”, підписаних 1687 р. при обранні на гетьманство І.Мазепи, “никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край - гетманского регименту [підпорядкування], а отзывались бы единогласно «их царского Пресветлого Величества самодержавной державы гетман и старшина, народ малороссийский...».

Автономні права України формально визначалися угодами, які укладав цар з кожним новим гетьманом. На 80-ї роки ХУІІІ ст. Гетьманщина мала своєрідне козацько-старшинське самоврядування, суд, податкову систему. Зберігався полково-сотенний військово-адміністративний устрій: 10 полків - Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський поділялися на сотні (від 7 до 20 в кожному). Полкові міста користувалися магдебурзьким правом. Безпосередня розпорядча військова і цивільна влада в Лівобережній Україні належала гетьману. При ньому дорадчим органом була

старшинська рада. Гетьманський уряд - Генеральна канцелярія - контактував з царським через Посольський, а пізніше - через Малоросійський прикази Російської держави.

Крім Гетьманщини, свої особливості адміністративної побудови та управління в складі Росії мали Слобідська Україна та Запорозька Січ.

Територія Слобожанщини - раніше безлюдне південне порубіжжя Московської держави - стала освоюватись українськими селянами, міщанами, козаками, що тікали від польського гноблення, з початку ХУІІ ст. Тут осідали також російські селяни-втікачі, старообрядці, військові, що несли охоронну службу в фортецях Белгородської оборонної лінії, побудованої для захисту від кримських татар. На середину ХУІІ ст. населення слобідських земель (тепер це територія Харківщини, Сумщини, півночі Донеччини, Луганщини та прилеглі райони Белгородської, Курської й Воронежської областей Російської Федерації) вже склало близько 50 тис. чоловік; були засновані міста Лебедин, Охтирка, Острогозьк, Суми, Харків, багато містечок, сіл і слобід (звідси й назва - Слобідська Україна). В часи Хмельниччини та Руїни приплив переселенців - українців різко зріс, і на середину 80-х рр. вони становили більше 80% всього 250-тисячного населення Слобожанщини. Українці перенесли сюди козацький устрій: територія ділилась на 5 полків (Острогозький, Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський) та близько 100 сотень. Полкове управління складало: полковник, рада старшин (обозний, суддя, хорунжий, 2 осавули, 2 писарі), полкова канцелярія, підпорядкована їм сотенна старшина.

Полкове управління (кожне зокрема) підпорядковувалося білгородському воєводі, він же затверджував полковників на посаді, яку вони займали, доки не змінить уряд. Так сформувались своєрідні полкові династії: 5 поколінь Донців і Донців-Захаржевських у Харкові, 5 - Кондратьєвих у Сумах, Лісницьких - в Охтирці. З 1706 р. воєводське управління було скасовано і запроваджено єдиноначальну владу полковників, зарахованих до командного складу російської армії. Основним завданням слобідських козацьких полків як

військових одиниць була боротьба проти татарських нападів.

Запорозька Січ за Андрусівським перемир'ям формально підпорядковувалася Росії і Речі Посполитій, фактично ж - тільки Росії. Це і було закріплено "Вічним миром" 1686 р. На Запорожжі зберігалися давні традиції суспільно-політичної організації та адміністративно-територіального устрою. Російський уряд визнав право Запорожжя на самоврядування і прийом втікачів, кордони земель Січі на півночі до рік Оріль і Самара, розглядав запорожців як захисників від татарсько-турецької агресії та посилав жалування хлібом, порохом, грішми.

Разом з тим, царські урядовці завжди боялися впливу козацьких порядків на настрої суспільних низів в Московщині, всяке самоврядування гостро суперечило монархічно-деспотичному устрою Російської держави. Тому основним питанням політичного життя України в кінці ХУІІ-ХУІІІ ст. була вперта боротьба імперського централізму з козацьким прагненням до автономії. При цьому зберігалася єдність і взаємна підтримка московського уряду та старшини в соціально-економічній політиці, спрямованій на феодалізацію українського суспільства. Це яскраво виявилось вже за гетьманування І.Мазепи в 1687-1708 рр.

Іван Степанович Мазепа - виходець з православної української шляхти з Білоцерківщини, свого часу одержав блискучу освіту (Київський колегіум, Варшавська школа ієзуїтів, навчання в Голандії, Німеччині, Італії) і політичний досвід при дворі польського короля, де служив у 1659-1663 рр. Змушений залишити двір, він вступив на козацьку службу і швидко піднявся до найвищих посад спочатку при гетьманові П.Дорошенку (генеральний писар), а потім - і при лівобережному І.Самойловичі (генеральний осавул).

Своє правління гетьман І.Мазепа почав як політик промосковської орієнтації. Про це свідчать підписані ним "Коломацькі статті", що значно розширили російську присутність в Україні, обмежили козацьку автономію (вибори гетьмана, призначення і зміщення старшини, розпорядження деякими

військовими землями - тільки з дозволу царя; заохочення доносів старшини; розташування в гетьманській столиці московського стрілецького полку; заборона завнішньополітичної діяльності та інші обмеження були закріплені без будь-якого опору гетьмана і багато в чому стали приємною несподіванкою для московського уряду). І надалі протягом двадцяти років гетьманування характерними рисами тактики І.Мазепи щодо центру були лояльність, послух, запобіглива готовність виконувати царські укази. Така політика принесла гетьманові повагу й прихильність Петра I, визнання заслуг (якось цар зауважив І.Мазепі: “Коли б у мене всі слуги були схожі на тебе, я був би найщасливішою людиною на землі!”), численні матеріальні (гетьман став одним з найбагатших землевласників Європи) і почесні нагороди, а разом з довір’ям царя - і відносну самостійність в управлінні Гетьманщиною.

Головною політичною метою І.Мазепи було створення станової феодальної Української держави західноєвропейського зразка з традиційним козацьким управлінням в межах Наддніпрянщини, Запорозжя, Слобідської України. Опорою такої держави мало стати українське шляхетство. Обмежена кількість урядових посад в Гетьманщині (726 посад від гетьмана до сотенної старшини) не дозволяла створити численну нову аристократію. Тому гетьман запровадив так званих “бунчукових товаришів” - порівняно широке оточення гетьмана, представники якого виконували окремі, епізодичні доручення, але при цьому “за службу” отримували землі з державного фонду. За цим зразком полковники оточували себе “значковими товаришами”. Таким чином створювалася власна генерація дворянства з відповідними правами і привілеями, титулами і земельними володіннями (І.Мазепа роздав понад тисячу дарчих на землю козацькій старшині).

Відверто просяхетська політика гетьмана викликала досить широке незадоволення серед низів українського суспільства. Окремі заходи І.Мазепи, спрямовані на захист рядового козацтва, селянства і міщанства, не змогли згуртувати українське населення, і широкої підтримки народу гетьман не мав.

До початку ХУІІІ ст. завдяки добрим стосункам з царем І.Мазепі вдавалося нейтралізувати значну частину обмежень української автономії. Однак далі ситуація змінилася. Петро І розгорнув широку програму реформ, спрямованих на перетворення Росії в новітню імперію, виношував плани повної ліквідації козацького устрою України. У 1700 р. розпочалася Північна війна Росії із Швецією за гегемонію у Прибалтиці та Східній Європі. Для ведення воєнних дій за межами України постійно направлялися десятки тисяч козаків, з яких щонайменше половина гинула. Війна принесла збільшення податків, реквізиції, постої російських військ, збитки від припинення зовнішньої торгівлі. Але головне те, що перемога будь якої із сторін загрожувала самому існуванню української державності.

Скориставшись внутрішніми чварами у Польщі, і Карл XII, і Петро І заручилися підтримкою ворогуючих магнатських угруповань, які, втім, однаково пам'ятали про власні інтереси в Україні. В разі успіху Росії та її союзника польського короля Августа II Петро напевне повернув би йому бодай частину українських земель. Крім того, перемога прискорювала імперське реформування Росії, в якій вже не було місця українській автономії. За успіху шведів Україна дісталася б їх ставленику С.Лещинському як воєнний трофей - отже, без всяких прав.

Єдиним виходом в такій ситуації могло б стати перетворення України в рівноправного союзника однієї із сторін. Росія Україну таким союзником не визнавала (про це свідчила вся політика царизму щодо неї). Швеція - могла визнати, бо не мала в Україні територіальних та релігійних інтересів і була зацікавлена в ослабленні Росії. У 1706 р. І.Мазепа почав переговори з польськими союзниками шведського короля.

Переговори велися у великій таємниці і жодних документів про їх перебіг і плани Мазепи не залишилося. Деякі сучасники твердили, що метою гетьмана було створення окремого українського князівства під власним управлінням. Саме в цьому звинувачував Мазепу і Петро І, намагаючись

довести суто егоїстичні мотиви його виступу.

Однак переконливі аргументи говорять на користь іншого тлумачення. Згідно з ним гетьман мав здобути титул князя, а Україна, вийшовши “з-під високої руки” царя, стати третьою рівноправною частиною польсько-литовсько-української Речі Посполитої. Таке розв’язання проблеми польсько-українських стосунків було на користь обох сторін і не зачіпало інтересів старшини; крім того, існував відомий приклад Гадяцької угоди.

Формальним приводом для розриву з Росією було те, що в 1705 р. цар відмовився включити до Гетьманщини Правобережну Україну, зайняту левобережними козацькими військами, і повернув її Польщі. Коли в 1707 р. поляки почали наступ на Україну, Петро I не тільки відмовив Мазепі у військовій допомозі, а й забрав для своїх цілей частину козацьких полків. Це було прямим порушенням угоди українських гетьманів з царем про спільну боротьбу з поляками і свідченням того, що Росія не вважала себе зв’язаною договором з Україною. Відповідно до традиційних політично-моральних поглядів східноєвропейської знаті, що протистояла абсолютистським прагненням монархів, відмова протектора захищати свого васала звільняла останнього від зобов’язань служити йому.

У вересні 1708 р. війська Карла XII вступили в північні райони Гетьманщини. 24 жовтня І.Мазепа з частиною козацької армії вийшов з Батурина на з’єднання зі шведами. В добре укріпленому місті залишився гарнізон, артилерія і великі запаси військового майна та продовольства. За два тижні гетьман розраховував повернутися сюди із союзною армією Карла XII.

Виступ І.Мазепи відбувся у вкрай не вигідних умовах : основна частина козацьких військ знаходилося за межами України, в той час як на її території було багато полків російської армії; підготовка до повстання не була завершена; більшість старшини і населення були не готові до рішучого кроку (навіть війська, які прийшли з гетьманом до шведів, були повідомлені про це тільки після переправи через р.Десну); ініціатива з самого початку опинилася

у Петра І.

Після тижневої облоги і втрати близько 10 тис. солдатів 2 листопада російські війська під командуванням О.Меншикова захопили Батурин і жорстоко розправилися не тільки із захисниками фортеці, а й з мирним населенням. Було знищено 6 тис. чоловік, в тому числі дітей і жінок; страчених старшин і козаків на шибеницях пустили на плотах по Сейму, щоб залякати можливих прихильників Мазепи. Страшним терором проти “мазепинців” (тільки в Лебедині їх було закатовано близько 15 тисяч) і щедрими винагородами тих, хто виступив проти гетьмана, Петро І розколов українське суспільство. Навіть та частина страшини, що спочатку підтримала Мазепу, повернулася до обраного з наказу царя гетьмана І.Скоропадського.

Серед селян і простих козаків Мазепа ніколи не був популярним. Протягом його гетьманування старшина довершувала розпочатий під час Руїни процес повного соціально-економічного та політичного підпорядкування не тільки селянства та міщанства, але й рядового козацтва. Найбагатша людина України, І.Мазепа був символом непомірного збагачення еліти та її прагнення до безроздільного панування. Тому коли цареві маніфести зображували його переговори з С.Лещинським як спробу “повернути Україну в польське рабство”, вони знаходили відгук в низах українського суспільства. Слід також відзначити, що централізаторська політика царя загрожувала в першу чергу повноваженням та інтересам старшини і ще не встигла в повній мірі торкнутися мас.

Єдиною порівняно численною групою українського суспільства, яка на власному становищі відчувала безпосередню загрозу абсолютизму, були запорозькі козаки. Вони теж не любили Мазепу за аристократизм (далекоглядного й рішучого кошового К.Гордієнка свого часу гетьман навіть намагався кілька разів убити), однак на початку 1709 р. кілька тисяч запорожців на чолі з Гордієнком прийшли до табору І.Мазепи. Саме завдяки їх наполяганням в березні 1709 р. у Великих Будищах було нарешті підписано

українсько-шведський договір, за яким Карл XII зобов'язувався захищати Україну і не укладати миру з Петром I доти, поки Україна не дістане незалежності від Росії і не відновить своїх давніх прав.

Навесні 1709 р. шведські війська почали облогу Полтави; запорожці витіснили росіян з півдня Полтавського полку. У відповідь загони полковника Яковлева захопили Січ, перебили січовиків, пограбували скарбницю. Запорожці були оголошені поза законом і наступні 20 років мусили шукати притулку в володіннях кримського хана, де заснували Олешківську Січ. Втрата Запорожжя ще більше послабила повстання. Поразка шведів у вирішальній битві під Полтавою в червні 1709 р. означала крах надій на відновлення державної незалежності України з допомогою Карла XII. Ледь врятувавшись від російського полону, шведський король і український гетьман опинились в Бендерах під захистом турецького султана. Там, на території Румунії, 22 серпня 1709 р. І.Мазепа помер при великій жалобі однодумців.

Вірним продовжувачем справи І.Мазепи став Пилип Орлик, обраний гетьманом в еміграції козаками-мазепинцями та запорожцями в квітні 1710 р. в Бендерах.

Нащадок чеських дворян, що осіли в Речі Посполитій, після закінчення Києво-Могилянській академії він пов'язав свою долю з Козацькою Україною. Людина високоосвічена і чесна, П. Орлик за 13 років служби при гетьманській канцелярії увійшов до найвищих кіл старшини і в 1706 р. за сприяння І.Мазепи був призначений на одну з найвпливовіших посад в Гетьманщині - генерального писаря (канцлера). З того часу він допомагав у реалізації всіх задумів гетьмана, якого щиро шанував. То ж схвалення старшини і підтримка Карла XII впали на П.Орлика не випадково.

Новообраний гетьман уклав із своїми виборцями договір, відомий як "Конституція законів і вольностей Війська Запорозького". В ньому було заявлено існування Української козацької держави; чітко визначені її кордони та положення про територіальну цілісність; вказано на православ'я як

державну релігію.

Відбиваючи головні принципи політичних задумів І.Мазепи - відокремлення України від Росії та державну єдність право - та лівобережних земель, автор Конституції намагався врахувати досвід попередньої боротьби і забезпечити консолідацію українського суспільства. Йшлося про обмеження повноважень гетьмана (оскільки “через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, виросли численні... незгоди, розорення прав і вольностей, посполите утяжнення...”) і створення своєрідного козацького парламенту - загальної Ради в складі старшини всіх рангів та спеціальних представників-радників від полків та Січі. Рада мала обмежити повноваження гетьмана у внутрішній та зовнішній політиці. Передбачалося розмежування державного скарбу і особистих фінансів гетьмана. Генеральний суд визнавався найвищою інстанцією і гетьман не мав права “карати своєю приватною помстою і владою”. Таким чином, в Конституції були закладені принципи демократичного республіканського управління на основі розподілу влади на законодавчу (Рада), виконавчу (гетьман і старшина) та судову (незалежний Генеральний суд) гілки.

Документ вперше на такому рівні визнавав права і обов’язки всіх станів України і захищав інтереси міщан, селян та козаків - “людей убогих”: “Щоб людям військовим і посполитим зайві не чинилися утяжнення, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли. в закордонних державах шукати. кориснішого собі мешкання”. Підтверджувалися права і привілеї міст (самоврядування на магдебурзькому праві); передбачалося повернути Києву його столичний статус. Останнім підкреслювалось спадкоємство держави київсько-руських часів.

В цілому “Конституція” П.Орлика проголошувала основи держави, заснованої на природному праві на свободу і самовизначення. Створена під значним впливом передових ідей тогочасної Європи, вона засвідчила високий рівень козацької політичної думки та організації.

П.Орлик намагався реалізувати свою програму на практиці, відновити повноцінну українську державність. У 1711 р. на чолі козацьких полків йому вдалося звільнити від російських військ південь і центральні райони Правобережжя. Однак перевага у військових і дипломатичних силах була за Росією. Решту свого життя аж до смерті в 1742 р. гетьман у вигнанні присвятив пошуку міжнародної підтримки українській боротьбі за державність. Його блискучі політичні маніфести до європейських урядів обґрунтовували історичні права українського народу на власну державу.

Обмеження Петром I політичних прав і привілеїв козацької старшини, проти якого виступили І.Мазепа і його соратники, одночасно було наступом на автономію України. Тому прагнення української еліти захистити свої станові інтереси збігалось з турботою про волю і добробут “коханої вітчизни”. Об’єктивно дії мазепинців були спрямовані на пошуки шляхів збереження автономії в кризових умовах. Внутрішні суперечності в українському суспільстві та протидія зовнішніх сил не дозволили реалізуватися їх намірам.

2. Колоніальна політика Російської імперії щодо України у XVIII ст. Після поразки виступу І.Мазепи, протягом XVIII ст. колоніальна політика царизму в підконтрольних українських землях посилювалася. Почате з 1654 р. підпорядкування економіки й гетьманської влади московським, а далі імперським структурам на кінець XVIII ст. завершилося цілковитою ліквідацією самобутнього суспільно-політичного устрою краю. Розвиток економіки України визначався дією і переплетінням суперечливих процесів. З одного боку, царизм сприяв феодалізації українського суспільства, ліквідації утвердженої національною революцією моделі соціально - економічних відносин, заснованої на дрібній вільній власності на землю, на козацькому господарстві фермерського типу. Посилювалася феодальна експлуатація більшості населення аж до реставрації кріпосництва. З другого боку, самі утверджені феодальні відносини були на порозі своєї кризи, в їх надрах

зароджувалися ознаки буржуазного суспільства. Та незалежно від переваги тієї чи іншої тенденції економічна політика царизму була спрямована на використання матеріальних та людських ресурсів України в інтересах імперії.

Провідним явищем соціально-економічного життя першої половини ХУІІІ ст. стало формування великого феодального землеволодіння старшини і перетворення її на феодальний стан суспільства. Зміцнюючи свій вплив в Україні, російський уряд запровадив наділення і затвердження земель виключно царськими указами; надав великі маєтки російським вельможам, які перетворили їх на своєрідний розсадник феодально-кріпосницьких порядків.

З свого боку, повністю відтіснивши рядове козацтво від участі в політичному житті, старшина обмежила права козаків і селян вільно розпоряджатися землею, примусово використовувала їх безоплатну працю в своїх маєтках, насильно перетворювала у феодально залежних селян. Особливо тяжким було становище тих, кого за часів Петровських реформ мобілізували на спорудження фортець, прокладання каналів, будівництво нової столиці імперії. Так, описуючи працю козаків на Ладозькому каналі в 1722 р., полковник І.Черняк відзначав їх нужденність і голод; каторжну працю; велику кількість хворих і померлих: “їх хіба третя частина у минулому році додому повернулася”. Це, як і постійні військові походи, розорило значну частину козацтва. Чисельність козацького війська на кінець 30-х років скоротилася до 30 тис. чол. - саме стільки так званих “виборних” козаків було внесено до нових реєстрових списків. Решта - “підпомічники” - мали допомагати виборним у матеріальному забезпеченні військової служби. Виявилася й значна кількість “підсусідків”, які, не маючи інших засобів до існування, жили при господарствах заможних козаків на становищі наймитів. Таким чином, козацтво як суспільний стан деградувало: його верхівка перетворювалася на феодалів, а основна частина - на селян та найманих робітників.

Ще гіршим було становище селянства. Дедалі більшого поширення набувала відробіткова феодальна рента (панщина). У другій половині ХУІІІ ст.

вона сягала 4 днів на тиждень на Лівобережжі і 2-3 днів - на Слобожанщині.

Стан сільськогосподарського виробництва визначали старі екстенсивні методи господарювання. Однак на кінець ХУІІІ ст. з'являються прогресивні тенденції: зростання зернового товарного господарства; збільшення асортименту сільськогосподарських культур, поява нових сортів (почали вирощувати картоплю, кукурудзу, збільшились площі під тютюном, виникає приміське городництво, культурне садівництво); велика увага приділялась конярству та вівчарству, які стимулювала держава, та ін.

У розвитку промислового виробництва провідна роль належала ремеслу та промислам. Реформи Петра І прискорили появу мануфактурного виробництва. У 1719 р. було закладено першу в Україні Путивльську (Глушківську) суконну мануфактуру. В останній чверті ХУІІІ ст. на Лівобережній та Слобідській Україні налічувалося 40 великих централізованих текстильних та винокурних мануфактур і близько 200 мануфактур у початковій формі у виробництві заліза, скла, селітри, паперу та іншої продукції.

Нові явища в економічному житті сприяли виникненню нових та зміцненню старих міст: якщо в кінці ХУІІІ ст. на Лівобережжі налічувалося близько сотні міст і містечок, то вже в середині ХУІІІ ст. їх там було більше двохсот. Господарська спеціалізація територій, поглиблення поділу праці стимулювали розвиток торгівлі. В кінці ХУІІІ ст. на Лівобережжі відбувалося 390 ярмарків щорічно, збиралося до 8 тис. місцевих базарів. На Слобожанщині в цей період діяло - 270 ярмарків, 2 тисячі базарів. Царський уряд постійно обмежував свободу торгівлі й права українських купців (за Петра І, наприклад, їм дозволялося вивозити товари за кордон тільки через порти Північного чи Балтійського моря, встановлювалися високі мита; час від часу заборонялася торгівля із Запорожжям; надавалися значні пільги російським та іноземним конкурентам й т.ін.) - це був один із засобів колоніальної політики Петербурга. Однак всупереч такій політиці товарно - грошові відносини в Україні набували

все більшого поширення. Це, як і розвиток селянських промислів і міського ремесла, будівництво мануфактур, зростання товарного виробництва, свідчило про появу в економіці України перших паростків капіталістичного укладу та процесу формування національного ринку.

Політична ситуація в Україні визначалася наслідками подій 1708-1709 рр. та курсом реформ Петра I. Наступні два десятиліття були часом швидкого зростання Московської держави, що перетворилася на могутню Російську імперію, та пониження політичного статусу України.

У листопаді 1708 р. за вказівкою царя гетьманом було обрано стародубського полковника І. Скоропадського (1708-1722 рр.), людину вже літню і не дуже рішучу. На прохання гетьмана підтвердити традиційні права України цар заявив, що з цим нема чого поспішати, бо “ Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі”. Після завершення воєнної кампанії 1709 р. для гарантування лояльності українських політиків в Гетьманщині було залишено десять російських полків, а її столицю перенесено до прикордонного з Росією Глухова. Приставлений до гетьмана царський резидент А.Ізмайлов крім безпосереднього нагляду за діяльністю української адміністрації фактично перебрав на себе заміщення старшинських вакансій. З часом впровадилась практика призначень на уряди в Україні довірених осіб царя указами Петра I чи сенату навіть без узгодження з гетьманом.

Обмеження повноважень гетьмана було не єдиним напрямом наступу царизму в політичній сфері. На початку 20-х рр. розпочалася уніфікація державних порядків Гетьманщини до російського зразка. Після смерті І.Скоропадського у 1722 р. місцеве управління формально було передано наказному гетьману П.Полуботку, а згодом - Генеральній військовій канцелярії (1724-1727 рр.). Крім того створена у 1722 р. в Глухові Малоросійська колегія з 8 російських офіцерів починає все більше контролювати діяльність гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин і таким чином перетворюватися у верховну владу.

Інкорпораційні за змістом реформи охопили у 1722-1725 рр. всі сфери державного життя Гетьманщини. Зокрема, відбулося фінансове підпорядкування України імперській скарбниці. За цей час податки зросли у 4 рази, і всі вони збиралися в інтересах імперії. (Так, із загальної суми, зібраної у 1725 р. - 260 тис. 362 крб. - на потреби краю було використано лише 972 крб., а решту коштів відправлено до Петербурга). Була здійснена спроба запровадити в Україні російські юридичні норми та порядки; влітку 1722 р. в ряді полкових міст (Полтава, Чернігів, Переяслав та ін.) ввели комендантське правління, якому підпорядковувалася адміністрація полку. Це був перехідний захід з метою передачі російським офіцерам полкових урядів. Таким чином започаткувався процес безпосереднього поглинання української державності імперськими структурами.

Наказний гетьман П.Полуботок, в якому Петро I ще у 1708 р. розгледів можливого “другого Мазепу”, намагався нейтралізувати діяльність Колегії : неодноразово нагадував цареві його власний наказ 1708 р. московським воєводам “ дабы до малороссийского народа ... отнюдь не интересовались и прав их и вольностей не нарушали ”, прагнув згуртувати старшину в пасивному опорі, провів судову реформу. Жорстоке придушення опозиції гетьмана та його прихильників (їх закатували в столичній Петропавлівській фортеці) ще більше зміцнило вплив Малоросійської колегії.

Смерть Петра I і політика контрреформ, здійснювана його наступниками, а найбільше зростаюча загроза нової війни з Туреччиною дещо змінили політику центру щодо України. Їй було повернуто право обирати гетьмана . У 1727 р. ним став миргородський полковник Д.Апостол; тоді ж було скасовано Малоросійську колегію та накладені нею податки; організацію зв'язків з Гетьманщиною знову було передано міністерству закордонних справ. Це був тактичний відступ, лише формальне поновлення деяких рис української автономії за збереження загальної тенденції до її обмеження і ліквідації. Однак Д.Апостол все ж зміг дещо поновити державний земельний фонд, провести

реформу судочинства, заснувати військовий скарб і домогтися визнання бюджету Гетьманщини, повернути під свою владу Київ, зменшити кількість російських полків на території України до шести. Гетьман проводив досить ефективну політику підтримки мануфактурного виробництва, намагався усунути дискримінацію українського купецтва, однак тут зіткнувся з жорсткою протидією російського уряду.

Певні поступки в зв'язку з майбутньою війною з Туреччиною відбулися і в позиції імперського Петербурга щодо запорожців: у 1728 р. їм було дозволено повернутися в межі Росії, а 1733 р. - заснувати Нову Січ на річці Підпільній. Відновились територія Запорожжя в складі 8 паланок та традиційний військово-політичний устрій. Однак роль козацьких мас в ньому занепадала, натомість посилювалася влада підтримуваної центром старшини.

Після смерті Д.Апостола в 1734 р. імператриця Анна Іванівна замість гетьмана запровадила "Правління гетьманського уряду"(1734-1750рр.) "Правління" складалося з трьох російських і трьох українських чиновників на чолі з князем О.Шаховським. Останній був наділений фактично необмеженою владою і мав наказ "Недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа". Брутальне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, терор "Таємної канцелярії" щодо опозиційної старшини, політика русифікації доповнилася для України тягарем російсько-турецької війни 1735 - 1739 рр.

Для воєнних потреб було мобілізовано 65 тис. козаків і 205 тис. селян, з яких кожний десятий загинув; край неодноразово спустошували турецько - татарські війська, господарство зовсім занепало. Протягом війни коштом українського населення утримувалося від 50 до 75 російських полків. Навіть один із російських міністрів мусив визнати: "Не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб... прогодувати сам край.. Багато ланів не засіяно, - нема кому і нема чим працювати, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено під час походу, а що залишилося, то тепер забирають..." Відновити довоєнний

рівень господарства Україна змогла тільки через 25 років, але головне завдання у війні - вихід до Чорного моря - залишилося невирішеним.

В таких умовах царизм змушений був уповільнити наступ на українську автономію. 1750 р. гетьманом України став брат фаворита нової імператриці Єлизавети Петрівни - Кирило Розумовський.

За молодого гетьмана, який саме закінчив освіту в кращих європейських університетах і заодно був президентом Російської Академії наук, як вказував відомий український історик О.Оглоблін, настала “доба останнього піднесення старої козацько-гетьманської держави, доба економічного зростання Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури”. Було відновлено й удосконалено головні атрибути автономної України: гетьманство, рада старшин; періодичні з’їзди старшин - Генеральні збори - мали тенденцію до перетворення у шляхетський парламент на зразок польського сейму. Була проведена судова реформа, модернізована армія; гетьман піклувався про розвиток народної освіти і виношував плани відкриття університету. Гетьманська резиденція, якою знову став Батурин, прикрасилась палацами гетьмана і старшин, новими адміністративними будівлями.

Однак російський уряд не відмовився від своїх стратегічних цілей щодо України. Підтвердивши старі заборони гетьману (вести зовнішню політику, призначати полковників), він з 1754 р. став вимагати регулярних фінансових звітів, скасував митні кордони між Росією і Гетьманщиною (чим дуже зменшив прибутки гетьманського скарбу), вилучив Київ з-під українського підпорядкування. В цілому підтримуючи соціальну політику К.Розумовського, спрямовану на задоволення інтересів старшини і перетворення її у шляхетство (роздача рангових земель, заборона переходів селян без згоди пана і таке інше), Петербург посилив свій контроль за наданням старшині урядових посад та земельних володінь. Прихід до влади Катерини II (1762-1796) знаменував закінчення “золотої осені Гетьманщини”,

розпочався рішучий наступ на залишки політичної автономії України.

Приводом до ліквідації гетьманства стала спроба К.Розумовського закріпити його за своїми нащадками спадково, в чому імператриця побачила зухвалий замах на повноту своєї влади. Після скасування 1764 р. гетьманства всі повноваження перейшли до Другої Малоросійської колегії на чолі з графом П.Румянцевим. Суть подальшої політики визначала вказівка Катерини II: “Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам’яті їх та їхню добу”.

У 1765 р. було закрито загальноукраїнські установи - Генеральну канцелярію та Генеральний суд; скасовано полковий устрій на Слобожанщині (заможних виборних козаків переведено в гусари, решта стала державними селянами). У 1781 р. така ж доля спіткала полковий устрій Лівобережжя : тут було утворено намісництво за російським зразком, козацькі військові полки замінили уланськими.

У 1775 р. царський уряд розгорнув рішучий наступ на Запорозжя. Це було завершенням політики значних обмежень прав козаків, яка здійснювалася щодо Нової Січі постійно (з 1735 р. поблизу Січі перебував гарнізон регулярних військ; з 1750 р. у вибори старшини починає втручатись гетьман К.Розумовський, а з 1753 р. царським указом взагалі такі вибори заборонялись. Втілити в життя це розпорядження не вдалося, але коло кошової старшини звузилося і в останнє десятиріччя залишалося незмінним). Надаючи привілеї старшині, царський уряд зміцнював свій вплив на Запорозжя.

Безпосередніми причинами ліквідації Запорозької Січі стали: втрата нею військового значення, ролі форпосту проти татарсько-турецької агресії після успішного завершення російсько-турецької війни 1769-1774 рр.; конкуренція, яку складала запорозька торгівля хлібом, худобою, продуктами тваринництва поміщицьким господарствам; претензії поміщиків на освоєні козаками землі; прагнення царизму зміцнити абсолютистську владу, позбутися єдиної самоврядної області, осередка і гальванізатора антифеодального руху.

Наприкінці травня 1775 р. російські війська під командуванням генерала Т.Текелія зайняли паланки і слободи Запорожжя, 4 червня оточили Січ і оволоділи її укріпленнями. Маніфест Катерини II, що з'явився через два місяці, оголошував: “ Сечь Запорожская вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков ...”.

Наступна доля козаків склалася по-різному. Генеральну старшину - кошового П.Калнишевського, писаря І.Глобу, суддю П.Головатого за наказом цариці відправили до північних монастирів “на смирение”. Селяни - втікачі, що були на Січі, та козацька сірома потрапили в залежність до нових землевласників. Близько 5 тис. запорожців перейшли за Дунай, прийняли турецьке підданство і збудували в гирлі річки Задунайську Січ (1775-1828). Більшість козаків уряд відніс до розряду військових поселенців, з яких згодом було сформовано Чорноморське козацьке військо. У 1792 р. воно було передислоковане на Кубань і поповнене переселенцями з Лівобережжя та Слобожанщини. На Кубань пізніше переселилася частина козаків Задунайської Січі, а потім і нащадки задунайців, що у 1828-1860 рр. в складі Азовського козацького війська дислокувалися в районі Маріуполя.

Землі Запорожжя були включені в загальний процес господарського освоєння та територіально-адміністративного облаштування, який розгорнувся на півдні України в останній чверті XVIII ст. В цей час внаслідок російсько-турецьких війн до Росії було приєднано Північне Причорномор'я. В 1774 р. за Кючук - Кайнарджійським мирним договором Росія отримала землі між Дніпром і Бугом та опорні пункти на Керченському півострові, в 1783 р. до Росії було прилучено весь Крим; за Ясським миром 1791 р. імперія приєднала територію між Бугом і Дністром. У завоюванні та захисті цих земель, а подекуди і в їх колонізації велика роль належала козакам-чорноморцям. Адміністративно-територіальний устрій Південної України неодноразово змінювався аж поки на 1803 р. вона не була поділена на три губернії - Катеринославську, Херсонську і Таврійську.

Ліквідація Запорозької Січі означала ліквідацію останньої самоврядної області на території України. В 1783 р. на Лівобережжя і Слобожанщину було поширено дію загальноросійських законів. Обкладання всього селянства та рядового козацтва за новим указом грошовим податком збільшило збори в імперську казну в три рази. В цьому ж таки році відбулося юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережжі і Слобожанщині, у 1796 р. його було поширено на Південну Україну.

“Компенсуючи” старшині політичні втрати, а по суті підкуповуючи її, 21 квітня 1785 р. Катерина II поширила на старшину чинність “Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства”. Указ імператриці завершив процес перетворення козацької еліти з колись активної політичної сили на інертну. Становий егоїзм панівної верхівки українського суспільства витіснив загальнодержавницькі національні інтереси. Остаточна ліквідація автономії України відбулася без опору старшини.

3. Правобережжя під владою Польщі. Правобережна Україна - центр Української держави Богдана Хмельницького - стала ареною найжорстокіших змагань часів Руїни. Роз’єднавши і ослабивши правобережне козацтво, збройну боротьбу за землі його 12 полків розгорнули чотири іноземні держави - Польща, Туреччина, Росія, Кримське ханство. Майже всі вони намагалися надати своєму втручання в українські справи “законного” вигляду.

В ідеологічному обґрунтуванні агресії до старих тез про “споконвічні, з діда-прадіда” російські володіння та “дідичні” польські додалися нові, часів національної революції. Польський король стверджував, що Правобережжя має належати козакам, а вони присягнули на вірність йому, отже, “при кому козаки, при тому й залишається Україна”. Туреччина виправдовувала свої наміри колишнім договором з гетьманом П.Дорошенком. Москва посилалася на те, що “Хмельницькому... по Случ і Горинь на кілька десятків миль від Києва землі були віддані і після смерті Хмельницького ... під королівським

володінням ніколи ці містечка не були ”.

Єдиною політичною силою, яка справді мала право на встановлення своєї влади над Правобережжям, була Гетьманщина. “Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить”, - неодноразово підкреслювали лівобережні гетьмани, намагаючись проводити самостійну політику щодо втрачених земель.

В ході війни 1672-1676 рр. територія Правобережжя була захоплена і поділена між польським королем і турецьким султаном. Спробу оволодіти нею у 1674-1681 рр. здійснили Росія і гетьман І.Самойлович. Два походи турецької армії 1677 та 1678 рр. на політичний центр Правобережжя - Чигирин вщент розорили край, довершили повне виснаження його ресурсів. Врешті Бахчисарайський договір 1681 р. між Росією та Туреччиною, російсько-польський “Вічний мир” 1686 р. та рішення Карловицького міжнародного конгресу 1699 р. закріпили Правобережну Україну за Польщею. Однак збереження в цьому районі інтересів інших держав та національно-визвольний рух населення Правобережжя зумовили на початку ХУІІІ ст. нове загострення боротьби за володіння даними територіями.

Незважаючи на вимоги міжнародних угод 80-х рр. зберігати нейтральний і безлюдний стан Наддніпрянського Правобережжя, саме в цей час тут почав відроджуватися полково-сотенний устрій - одна з головних ознак козацької державності. Потреби господарського відродження краю примусили польського короля дозволити козацькі слободи південніше р. Рось і відновити козацькі вольності на території колишньої козацької республіки. Це приваблювало сюди втікачів із західно-українських земель, розпочався зворотний рух козацтва з Лівобережжя. Відновилися Фастівський (Білоцерківський), Брацлавський, Богуславський, Корсунський, а згодом - і Чигиринський, Могилівський, Уманський полки. Енергійні полковники С.Палій, А.Абазин, С.Самусь сприяли налагодженню козацького самоврядування, судочинства, накладали повинності на маєтки, збирали податки.

Відродження української державності викликало занепокоєння польських властей. Відкинувши лицемірну тезу про те, що Правобережжя належить козакам і тільки тому - Польщі, сейм прийняв рішення про ліквідацію козацтва. Намагання силою провести в життя цю постанову привело до поразки польських військ під Фастовим, а потім - до масового повстання, яке в 1702-1704 рр. охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля. Керовані старшиною на чолі з С.Палієм повстанці висунули вимоги національної революції - соціальне, національне, релігійне визволення. Не випадково сучасники назвали цей народний рух новою Хмельниччиною. Важливим політичним завданням повсталих було возз'єднання з Лівобережною Гетьманщиною. Делегація правобережних полковників звернулася до Петра I з проханням про протекцію і допомогу лівобережними козаками. Ігноруючи волю українського населення, цар відмовив, бо побоювався міжнародних ускладнень. Однак коли направлення російських військ стали вимагати інтереси Північної війни, яку тоді Росія вела проти Швеції та її польських союзників, на Правобережжя виступили лівобережні козацькі полки. Їх з ентузіазмом вітало населення. Приєднавши "тогобічні" полки до Гетьманщини, І.Мазепа усунув від влади і заарештував С.Палія.

Гетьман докладав великих зусиль, щоб переконати Петра I в необхідності об'єднати Україну (конфлікт на цій основі став однією з причин виступу І.Мазепа проти царя) і до 1708 року фактично контролював значну територію Правобережжя. Після поразки І.Мазепа та його сподвижника П.Орлика система міжнародних договорів 1711-1714 рр. остаточно закріпила Правобережжя за Польщею.

Відновивши своє панування, польські магнати повернули старі та захопили нові маєтки: на середину ХУІІІ ст. 40 магнатських родин володіли 80% території Правобережжя. Господарство розвивалося на основі панщинно-фільваркової системи і вимагало багато робочих рук.

Встановлення тривалих строків слобід сприяло припливу втікачів із Галичини,

Волині, Полісся. Разом з тим, спроби ввести кріпацтво по закінченні пільгових років викликали значне соціальне напруження.

Засліплена войовничим шовінізмом польська шляхта скористалась ліквідацією козацтва для посилення національно-релігійного гноблення, перетворення українців у денаціоналізовану людність - “бидло”, придатне тільки для важкої роботи в маєтках. Наприкінці 20-х років ХУІІІ ст. в польських планах з’явився “Проект ліквідації Русі”. На думку його автора, кожен поляк, який прагне врятування вітчизни, повинен вважати своїм обов’язком зневажати, переслідувати і винищувати тих, хто дотримується “ворожого римському грецького віросповідання”. Для цього пропонувалося:

“Шляхта руського обряду й уніати, а тим більше схизматики не повинні допускатися на жодні посади, на яких могли б здобути собі друзів, майно і заслужити пошану...”; заможні поляки “не повинні брати русинів на жодну службу, на якій вони могли б здобути освіту”; “у містах. заможних русинів треба довести до злиднів і позбавити можливості рятувати один одного грішми. У невеликих містах. старости повинні. примушувати мешканців під різними приводами до відбування панщини”; “слідкувати, щоб усі декрети. випускалися польською мовою, а не руською. Таким чином русини залишаться у вбогості і нецові і не будуть мати . ніякого впливу, ані поваги”; “вкрай потрібно тримати попів у непроглядній темряві, а для цього найбільш дієвим засобом є вбогість .” і т.ін.

Положення “Проекту” поділялися значною частиною магнатсько - шляхетської верхівки, католицького духовництва і по суті були основою політики правлячої верхівки Польщі щодо України. Вона не могла не викликати обурення українського населення. Однак ліквідація козацтва виявилася надзвичайно сильним ударом по розвиткові соціальної та національно-визвольної боротьби: різко знизився рівень організованості, самоусвідомленості її цілей. Водночас зміцнюється рух, який дістав назву гайдамацького (від турецького “гайда” - гнати, переслідувати).

Гайдамаччина характеризувалася насамперед діями здебільшого ізольованих один від одного невеликих мобільних загонів повстанців, керівниками яких були в основному запорожці або козаки з Лівобережжя, а більшу частину учасників складали розорені селяни і міщани. Наявність люмпенізованих елементів зумовлювала нерідкі грабіжницько-розбійні прояви, однак в цілому це була форма національно-визвольної і соціальної боротьби, що побутувала на Правобережжі більше ніж півстоліття. Зародившись у 1714 р. на Волині, гайдамацький рух у своєму розвитку пройшов три хвилі піднесення: 1734-1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліївщина).

Приводом до першого великого повстання послужила поява на Правобережжі російських та лівобережних козацьких військ з метою посадити свого ставленика на польський королівський престол. Селяни вважали, що війська прийшли на допомогу проти шляхти. Почалося масове покозачення, стихійний рух охопив Київщину, Поділля та Волинь, пани покидали свої маєтки.

Виконавши своє основне завдання, царські війська були кинуті на придушення гайдамацького руху. Разом з поляками за допомогою зрадника С.Чалого вони на кінець 1638 р. розгромили основні сили повстанців. Так само спільними зусиллями було придушено і виступ гайдамаків у 1650 р., коли їх загони взяли під свій контроль Брацлавщину, Київщину, Східне Поділля, захопили потужні фортеці Умань, Фастів, Вінницю.

Найвищого піднесення гайдамацький рух набув у 1768 р. Селянсько-козацьке повстання, що дістало назву “Коліївщина”, було підготовлено масовим незадоволенням селянства збільшенням панщини на Київщині та загостренням релігійної ситуації.

Використання польських військ для навернення православних в уніатство, покарання різками, ув’язнення священників - ці та інші методи фанатичного митрополита Ф.Володкевича викликали звернення православних до Катерини II з проханням про захист. (Свого часу “Вічний мир” передбачав

таку роль Росії). Дипломатичними засобами імператриця домоглася від польського короля формального зрівняння у правах православних з католиками.

Обурені католицькі фанатики з числа магнатів і шляхти створили збройні союзи-конфедерації, оголосили “хрестовий похід” проти православних і розгорнули кривавий терор. По всьому Правобережжі вбивали православних, руйнували храми, глушилися над православними святинями.

Маючи на меті посилити свій вплив на Правобережжі, Росія направила для боротьби з конфедератами війська. Місцеве населення розцінило це як допомогу у боротьбі проти офіційної польської влади. Поширилися чутки про “Золоту грамоту” Катерини II, яка начебто закликала до боротьби із шляхтою. Тисячі селян об’єдналися в загони, які в свою чергу почали терор проти шляхти, католиків та уніатів. Особливо активно діяли повстанці під керівництвом запорожця М.Залізняка та уманського сотника І.Гонти. Рух все більше набував не тільки національного та релігійного, але і антифеодального забарвлення.

Однак російський уряд постійно проводив двозначну політику щодо соціальних рухів на Правобережжі. З одного боку, він прагнув виглядати в очах українського населення захисником від польської сваволі, вбачав у гайдамаччині засіб дестабілізації та ослаблення Польщі, з другого - не хотів, щоб антифеодальний рух поширився на російську територію. Тому розвиток повстання у східному напрямку викликав зміну тактики російських військ : від таємної підтримки гайдамаків вони з червня 1768 р. перейшли до каральних акцій проти повстанців. Протягом другої половини 1768 - початку 1769 рр. Коліївщину було придушено.

Стратегічною метою імперської політики Росії було встановлення повного контролю над правобережними землями, але досягти цього вдалося тільки наприкінці XVIII ст. Скориставшись ослабленням Польщі, Росія виступила одним з ініціаторів територіального розчленування країни та

знищення її державності. Внаслідок другого поділу Польщі (1793 р.) до Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина, а після третього (1795 р.) - Західна Волинь. На приєднаних землях згодом було утворено Київську, Подільську та Волинську губернії.

Об'єднання в межах однієї держави майже 80% українських земель, етнічне возз'єднання українців двох берегів Дніпра, посилення позицій єдиної православної церкви сприяли розвиткові українського народу. Однак наприкінці XVIII ст. Гетьманщини вже не існувало, і тому Правобережжя з - під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого, що не сприяло повноцінному розвиткові краю.

В и с н о в к и :

Кінець XVII-XVIII ст в українській історії пройшли під знаком тотального наступу іноземних поневолювачів на українську державність та впертої боротьби народу на захист завоювань Національної революції. Протягом майже 100 років її головний здобуток - Гетьманщина - була центром політичного життя України. Хоч царська Росія контролювала її зовнішню і військову політику, постійно втручалася у внутрішні справи, все ж безпосереднє управління, ключові позиції в суді, фінансах, армії належали козацькій старшині. Набутий нею досвід, історична пам'ять про державне життя сприяли розвиткові національної свідомості українців.

Прагнення царизму знищити українську державність, його переважаюча сила привели у 80-х рр. XVIII ст. до повної ліквідації Гетьманщини та самоврядування Слобожанщини і Запорожжя. Шляхетська Польща ще раніше знищила українські державницькі інституції на Правобережжі. Колоніальна політика іноземних держав характеризувалася постійним обмеженням українських прав; посиленням централізації, уніфікації, русифікації та полонізації; цілеспрямованою політикою розколу українського суспільства; хижацькою експлуатацією людських та

матеріальних ресурсів України.

Література до подальшого вивчення теми :

- Величко С.* Літопис. Т.2 - К, 1991.
- Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів.- К.,1970.
- Мазепа І.* Звернення до українського війська // Єфименко О.Я. Історія України та її народу. - К., 1992.-С.241-244.
- Орлик П.* Вивід прав України // Вивід прав України: Львів, 1991.
- Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. - К., 1993.
- Апанович О.* Урядові службовці Гетьманщини - українська інтелігенція XVIII ст. // Укр.іст. журн. - 1997.- № 2.
- Багалій Д.* Історія Слобідської України. - Харків, 1993.
- Бойко О.Д.* Історія України. - К., 1999.
- Борисенко В.Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. - К., 1996.
- Голобуцький В.О.* Запорозька Січ в останні роки свого існування (1734-1775) - К., 1961.
- І.Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. - К., 1994.
- Історія України. - К., 1997.
- Історія України в особах : IX - XIII ст. - К., 1993.
- Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. (1760-1830) - К., 1996.
- Сергієнко Г.Я.* Правобережна Україна: відродження української козацької державності і визвольний рух проти панування Речі Росполитої (80-90-і рр. XV!!-початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. - 1996. - № 3.
- Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964.
- Субтельний О.* Україна : історія. - К., 1993.
- Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994.

Лекція 7. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ СТ.

У ХІХ столітті український народ за своїм кількісним складом (на початок століття близько 12 млн.чоловік), був одним з найчисельніших серед народів Європи. При тому, він не мав не те що власної державності, а й будь-якого національного самоврядування. Та незважаючи на це, ХІХ століття не стало для українців втраченим часом. У ці роки формувались передумови національної революції, яка відбулась наступного століття, складались підвалини майбутньої української державності. З'ясування цих причин і передумов, характеристика процесу їх складання є головною метою лекції. Для досягнення цієї мети доцільно розглянути такі питання:

1. Становище українських земель в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях.
2. Український національний рух у ХІХ ст.

1. Становище українських земель в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях. У ХІХ столітті українські етнічні землі входили до складу двох великих імперій - Російської та Австрійської (з 1867 року Австро-Угорської). В Російській імперії на початок ХІХ ст. склався поділ українських земель на дев'ять губерній: Київську, Полтавську, Чернігівську, Катеринославську, Харківську, Херсонську, Таврійську, Подільську і Волинську. У 1815 р. до Російської імперії було приєднано Холмщину і Підляшся, які в 1831 р. увійшли до складу Сідлецької, Люблінської і Гродненської губерній.

У першій половині століття на додаток до губерніальної російський уряд сформував систему військово-адміністративних одиниць - генерал - губернаторств. В Україні було створено чотири генерал - губернаторства :

Київське (складалось з Київської, Волинської і Подільської губерній), Малоросійське (Полтавська, Чернігівська), Харківське (Харківська і Воронезька губернії), Новоросійське (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії і Бессарабська область). Всю повноту військової і цивільної влади на території адміністративних одиниць здійснював генерал - губернатор.

Під владою імперії Габсбургів знаходились Східна Галичина, Буковина і Закарпаття. Наприкінці XVIII ст. на захоплених внаслідок трьох поділів Речі Посполитої землях австрійський уряд утворив коронний край - Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирії) з центром у Львові, у складі якого штучно об'єднав українські етнічні землі з частиною польських земель. Коли у 1867 році постала Австро-Угорська імперія то Галичина і Буковина залишилась в австрійській частині - Цислейтанії, а Закарпаття потрапило до угорської частини - Транслейтанії.

У XIX ст. і Росія, і Австро-Угорщина пройшли через реформаційні перетворення, котрі визначили перехід цих країн до якісно нового соціально - економічного стану, до економіки, головну сутність якої визначає капіталістичне товарне виробництво.

Хоча для більшості європейських країн феодальні порядки вже тривалий час були анахронізмом, російський царизм наважився на реформи тільки у другій половині століття. Їх необхідність стала особливо очевидною після поразки у Кримській війні 1853-1856 рр. Війна наочно продемонструвала загальну відсталість Росії у порівнянні з такими державами як Англія та Франція. Додатковим фактором, який спонукав російську владу до реформ, стало піднесення селянського руху по всій імперії, а найбільше в Україні, де ще свіжими були згадки про визвольні традиції козацтва.

Першою стала аграрна реформа, розпочата у 1861 році. Реформа 1861 р. звільняла від кріпацтва в основному поміщицьких селян. На Україні ця реформа торкнулась життя 5,3 млн. осіб. Долю державних селян, кількість яких становила близько половини українського селянства, визначив прийнятий 1866

року спеціальний закон про поземельний устрій. Згідно з ним селяни отримували право викупити землю, а до того часу вони мали сплачувати щорічний державний оброчний податок.

Реформа створювала нові можливості для розвитку ринкових відносин в економіці та активізації господарської діяльності селян. Селяни, як і люди інших соціальних верств населення, могли тепер купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили в товар, тобто утвердилося панування прогресивнішого (порівняно з феодалним) типу товарного виробництва - капіталістичного, економіка якого базувалась на ринкових відносинах усього, а не деяких категорій, як до того, населення.

Разом з тим, були наявні і суттєві чинники гальмування цього процесу. Означена реформа в першу чергу враховувала інтереси поміщиків і тому залишала на селі деякі елементи кріпосництва. Внаслідок цих перетворень українські селяни не тільки не здобули додаткової землі, але й втратили понад 15 % загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні. 94 % колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше 5 десятин, тобто менше норми середнього прожиткового мінімуму. Та й ці мізерні наділи селяни повинні були протягом 49 років викупувати у поміщиків на основі встановлених реформою цін, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Фактично селяни викупували не тільки землю, а й особисту волю.

Реформа надала право поміщику протягом двох років самому визначати розміри земельних наділів селян. У цей період селяни перебували в становищі “тимчасово зобов’язаних”, тобто змушені були, як і раніше, відбувати панщину, або платити оброк. У багатьох місцевостях таке становище тривало багато років, бо надання селянам дозволу на викуп наділів залежало від бажання поміщика аж до 1883 року.

Дворові селяни з часу проголошення реформи 1861 року мали працювати

на поміщика чи платити йому оброк, а потім ставали нікому не потрібними, оскільки наділення їх землею закон не передбачав.

Найміцнішою опорою залишків кріпосництва було поміщицьке землеволодіння. Після реформи 1861 року власниками майже 23 млн. десятин землі в Україні залишилися 33 тисячі поміщиків, церква, сам цар, купці, а у розпорядженні 1,5 млн. селянських дворів було лише 20 млн. десятин.

У 1861-1866 рр. було проведено фінансову реформу, яка мала на меті максимальну централізацію державних коштів і посилення контролю за їх витраченням. На місцях створювались особливі контрольні палати, які не підлягали місцевій адміністрації. Запроваджувався новий порядок проведення витрат із Державного бюджету який мав завадити міністерствам безконтрольно розпоряджатися цими коштами. Було прийнято рішення про публікацію Державного бюджету імперії, який до цього був таємним. Впроваджувалась система заходів по впорядкуванню надходжень по найбільш прибутковій статті бюджету - виробництву та продажу спиртних напоїв.

Скасування кріпосного права прискорило реформу місцевого самоврядування. Доки селяни знаходились у кріпосній залежності, повним розпорядником адміністративної влади над ними у своєму маєтку був поміщик. Після звільнення селян і надання їм статусу вільних сільських обивателів виникла необхідність залучення селян поряд з іншими верствами населення до місцевого управління. 1 січня 1864 року цар затвердив Положення про губернські і повітові земські установи. Створювалась система земських установ на повітовому і губернському рівнях, яка складалась із повітових та губернських земських управ. Ці установи не мали завершення на загальноросійському рівні.

У виборах до земств брало участь все населення, що мало земельну власність, але при цьому виборці були поділені на три виборчі курії: поміщиків, міщан та селян. Наслідком установа системи куріальних виборів стало явне переваження в земствах дворян-поміщиків. Також роль

дворян у земствах штучно підвищувалася шляхом автоматичного закріплення за повітовими і губернськими предводителями дворянства права не тільки головувати на виборчих зборах землевласників, але й бути головами повітових і губернських земських зборів.

До компетенції земств входили місцеві господарські, соціальні та культурні справи: завідування майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, організація медичного обслуговування населення, народної освіти, налагодження поштового зв'язку, страхування, протипожежної справи, тощо. Хоч земства офіційно мали суворо обмежені функції, вони перетворювалися в осередки ліберального руху, а подекуди і українофільської діяльності. І хоча царська влада пізніше здійснила ряд заходів для звуження прав і без того обмежених і можливостей земств, у бюрократичній системі імперського державного устрою з'явилась виборна структурна ланка, діяльність якої привчала населення до самоврядування.

Пішов царизм на поступки і в галузі міського самоврядування. Згідно з Міським положенням, затвердженим царем 16 червня 1870 року, міську реформу було проведено в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові і Херсоні. Протягом 70-х років закон було поширено на інші міста України. За міською реформою в містах країни створювалися міські думи як розпорядчі органи й міські управи як виконавчі.

Найбільш послідовною з реформ 60 - 70-х років у Росії була судова реформа 1864 року. Ця реформа проголошувала і значною мірою реалізовувала ряд прогресивних принципів судочинства: виборність, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність, засновувалася адвокатура.

У 1863-1864 рр. реорганізовувалась освітня справа. Зокрема, у 1863 році було внесено зміни в систему нагляду за вищою школою: відновлялась академічна автономія університетів, створювалася рада професорів, яка керувала життям навчального закладу.

У 1863-1888 рр. відбулась низка перетворень у військовій справі. Головними здобутками цієї реформи були реорганізація місцевого військового управління і військової освіти, а також запровадження загальної військової повинності.

Усі ці реформи були прогресивними, але кожна з них залишала недоторканими значну кількість елементів докапіталістичного устрою. Головним серед цих залишків феодалізму були : необмежена парламентом і конституцією влада царя - самодержавство, велике поміщицьке землеволодіння і малоземелля селян, селянська община з колективною власністю на землю, відсутність в країні найважливіших демократичних свобод. У результаті, опинившись на шляху капіталістичного розвитку Росія, а разом з нею більша частина України, була ще не до кінця капіталістичною країною.

На кінець XIX ст. Україна була одним з найбільш економічно розвинутих районів Російської імперії. Темпи промислового будівництва тут на рубежі віків були найбільшими в Європі. У той же час розвиток окремих районів України був нерівномірним.

Велику роль у розвитку промисловості відігравав іноземний капітал, іноземні інвестиції. У деяких галузях він помітно переважав. В окремих регіонах України швидко зростав рівень концентрації виробництва. Виникали великі монополістичні об'єднання, котрі займали пануюче становище в економіці. Відбувався процес зрощування банківського капіталу з промисловим, що вело до утворення фінансового капіталу. Для російської промисловості більше, ніж для промисловості інших країн мали значення державні позики, замовлення, система державного регулювання. Відбувалося зрощування монополій з державним апаратом. Усі ці риси, характерні для розвитку російської економіки в цілому, у найбільш концентрованому вигляді виявили себе в Україні.

Реформи в імперії Габсбургів розпочались раніше і у своїй політичній

складовій пішли далі. Ще в 70 - 80-х роках ХУІІІ століття реформи освіченого абсолютизму, здійснювані Марією Терезою та Йосифом ІІ, значною мірою модернізували австрійське суспільство. Зменшувалась залежність селян від поміщиків, їм надавались деякі елементарні громадянські права. І хоча після смерті Йосифа ІІ мав місце відхід від реформаторського курсу, в 40-х роках ХІХ ст. розгорнувся новий виток реформ. У 1846 році у Галичині було дещо зменшено повинності селян, їм було надано права розпорядження земельними наділами та оскарження дій дідичів в адміністративних органах.

У 1848-1849 роках більшість європейських країн переживала революційні потрясіння. Під впливом революції в Австрії пройшли більш радикальні реформи. Імператорським патентом від 17 квітня 1848 р. було оголошено про звільнення селян від панщини та інших повинностей на користь дідичів у Галичині. 31 липня 1848 р. дію патенту поширено на Буковину. На протязі 1848-1853 рр. стало вільним і селянство Закарпаття. За звільнення селян їх колишні господарі отримали великий викуп і, крім того, поступово заволоділи майже всіма лісами і пасовищами. Та головне було в тому, що відбулась ліквідація юридичної залежності селян від панів і закріплення землі, якою користувались селяни, у їх власності.

На хвилі революції відбулись демократичні перетворення. Австрія проголошувалася конституційною монархією, розпочав роботу загальноімперський парламент (рейхстаг), який зайнявся підготовкою конституції. Вироблений проект передбачав перетворення Австрії на федерацію вільних і рівноправних націй. Однак цей проект не було запроваджено до дії. 4 березня 1849 р. від імені імператора Франца-Йосифа І було оголошено октройовану (тобто дарована зверху) конституцію, яка відновлювала централізовану монархію. 7 березня 1849 р. уряд розпустив рейхстаг.

У 1851 році контрреформи призвели до ліквідації і цієї конституції. Цей період контрреформ продовжувався ще дев'ять років. 60-ті роки були

ознаменовані новим циклом конституційних реформ, завершеним австро-угорським компромісом 1867 року. У грудні 1867 р. було прийнято конституцію дуалістичної (двоїстої) Австро-Угорської імперії, яка визначала формою її правління конституційну монархію. Конституція декларувала базові права людини, зокрема, свободу слова і друку, право спілок і зборів, формальну рівність національностей і мов в установах та освіті, тощо.

В економічному відношенні землі Підавстрійської України були менш розвинутими ніж Наддніпрянина (українські землі у складі Російської імперії). Промисловість тут розвивалась однобоко і зводилась до галузей, які займалися добутком і первинною переробкою сировини. Галичина, Буковина, Закарпаття залишалися відсталими провінціями із незначним накопиченням капіталу, слаборозвиненою внутрішньою торгівлею, низьким рівнем урбанізації, майже непомітною промисловістю, найнижчими заробітками і найвищим відсотком надлишкової робочої сили в імперії. Лише в останнє десятиріччя століття з'явилися ледь помітні ознаки економічного пожвавлення.

Тому в пошуках кращих умов життя, починаючи з 70-х років сотні тисяч селян виїжджають з цих регіонів за кордон. Орієнтована була ця еміграція головним чином на країни Північної і Південної Америки (США, Бразилію, Канаду, Аргентину).

В економіці, крайовій адміністрації, освіті західноукраїнських регіонів безроздільно домінували чужинці: у Галичині - поляки, в Буковині - румуни, на Закарпатті - угорці. Українські культура, освіта, громадська самоорганізація поставали у боротьбі з цими переважаючими впливами. Однак за рахунок певної демократизації суспільного життя Австро - Угорщини, конституційного її закріплення, умови для розвитку національної культури і громадського руху українців склались тут усе ж таки сприятливіші аніж на Наддніпрянині.

На протязі усього XIX ст., і особливо у другій його половині, русифікаторська політика російського царизму щодо української культури і

національного руху на Наддніпрянщині набуває відверто репресивного характеру. З російських державних актів, спрямованих на заборону української мови та культури, найбільшої шкоди завдали так звані Валуєвський циркуляр та Емський указ Олександра II.

Перший з цих документів датується 18 липня 1863 року. Цього дня міністр внутрішніх справ П.Валуєв видав і розіслав до всіх українських губерній циркуляр (розпорядження), яким суворо заборонялося друкування українською мовою книг “як духовного змісту, так навчальних і взагалі, призначених для початкового читання народу”. Саме ж навчання українською мовою визначалося як політична пропаганда, а ті хто за це брався, звинувачувалися “у сепаратистських задумах, ворожих Росії й погибельних для Малоросії”. Виключення робилось тільки для творів художньої літератури, категоричної заборони друку якої не було.

У циркулярі містилось твердження про те, що ніякої окремої української мови “не було, немає і бути не може”. На думку П.Валуєва, українська мова є простонародною говіркою, “тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі”. Аналогічного змісту “відношення” за вказівкою царя було П.Валуєвим надіслано міністру народної освіти Росії.

18 травня 1876 року імператор Олександр II, який на той час перебував на лікуванні і відпочинку в курортному німецькому містечку Емс, підписав указ про повну заборону українського письменства. Указ доповнював перелік заборон, які накладав на українську культуру Валуєвський циркуляр.

Проект цього указу було підготовлено таємною урядовою комісією, створеною для розробки заходів боротьби з “українофільством”. Майже рік працювала комісія і дійшла до висновку, що “допустити окрему літературу на простонародному українському наріччі означало б покласти тривку основу для переконання у можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, від Росії”. Особливо відзначився в роботі комісії Михайло Юзефович, недавній урядовець Київського генерал-губернаторства, якого вважають ініціатором

появи і автором тексту указу.

Указом заборонялося не тільки друкувати українською мовою оригінальні та перекладені твори (навіть тексти до нот), а й завозити у межі Російської імперії українські книги і брошури, надруковані за кордоном. Також заборонялося ставити українські спектаклі, влаштовувати концерти українських пісень і декламацій.

Крім зазначених актів можна навести ще багато таємних тоді розпоряджень і репресивних акцій російських властей щодо української культури і громадського руху в XIX ст. Але кінцевої мети цієї політики - ліквідації українського національного руху і повної асиміляції українців російська влада не досягла.

2. Український національний рух у XIX ст. Український національний рух у XIX столітті не був якимось особливим і відокремленим від європейської дійсності явищем. Процеси національного відродження розгортаються у багатьох народів Центральної і Східної Європи. Чеський історик Мирослав Грох запропонував схему розвитку національних рухів у цьому регіоні, яка з урахуванням деяких коректив відбиває логіку розвитку і українського руху. Згідно даної схеми національні рухи у своїй еволюції проходять три стадії: у фазі пробудження виникає інтерес відносно невеликої групи національної інтелігенції до мови, історії та фольклору свого етносу; у фазі агітації ідеї боротьби за національне відродження розповсюджуються зусиллями інтелігенції в широких верствах населення; нарешті, у фазі масового руху більша частина суспільства під впливом цих ідей мобілізується на боротьбу спочатку за автономію, а потім і за незалежність.

На початку XIX ст. український національний рух переживає класичну фазу пробудження. Етап, коли національний рух концентрується не на сучасно-політичних, а на культурницьких, мовних та історичних проблемах, коли його лідерами виступають поети, письменники, діячі мистецтв, є обов'язковим для

становлення будь-якої нації. Цей етап готує необхідні передумови для майбутньої політизації національного руху.

Характерно, що початковим центром, своєрідною колискою українського культурного відродження стала Слобожанщина. Визначну роль відіграло відкриття у Харкові першого в Підросійській Україні університету. Засновано його було за ініціативою української інтелігенції і значною мірою громадським коштом у 1805 році. Новоутворений університет став не тільки науково-освітнім центром, а й зберігачем та провідником української культури. Чимало його викладачів і студентів зробили значний внесок у розвиток різних галузей українознавства.

Харківський університет, при якому були відкриті друкарня і книгарня, стимулював розвиток на Слобожанщині місцевих газет і журналів, українських спочатку за тематикою, а потім і за мовою. Під безпосередньою егідою університету було закладено основи української професійної журналістики - почали виходити перший в Україні масовий журнал “Украинский вестник”, газета “Харьковские известия” та інші видання. За підрахунками відомого літературознавця Ю.Я.Барабаша, протягом першого десятиліття існування Харківського університету його друкарня випустила 210 видань, що склало майже половину кількості назв книг, виданих за цей час в усій Росії.

Процеси національного пробудження проходили і в Південнозахідній Україні. Характерно, що тут першими будителями культурного відродження виступали священники греко-католицької церкви, а з 30-х років усе помітнішу роль відіграла університетська молодь. Велику першопроходницьку роль відіграло львівське просвітницьке угруповання “Руська трійця” у складі Івана Вагілевича, Якова Головацького, Маркіяна Шашкевича. Найбільш відомим результатом їх діяльності став виданий у 1836 році альманах “Русалка Дністровая”. У різноманітних художніх, публіцистичних, науково-історичних творах опублікованих у ньому проголошувалась і пропагувалась ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, вказувалось на важливість

вивчення історичного минулого свого народу.

Свідченням того, що український рух у 40-х роках XIX ст. виходить за межі фази пробудження є, зокрема, початок процесу його політизації. Цей процес знайшов своє відображення в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства і Головної Руської Ради.

Кирило-Мефодіївське братство стало першою українською політичною організацією в новітні часи. Товариство утворилось на початку 1846 року і проіснувало трохи більше року. Його засновниками стали професор Київського університету Микола Костомаров, службовець канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак і вчитель з Полтави Василь Білозерський. В роботі товариства брали участь Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Савич, Олександр Навроцький, Панас Маркович, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Олександр Тулуб, Дмитро Пильчиков.

Ідеологію кирило-мефодіївців найбільш повно відображають програмні документи товариства - "Книга буття українського народу" і "Статут Слов'янського братства св.Кирила і Мефодія". Головну мету своєї діяльності члени товариства вбачали в утвердженні національно-державної незалежності України у конфедеративній спілці таких же незалежних слов'янських держав. Ідеї визволення слов'янських народів з-під іноземного гноблення та їх федеративного єднання мали поширюватися шляхом літературно-просвітницької пропаганди. Члени братства виступали за повалення царського самодержавства і ліквідацію кріпацтва.

Навесні 1847 р. товариство було розкрито, а усіх його учасників заарештовано. За слідством уважно наглядав сам Микола I. Він же затверджував і вирок. Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало дуже недовго, та його ідеї на багато років уперед визначили основну спрямованість ідеології українського національно - визвольного руху.

Через рік після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства у травні 1848 р. виникає Головна Руська Рада - перша українська політична організація

в Галичині. Її було створено під час революції у Австрії на противагу Польській Раді Народовій для оборони прав українського населення. Головна Руська Рада заявила про єдність усього українського народу. Вона вимагала виділити Східну - українську Галичину, об'єднавши з нею Буковину і Закарпаття, тобто усі українські землі імперії, в окремий автономний край. Головна Руська Рада намагалась узяти на себе функції українського національного уряду. У 1851 році під тиском австрійської влади ця організація змушена була саморозпуститися.

Друга половина XIX ст. для українського національного руху в Наддніпрянській Україні пройшла під знаком діяльності громад. Перша громада виникла наприкінці 50-х років у Петербурзі. До її складу входили, зокрема, і колишні кирило-мефодіївці М.Костомаров, Т.Шевченко, П.Куліш, В.Білозерський. Деякий час вона була центром українського національного життя. Після утворення у 1861 р. київської громади, функції головного осередку національно-культурної роботи перебирає на себе ця організація. У цей час до київської громади входили В.Антонович, М.Драгоманов, Д.Чубинський, Ф.Вовк, І.Нечуй-Левицький, Т.Рильський та ін. визначні діячі української культури. Члени громад вважали, що їх основним завданням є поширення освіти та пробудження національної свідомості народу.

Вони видавали українську наукову і популярну літературу, брали активну участь у роботі недільних шкіл, проводили численні народознавчі дослідження. Але в повній мірі реалізувати завдання агітаційного етапу громадівцям не вдалося. Серйозною перешкодою для них стала репресивна і русифікаторська політика російської імперської влади. Заборони українського друку, закриття українофільських організацій, переслідування найбільш активних членів цих організацій створювали вкрай несприятливі умови для помірковано-ліберального українського руху.

Найвидатнішим ідеологом громадівського руху був Михайло Петрович Драгоманов. Емігрувавши через переслідування російських властей у 1875

році за кордон, М. Драгоманов почав відверто декларувати свої політичні погляди у пресі. Він був прихильником ідей демократизму та федералізму і намагався поєднати завдання українського визвольного руху з сучасними йому західно-європейськими ліберально-демократичними та соціалістичними течіями. Вважаючи себе соціалістом, Драгоманов, разом з тим, заперечував марксистську теорію як помилкову і шкідливу для українського політичного життя.

М. Драгоманов критично відносився до ідеї побудови окремої української держави, оскільки взагалі вважав державність тимчасовою історичною реальністю. Не заперечуючи корисність держави в минулому, він гадав, що великого майбутнього вона не має, і в перспективі державні порядки трансформуються в громадські. Майбутнє, на думку Драгоманова, за федераціями, як союзами громад. Український національний рух він всіляко спрямовував на завдання федералізації тих держав, до складу яких входили українські етнічні землі.

Особливо активно М. Драгоманов відстоював ідею створення відокремленої від загальноросійських всеукраїнської революційної організації - національної політичної партії. Окрім теоретичного обґрунтування цієї ідеї, М. Драгоманов намагався сприяти і практичній її реалізації. Сучасна Драгоманову дійсність давала багато підстав для висунення такої ідеї.

Українці масово приймали участь у загальноросійських революційних організаціях, територія України виступала зоною найактивнішої їх діяльності, а власне український рух часто поступався цим організаціям за впливом і масовістю.

У 70-тих роках великого розмаху набуває народницький рух. В основі ідеології народників лежала віра в російське селянство як носія "вищої життєвої мудрості". Вони розглядали особу селянина, насамперед, в якості зберігача давніх засад общинної власності і саме у цьому вбачали можливість переходу Росії до соціалістичних відносин, обминаючи етап капіталістичного

розвитку.

Широкого розповсюдження в народницькому середовищі набула теорія “неоплатного боргу”. Означена теорія виходила з того, що інтелігенція начебто знаходиться в неоплатному боргу перед народом, перед селянством, оскільки вона користується здобутками суспільного прогресу, котрий досягається за рахунок поневолення народу. Повертати свій борг інтелігенція має беззастержною революційною діяльністю.

У 1874 році демократична народницька інтелігенція розгорнула “масове ходіння в народ” в селянство з метою пропаганди. “Ходінням в народ” було охоплено поряд з іншими губерніями європейської частини Російської імперії майже всі українські губернії. Але серед селян заклики до бунту не отримали серйозного відгуку і співчуття. Було заарештовано понад тисячу пропагандистів-народників.

У 1876 році народники створили революційну організацію “Земля і Воля”. Ця організація, враховуючи негативний досвід першого “ходіння в народ”, намагалась перейти від “бродячої” пропаганди до створення осілих поселень революціонерів на селі, однак і ці спроби зазнали невдач. Невдачі спонукали народників до радикальних змін у тактиці. У 1879 році відбувається розкол “Землі і Волі” на “Чорний Переділ” і “Народну Волю”. І якщо чорнопередільці, загалом прагнули дотримуватись старої, землевольської програми і тактики, то “Народна Воля” зробила ставку на терористичну діяльність, вершиною якої стало вбивство у 1881 році царя Олександра II.

В Україні народовольські організації існували у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві та інших містах. Одним з керівників “Народної Волі”, організатором замахів на царя був колишній громадivecь Андрій Желябов. Під час роботи в київській громаді він зблизився з лідерами українського руху М. Драгомановим і В. Антоновичем, які потім з осудом сприйняли його відхід від української справи. Найближчою соратницею Желябова була правнучка останнього

гетьмана України Кирила Розумовського Софія Перовська.

Починаючи з 70-х років XIX століття в Україну все активніше проникають ідеї марксизму. Криза ідеології народництва сприяє їх вкоріненню у вітчизняний революційний рух. Свідченням впливу марксистських ідей на активну частину українського суспільства є той факт, що серед дев'яти депутатів I з'їзду РСДРП у Мінську, який у 1898 році проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії, четверо прибули з України.

Перша українська політична партія була створена галицькими учнями М.Драгоманова, Іваном Франком, Михайлом Павликом та іншими у 1890 році. Вона отримала назву Русько-українська радикальна партія.

Невдовзі в партії утворилось дві течії: “драгоманівська” - Іван Франко та його послідовники, і “марксистська” - Юліан Бачинський, Євген Левицький, Володимир Охримович, В'ячеслав Будзиковський та інші. Вже в березні 1891 року представники останнього напрямку виступили з ревізією програми своєї партії. Вони заявили, що завдання досягнення автономії України, як то передбачала програма, є недостатнім, що потреби розвитку народів вимагають, аби “кожна народність, під загрозою загибелі, була організована в самостійний політичний орган - новожитну централізовану державу”.

В 1893 році один з молодих радикалів, Юліан Бачинський завершує написання роботи “Ukraina irredenta”, що в перекладі з італійської мови означає “Україна поневолена”. У 1895 році працю Бачинського було надруковано. Її автор з позицій марксизму намагався обґрунтувати історичну правомірність домагань українців на окрему самостійну державу. Головною тезою цієї брошури було твердження, що політична самостійність України є необхідною передумовою не тільки її економічної та культурної розбудови, а й взагалі передумовою самої можливості її існування як нації.

М.Драгоманов, ознайомившись з рукописом праці Ю.Бачинського, гостро критикував її за марксистські трактовки. Скептично сприйняв він і головну ідею роботи - досягнення політичної незалежності України. Однак,

відразу ж по смерті Драгоманова, найближчий конгрес Русько-української радикальної партії у грудні 1895 р., на вимогу Ю.Бачинського прийняв положення про те, що партія добиватиметься політичної незалежності українського народу.

На Наддніпрянщині політичні умови для українських організацій через репресії російського уряду були гіршими. Тому не випадково, що перша політична партія утворилась тут пізніше, у 1899 році. Сталось це у Харкові. Засновники назвали свою партію Революційною українською партією (РУП). Ініціаторами її утворення вважаються Дмитро Антонович та Михайло Русов. Активну роль в заснуванні і діяльності цієї партії відігравали студенти Харківського технологічного інституту Л.Мацієвич, О.Коваленко та Ю.Коллард. Першим програмним документом РУПу став написаний харківським адвокатом Миколою Міхновським маніфест “Самостійна Україна” де теж на перший план висувалась боротьба за політичну незалежність України. Але якщо на Західній Україні гасло самостійності поступово стає провідним для українських політичних партій (принаймні як програма - максимум), то на Наддніпрянщині його знову витісняє федералістична ідея, обмеження політичних завдань досягненням автономії.

Висновки. Отже, на протязі XIX століття обидві частини України перебували під колоніальним гнобленням.

Реформи 60-70 - х років у Росії відкрили шлях для певної модернізації і українського суспільства. Але вони ж створили і суспільні протиріччя, визрівання яких готувало майбутню соціальну революцію початку XX століття.

Реформи в Австрії (Австро-Угорщині) не полегшили економічного становища українців, однак створили нові можливості для розвитку національного руху, через що центр українського національного життя на кінець століття змістився до Галичини. Національний рух в Україні за ці роки пройшов складну організаційну і ідейну еволюцію від гурткових форм

організації до політичних партій, від культурницького руху до гасла державної самостійності.

Література для подальшого вивчення теми:

Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії // Укр.іст.журн.-1995.-.№6.-С.47-55.

Головченко В.І. Від “Самостійної України” до Союзу Визволення України : Нариси з історії української соціал-демократії. - Київ,1996.

Горелов М. Передвісники незалежної України : Історичні розвідки. - Київ, 1996.

Гошуляк І. Речник самостійної України //Київська старовина. - 1996.-№2-3.- С.83-89.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. - Київ. 1993.-С.7-36.

Дорошенко Д. Нарис історії України. - Львів, 1991.- С.496-557.

Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество /1846-1847/. - Москва, 1959.

Історія України. Навч.посібник / під загальн.ред. В.А.Смолія.- Київ, 1997. - С. 137-176.

Лисяк - Рудницький І. Історичні есе. - Т.1.- Київ, 1994.-С.145-483.

Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності.-Львів, 1995.- С.52-70.

Субтельний О. Україна. Історія. - Київ, 1991.-С.183-294.

Харьковский политехнический институт 1885-1985. История развития. - Харьков, 1985. - С.12-36.

Лекція 8. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОЇ КРИЗИ (1900-1917 РР.)

Початок ХХ століття позначився в Україні швидким ростом визвольного руху. Україна залишалася розчленованою. Більша частина її земель, де проживало понад 25 млн. чол., знаходилась у складі Російської імперії (Наддніпрянська Україна). Менша - з населенням 5 млн. чол., входила до Австро-Угорської імперії (Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина). Історичні процеси, які розвивалися в обох імперіях, відбивалися й на розвитку українських земель.

До початку ХХ ст. уже кілька поколінь українців жили на своїй землі в двох імперіях, не маючи власної державності, але багатомільйонний народ не піддавався асиміляції. Більше того, у Російській імперії українці за півтора сторіччя освоїли величезні пустельні простори на узбережжі Чорного і Азовського морів, значно збільшивши власну територію розселення.

Соціально-економічні і політичні процеси, що відбувалися у країні, а також події першої світової війни створили передумови української національної революції 1917-1920 рр. Щоб висвітлити суспільно-політичний рух в Україні у складі двох імперій на початку ХХ століття, слід привернути увагу до таких питань:

1. Соціально-економічне становище українських земель у складі імперій.
2. Суспільно-політичний рух і політичні партії в Україні.
3. Революційні події 1905-1907 рр. Українська парламентська громада.
4. Перша світова війна і поглиблення революційної кризи в Україні.

1. Соціально-економічне становище українських земель у складі імперій. Розвиток машинної індустрії і проникнення ринкових відносин у сільськогосподарське виробництво істотно змінили традиційний устрій життя. Попри державні кордони, що розділяли територію розселення українці

більше стали відчувати себе єдиним народом.

Наддніпрянська Україна на початку ХХ ст. являла собою один з найрозвинутіших у промисловому відношенні районів Російської імперії. Для неї були характерні такі тенденції і особливості економічного розвитку:

1) Завершення промислового перевороту і початок індустріалізації. Протягом першого десятиріччя ХХ ст. Україна піднялася на більш високий щабель промислового розвитку. В загальному обсягу продукції її народного господарства, частка промисловості складала понад 48% (загалом у Росії - 40%).

2) Перетворення Сходу та Півдня України в один з найбільш розвинутіших економічних районів Росії. Тут склалися такі великі промислові центри загальноросійського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний сільськогосподарський район. Україна посідала друге (після Центрально-промислового району) місце у промисловому виробництві Росії. Тут було сконцентровано близько 21% підприємств країни, які виготовляли 20,7% промислової продукції, вартість якої становила 14,5% загальної вартості всієї продукції.

В окремих районах України розвиток продуктивних сил і розвиток капіталізму відбувався набагато швидше, ніж в самій Росії. Це передусім стосувалося гірничої, металургійної, кам'яновугільної та цукрової промисловості.

Незважаючи на циклічність розвитку промисловості, внаслідок припливу іноземного капіталу темпи росту капіталістичної індустрії в Росії і, зокрема, в Україні були досить високими. Починаючи з 1910 р., промислове піднесення охопило всі галузі фабрично-заводської промисловості, особливо швидкими темпами розвивалася важка індустрія Донецько-Придніпровського району.

3) Зростання питомої ваги промисловості України в загальноросійській економіці, посилення економічних зв'язків з іншими районами.

У 1913 р. в Україні діяв 21 металургійний завод, що забезпечувало 69 % загальноросійського виробництва чавуну, 57 % сталі та 58 % прокату. Із загального видобутку залізної руди в країні (582 млн. пудів) Південь дав 420 млн. пудів, тобто 72,3 %. В цьому ж році в Донецькому басейні було видобуто 1,5 млрд. пудів вугілля, або 78 % загальноросійського видобутку. У регіоні налічувалося 450 машинобудівних та металообробних підприємств, які виготовляли валової продукції на 299 млн. крб., що складало 20,2% всієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії. Тут випускалося понад 50 % сільськогосподарських машин і 40% паровозів, цукрові заводи краю забезпечували понад 81% загальноросійського виробництва цукру (108 млн.пудів).

4) Концентрація виробництва в Україні поступово приводила до зростання чисельності робітничого класу.

Так, у 1901 р. на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 чол. - (3,5 % всіх підприємств) зосереджувалось близько 50 % загальної кількості робітників, зайнятих у промисловості, а на підприємствах з кількістю працюючих понад 100 чол. (1,3 % всіх підприємств) було зайнято 31 % загальної кількості робітників. Протягом наступних років цей процес посилювався.

В результаті процесів капіталістичного розвитку в країні сформувалася нова суспільна сила - пролетаріат. Робітничий клас України розвивався як складова частина загальноросійського пролетаріату, один з найбільш чисельних його загонів. Найбільшими центрами зосередження пролетаріату були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Луганськ, Юзівка, Маріуполь. Крім промислового пролетаріату, на Україні існували й інші зағони робітничого класу, передусім сільськогосподарських робітників, яких у 1917 р. налічувалося близько 1,2 млн. чол.

Всього ж у 1917 р. в Україні чисельність пролетаріату становила 3 млн. 612 тис. чоловік і складала близько 20% загальної кількості робітників Росії.

Формування робітничого класу України проходило за рахунок двох

народів - українського і російського. На шахти і заводи Донбасу, Харкова, Катеринослава та інших промислових центрів йшли десятки й сотні тисяч розорених селян, а також робітників з центральних губерній Росії. Тому серед кваліфікованих робітників переважали росіяни. Серед металургів українців нараховувалося лише 31%, шахтарів - 30%, залізничників - 41,2%. Але в цілому переважну більшість робітничого класу (понад 70,5%) становили українці.

В умовах розвитку капіталізму робітники України терпіли подвійний гніт - від “своїх” та іноземних капіталістів, становище трудящих ще більше погіршилося внаслідок посилення політичної реакції після поразки революції 1905-1907 рр. Тривалим залишався робочий день, на більшості підприємств він становив 12-16 годин на добу. Як і раніше, не було налагоджено охорони праці, техніки безпеки й медичного обслуговування робітників. Жили вони в жахливих умовах, переважно в бараках і землянках. У 1913 р. в Криворізькому залізорудному басейні 70% гірників мешкало в бараках.

На підприємствах систематично знижувалися розцінки, що вело до падіння рівня заробітної плати робітників. Протягом 1908-1910 рр. вона зменшилася на 25-30 %. Особливо низькою вона була на підприємствах легкої та харчової промисловості. Широке застосування підприємцями системи штрафів вело до зниження й без того невисокої зарплатні. У вугільній промисловості з 1910 по 1913 рр. сума штрафів зросла на 49%, а в металургії - на 66%.

5) Зростання та створення великих монополістичних об'єднань, які займали панівне становище в українській економіці - “Продуголь”, “Продамет”, “Продруда”, “Трубопродаж”, “Цвях”, “Продвагон” та інші.

б) Велика питома вага іноземного капіталу. Так, промисловий розвиток Донецько-Криворізького району був нерозривно пов'язаний з іноземним капіталом. В чорній металургії Півдня перед I світовою війною діяло 18 акціонерних підприємств. У 12 з них капітал повністю належав іноземцям, а в інших був змішаним. Понад 25% іноземних капіталів, вкладених у економіку

Російської імперії, припадало на Україну. Так, у вугільній промисловості іноземцям належало 63% основного капіталу, в металургії - 90 %. Активну участь у фінансуванні вугільної промисловості брали російські банки.

7) Розвиток капіталізму в сільському господарстві України відбувався в умовах збереження залишків феодалізму - насамперед великого поміщицького землеволодіння. На 1905 р. в руках 32,5 тис. дворян було зосереджено 10,9 млн. десятин землі (в середньому 334 дес. на маєток), 97 великим поміщикам належало майже 2 млн. десятин, кожен з них володів не менше 20 тис. десятин, : князі Браницькі мали 167 тис., графи Потоцькі - 107 тис., поміщики Терещенки - 141 тис., Харитоненки - 40 тис. десятин та ін.

Еволюція земельних відносин на початку ХХ ст. відбувалася в умовах боротьби двох напрямків розвитку капіталізму в сільському господарстві: пруським і американським. Домінуючим був пруський (буржуазно-поміщицький) тип аграрної еволюції. В 1906 р. дворянські маєтки на Україні склали тільки 45,5 % приватних господарств.

Водночас у багатьох районах України зростала селянська земельна власність (американський тип) - фермерський. Так, лише на Лівобережжі в 1905 р. в особистій власності селян знаходилося понад 1 млн. десятин землі.

Проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство в різних районах України відбувалося неоднаково. На Правобережжі перехід поміщицьких господарств до капіталістичних форм відбувався більш інтенсивно. На Лівобережжі, крім капіталістичних форм найманої праці, досить поширеною була й система відробітків. Найбільш високого ступеню розвитку в цей період досягло сільське господарство Півдня, де було менше залишків кріпосництва. Тут широко застосовувалися сільськогосподарські машини, нові форми господарювання на селі, використовувалася праця тисяч прийшлих сільських робітників.

У господарствах заможних селян, хуторян, фермерів спостерігалося подальше зростання товарного виробництва, розширювалися посіви зернових

та технічних культур, зростало тваринництво. Широко застосовувалася передова агротехніка. Продукція цих господарств все більш широким потоком йшла на ринок, як внутрішній, так і зовнішній, через українські порти: Одесу, Миколаїв, Херсон, Бердянськ.

Впливовою силою стає заможна верхівка села, в якій царизм вбачав свою опору на селі. Столипінська реформа передбачала подальше посилення заможного селянства шляхом поширення приватної селянської земельної власності, утворення великих фермерських господарств (хуторів та відрубів), переселення селян на околиці Росії.

Селянська біднота України в ході реформи змушена була продавати свої наділи за безцінь заможним селянам-хуторянам. До липня 1913 р. незаможними селянами (263 тис. господарств) було продано 745 тис. десятин землі. Особливо багато надільних земель було продано на Правобережжі та Півдні України, де відбувався прискорений розвиток капіталізму. Процес фермеризації сільського господарства тут йшов більш швидкими темпами, ніж в інших районах Росії.

Всього в Україні протягом 1906-1912 рр. було утворено 226 тис. фермерських господарств. Заможні селяни-хуторяни, які склали лише 5,1% всіх господарств, зосередили в своїх руках 8,5 млн. десятин землі.

В результаті столипінської реформи значно поглибилася диференціація селянства. Після 1910 року “переселення” набуло великих розмірів, сотні тисяч селян переселялися на Середнє Поволжжя, Північний Кавказ, до Сибіру, на Далекий Схід. За 1910-1911 рр. з України переселилося 1,1 млн. чоловік. Частина з них (понад 290 тис.) повернулася назад. Втративши свої господарства, вони поповнили лави сільського пролетаріату.

В західноукраїнських землях, які на початку ХХ ст. перебували в складі Австро-Угорщини, фабрично-заводська промисловість розвивалася однобічно. В ній переважали галузі, що займалися видобутком і первинною переробкою сировини. Внаслідок значного припливу іноземного капіталу (переважно австрійського, французького) в цей період тут відбувалося певне промислове

піднесення, зокрема, концентрація виробництва. Кількість робітників, зайнятих на великих підприємствах, у 1902-1910 рр. збільшилась на 25%. Найбільш інтенсивно розвивалася нафтова промисловість, де панував австрійський, німецький і французький капітал. У 1913 р. видобуток нафти становив 1,1 млн. т. Розвивалися також металообробка і машинобудування, харчова, нафтопереробна промисловість й виробництво сільськогосподарських машин.

Західноукраїнські землі залишалися одним із основних постачальників лісу до європейських країн. Особливо високими темпами розвивались деревообробна, лісопильна, паперова промисловість. Проте загальний рівень економічного розвитку Східної Галичини був невисоким. Вона залишалася відносно відсталим аграрно-промисловим районом.

У Східній Галичині наприкінці XIX ст. налічувалося 170 тис. робітників, які працювали за наймом переважно в сільському господарстві, лісництві, на нафтових промислах. На Буковині налічувалося 72 тис., Закарпатті - понад 14 тис. робітників.

Міське населення досягло 1,1 млн. чол., а питома вага в усьому населенні становила 19-20 %. Мешканці Львова досягли кількості 206 тис.чол., Перемишля - 54, Коломії - 43, Дрогобича, Тернополя, Станислава і Стрия - 31-35 тис.чол.

Становище робітничого класу на західноукраїнських землях визначалося переплетенням в економіці капіталістичних форм розвитку і господарської відсталості. На початку XX ст. тривалість робочого дня на підприємствах у Галичині була набагато довгшою, ніж в інших провінціях Австро-Угорщини і становила від 11 до 16 годин. Заробітна платня робітників була дуже низькою, а соціальні умови життя були жахливими.

Таким чином, на початку XX ст. Наддніпрянська Україна була одним з найбільш розвинених в економічному відношенні регіонів Російської імперії. В ній відбувалися важливі соціально-економічні зрушення. Швидкими темпами розвивалася важка промисловість, зріс вплив іноземного капіталу. В результаті

інтенсивної концентрації і централізації капіталу утворювалися великі монополістичні об'єднання, які відігравали дедалі більшу роль в економічному житті країни.

Водночас розвиток капіталізму в промисловості відбувався в умовах збереження залишків феодалізму на селі - поміщицького землеволодіння. Столипінська аграрна реформа не ліквідувала поміщицьку власність на землю, головним її результатом було зміцнення прошарку сільської буржуазії, посилення соціальної диференціації селянства.

Відповідні зрушення відбулися й в західноукраїнських землях, хоча там масштаби розвитку капіталізму в промисловості були значно меншими. Проте соціальні протиріччя на селі у цьому районі набули особливої гостроти.

Крім того, населення в Російській і Австро-Угорській імперіях - відчувало не тільки економічне, політичне, а й національне гноблення. Всі ці події створювали умови для зростання політичної та національної свідомості українців в боротьбі за демократичний розвиток і відродження української державності.

2. Суспільно-політичний рух і політичні партії в Україні. Хід соціально-політичного розвитку призвів до того, що на початку ХХ ст. Росія стала вузловим пунктом усіх соціальних суперечностей, осередком капіталістичного, феодально-поміщицького й національного гніту, який переплітався з поліцейським деспотизмом царизму й доповнювався грабежем з боку іноземного капіталу. Все це об'єднувало визвольний рух в Україні з іншими частинами імперії, створювало основу взаємодії відповідних соціальних верств населення незалежно від національності, сприяло утворенню і діяльності місцевих осередків загальноросійських партій.

Разом з тим національне гноблення, якого зазнавали українці (як і інші "інородці") вимагало певного згуртування за національною ознакою, протистояння російському великодержавному шовінізму. Це ставило складні

завдання перед українським рухом - він мав стати масовим і добре організованим.

Якщо в другій половині XIX ст. в національному русі України здебільшого брала участь лише інтелігенція, то на початку XX ст. зростає роль робітничого класу і селянства. Проте масовому включенню робітників в національний рух перешкоджало те, що в його лавах, особливо в містах, було багато російських або денаціоналізованих, зрусифікованих робітників, які були байдужими до української національної справи. Політичне самовизначення різних класів і соціальних груп проходило нерівномірно, тому неодноразово відбувалося і оформлення їх політичних партій.

Ще у вересні 1897 р. у Вільнюсі було засновано “Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії” - Бунд (Союз). Бунд створився на основі просвітницьких гуртків і страйкових кас, які виникли на ґрунті економічної боротьби. Члени союзу ставали на соціал-демократичні позиції. У рішенні національного питання бундівці визнавали ідею “культурно-національної автономії”. Оскільки через Україну проходила смуга осілости для євреїв, то вже в перші роки XX ст. тут, особливо в містечках Правобережжя, утворилося й діяло багато бундівських організацій.

Першим почав усвідомлювати свої інтереси робітничий клас, який створив свою політичну партію - РСДРП (заснована у Мінську в 1898 р.). Напередодні II з'їзду партії (1903 р.) в Україні діяло понад 35 організацій і груп. В ході з'їзду стався розкол, який почався з організаційних питань, а в роки буржуазно-демократичної революції (1905-1907 рр.) переріс у принципові відмінності в поглядах на революцію. Після II з'їзду РСДРП Катеринославський, Одеський і Миколаївський комітети зайняли більшовицьку позицію, Київський, Харківський і Донецький союз - меншовицьку. Подальше розмежування у місцевих організаціях РСДРП відбувалося уже в ході революції 1905-1907 рр. В Україні у 1907 р. було 4,4 тис. більшовиків та 10 тис. меншовиків.

Серед політичних партій, які виступали від імені селянства, найбільш впливовою була партія соціалістів-революціонерів (есерів). Есерівські організації були створені в усіх українських губерніях. Було організовано і Український обласний комітет партії есерівських організацій Харківської, Херсонської, Чернігівської, Київської, Полтавської і Волинської губерній. Оскільки у 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях були широкі селянські виступи проти поміщиків, есери мали сприятливий ґрунт для своєї діяльності. На той час у шести губерніях України налічувалося 5,5 тис. есерів.

У цілому в Російській імперії існувало вісім різних партій дрібних власників. До цього типу партій досить умовно можна віднести і організації анархістів, які також користувалися деяким впливом в Україні. Саме тут у 1907 р. відзначився юний Нестор Махно, який у роки громадянської війни став “батьком” повстанської армії.

На сторожі інтересів ліберальної буржуазії виступала створена в ході революції 1905-1907 рр. (жовтень 1905 р.) партія конституційних демократів (кадетів). Виникненню цієї партії сприяло пожвавлення земсько-ліберального опозиційного руху, що розгорнувся на початку ХХ ст. у рамках земських установ. Посилився він як прояв незадоволення жорстокою внутрішньою політикою царизму. Ліберали домоглися часткових реформ в країні. Всього в Україні було близько 9 тис. членів кадетських організацій.

Українці, які брали участь у цих організаціях, як і більшість представників інтелігенції, за допомогою преси, петицій, резолюцій, зборів домагалися насамперед скасування заборони української мови. Такі відомі українські діячі кадетської партії, як професор Київського університету І.В.Луцицький, голова Київського товариства письменності В.П.Науменко, професор Харківського університету М.А.Гредескул, професор Новоросійського (Одеського) університету Є.М.Щепкін та багато інших, наполегливо ставили питання про розвиток української мови.

На правому крилі російського лібералізму була партія великих поміщиків

і торгово-промислової буржуазії - “Союз 17 октября” (октябристи), яка сформувалася у жовтні - листопаді 1905 року. Лідерами октябристів були Д.Шипов, О.Гучков, П.Гейден, М.Родзянко (з України) та ін. З листопада 1905 р. по лютий 1906 р. осередки октябристської партії виникли в усіх українських губерніях. Всього налічувалось близько 10 тис.членів партії.

Найбільш правими і консервативними в ході революції були поміщицько-монархічні партії і організації, яких здебільшого називали чорносотенними. Серед них відомим став “Союз руського народу”, створений у Петербурзі в листопаді 1905 р. В Україні ця партія мала розгалужену мережу своїх відділів, які були створені не тільки в усіх губернських містах, а й у повітах і навіть у багатьох селах. До них належало близько 190 тис. чол. (в цілому в Росії - понад 400 тис.). Так, Одеський відділ “Союзу” налічував 8440 чол., Катеринославський - 6686 чол., Харківський - 6500, Київський - 3256 і т.д. Серед чорносотенних газет, найбільш реакційною і шовіністичною була київська газета “Киевлянин”, яку редагував відомий чорносотенець В.Шульгін.

Одержуючи щедрі субсидії від царя, купців, поміщиків, підприємців, “Союз” створював бойові дружини, які влаштовували криваві єврейські погроми, брали участь у розгромі демонстрацій та мітингів, грабували населення та ін.

Неоднозначним було ставлення загальноросійських партій до українського питання. Практично всі вони, в т.ч. й революційні, що діяли в Україні, нехтували українською справою. Це обгрунтовувалося тим, що інтернаціональне у суспільному житті має бути вище національного. На практиці ігнорування національних потреб українського народу російськими революціонерами повністю збігалось з русифікаторською політикою царського самодержавства щодо України.

Отже, в Україні на початку ХХ ст. були створені організації всіх загальноросійських політичних партій, які відбивали корінні інтереси класів, які існували тоді в Російській імперії.

Але поряд з загальноросійськими створювались і національні партії, які діяли в межах України і виступали від імені соціальних верств українського населення.

Першою з українських партій на Наддніпрянщині стала Українська революційна партія (РУП) (1899р.). 19 лютого 1900 р. у Полтаві, а 26 лютого в Харкові на святкуванні шевченківських роковин М.Міхновський виступив з промовами, що лягли в основу брошури “Самостійна Україна” (видана: 1900 р. - м.Львів), яка стала першим програмним документом РУП. Будучи гостро публіцистичною, “Самостійна Україна” не була програмою у власному розумінні слова, вона була швидше політичним трактатом, декларацією, в якій автор, спираючись на Переяславський договір між Україною й Росією 1654 р., обґрунтував право українського народу на державну незалежність. Визначаючи завдання партії, Міхновський головною метою ставив утворення незалежної, самостійної української держави: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”.

На місцях РУП організувала осередки, які називалися “вільними громадами” - в Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Ніжині та інших містах. У своїй практичній діяльності РУП ставила завданням піднесення політичної та національної свідомості селян й робітників, рівень їх освіченості взагалі. Партія видавала газети - “Гасло”, “Селянин”, “Добра новина” і “Праця”.

Однак, у ході подальшої еволюції серед членів РУП наростали розбіжності, внаслідок чого серед них склалися дві групи. Одна - переважно члени “Закордонного комітету” у Львові - М.Меленевський, Є.Голіцинський, П.Канівець, В.Мазуренко та ін., вважала, що не слід акцентувати увагу лише на національному питанні. Оскільки, як говорив Меленевський, в Україні “маса промислового пролетаріату перебувала під впливом російських соціал - демократичних організацій”, РУП повинна увійти до складу РСДРП щоб згуртувати всі революційні соціал-демократичні сили для боротьби проти царизму. Друга група - більшість членів РУП, очолюваних М.Поршем, -

вважала, що національна справа не може бути байдужою робітникам. Партія мусить вимагати самостійності або, принаймні, національно-територіальної автономії України, а сама РУП повинна мати повну організаційну самостійність як українська соціал-демократична партія. Зв'язки з РСДРП - федеративні.

У грудні 1904 р. у Львові зібрався II з'їзд РУП, на якому стався розкол партії. Група делегатів, переважно членів "Закордонного комітету", вийшла із РУП і створила "Українську соціал-демократичну спілку" ("Спілка"), яка у 1905 р. ввійшла до складу РСДРП як автономна частина меншовицької фракції. Її представники брали участь в роботі конференції меншовиків у Женеві в квітні 1905 р., а потім у роботі IV та V з'їздів РСДРП.

Члени РУП, які залишилися після виходу "Спілки", в грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП в "Українську соціал-демократичну робітничу партію" (УСДРП). Її очолили В.Винниченко, М.Порш, С.Петлюра, М.Ткаченко, Л.Юркевич та ін.

У 1900 р. у Львові виникла Українська соціалістична партія (УСП) лідером якої став Б.Ярошевський. До її складу ввійшли "переважно українці польської культури". УСП була невеликою інтелігентською групою. Вона закликала до самостійності України.

У 1902 р., коли більшість членів РУП стала відмовлятися від ідеї самостійності України, найрадикальніші її прихильники на чолі з М.Міхновським вийшли із РУП і створили Українську народну партію (УНП). Ця партія весь час була чисельно невеликою групою інтелігенції, яка найбільш послідовно розробляла й намагалася пропагувати самостійницьку ідею серед широких мас, ставлячи метою спрямувати їх боротьбу на створення української незалежної держави.

Найбільш відомим і який викликав чисельні протилежні оцінки, був твір М.Міхновського "Десять заповідей УНП". Написаний він був у 1903 р. у Львові і став своєрідним маніфестом самостійників: "Одна - Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей - це

ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя...”. “Десять заповідей УНП” дістали гострий осуд і різку критику багатьох опонентів Міхновського. Особливо друга й третя заповіді, де ворогами українців названі росіяни, поляки, угорці та євреї і де проголошується гасло “Україна для українців”.

У 1903 р. при УНП була створена бойова організація самостійників, яка планувала провести ряд акцій проти “символів панування” Росії в Україні. В 1904 р. був влаштований вибух біля пам’ятника Пушкіну на Театральній площі в Харкові. Громадськість осудила цей вчинок.

Одночасно з розмежуванням і розвитком в українському національному русі соціалістичної та націонал-радикальної течій продовжували діяти й українофіли, учасники громад, які були об’єднані з 1897 р. у Всеукраїнській безпартійній загальній організації. В нових умовах члени Всеукраїнської організації не могли обмежуватися лише культурництвом і змушені були переходити до політичної діяльності й оформлення політичної партії. У 1904 р. була створена Українська демократична партія (УДП). Її лідерами були О.Лотоцький, Є.Тимченко, Є.Чикаленко та ін. Партія відстоювала федеративний устрій Росії і автономію України в її складі, виборювала проведення політичних та економічних реформ ліберальної спрямованості. Оскільки програма задовольняла не всіх членів, частина їх відкололася від УДП і восени 1904 р. створила Українську радикальну партію (УРП). Її керівниками були Б.Гринченко, С.Єфремов, Ф.Матушевський та ін.

УДП і УРП були подібними до російської партії кадетів тільки з тією різницею, що вони відстоювали ідею автономії України. Наприкінці 1905 р. УДП і УРП об’єдналися в одну Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

Отже, на початку ХХ ст. український національний рух активізувався й політизувався. Одночасно з загальноросійськими виникли українські політичні партії різних напрямків. Переважна більшість яких на Наддніпрянській Україні,

виступали за перебудову Росії у федерацію, в якій Україна б користувалася правом національно-територіальної автономії, а не самостійної держави.

Популярність федеративного плану серед політичних діячів Наддніпрянщини пояснювалася кількома причинами:

1) 1) майже 250-річна інтеграція українських земель в економічне і культурне життя Російської імперії. Це призвело до витворення серед частини української інтелегенції так званого малоросійського типу з подвійною (російською та українською) національною свідомістю, які не були зацікавлені у державному відокремленні України;

2) 2) в умовах постійних репресій з боку царського уряду серед значної частини інтелігенції продовжувало панувати переконання, що український рух не має серйозних політичних перспектив.

Але головною причиною, яка змусила лідерів українських партій “згорнути прапор самостійної України”, були їхні сподівання на те, що російська демократична інтелігенція після повалення царату з розумінням поставиться до українських національних вимог.

Майбутні події показали усю марність цих сподівань. Жодна з російських політичних партій - від крайньо лівої до крайньо правої - не збиралася задовольняти національних інтересів українського народу. Більше того, вони розглядали українські землі як природне поле своєї діяльності.

На самостійницьких позиціях напередодні світової війни серед східноукраїнських лідерів політичних партій, крім М.Міхновського, стояли лише відомий український історик В.Липинський та публіцист Д.Донцов.

Ще в кінці 90-х років XIX ст. у діяльності Української радикальної партії (УРП) намітився ряд суперечливих тенденцій, суть яких полягала в тому, що поруч з розгортанням радикального руху, дедалі більше виявлялась політична диференціація в середині самої УРП. Внутрішньопартійна боротьба, сформувала три основні фракції (групи): власне радикальну (РУРП), яку очолювали М.Павлик, К.Трильовський, Л.Бачинський, соціал- демократичну

(УСДП) на чолі з Р.Ярославичем, М.Ганкевичем, М.Новаковським та національно-демократичну (УНДП), якою керували В.Охрімівич, С.Левицький, В.Будзиновський.

Найближчими програмними завданнями РУРП і УНДП поставили змагання за національно-територіальну автономію Східної Галичини і Північної Буковини з власним сеймом і адміністрацією (у 1918 р. ця вимога стосувалась і Закарпаття), УСДП - за культурно-національну автономію. А кінцевою метою ці партії спочатку визнавали здобуття культурної, економічної і політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання його земель. А пізніше УСДП в програмній статті свого органу "Воля" заявляла: "Наша ціль: є вільна держава українського люду - Українська республіка".

Активізація політичного життя і зростання незалежницьких настроїв у Галичині і Буковині мали привабливу силу для політичного підпілля і політичної еміграції з Наддніпрянської України. Тут були політемігранти Д. Антонович, В.Винниченко, Д.Донцов, С.Петлюра, М.Русов та інші. Львів став місцем проведення II з'їзду РУП (1904 р.). Друкувалася партійна література, брошури, листівки, відозви. В Чернівцях виходив орган РУП "Гасло" (1902-1903 рр.). Згодом аналогічну діяльність проводила у Львові УСДРП (1905-1907 рр.). Західноукраїнські землі таким чином відігравали роль своєрідної бази патріотичних сил Наддніпрянської України, їх організаційно-політичної діяльності, спрямованої проти імперського самодержавницького режиму в Росії. Західні українці, розвинувши свою громадсько-політичну і культурну діяльність, перетворилися у самосвідому національну спільноту, метою якої було відновлення державності.

3. Революційні події 1905-1907 рр. Українська парламентська громада. На початку ХХ ст. економічна криза 1900-1903 рр. і поразка в російсько-японській війні, яка показала гнилість царського режиму, загострили

суспільні суперечності і прискорили наростання революційної ситуації, в країні гальмом подальшого розвитку Російської імперії залишалися: необмежене єдиновладдя царизму; поміщицьке землеволодіння; відсутність органів, які б стримували сваволю правлячих верхів; відсутність демократичних, громадських прав населення; національне гноблення. Скасувати її могла тільки революція.

В західноєвропейських країнах на той час уже відбулися буржуазні революції, які викликали докорінні зміни в економічній та політичній сферах, ввели систему буржуазного парламентаризму, демократичні права і свободи людини.

Повштовх до революції в Росії дала “Кривава неділя” (9 січня 1905 р.). Звістка про розстріл мирної демонстрації в столиці вмить рознеслася по широких просторах Російської імперії і викликала загальне обурення.

Початок революції політичні партії зустрічали по-різному. Праві партії вважали, що тільки вони віддані престолу і вітчизні, що “революція є свавілля зла, спрямоване на потоптання законності”, закликали до підтримки царського уряду. Загальноросійські ліберальні партії (кадети і октябристи), які сформувалися вже в ході революції, визнавали необхідність реформування імперії. Вони відстоювали збереження монархії, обмеженої конституцією. При цьому йти до конституції слід тільки мирним шляхом, шляхом реформ, проведення Установчих зборів на основі загального та рівного виборчого права з прямим і таємним голосуванням. Лідери цих партій засудили дії пролетаріату, селянства та революційних партій проти царського уряду.

Певну роль в революції 1905-1907 рр. відігравала партія есерів, яка оформилася наприкінці 1901 - на поч. 1902 р. Есери більше, ніж інші партії, мали вплив на селянство, особливо на його середняцькі та куркульські верстви. Вони закликали селян виявляти громадську непокору й захоплювати поміщицькі землі. Але вони не прагнули координувати забезпечення селянських виступів з боротьбою робітничого класу. Есери визнавали тактику

збройної боротьби і особливу увагу надавали індивідуальному терору. В часи революції вони публікували і розповсюджували багато листівок, прокламацій з закликами до політичних страйків і повстань, брали активну участь у багатьох виступах робітників, селян, солдатів і матросів.

Багато організацій есерівської партії під час революції 1905-1907 рр. діяли і в Україні. Вони були в усіх українських губерніях і налічували понад 10 тис. членів. Спільно з іншими революційними й демократичними партіями (більшовиками, меншовиками, бундівцями та інш.) есери створювали страйкові комітети, Ради робітничих депутатів, профспілки, об'єднані штаби бойових дружин, бойові дружини та ін., брали участь у революційних виступах.

У 1906 р. група громадських діячів України - М.Шаповал, П.Христюк, М.Залізняк проголосили створення Української партії соціалістів - революціонерів (УПСР), але її існування й діяльність до 1917 р. не простежується.

РСДРП вступила в революцію 1905 року поділеною на дві фракції: більшовиків та меншовиків. Більшовики, лідером яких був В.Ленін (Ульянов), у квітні 1905 р. у Лондоні провели III з'їзд РСДРП, в якому брали участь і представники Одеського, Миколаївського, Харківського та Катеринославського комітетів. Оцінюючи революцію як буржуазно - демократичну вони підкреслювали, що її вождем повинен бути пролетаріат, а союзником - селянство. Головним своїм завданням більшовики вважали забезпечення самостійної і керівної ролі робітничого класу в революції, союз із селянством і встановлення в результаті її перемоги революційно - демократичної диктатури робітників і селян, що згодом може перерости в диктатуру пролетаріату.

Меншовики, які відмовились взяти участь у роботі III з'їзду РСДРП, скликали в Женеві (травень 1905 р.) свою конференцію, виступили проти підготовки збройного повстання. Вони теж вважали революцію 1905-1907 рр., буржуазною. Через це провідна роль повинна належати буржуазії, кінцевим

результатом революції мала стати буржуазна парламентська республіка західно-європейського типу.

Оскільки розкол партії на дві частини негативно позначався на її діяльності і єдності дій робітників, на IV (об'єднавчому) з'їзді у квітні 1906 р. більшовики й меншовики об'єдналися у складі єдиної РСДРП. В Україні ще після Жовтневого страйку 1905 р. більшовики й меншовики, зважаючи на незадоволення робітників розколом партії, пішли на організаційне об'єднання. В Україні тоді було близько 20 тис. членів РСДРП.

УДП і УРП, що пізніше об'єдналися в УДРП (1906 р.), брали активну участь у роботі різних громадських організацій, міських дум і земств, виступали в пресі, організовували й налагоджували діяльність "Просвіти", різних українських товариств, клубів, музичних гуртків. Вони обґрунтовували необхідність надання Україні автономії, добивалися права на вільне вживання української мови і розвиток української культури.

УНП у період революції 1905-1907 рр. продовжувала відстоювати ідею самостійної соборної України. При цьому вона визнавала різні методи - страйки, індивідуальний терор, збройне повстання: "...Ми ідемо... до повстання, до збройного повстання за визволення українського народу від національного і економічного гніту".

У період революції 1905-1907 рр. до УСДРП входили місцеві організації і групи, які діяли в Києві, Полтаві, Лубнах, Ніжині, Білій Церкві та інших містах, а також у Москві, Петербурзі, Львові. У березні 1907 р. в УСДРП нараховувалось 3 тис. членів. Девізом партії проголошувалось: "Через місто в село". Робота членів УСДРП серед міських українських робітників полягала в їх участі у мітингах, розповсюдженні листівок і відозв, пропаганді на селі. Головним методом боротьби УСДРП вважала страйк.

Отже, в ході революції в Україні, як і в усій Росії, в рух прийшли всі класи й соціальні верстви. Їх ідеологію та інтереси найбільш повно відображали політичні партії, які в цей час інтенсивна формувалися й розгортали свою

діяльність. При цьому в Україні діяли як організації загальноросійських партій, так і українські національні партії.

З кожним місяцем революція набирала сил, ставала справді народною. Безпосереднім і найближчим її завданням було повалення царизму, встановлення демократичної республіки, 8-годинного робочого дня, конфіскація поміщицьких земель, подальший розвиток капіталістичних відносин.

Революційна боротьба у жовтні 1905 р. переросла у загальноросійський політичний страйк. Одними з перших в Україні застрайкували харків'яни: залізничники, телеграфісти, робітники всіх заводів і фабрик, друкарень, конки, службовці, студенти й учні. Страйк охопив усе місто і став загальним, був створений коаліційний комітет для проведення страйку. У наступні дні страйк охопив Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одесу та інші міста. Всього ж у жовтневому страйку взяли участь 120 тис.робітників України.

На середину жовтня страйк охопив усю Росію. Сили царського уряду були паралізовані і він змушений був 17 жовтня видати маніфест, який обіцяв забезпечити демократичні свободи, скликання законодавчої Думи. Ряд політичних партій (в т.ч. більшовики, українські соціал-демократи) бойкотували вибори до першої Державної Думи. Тільки УДРП висунула своїх кандидатів. Жовтневий політичний страйк, а потім грудневе збройне повстання викликали подальше піднесення селянського руху.

Селянський рух восени 1905 р. охопив 13 повітів Європейської Росії. В Україні у жовтні-грудні 1905 р. відбулося понад 1800 селянських виступів у 64 повітах (з 94). Як і раніше, вони мали в основному антипоміщицьке спрямування. Всього за 1905 р. в Україні відбулося близько 4 тис. селянських виступів, якими було охоплено понад 6 тис. сіл з населенням понад 5 млн. чол.

На Лівобережжі і Півдні України відбулося найбільше гострих виступів селян, було розгромлено 540 поміщицьких маєтків. У ряді випадків селяни створювали селянські комітети, які керували виступами.

Навіть в армії вибухали повстання. Найзначнішими з них були виступи на броненосці “Потьомкін”, крейсері “Очаків”, повстання саперів у Києві та інші. Всі ці події яскраво свідчали про наближення збройного повстання. Воно почалося на початку грудня 1905 року.

В Україні основним центром збройної боротьби проти царизму став Донбас. Найбільшого розмаху донбаське повстання набуло 17-20 грудня 1905 р. у Горлівці. Бурхливо розвивались події в інших районах України. Протягом грудня збройні виступи робітників відбулись в Харкові, Олександрівську, Києві, Дебальцевому та Миколаєві.

12 грудня відбувся збройний виступ робітників Харкова, який очолили більшовики Б.В.Авілов, О.П.Васильєв, Ф.А.Сергєєв (Артем) та ін. Після його поразки багато учасників повстання виїхало з міста на вузлові станції - Люботин, Куп'янськ і Лозову, щоб спільно з місцевими робітниками продовжувати боротьбу. Опір карателям вчинили захистники Люботина. Козаки двічі - 15 і 16 грудня - намагалися захопити станцію, але безуспішно. Тільки 17 грудня, застосувавши проти повсталих артилерією, війська змогли оволодіти станцією Люботин.

Грудневе повстання в Україні, яке було складовою частиною збройної боротьби робітничого класу всієї Росії, зазнало поразки. Причинами поразки були розрізненість, неорганізованість, погана озброєність, обороний характер повстання, неодночасність виступів, слабкість керівництва, недостатня участь селянства та інші.

Початок ХХ ст. характеризується масовими хліборобськими страйками. Найбільшого розмаху досягнув страйк 1902 р. у Галичині (взяло участь до 200 тис. сільських робітників), який був організований всіма українськими партіями. Утворилися селянські страйкові комітети. Їм вдалося змусити землевласників платити за працю не 12-й сніп, а 7-9-й. На придушення страйків австрійська влада кинула війська і жандармів. Було заарештовано 4 тис. селян, з них понад 780 чол. були засуджені до ув'язнення.

У 1900-1903 рр. у Східній Галичині відбулося 70 робітничих страйків, які часто супроводжувалися мітингами, зборами і демонстраціями. Це були переважно економічні страйки, однак починають висуватися і політичні вимоги (першотравневі виступи, боротьба за введення загального виборчого права, рух за визнання робітничих організацій). Окремі страйки набувають політичного характеру і мають загальнодержавне значення. Серед них — страйк 5 тис. будівельників (1902 р.), 8 тис. нафтовиків Борислава (1904 р.). У 1903 р. страйкували мебльовики Ужгорода. Страйк набув політичного характеру. 1904 р. було позначено спільними діями галицьких та закарпатських робітників.

З великим захопленням зустріли західноукраїнські робітники, селяни, передові громадські діячі звістки про першу російську революцію 1905-1907 рр. У січні-лютому 1905 р. у Львові, Чернівцях, Тернополі, Дрогобичі, Станіславі, Коломиї та інших містах і селах прокотилася хвиля масових мітингів, демонстрацій, зборів, учасники яких гаряче вітали революцію в Росії і висловлювали свою солідарність з трудящими Російської імперії.

В період 1905-1907 рр. страйковий рух цього регіону під впливом російської революції досяг своєї кульмінації. У 1905 р. число підприємств, охоплених страйками, зросло проти 1900 р. майже в 4 рази, а кількість страйків - більше, як у 3 рази. Загалом протягом 1905-1907 рр. у Східній Галичині відбулося понад 220 страйків, у яких взяли участь понад 40 тис. робітників близько 1750 підприємств. Більш масовими й чисельними були страйки і виступи селян в Північній Буковині і Закарпатті.

У жовтні 1905 р. виступи в Австро-Угорщині, в тому числі і в Західній Україні та події в Російській імперії, примусили австрійський уряд 4 листопада 1905 р. заявити про свою згоду на введення загального виборчого права. Після поразки революції 1905-1907 рр. революційний рух пішов на спад. Але він не припинився і продовжувався, хоч і з меншим розмахом, до початку першої світової війни. Широку діяльність розгортало товариство "Просвіта". На 1914 р. в Галичині воно мало 77 регіональних філій, близько 3 тис. сільських

читалень і стільки ж бібліотек. При читальнях діяли театральні гуртки, хори, оркестри.

У 1906 р. в Австрії було впроваджене загальне виборче право, наслідком чого стало обрання до загальнодержавного парламенту (попри численні порушення виборчого закону) 21 українського депутата: 17 націонал-демократів, троє радикалів і одного соціал-демократа. З'явилося багато нових українських шкіл, кілька українських кафедр у Львівському університеті, чисельні кооперативи та молодіжні товариства. Дуже важливим фактором життя Галичини стала українізація міст. Одночасно нищівної поразки зазнав колись потужний рух русофілів. Так, у 1913 р. на виборах до галицького сейму, попри велику грошову підтримку з Петербурга, русофіли провели лише одного депутата, українофіли різних партій - 30.

Після поразки грудневого збройного повстання революційний рух почав спадати. Але боротьба трудящих ще продовжувалась. Масові виступи робітничого класу відбувалися у річницю "Кривавої неділі", у першотравневі дні, та дні святкування річниць революційних подій.

У післяреволюційний період робітничий клас України не припинив своєї боротьби. Не припиняло боротьби й селянство. У 1907-1910 рр. проти поміщиків відбулося понад 1400 виступів. Однак селянський рух, як і в інших регіонах Росії, носив стихійний характер. Розвивався він хвилеподібно і не збігався з революційними виступами робітників.

Революція 1905-1907 рр. для українських земель мала велике значення. Хід революції засвідчив, що соціальне й національне визволення пригноблених народів залежало передусім від успіхів спільних дій трудящих всієї Росії. Революційні події змусили царський уряд послабити національний гніт й пійти на поступки. Законом від 24 листопада 1905 р. дозволялося видавати літературу національними мовами, випускати журнали і газети, створювати культурно-освітні товариства й відкривати національні театри. Тривалий час передові українські діячі домагалися ліквідації чинності Емського акту 1876 р. і заборони

друкування літератури українською мовою. Першою українськомовною газетою вийшла 12 листопада 1905 р. в Лубнах газета “Хлібороб”, редактором-видавцем якої був М.Шемет, однак пізніше вона була заборонена адміністрацією. У Полтаві у грудні 1905 р. почав видаватися політичний, літературний і науковий журнал “Рідний край”. У Києві газета “Громадська думка” (потім “Рада”), організаторами якої були лідери УДРП С.Єфремов, Є.Чикаленко, газета “Боротьба”, сатиричний журнал “Шершень”. Виходили також газети у Харкові - “Слобожанщина”, в Одесі - “Вісті” і “Порада” та ін. Крім газет, в Україні друкувалися й журнали. У Києві виходив місячник “Нова громада”, редактором якого був Борис Гринченко, а з 1907 р. замість “Киевской старины” вирішено було видавати “Україну”. В цілому в 1906 р. видавалося українською мовою 18 газет і журналів, а протягом 1905-1907 рр. - 25, із них в Україні - 21.

Велике значення для розвитку української преси мало рішення перенести зі Львова до Києва “Літературно-науковий вісник”. Зробив це Михайло Грушевський, тодішній редактор журналу, з двох міркувань: по-перше, він вважав, що журнал повинен виходити в столиці України; подруге, таким чином реалізувалася ідея створення свого роду духовного містка між двома частинами України - російською та австрійською.

У 1906 р. у Санкт-Петербурзі була опублікована одна з перших узагальнюючих праць з історії України - книга О.Єфименко “История украинского народа”. У 1907 р. там же здійснено перше повне видання “Кобзаря” Т.Шевченка, а у 1908 р. вийшла книга М.Аркаса “История України-Русі”

У роки революції на Наддніпрянщині, за прикладом Галичини, виникли українські культурно-освітні товариства - “Просвіти”. Вони діяли в Києві, Кам’янці-Подільському, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Житомирі та інших містах. Українські “Просвіти” були засновані і працювали і в ряді інших місцевостей Росії, де жили українці - в Катеринодарі, Мінську, Баку та інших

містах.

“Просвіти” організовували бібліотеки й читальні, видавали українською мовою книжки, влаштовували для населення лекції, музично- драматичні вечори та ін. У “Просвітах” активну участь брали видатні діячі української культури:

Леся Українка, Микола Лисенко, Михайло Коцюбинський, Панас Мирний, Дмитро Яворницький. Одночасно з “Просвітами” в Україні почали виникати кооперативи, які організовували взаємодопомогу селян і проводили культурно-освітню роботу.

Сподівання на вільний національний розвиток і національне самовизначення посилились. Певні надії покладалися, зокрема, на представницький орган, а потім і на законодавчий парламент.

У I Думі, яка працювала 72 дні (від 27 квітня до 8 липня 1906 р.), представники пригноблених в Росії народів для об’єднання сил і відстоювання своїх прав створили “Спілку автономістів-федералістів” (близько 120 депутатів), яка вважала необхідним здійснити принцип автономізму, як можна більшу децентралізацію державного управління, забезпечити всім громадянам право на культурне й національне самовизначення. До Спілки ввійшли українська, литовська, татарська, естонська та інші парламентські групи.

Водночас члени Думи від України створили свою окрему фракцію - Українську парламентську громаду (понад 40 депутатів). Її головою обрали адвоката й громадського діяча з Чернігова І.Шрага. Серед членів громади були такі українські діячі, як В.Шемет і П.Чижевський з Полтавщини, барон Ф.Штейнгель і М.Біляшівський від Києва, професор М.Ковалевський, чернігівський земський діяч О.Свечин та ін. Громада почала видавати в Петербурзі російською мовою свій друкований орган - журнал “Украинский вестник”, редактором якого став М.Славинський, секретарем - Д.Дорошенко. Для допомоги громаді зі Львова до Петербурга переїхав М.Грушевський.

Вирішення українського питання думці від України не відокремлювали від вирішення загального питання про перебудову держави на принципах

рівнаправ'я народів, національно-територіальної автономії. Українські депутати мали намір виступити з написаною Грушевським декларацією про реформування Російської імперії. В ній вимагалось: введення федеративного устрою як основи для організації майбутніх національних стосунків; використання в даний момент принципу національно-територіальної автономії як фундаменту нового державного устрою; територія, де проживає більшість українського населення, виходила з існуючих адміністративних одиниць, створювала органи самоврядування під керівництвом народного представництва - українського сейму, що обирається загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням; прийняття закону про права мов і діалектів у державних закладах, використання в народних школах народних мов (в тому числі й української) та інш. Декларацію готувався проголосити з думської трибуни голова Громади І.Шраг, але 8 липня 1906 р. І Думу розпустили.

ІІ Дума, яка працювала 103 дні (від 20 лютого до 3 червня 1907 р.), за складом виявилась лівішою за першу. 47 депутатів з України знову створили "Українську думську громаду". Дума відзначалась більшим радикалізмом, ніж попередня. Багато її членів поділяли погляди трудовиків і належали до думської трудової групи. До Громади входили священник А.Гриневич, М.Рубіс, селяни Є.Сайко, В.Хвіст, С.Нечитайло та інш. Громада видавала свій часопис "Рідна справа (Вісті з Думи)".

В основу своєї діяльності Українська думська громада поклала програму УРДП, але перебувала на позиціях її лівого крила. Членів громади об'єднували спільні вимоги автономії України, широкого місцевого самоврядування, запровадження української мови у школі, адміністративних установах, суді, в церкві.

В аграрному питанні повної єдності серед депутатів не було. Селяни категорично вимагали конфіскації поміщицьких земель і націоналізації всієї землі. У робітничому питанні громада відстоювала 8-годинний робочий день, свободу страйків, робітничих спілок, страхування робітників і обмеження часу

праці жінок-робітниць та дітей.

Отже, в період революції 1905-1907 рр. в Україні одночасно з революційною боротьбою проти самодержавства за демократизацію всієї країни розгортався й національно-визвольний рух, спрямований проти національного гноблення, за вільний, рівноправний розвиток українського народу серед інших народів Росії. Національно-визвольний рух в Україні охопив всі верстви населення. Хоча боротьба трудящих і виступи інтелігенції, службовців, молоді проти великодержавної політики російського царизму біли різними за формами та методами, але всіх їх об'єднувало прагнення політичних свобод і автономії України у складі демократичної Росії.

4. Перша світова війна і поглиблення революційної кризи в Україні.

Влітку 1914 року обстановка в Європі загострилась. Протиріччя між ворогуючими угрупованнями Антантою (Франція, Великобританія, Росія) та Троїстим Союзом (Австро-Угорщина, Німеччина, Італія) досягли апогею. В умовах того часу будь-який конфлікт, навіть невеликий, міг легко призвести до війни, якої так бажала Німеччина та її союзники і до якої готувалися досить серйозно. Ще у 1905 р. німецьким генеральним штабом був розроблений план війни проти Франції і Росії що дістав назву "План Шліфена". Німеччина та Австро-Угорщина значно збільшили військові витрати (напередодні війни вони сягали 2 млрд. марок - майже половину всього бюджету), мали восьмимільйонну добре відмобілізовану армію. Все підкорювалося прагненню переділити світ.

Особливо тривожною була ситуація на Балканському півострові, де постійні військові конфлікти так і не призвели до вирішення територіальних проблем. 28 червня 1914 року членами націоналістичної організації у Сараєві було вбито ерцгерцога Франца-Фердинанда, який знаходився тут у зв'язку з проведенням військових маневрів. Після пред'явлення Сербії ультиматиму, Австро-Угорщина провела швидку мобілізацію і 28 липня під тиском німецької

опозиції оголосила їй війну. Росія, зайнявши сербську сторону, розпочала загальну мобілізацію у прикордонних з Австро-Угорщиною округах. Виходячи з цієї ситуації,

1 серпня Німеччина розпочала військові дії проти Росії. Через кілька днів у війну вступили Англія, Франція, Бельгія і інші держави. Війна перетворилась у світову.

Кожна держава, яка воювала на Східному фронті, переслідувала загарбницькі цілі. Важливе місце у своїх стратегічних планах вони приділяли українським землям. Німеччина хотіла відвоювати у Росії Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям, Австро-Угорщина, не відмовляючись від свого панування у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті, претендувала на Волинь та Поділля, Росія також виношувала плани щодо західноукраїнських земель, але загарбницьку суть їх маскувала гаслом “визволення під'яремної Русі”.

Правлячі політичні партії усіх країн, що були втягнуті у війну, повністю підтримали політику своїх урядів і закликали населення виявляти “патріотичні” почуття, захищаючи “свободу і незалежність вітчизни”. Патріотичними почуттями були охоплені і мешканці обох частин України. Політичні партії виявляли своє ставлення до війни в залежності від того, на якій території України вони діяли. Тому певна частина політичних партій підтримували царську Росію, інша частина - австрійсько-німецький блок. Вони виступили з підтримкою політики уряду у війні, закликали до цього народ.

У перші дні війни емігранти з Наддніпрянщини, що перебували у Львові створили “ Союз визволення України”. Засновниками цієї організації були відомі соціалісти - Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук, М.Залізник, М.Липневський і О.Скоропис-Йолтуховський . Цей Союз проіснував від серпня 1914 до кінця червня 1918 р. За цей період він проводив широку видавничу та інформаційну діяльність і культурно-національну роботу серед українців - полонених російської армії в Австрії і Німеччині.

Згідно з платформою Союзу, самостійна Україна мала бути

конституційною монархією з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою. Себе Союз розглядав як представника інтересів Великої України перед Центральними державами та їхніми союзниками і як зародок майбутнього українського уряду. Союз налагодив тісні зносини з блоком ворожих Росії держав і отримував від них матеріальну допомогу.

В Австро-Угорщині українські політичні діячі 3 серпня 1914 року створили у Львові Загальну Українську Раду на чолі з авторитетним парламентським діячем К.Левицьким. Ця організація, блокуючись з “Союзом визволення України” (СВУ), переслідувала мету відторгнення України від Росії і домогалася її самостійності.

З дозволу уряду в Східній Галичині був створений воєнізований загін, який пізніше отримав назву “Українські січові стрільці”. Основою для його формування послужили громадські організації “Січ”, “Сокол”, “Пласт”. Хоч лідери січових стрільців і вбачали свою мету в боротьбі за національні інтереси українського народу, Австро-Угорщина використовувала стрільців у війні з Росією. 3,5 мільйони українців в російській армії і 250 тисяч - в австрійській, змушені були, відстоюючи інтереси імперій, вбивати один одного. Українська земля знову перетворилася на арену жорстоких боїв.

Для російської армії події на фронті спочатку розвивалися успішно. Вигравши у вересні 1914 року Галицьку битву, війська генералів Брусилова та Рузького зайняли Східну Галичину та Буковину.

У перші дні війни царська адміністрація закрила у Києві газету “Рада”, місячники “Літературно-науковий вісник” і “Українську хату” та популярний тижневик “Село”. Напочатку війни російське військо успішно діяло проти австрійської армії. Невдовзі царські війська захопили всю Західну Україну аж до Карпат. Із приходом російського війська відразу було заборонено видавати українську пресу, всі українські школи і товариства були закриті, почалися

переслідування політичних діячів. У Львові був заарештований голова Української греко-католицької церкви митрополіт Андрій Шептицький, який був вивезений до Росії, де перебував аж до революції 1917 р.

Вступ російської армії спричинив спустошення краю. Зокрема, було зруйновано і пограбовано ряд українських установ, серед них Наукове товариство ім. Шевченка у Львові і музей Народного Дому, з якого вивезли найцінніші речі. Було вивезено з Галичини близько 700 заложників. Про переслідування українського громадського релігійного життя промовисто свідчить офіційний звіт жандармського полковника Мезенцева згідно з яким упродовж кількох місяців у Галичині було проведено 1200 арештів і понад 1000 обшуків, 578 осіб (серед них 34 греко-католицькі священники) було вислано у глиб Росії.

Однак успішний наступ австро-німецьких військ у квітні 1915 р. примусив російську армію спішно відступити. До червня під контролем російських військ залишилося неповних вісім повітів Східної Галичини. Українці зазнали лиха і від австро-угорських властей. Десятки тисяч інтелігентів (переважно з табору москвофілів) і селян, боячись помсти з боку нової влади, почали мандрувати у глиб Росії. Австрійські власті заарештували тисячі невинних людей, яких було вивезено до спеціальних таборів у глибині Австрії, де їх роками тримали без слідства і суду у жахливих умовах.

На початку травня 1915 р. Головна Українська Рада у Відні реорганізувалась у Загальну Українську Раду. Головою ЗУР був обраний Кость Левицький. Перемоги австро-угорських і німецьких військ навесні та влітку 1915 р. відкрили нові перспективи української політичної діяльності в Австро-Угорщині. У таких умовах Загальна Українська Рада здобула авторитет в австрійського уряду, з яким вела часті переговори у справах шкільництва, поділу Галичини та створення українського університету у Львові.

Розгром російської армії значно вплинув на внутрішню ситуацію в Росії.

Дійшло до того, що російська поміркована преса почала писати про ганебну політику уряду в Галичині, а П.Мілюков (лідер російських кадетів) з думської трибуни назвав цю політику “європейським скандалом”.

На початку лютого 1916 р. група українських діячів Полтави надіслала депутатам Державної Думи Чхеїдзе і Мілюкову петицію, в якій зазначалося: український народ у Росії має бути рівний у правах з російським, а українська мова повинна бути допущена хоча б до народної школи; далі йшли вимоги свободи української преси і друку взагалі, свободи для українських культурно-просвітних товариств, державних гарантій свободи культурно-національного розвитку українського народу. Вони також одержали петицію від робітників Полтави, Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва і Чернігова. В ній ставилися такі вимоги: автономія України на тих же засадах, які обіцяні Польщі; повна свобода українського слова і друку; відкриття “Просвіт”, повернення із заслання всіх українців, засуджених за політичні справи.

Три роки війни далися взнаки. На початок 1917 року сили воюючих країн були вичерпані, армії виснажені. Особливо це стосувалося Росії. Бездарна політика царського уряду, воєнні невдачі привели до загибелі, поранень та полону понад восьми мільйонів людей - більше, ніж в будь-якій іншій країні. Загострилися протиріччя в усіх сферах суспільства, наближалася загальнонаціональна катастрофа. Економіка держави працювала на межі можливостей і не задовольняла потреби суспільства.

Війна суттєво підірвала продуктивні сили. Протягом 1914-1916 рр. в Україні закрилися більше 1400 підприємств, було задато 26 доменних печей. У сільському господарстві виявлявся гострий брак робочої сили, тяглової сили, реманенту. Посівні площі в Україні зменшились в 1916 р. на 1,9 млн. десятин, а збір зерна впав на 200 млн. пудів порівняно з 1913 р.

З року в рік піднімалася хвиля непокори, заворушень як стихійних, так і організованих різними антиурядовими партіями і організаціями - від ліворадикальних (анархісти, більшовики) до ліберальних (кадети). Робітники

України дедалі активніше включалися в страйкову боротьбу, поступово надаючи їй і політичного характеру. В 1915 р. в Україні відбулося 113 страйків, в яких взяло участь близько 50 тис. робітників. В 1916 році кількість страйків зросла до 218, а страйкарів - до 193 тис. Наростали й селянські виступи, частішали розгроми і підпали поміщицьких маєтків та економік. Всього за час війни в Україні стався 161 селянський виступ. Посилювалися антивоєнні, антиурядові настрої і в солдатському середовищі, в тому числі і серед військовослужбовців Південно-Західного та Румунського фронтів і залог, дислокованих в Україні.

Патріотичний запал згас, на зміну йому прийшло гірке розчарування. Зростає невдоволення, назріла глибока політична криза. Національно-визвольна боротьба, суспільний рух в Україні могутнім потоком вливалися в єдине русло загальноросійської боротьби проти самодержавства. Набираючи дедалі більших масштабів і гостроти в умовах тотальної кризи існуючого ладу, боротьба ця віщувала невідворотні грандіозні потрясіння уже в недалекому майбутньому.

Література для подальшого вивчення теми:

- Грушевський М.* Ілюстрована історія України. - Київ, 1990. - С.516-518.
История Украинской ССР Хронологический справочник. - Киев, 1990.
І.К.Рибалка. Історія України. - Харків, Основа, ч.2 - 1997. С. 300-380.
Історія України: Курс лекцій. Т. 2. - Київ, 1992. - С. 5-56.
Крип'якевич І. Історія України. - Львів, 1991.
Маршрутами історії. - Київ, 1990. - С. 2-30.
Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923 рр. - Київ, 1991. - С. 123.
Субтельний О. Україна. Історія. - Київ, 1991. - С. 260-270.
Сусоров В.Д. О программе и тактике партии эсеров в 1907-1914 гг. // Наукові праці з питань політичної історії. Вип.169. - К., КДУ, 1991. - С. 40-47.
Козицький М.Ю., Доморослий В.І. Українська парламетська громада в I і II Державних думах // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 172, - К. - КДУ, 1992. - С. 12-23.
Білоус А.О. Українські кадети й національне питання // Наукові праці. С. 3235.
Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства - Київ, "Генеза", 1994. - С. 233-296.
Історія України. - К., "Альтернатива", 1997. - С. 137-177.
Бевз Т. Українські есери // газета "Історія України". - К., 1998. - № 15. - С. 4-7.
КухтаБ. З історії української політичної думки. - К.: Генеза", 1994. - С. 186230.
Т.Гунчак. Україна - перша половина ХХ ст. - К., 1993. С 30-52.

Лебеденко О.М. Анархісти на Україні в 1903-1908 рр. // УІЖ. - К., 1991, № 11, с. 36-42.

Саморцев І.Г. Черносотенці на Україні (1905-1917 рр.) // УІЖ. - К., 1992, № 11, с. 90-97.

Кульчицький С.В. Україна у першій світовій війни. // Історія України. - К., 1999, № 31-32.

Лекція 9. БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ (1917-1918 РР.)

Перша світова війна закономірно підвела імператорську Росію до небаченої в її історії кризи. Фіналом 300-літнього правління династії Романових було зречення царя Миколи II від престолу. Опозиційна до царського уряду Державна дума сформувала Тимчасовий комітет. 2 березня він прийняв акт про зречення Миколи II і сформував Тимчасовий уряд країни на чолі з князем Г.Є.Львовом

Це була перемога демократичної революції, активну участь в якій взяли українці, що становили значну частину особового складу Петроградського гарнізону. В день зречення царя від престолу український революційний комітет опублікував відозву до всіх українців Петрограда. В ній він закликав їх активно включитись в рух і спрямувати свою енергію на завоювання власних національно - політичних прав, захист українських інтересів.

В той час, коли в Петрограді вирували політичні пристрасті, на всій території України, в тому числі і у Києві, спостерігався спокій, і це не зважаючи на те, що в Україні діяло більше півтора десятка політичних партій. Лютневі події у північній столиці відразу ж були підтримані національною інтелігенцією України.

Як розвився національно-демократичний рух в Україні, чого він досяг - на ці та інші питання має відповісти запропонована лекція, яка передбачає наступний план:

1. Піднесення національно-демократичного руху.
2. Проголошення незалежності. Утворення УНР. Поява української держави П.Скоропадського.

1. **Піднесення національно-демократичного руху.** Однією з особливостей Лютневої революції із самого її початку і до 2 березня 1917 року

було те, що в національних окраїнах, в тому числі і в Україні, як вже згадувалось, спостерігалась політична летаргія. Коли на другий день надійшло підтвердження про крах самодержавства, то значна частина української інтелігенції сприйняла це як можливість втілити в життя соціально-політичні та національні прагнення.

Події у Петрограді не тільки активізували діяльність представників політичних партій, міської та сільської ліберальної інтелігенції в Україні. У Києві почали формуватися нові демократичні організації. Найавторитетнішою серед них була Рада об'єднаних громадських організацій. До її складу увійшли представники Товариства українських поступовців, духовенства, соціал-демократів, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських організацій, громад і гуртків. Виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій очолив відомий лікар, громадський діяч М.Страдомський. Ця рада стала представницьким органом влади. Вона була підтримана широкою громадськістю, але не могла керувати суспільством. Відзначимо, що такий склад ради відображав можливий розвиток подій в демократичному руслі, шлях до громадянської злагоди і не був контрреволюційним щодо демократичної революції.

Подібні до київської, ради почали діяти у більшості великих міст України. 5 березня на її території практично перестали існувати органи царської адміністрації. Влада перейшла до губернських і повітових комісарів, яких призначив Тимчасовий уряд у Петрограді.

Демократизація українського суспільства позначилась не тільки наявністю у Києві Ради об'єднаних громадських організацій. Як і у Петрограді, у Києві, в Україні в цілому, виникають Ради робітничих депутатів. На відміну від Рад у російській столиці, в Україні вони не стали впливовою силою.

Революційні події в Росії сприяли легалізації політичних партій. Політичну палітру України представляли партії, що відображали інтереси різних соціальних верств населення. Значна частина українських партій

обмежували їх національно-етнічними рамками. Перевага при цьому віддавалась національній єдності. Національні особливості цих партій були значними і в певній мірі впливали на перебіг подій в суспільно-політичному житті краю.

Центральним питанням у програмах політичних партій стало: якою має стати Україна після ліквідації самодержавства. Відзначимо, що на підтримку державності України орієнтувалися Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціал-революціонерів (УПСР), Українська партія соціал-федералістів (УПСФ), Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС) та Українська радикально-демократична партія (УРДП). Усі українські партії в подальшому стали серйозною противагою російським партіям - меншовиків, есерів, народних соціалістів, кадетів, які теж розгорнули активну діяльність в Україні.

Разом з тим, на представництво єврейського населення претендували “Бунд” і “Поалейціон”. Ці партії, як і Народна демократична єврейська об’єднана партія, і Партія сіоністів, вважали себе соціал-демократичними партіями. Інтереси поляків, які проживали в Україні, захищали організації Польської соціалістичної партії (ППС), ППС - лівиці і “Польського централу”.

На відміну від більшовиків, які відстоювали класові інтереси пролетаріату і виступали за усунення тимчасового буржуазного уряду, російські “конституційні демократи”, “українські народні демократи”, єврейські “народні демократи” та сіоністи, “Польський централ” безпосередньо захищали інтереси своєї національної буржуазії. Якщо говорити про соціалістичні партії, то вони дотримувались думки, що оскільки Україна, як і Росія, не дозріла до соціалізму, то варто йти на союз з буржуазією. Це єдиний шлях до громадянської злагоди.

Дії цих партій безумовно сприяли відродженню національно - визвольного руху. Вже 3 березня відбулись збори представників київських кооперативних організацій та українських партій. На них і була висунута

ідея створення Центральної Ради, яка стала б центром єднання політичних сил. Принципом дій визначено соціал-демократичне спрямування.

7 березня відбулись вибори керівництва Центральної Ради. Її головою було обрано видатного українського історика М.Грушевського. Провідне місце в Раді належало Українській соціал-демократичній робітничій партії, лідерами якої були В.Винниченко, С.Петлюра, Н.Порш, В.Антонович. Це були визнані на той час політичні діячі. Ця партія викликала до себе симпатії значної частини інтелігенції, дрібної буржуазії, робітників та селян.

Другою за значенням партією у Центральній Раді була Українська партія соціалістів-революціонерів. Її лідерами були М.Залізняк та В.Голубович. З самого початку своєї діяльності головним питанням, на розв'язання якого спрямовувалась діяльність Центральної Ради, стало національне питання. Це активно підтримували патріотично настроєна інтелігенція, земські діячі, українська буржуазія, заможне селянство, нижчий командний склад офіцерів та інші представники різних прошарків українського суспільства. Їх прагнення до здобуття політичної і економічної незалежності та демократичних перетворень надавало впевненості Центральній Раді в її боротьбі за незалежність і державність України.

За характером своєї діяльності і складом Центральна Рада була близькою до Тимчасового уряду у Петрограді. Першою її програмною заявою стало звернення “До українського народу”, в якому Рада закликала підтримати курс Тимчасового уряду. Разом з тим вона закликала домагатися від нього всіх інших прав, які належать людині.

Важливими діями у прагненні досягти автономії для України стало проведення 19 березня маніфестації у Києві, а за цим - з'їздів українських партій. Саме на них делегати продемонстрували бажання боротись за національно-територіальну автономію України, схильність до ідей соціалізму. З'їзди були підготовчим етапом до проведення Всеукраїнського національного конгресу, який відбувся у Києві в квітні. На ньому були присутні 900 делегатів

різних українських політичних, громадських, культурно-освітніх і професійних організацій Наддніпрянщини, представники Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви та Петрограду. На конгресі вирішувались два питання: про національно-територіальну автономію України і вибори нового складу Центральної Ради. Всі питання обговорювались на основі широкого демократизму.

На конгресі одностайно була проголошена основна програмна ціль: домогтись широкої національно-територіальної автономії, яка повинна була забезпечити потреби українського народу і всіх інших народностей, що проживають на її території. Після цього було оновлено склад Центральної Ради. Було обрано 118 чел. Згодом до неї були запрошені представники усіх інших політичних сил України. На місцях ЦР утворила губернські, повітові та міські свої органи. Повний склад Української Центральної Ради (УЦР) збирався лише на загальні збори. У липні було обрано постійно діючий орган - Малу Раду у складі 30 чол. Вона, в основному, і формувала політику, виступала з законодавчими ініціативами.

Національний конгрес надав українському руху організаційних форм. Його вимоги до Тимчасового уряду про національно-територіальну автономію стали в центрі роботи 1-го Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся 5-8 травня 1918 р. На ньому були присутні 700 делегатів від військових і тилу. Резолюції з'їзду були гострими й однозначними: "Вимагати від Тимчасового уряду та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України". Цю вимогу посилював цілий пакет резолюцій із закликами до УЦР чинити активний тиск на Тимчасовий уряд.

28 травня відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд. На ньому були присутні 2500 делегатів. З'їзд, поряд з питанням про ставлення до миру, зобов'язав УЦР більш рішуче відстоювати перед Петроградом позицію щодо національно-територіальної автономії. Щоб впровадити це в життя делегати

з'їзду зобов'язали її також негайно підготувати універсал. До цих вимог свій голос додали і делегати з'їзду робітників.

10 червня на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді був схвалений зміст 1-го Універсалу. Цим законодавчим актом УЦР зроблено внесок в дестабілізацію політичної ситуації в Росії. Така ситуація склалась внаслідок небажання Тимчасового уряду принципово розв'язати проблему державного устрою в Росії після повалення царизму і намагання вирішувати це питання тільки на Всеросійських установчих зборах.

М.С.Грушевський вважав неприпустимим ставити питання про автономію України в залежність від того, якою виявиться більшість на Установчих зборах - централістською, з бажанням зберегти Росію "єдиною і неділимою", до чого прагнув російський політичний і державний істеблішмент, чи автономно - федералістською.

Майбутнє Росії після Лютневої революції М.С.Грушевський бачив як союз держав, об'єднаних федеративним зв'язком. Україна повинна була утвердитись як автономне утворення на землях, де українці склали більшість.

Тимчасовий уряд продовжував відстоювати позицію збереження "єдиної і неділимої" Росії і негативно поставився до вимог УЦР. Він заслухав звіт трьох міністрів Тимчасового уряду - О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі, які під час перебування в Україні не заперечували проти принципових положень 1-го Універсалу і запропонували окремі компромісні положення, що знайшли відображення у 2-му Універсалі. Однак Тимчасовий уряд відійшов від домовленостей, які були досягнуті на переговорах у Києві. 4 серпня він видав "Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові". УЦР згадувалась в цій інструкції лише побіжно. Як впливало із її назви Генеральний Секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, тобто ординарний адміністративний апарат, який майже не відрізнявся від губернського комісаріату.

Правочинність Генерального Секретаріату поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську. Значно звужувалась компетенція секретаріату.

Тимчасовий уряд залишав за собою право в окремих випадках звертатися до органів влади України, обминаючи Генеральний Секретаріат.

З цього часу між політичними партіями, які входили до Центральної Ради, розпочинаються безплідні дискусії. За ними не було конкретних результатів у напрямках соціально-економічної діяльності членів УЦР і Генерального Секретаріату, нехтування вирішенням завдань по забезпеченню міст продуктами харчування, організації роботи залізничного транспорту й таке інше. Захоплення молодих політиків у віці 25-30 років власною революційною риторикою, рідкі виїзди в село, погіршення кримінального становища, невиконання обіцянок соціалізації землі значно похитнуло віру у людей, які на початку діяльності Центральної Ради підтримували її курс.

2. Проголошення незалежності. Утворення УНР. Поява української держави П.Скоропадського. Загострення відносин між Тимчасовим урядом і УЦР сталося після прийняття останньою 10 жовтня 1917 р. рішення про скликання Українських установчих зборів. Вони мали визначити статус України. Уряд Росії пригрозив розпуском Ради і розпочав прокурорське розслідування її діяльності. До Петрограду виїхав давати пояснення Голова Генерального Секретаріату В.Винниченко. Жовтневе повстання у столиці Росії призупинило цей процес розслідування. Влада перейшла до більшовиків. II Всеросійський з'їзд Рад, що розпочав свою роботу в період збройного повстання, проголосив Радянську владу на всій території колишньої Російської імперії. На з'їзді було прийнято “Декрет про мир”, “Декрет про землю”. Вони були підтримані широкими народними масами - селянами, солдатами, робітниками.

12 листопада 1917 р. від імені Російської Радянської Республіки Голова

нового більшовицького уряду - Ради Народних Комісарів В.І.Ленін і Народний Комісар у справах національностей Й.Сталін підписали Декларацію прав народів Росії. В ній проголошувалось, що виконуючи волю 1-го і 2-го Всеросійських з'їздів робітничих та солдатських депутатів (відповідно червень і жовтень 1917 року), Рада Народних Комісарів (РНК) підтверджує право народів Росії на вільне самоврядування. В основу вирішення національного питання РНК поклала право народів Росії на вільне самовизначення аж до виділення та утворення самостійних держав.

Після того, як у Петрограді було проголошено Радянську владу, постало питання, хто ж візьме управління в Україні. На відміну від ситуації, що склалась у столиці Росії, у Києві складалося тривладдя. Крім прихильників Тимчасового уряду, які спирались на військових, і Ради робітничих і солдатських депутатів, тут діяла ще і УЦР.

22 жовтня під керівництвом більшовиків робітники заводу "Арсенал" та деяких інших підприємств виступили проти сил Київського військового округу, які підтримували скинутий у Петрограді Тимчасовий уряд. У вирішальний момент УЦР, хоч і займала нейтральну позицію, допомогла своїми підкріпленнями робітникам (8 тис. бійців) і повстанці отримали перемогу.

1 листопада УЦР оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх дев'яти українських губерніях, а 7 листопада видала Третій Універсал, яким проголосила утворення Української держави - Української Народної Республіки (УНР), що буде знаходитись у федеративному союзі з Росією (у союзі держав). Її визнали усі політичні партії (українські і неукраїнські), які діяли в Україні, в тому числі і більшовики, а також більшість рад робітничих і селянських депутатів.

Універсал декларував програму проведення в Україні соціально - економічних і політичних реформ, соціалізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над

виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканість особи і житла.

Але до дій УЦР негативно поставилась РНК, незважаючи на те, що третій Універсал не суперечив рішенням II Всеросійського з'їзду Рад про право націй на самовизначення.

З цього часу розпочинають розвиватись суперечності між урядами Радянської Росії і УНР. Вони досить швидко переросли у воєнний конфлікт. Цьому конфлікту важко сьогодні знайти вичерпно-аргументовану юридичну оцінку.

Досягнувши своїх цілей у Петрограді, більшовики не змогли поширити свій вплив за межі Центральної Росії. Багато політичних сил Росії виступали за створення однорідного демократичного уряду країни. Цьому мали допомогти Всеросійські Установчі Збори, вибори до яких відбулися в листопаді-грудні 1917 р. Вони показали, що більшовиків підтримує близько 22% виборців, партію есерів - 60%. В Україні за більшовиків проголосувало 10% виборців, а за українські партії - понад 75%.

Ленін розумів, що для збереження влади потрібна армія, а не рішення Установчих Зборів, яке буде не на користь більшовиків і тому 5 січня 1918 р. вони були розігнані.

Визнавши незалежність Польщі, Фінляндії, більшовицька партія не могла змиритись з втратою України. Проти уряду УНР розгорнулася пропагандистська кампанія з боку більшовицької влади. Центральну Раду таврували як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну організацію.

27 листопада у Могилеві було створено революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради. У відповідь на це Генеральний секретаріат УНР відізвав окремі українізовані частини, що перебували за межами України, обеззброїв і вислав з Києва війська, які підтримували більшовицький уряд. У відповідь на ці дії РНК 4 грудня

оголосила Центральній Раді ультиматум, в якому вона проголосила останню поза законом і розпочала проти неї, по суті, війну.

Того ж дня, тобто 4 грудня, у Києві відкрився Всеукраїнський з'їзд представників робітничих, солдатських і селянських Рад, на який прибуло 2000 делегатів. На ньому постало питання і про ультиматум РНК. Для делегатів-більшовиків він був несподіванкою. З'їзд засудив спробу розв'язання війни між Росією і Україною, висловлював довіру Центральній Раді і продовження її повноважень до Всеукраїнських Установчих зборів.

Наступного дня 127 делегатів-більшовиків та їх прихильників залишили Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві і переїхали до Харкова. Тут 11-12 грудня 200 делегатів, які представляли 89 Рад та військово-революційних комітетів (з більш ніж 300 існуючих тоді в Україні), оголосили себе I Всеукраїнським з'їздом Рад. Останній проголосив встановлення Радянської влади в Україні та обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад України. Згодом було створено радянський уряд України - Народний секретаріат. 17 грудня ЦВК опублікував маніфест про повалення Центральної Ради й Генерального секретаріату і створив крайовий комітет по боротьбі з контрреволюцією. 25 грудня командує військами Антонов-Овсієнко видав наказ про наступ радянських військ проти УНР.

Центральна Рада, не виконавши обіцянок, які у свій час були схвально сприйняті більшістю населення, втратила вплив на нього. Їй не було на кого спиратись у суперництві з більшовицьким урядом. Цей уряд на чолі з В.І.Леніним майстерно вибирав тактичні дії, які підтримувались населенням. Гасла більшовиків щодо землі збігалися з вимогами селянських мас. Українізована 300-тисячна армія Центральної Ради, яка була сформована влітку 1917 р., розійшлась по домівках ділити поміщицьку землю. Частина перейшла на бік більшовиків. Послідовно, місто за містом, губернія за губернією стали переходити під владу радянського уряду.

27-29 грудня перемогою закінчилось збройне повстання проти

Центральної Ради у Катеринославі (нині Дніпропетровськ). Повстанні Олександрівська (нині Запоріжжя) одержали допомогу червоних загонів Петрограда і Москви і на початку січня взяли місто. Радянська влада була встановлена на всій території Запорізької області. У цей же час встановлено радянську владу рад у Полтаві, Житомирі, Одесі.

11 січня 1918 р. Мала Рада ухвалила 4-й Універсал, який проголошував самостійність УНР. В ньому підкреслювалось “Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського народу”. В універсалі відзначалось, що все це є відповіддю на режим, встановлений більшовиками, розруху, затримку мирних переговорів з Німеччиною. Разом з тим в Універсалі вказувалось, що УНР буде прагнути мати дружні відносини з Росією на принципах невтручання у справи одна одної. Універсалом передбачалось розпочати переговори з Австро-Угорщиною і Німеччиною, а також вести боротьбу з більшовиками.

Під натиском більшовицьких загонів Центральна Рада залишила Київ. Члени Малої Ради й Ради Народних Міністрів (назва уряду УНР після проголошення 4-го Універсалу) перебрались до Волині (спочатку до Житомира, а потім до Сарн).

16 січня 1918 р. радянські війська вступили у Київ. Але напередодні розгорнулись драматичні події на залізничній станції Крути між Бахмачем і Ніжином. Сюди, щоб спинити наступ більшовицьких військ, було кинуте 300 юнаків - студентів і гімназистів. Вони були озброєні на швидку руку без жодної військової підготовки. Вранці одного дня, як писала “Нова Рада” 16 березня 1918 р., “школярів вивели на навчальну стрільбу. У кожного з них було всього по три обійми патронів. Але несподівано виявилось, що вороже військо близько і що юнакам годі вчитися військовій науці. Їм треба вже воювати, бо несподівано підійшов ворог і почав обстрілювати їх кулеметним і гарматним вогнем. Через короткий час виявилось, що з боку Чернігова підійшло кілька ешелонів і також почали обстрілювати з тилу. Командири і штаб залишили своє

військо. Молоді вояки були оточені бійцями Червоної армії і майже всі перебиті”. Шлях на Київ радянським військам був відкритий. В. І. Ленін з Петрограду направив телеграму про те, що Генеральний Секретаріат на чолі з В.Винниченком втік, Центральний Виконавчий Комітет Рад України з його Народним Секретаріатом у Харкові проголошені вищою владою в Україні. Прийняті федеративний зв'язок з Росією і повна єдність у справах внутрішньої та зовнішньої політики з Радою Народних Комісарів Росії.

Після відступу на Волинь УЦР вирішила більш активно взяти участь в переговорах у Брест-Литовську з країнами Четвертного Союзу, які велись більшовиками з листопада 1917 р. Вона, як і після проголошення 3-го Універсалу, виборювала право на міжнародні відносини. Керівники УЦР в своїх документах неодноразово вказували, що влада Ради Народних Комісарів не поширюється на Українську Республіку. Її делегація відстоювала цю позицію на кожному етапі переговорів, що періодично відновлювались. Останній драматичний етап мирних переговорів завершився підписанням 30 січня 1918 р. Брестського мирного договору. Він став спробою зупинити розповсюдження більшовицького впливу в Україні шляхом введення на її територію німецьких і австро-угорських військ. За це УНР зобов'язалась відмовитись від територіальної цілісності, тобто, не вимагати приєднання до України Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпатської України.

Визнаючи незалежність і самостійність України, “гаранти” цієї політичної акції в особі Німеччини та Австро-Угорщини зажадали від неї кабальної плати: за допомогою України забезпечити економічну стабільність і поліпшити матеріальне становище в своїх країнах.

Згідно з мирним договором і додатковою угодою до 30 червня 1918 р. Україна зобов'язувалась поставити австрійцям та німцям 60 млн. пудів хліба (борошна). Кожному солдатіві окупаційних військ дозволялось відправляти щоденно на батьківщину посылку вагою у 12 фунтів. Керівництво УНР взяло також зобов'язання поставляти в країни гаранті - залізну руду, ліс та інші

сировинні ресурси. Взамін німці забов'язувались поставляти в Україну, “по можливості”, по досить високим цінам продукцію своєї промисловості. УНР було заборонено вести товарообмін з сусідніми країнами, навіть з окупованою німцями Білорусією. Це вело не тільки до захоплення українського ринку й підриву української економіки, оволодіння її промисловістю, а і штучного створення заборгованості України.

На початку лютого німецькі війська при підтримці австро-угорської армії вступили на територію України і до кінця квітня взяли її під свій контроль. Вони майже не зустрічали опору радянських військ. Загальна чисельність окупаційних військ становила 450 тис. чоловік.

На початку березня до Києва повернулась УЦР та Рада Народних Міністрів УНР. Населення зустріло їх досить стримано. Німці і австрійці почали господарювати в Україні, як у себе вдома. Вони диктували все нові й нові вимоги до уряду УНР. У квітні була підписана нова кабальна угода. Протягом чотирьох місяців Україна забов'язувалась поставити Німеччині та Австрії 1 млн. пудів хліба, 400 млн. яєць, 2,75 млн. пудів м'яса, 37,5 млн. пудів залізної руди.

Водночас керівництво УЦР у своїй політиці намагалось втілити принципи соціалізму, не розуміючи самої природи державної влади. Земельний Закон, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі, не сприяв стабілізації політичного становища в Україні. Він, з одного боку, створював ілюзії біднішого селянства й активізував революційні пристрасті, з іншого - настроював проти УНР землевласників-поміщиків і заможних селян. Незадоволені планами аграрних перетворень були і німці та австро - угорці, тому що забезпечення їх країн українським продовольством ставало проблематичним.

Вступ німців і австрійців на територію України на запрошення УНР - це досить складна проблема. Брестський мирний договір, який був підписаний урядом УНР, був не тільки принизливим і кабальним для українського

населення. Він сприяв протистоянню політичних сил, загострював суперечки між політичними лідерами, призводив до конфліктів.

Конфліктною ситуацією скористався нащадок давнього гетьманського роду генерал царської армії П.Скоропадський. Він, спираючись на землевласників, розгорнув бурхливу політичну діяльність з метою захоплення влади. 29 квітня 1918 р. при підтримці німецьких військ у Києві відбувся державний переворот. Керівництво УНР було усунуто від влади. Під контроль гетьмана взяті усі найважливіші урядові установи.

Цей переворот був спробою покласти край радикальним соціальним настроям, силою державної влади та реформ спрямувати суспільне життя в русло правових норм, забезпечити право існування приватної власності, захистити інтереси всіх верств населення України.

Ворожу позицію до гетьмана зайняли українські соціал-демократи та соціалісти-революціонери. Вони не тільки засудили нову владу, але і закликали селянство до створення бойових партизанських загонів і підготовки всенародного виступу проти гетьманського режиму.

Уряд П. Скоропадського зробив спробу створити дійовий державно - адміністративний апарат. Було відмінено законодавство УНР і Тимчасового уряду, ліквідовано колишню структуру місцевої влади - губернських і повітових комісарів замінили губернські й повітові старости з числа землевласників, земських діячів, військових.

П.Скоропадський розпочав гоніння на політичні сили, які створювали УНР. Було заборонено проведення з'їздів соціалістичних партій та зупинено видання таких революційно-демократичних видань, як "Боротьба", " Народна воля", "Мысль народа" та інші, на решту - введено більш жорстку цензуру, ніж навіть за часів царизму. Нова влада заборонила проведення маніфестацій, обмежила діяльність профспілок, розпочала активне переслідування, арешти і репресії. З

цією метою широкого використовувались окупаційні війська. В Україні починають діяти військово -

польові суди, які жорстоко карали навіть за незначні злочини.

Масовий рух поміщиків за відшкодування завданих їм за часів революції збитків супроводжувався каральними експедиціями проти селянства загонами, які створювали поміщики. З непокірними селянами розправлялись і окупаційні війська.

У відповідь на такі безчинства українські соціалістичні партії закликали селян до нової революції, більш активного створення партизанських загонів на захист соціалізації землі. Але це активізувало опір українців проти влади гетьмана П.Скоропадського та окупантів. Селянські збройні повстання влітку 1918 р. прокотилися по Київщині, Чернігівщині, Волині. Посилились терористичні акти. Було вбито головнокомандуючого військовими силами в Україні Ейхгорна, організовано кілька замахів на П.Скоропадського.

Українські та російські ліві партії, більшовики прагнули надати стихійному рухові організаційну основу. Німці зрозуміли, що при збереженні такого становища вони не отримають з України потрібних їм продуктів харчування і сировини. Тому вони змусили П.Скоропадського шукати шляхів до компромісу з представниками українських політичних партій.

Німці поставили вимогу негайно здійснити кілька соціально - політичних реформ на користь селян і демократії. Перешкоду цьому чинили дев'ять міністрів-кадетів гетьманського уряду. Не зважаючи на те, що їх було відправлено у відставку і сформовано новий склад уряду з участю представників українських соціалістичних партій, реальної консолідації політичних сил і радикальних соціальних реформ не відбулося.

Відзначимо, що Українська держава П.Скоропадського у зовнішній політиці продовжила курс УНР. Головні зусилля його уряду були спрямовані на встановлення добрих стосунків з країнами, війська яких окупували територію України - Німеччиною і Австро-Угорщиною, а також з РСФРР.

З Росією вже у червні 1918 р. були підписані угоди про припинення воєнних дій, відновлення залізничного сполучення, налагодження телеграфно-

телефонного зв'язку тощо. Проблемою залишалось врегулювання територіальних суперечностей. Уряд П.Скоропадського розгорнув активну діяльність, спрямовану на територіальну цілісність етнічних земель України і розв'язання проблем кордонів з Білорусією, Доном, Кримом, Польщею, Румунією. Така діяльність уряду України пильно контролювалась Німеччиною.

10 вересня 1918 р. підписана нова угода між Україною і Німеччиною про поставки в останню 75 млн. пудів хліба, великої кількості м'ясних та молочних, інших продуктів тваринного і рослинного походження, цукру, сировини для німецької промисловості.

Серйозні перешкоди в зовнішньополітичній діяльності Української держави гетьмана П.Скоропадського чинили країни Антанти. Негативне відношення США, Англії, Франції до існування суверенної України було викликане нерозумінням об'єктивних причин її утворення. Вони вважали, що Українська держава є тільки засобом Німеччини для досягнення її цілей. У зв'язку з цим вони підтримували керівництво білого руху і те, що Україна повинна залишитись у складі єдиної і неділимої Росії. Однак, незважаючи на це, дипломатичний переговорний процес набував позитивних змін на користь України з такими державами, як Голандія, Данія, Іспанія, Іран, Норвегія, Швейцарія, Швеція.

В подальшому поразка країн Четвертого Союзу у світовій війні, революції в Австро-Угорщині та Німеччині позбавили ці держави можливості відігравати роль стабілізуючого фактора в Україні. Суспільно-політичні процеси, що породжували соціальні й національні струси, вели до ще більшої дестабілізації суспільства. Боротьба, що розгорнулася в Україні між тими, хто бажав її возз'єднання з Росією та прихильниками українсько-державницьких і демократичних тенденцій, завершилась в уряді П.Скоропадського не на користь українських національних сил. Розбіжності у поглядах були стосовно міжнародного становища України, форм державного будівництва, економічної

політики.

Урядова криза подала нагоду П.Скоропадському відправити 14 листопада уряд у відставку і проголосити курс на утворення Всеросійської Федерації, відновлення єдиної і неділимої Росії. Для досягнення цієї мети було затверджено новий уряд на чолі з С.Гербелем.

Таким чином було поставлено останню крапку в ліквідації незлежності Української держави. Український національний союз, утворений українськими соціалістичними партіями, ухвалив план повстання проти влади П.Скоропадського. Було визначено його соціальні, політичні й національні гасла і сформовано Директорію. Її головою став В.Винниченко, членами - С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко та П.Андрієвський. До реалізації плану повстання проти гетьманського режиму залучалися січові стрільці, війська, що поділяли національну ідею. Німецькі війська зайняли нейтральну позицію і не перешкоджали воєнним діям Директорії проти гетьмана. Війська Директорії взяли владу у Харкові, багатьох регіонах України. Військові дії, які розгорнулись наприкінці листопада навколо Києва, забарвили Україну кольорами пожеж і крові. Вона ще більше занурювалась у громадянську війну.

14 грудня гетьман П.Скоропадський, не маючи підтримки з боку німецьких і австрійських військових сил, зрікся влади. До влади приходить Директорія. Сім з половиною місяців гетьманського правління в Україні показали сильні сторони державності, її самостійного курсу, досягнень в освітній галузі, в розвитку національної культури. Але не ці тенденції визначали гарантії державотворення.

Прихильники єдиної і неділимої Росії, не знайшовши підтримки з боку гетьманського режиму в реалізації своїх надій, звернули погляди в бік Антанти. Вони сподівались на щедрі військову допомогу іноземних держав. Громадянська війна в Україні набувала все більшої жорстокості. Основною причиною цього була відсутність підтримки з боку українського суспільства, національного та соціального аспектів української революції.

Отже висновки, що випливають з викладеного матеріалу, можуть бути на нашу думку такі:

По-перше, успіх у національному відродженні, що започаткований після Лютневої революції 1917 р., міг бути розвинутий тільки позитивними змінами в соціально-економічному становищі українського суспільства.

Програмні завдання, проголошені Центральною Радою, привернули на її бік переважну більшість українського населення (селян, робітників, солдат). Але вони перестали підтримувати її, коли не відчували позитивних зрушень.

По-друге, результативність в державотворенні можна було б досягнути тільки консолідованими масами, одностайними в думках лідерами України щодо загальнонаціональних інтересів. Національна еліта УНР і держави гетьмана П. Скоропадського не усвідомила, що реальна українська державність повинна визначатись самим українським суспільством, а не щедрою військовою допомогою іноземних держав.

Література до подальшого вивчення теми :

Грамота гетьмана П.Скоропадського до всього українського народу. Політологія. Кінець XIX - перша половина XX ст. Хрестоматія - Львів, 1906. - С. 764-765.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть .

Винниченко В. Відродження нації (Репринтне відтворення видання 1920 р.). - Київ - Відень, 1990, ч.1-3.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле // Укр. іст.журн. - 1993. - № 1-8.

Конституція Української Народної Республіки // *Грбовський С., Ставрояні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. - К., 1995. - С. 561-573.

Конституція Украинской Социалистической Советской Республики 1919 года // Там само. С.574-584.

Скоропадський П. Спомини. - К., 1992. - 282 с.

Універсали Центральної Ради // Національні відносини в Україні у XX ст. : Зб.док. і матеріалів. - К. - 1994. - С.64-66.

Верстюк В.Ф. Українська революція : доба Центральної Ради //Укр. іст. журн. - 1995. - № 2,5,6.

Історія України. Курс лекцій у 2-х кн. Кн.2., 1992. - С.115-197.

Історія України. Нове бачення. У 2-х т. Т.2. - С.3-100. *Полонська-*

Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.2.- С.457-544. *Субтельний О.* Україна. Історія. К., 1993. - С.423-467.

Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. - К., 1995.- 506 с.

Украинская государственность в XX веке: Историко-политологический анализ. К., 1996. С. 11-22.

Лекція 10. ПОСИЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ.

ПЕРЕМОГА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

(1918-1921 рр.)

Після падіння гетьманата П.Скоропадського прихід Директорії до влади не призвів до спокою українське суспільство. Наступний, 1919 рік, був одним із найтяжчих в історії України. Директорія, яка прийшла до влади внаслідок опозиції до попереднього уряду, опинилась у скрутному становищі. Вона, як і політичні сили, що підтримали її у боротьбі проти гетьмана П.Скоропадського, не мала чіткої програми державно - національного відродження. Усе це призводило до нескінчених суперечок і з'ясування стосунків між політичними течіями і окремими лідерами. Представники політичних сил з перших своїх кроків виявили різні підходи до організації влади в Україні. Одні з них відстоювали парламентську форму влади, інші - були прихильниками радянської системи.

Відновлення Директорією УНР вороже зустріла Антанта. Вона продовжувала сприймати Україну як частину небільшовицької єдиної і неділимої Росії. Цим принципом керувались держави Антанти, висадивши у грудні 1918 р. свої війська в Одесі на підтримку білогвардійського руху. Поразка Австро-Угорщини у світовій війні призвела до її розпаду. Це давало західним українцям надію здобути незалежність і об'єднатись з Наддніпрянською Україною в Єдину Соборну державу.

Як розвивались ці та інші події в Україні має відповісти ця лекція. Вона буде побудована за таким планом:

1. Утворення Західної Української Народної Республіки. Акт Злуки УНР та ЗУНР.
2. Поширення громадянської війни та іноземної інтервенції в Україні.

Втрата Україною незалежності.

I. Утворення Західної Української Народної Республіки. Акт Злуки УНР та ЗУНР. Перебіг подій в Україні восени 1918 - початку 1919 р. переконливо свідчить, що протиборствуючі сили не могли порозумітися і знайти шлях до громадянського миру. Дещо по іншому склались обставини у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. Протягом багатьох століть, перебуваючи під владою східних держав більша частина населення цих українських земель прагнула до возз'єднання з Наддніпрянщиною або Великою Україною.

Розглядаючи питання утворення Західної Української Народної Республіки наприкінці 1918 року, зробимо короткий історичний екскурс у кінець вісімнадцятого та дев'ятнадцяте століття. З історико-методологічної точки зору це надто важливо, тому що стане зрозумілим, яким чином визрівали умови для державотворення на частині етнічних українських земель, що в різні періоди вітчизняної історії до 1918 року перебували під владою Угорщини, Польщі, Австрії, а потім Австро-Угорщини.

Висвітлення таким чином питання є важливим і тому, що воно є ключовим в усвідомленні, чому на початку двадцятого століття не відбулось об'єднання етнічних українських земель в одну Українську Соборну державу. Саме до цього віками прагнули українці, які жили під владою чужоземців.

Подивимось, що собою уявляла Західна Українська Народна Республіка. Вона об'єднала українські етнічні землі, історична назва яких Буковина, Галичина, Закарпаття. Назва першого регіону з XIV століття походить від лісних масивів буків. Українська її частина - це територія сучасної Чернівецької області. Вона розташована між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії рік Пруту та Серету. Південна Буковина входить до складу Румунії. До середини XVIII століття Північна частина Буковини входила до складу Молдавії.

На початку останньої чверті XVIII століття, коли вона у 1774 році

перейшла від Молдавського князівства до Австрії, в ній проживало 69% українців, 26% румунів і 5% вірмен, євреїв, греків, німців, поляків. Австрія захопивши її територію, провела тут низку реформ, які негативно позначились на подальшому розвитку Буковини. На адміністративні посади імператор Австрії призначав румун (вважалось, що Буковина - румунська територія).

Румунська знать не допускала селян до освіти і проводила румунізацію та латинізацію. Викладення у початкових школах велось румунською та польською мовами. Національний гніт посилювався тим, що селяни були українці, а поміщики - румуни.

В першій половині XIX століття у Буковині виникають селянські заворушення. Найбільшим з них було повстання у 40-х роках, яке очолив Лук'ян Кобилиця. Повстання мало яскраво виражений соціальний характер. Його мета - домогтись автономії Гуцульщини. У 1861 році Буковину визнано "корінним краєм" Австрії, хоча всі інститути автономії перебували в руках румунів та австрійців. З 70-х років посилюється боротьба українців Буковини з румунами та німцями за відокремленість. На рубежі XIX і XX століть (до 1914 року), можна сказати, було сформовано провідну українську ідеологію. Цьому сприяли контакти буковинських, галицьких та наддніпрянських вчених і громадських діячів, які активізувались на прикінці XIX - на початку XX ст.

Наступна складова частина етнічної української землі Галичина. Вона розташована на північ від Карпатських гір в басейні річок верхньої і середньої течії Дністра та верхніх течій Західного Бугу і Сяну. Сьогодні українська територія Галичини (Східна) охоплює території Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (за винятком північної її частини) областей. Землі Західної Галичини входять до складу сусідньої з Україною Польщі.

Галичина під владою Австрії опинилась внаслідок першого поділу Польщі у 1774 року. Як і в Буковині, у Галичині австрійським урядом були проведені соціально-економічні реформи, як то: обмежено право поміщиків над селянами, їм дозволялося шукати заробіток де завгодно; селяни отримали

право без дозволу поміщиків одружуватись, віддавати дітей до шкіл тощо. Реформовано було суд і податкову систему. Але становище українських селян у Галичині продовжувало залишатись тяжким, тому що вплив польської шляхти не зменшувався.

Австрійські реформи хоча і мали деяке практичне значення для підвищення матеріального рівня життя, більш позитивно вплинули на моральний стан українців, розбудили їх енергію для боротьби за майбутнє. Разом з культурним піднесенням тут виникають революційні рухи. Позитивно позначились на розвитку Галичини польське повстання 1830 року, а також революція, яка розпочалась в Європі у 1848 році. Вона охопила і Галичину. Під її впливом у Львові було засновано Головну Руську Раду. Основною програмною ціллю Ради було об'єднання Галичини, Буковини і Закарпаття. Це суперечило планам польської шляхти, які прагнули перетворити Галичину у польську провінцію і вони домагаються впливу на Головну Руську Раду.

Конституція Австрії 1861 року хоч і надала Галичині автономію з власним сеймом, однак полонізація краю продовжувалась - в адміністративних органах, в суді, самоуправлінні та економіці польська шляхта продовжує займати ключові позиції .

Відносини між поляками та українцями загострились після придушення польського повстання 1863 року. Це активізувало процес створення українських політичних організацій. У 1890 році тут засновано Українську Радикальну партію, провідне місце в якій займали Іван Франко і Михайло Павлик. З цього часу українська інтелігенція все більше починає політизувати суспільне життя. У 1900 році у Львові і Харкові серед студентської місцевої молоді народжується програмна ідея - створення самостійної Української Держави.

Закарпаття - третя територія Західної України. Воно відображає історичну назву українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпатських гір та басейні ріки Тіси. Сьогодні це територія

Закарпатської області України. Вона межує з Львівською та Івано-Франківською областями та країнами далекого зарубіжжя - Румунією, Угорщиною, Словаччиною.

Правління австрійських імператорів Марії Терези та Йосипа II супроводжувалось реформуванням і на Закарпатті, яке позначилось певними позитивними змінами в житті селян. Але наступник Йосипа II Леопольд відновив кріпацтво. У 1848 року в Закарпатті посилювався повстанський селянський рух. У 1867 році Закарпатська Україна перейшла під владу Угорщини.

Таким чином, Буковина, Галичина та Закарпаття до кінця 1918 року залишались відокремленими державними кордонами від більшої частини України, яка входила до складу царської, а потім Радянської Росії.

В долі українського народу Буковини, Галичини, Закарпаття було багато спільного. Він терпів тяжкий гніт угорських, польських та румунських правлячих кіл. Для них характерним було суцільне безправ'я в політичному і соціальному плані. Австрія, до складу якої входили ці народи дуже мало робила для того, щоб захистити українське населення. Протягом усього ХІХ століття вони вели боротьбу проти гноблення в усіх формах, щоб зберегти своє національне коріння.

Перша світова війна 1914-1918 років круто повернула долю українців цих регіонів. Поразка у війні Четвертого Союзу у жовтні 1918 р. сприяла стрімкому розпаду Австро-Угорської імперії. Народи, що були під владою Габсбургів, побачили можливість створення власних національних держав. Цією метою жили і західні українці. Процеси державотворення у Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті докорінно відрізнялися від процесів, які проходили на території Наддніпрянської України.

На Східну Галичину претендувала Польща, яка у грудні 1917 р. одержала незалежність від Радянської Росії. Польща розпочала військові дії проти українців, чехів, німців і литовців, які не бажали бути у складі Польської

держави.

У той час, коли стала очевидною поразка Австрії у світовій війні, провідні політичні партії, представники церкви Східної Галичини та Буковини 18 жовтня 1918 р. скликали Загальні Збори і утворили Українську Народну Раду. Їй було надано статус представницького органу майбутньої держави, а також проголошено на об'єднання усіх західноукраїнських земель в одне ціле.

Народна Рада з дозволу австрійського уряду 1 листопада ввела свої військові сили у Львів, а потім і на інші території Східної Галичини. 13 листопада було проголошено про утворення ЗУНР. Було обрано її Президента - ним став Є.Петрушевич, затверджено Державний Секретаріат (уряд) - його головою став лідер Національно-демократичної партії К.Левицький.

Слід відзначити, що внутрішня політика уряду ЗУНР не знайшла підтримки у широких верств населення. Національна Рада рішуче виступила проти передачі землі селянам. Це звузило народну підтримку ЗУНР. Першою поразкою ЗУНР був відступ зі Львова у Тернопіль під натиском польських військових сил 22 листопада.

Класова боротьба, яка загострилась у розколотому за національними ознаками суспільстві, стимулювала розвиток комуністичних сил. 26 січня 1919 р. у Дрогобичі відбулась конференція, делегати якої представляли 10 тис. робітників Прикарпаття. Вони виразили недовіру Народній Раді й закликали населення підтримати встановлення влади Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Було визнано за необхідне домагатись возз'єднання Східної Галичини з Радянською Україною.

14 квітня 1919 р. більшовики підняли збройне повстання у Дрогобичі і проголосили перемогу Радянської влади. Війська Народної Ради після кровопролитних боїв зайняли місто. Але вже наприкінці червня польські війська окупували всю територію Східної Галичини і Західної Волині.

Майже так само розвивались події і у Північній Буковині та Холмщині й Закарпатській Україні. У Чернівцях виникло двовладдя - національні політичні

партії утворили свої уряди. Український національний комітет орієнтувався на ЗУНР, румунська національна Рада - на Румунію. Коли під впливом Комуністичної партії Буковини в деяких районах почали виникати Ради робітничих депутатів, Буковинське Народне Віче проголосило возз'єднання Буковини з Радянською Україною. У відповідь на це війська королівської Румунії з дозволу країн Антанти захопили територію всієї Буковини, Національна Рада проголосила себе єдиною владою у краї.

Наприкінці січня 1919 р. у Хотині було піднято повстання і утворено Хотинську Директорію. Було створено повстанську армію, яка налічувала 30 тис. чоловік. Але не маючи підтримки з боку Радянської України, повстанські загони вимушені були перейти через Дністер на територію УСРР.

Закарпаття, про що вже говорилось, перебувало у підпорядкуванні угорської адміністрації. У листопаді-грудні 1918 р. тут почали виникати Ради робітничих депутатів. Селяни виступали за право володіння землею. Однак і територія Закарпаття стала об'єктом для захоплення її сусідніми державами. Так, Чехословаччина з дозволу Антанти на початку 1919 р. захопила Західну частину Закарпаття, Румунія - Південно-Східну.

На початку січня 1919 р. у Харкові, де ще у грудні 1918 р. було відновлено Радянську владу, побувала делегація закарпатських селян, яка заявила, що населення краю чекає на прихід радянських військ. 21 січня у Хусті Закарпатські Всенародні Збори висловилися за возз'єднання з Радянською Україною. Правда, лунали пропозиції щоб Закарпаття залишилось у складі Угорщини, Чехословаччини або ЗУНР.

21 березня 1919 р., як і в Угорщині, на неокупованій території Закарпаття влада перейшла до Рад робітничих і селянських депутатів. Було сформовано Русинську Червону гвардію, а потім і дивізію, яка у складі угорської Червоної армії воювала з чеськими та румунськими інтервентами. Радянський уряд Угорщини надав краєві територіальну автономію і право на самовизначення і возз'єднання з Радянською Україною. Був прийнятий декрет про

націоналізацію поміщицьких земель і промисловості. Місцева буржуазія зустріла ці акти вороже. У кількох містах “руські народні ради” на початку травня прийняли постанови про приєднання території Закарпаття до Чехо-Словацької держави. Директорія та уряд УНР не заперечували проти цього. Наприкінці липня 1919 р. Закарпаття було окуповано чеськими військами.

Після проголошення ЗУНР 13 листопада 1918 р. відбулась зустріч діячів Національної Ради з представниками Українського Національного Союзу. Але було вирішено не проголошувати єдність з гетьманською Україною. Під час повстання проти П.Скоропадського уряд ЗУНР 1 грудня 1918 р. уклав договір з Директорією про возз’єднання з УНР. 3 січня 1919 р. Українська Народна Рада у Станіславі (нині Івано-Франківськ) затвердила цю угоду. Урочиста церемонія возз’єднання відбулася у Києві 22 січня 1919 р. В.Винниченко навіть підготував Універсал з приводу цього історичного акту. Він мав бути затверджений Установчими Зборами України. Але акт возз’єднання залишився декларацією більш ніж на 20 років. Польські війська посилили наступ на ЗУНР і захопили повністю її територію. Директорія УНР під натиском військ Червоної армії залишила Київ і більше в нього вже не повернулась.

2. Посилення громадянської війни та іноземної інтервенції в Україні. Втрата Україною незалежності. Хто винен у розв’язанні громадянської війни в Україні - є одним із болючих питань вітчизняної історії: Керенський, Корнілов, Краснов, Каледін, Колчак, Денікін, Врангель, Махно та інші вожді, Центральна Рада й більшовики на чолі з Леніним або іноземці? Добре відомо, що більше всього пролито крові робітників, селян та інтелігенції.

Є очевидним, що історичний хід подій вимагав від політичних партій, їх лідерів утвердження влади не однієї партії, іншими словами її диктатури, а широкої за своєю соціальною базою революційно-демократичної коаліції для успішного проведення демократичних перетворень. Тільки це могло запобігти розв’язанню громадянської війни, що призвела до величезних людських втрат.

Насамперед, не дійшли до згоди Центральна Рада і Рада Народних Комісарів РРФСР. Центральна Рада не приховувала своїх антирадянських настроїв, сприяла підтримці антибільшовицького руху, пропускаючи війська донських і кубанських козаків через свою територію. Збройна боротьба в Україні створила умови, за яких країни Антанти знайшли привід для свого вторгнення на її територію.

Висадивши свої війська на територію України, Антанта зобов'язалась підтримувати порядок на Півдні Росії. У чорноморських портах від Одеси до Новоросійська навесні 1919 р. налічувалось до 60 тисяч вояків Франції, Англії, Греції, Румунії, Польщі. Плани Антанти передбачали зайняття основної частини України, в тому числі Києва і Харкова. Директорія неодноразово висловлювала протести проти такого розвитку подій.

Спроби Директорії силою зайняти Одесу і встановити свою владу закінчились поразкою. Досить швидко війська Антанти витіснили адміністрацію Директорії і вона мобілізувала свої зусилля на боротьбу з більшовиками, які загрожували їй з боку Радянської Росії.

Підкреслимо, що за умов, які склалися на цей час, Директорія і політичні сили України вирішували, з ким їм єднатися: із західною демократією проти більшовиків, чи з більшовиками проти Антанти. Пошуки орієнтації розкололи українців на декілька таборів. Внаслідок цього з'являються конфліктні ситуації, загострюються стосунки між політичними лідерами та їх прихильниками.

Характерним в цьому є загострення стосунків Директорії УНР з урядом ЗУНР. Головною причиною їх стало підписання Директорією УНР договору про перемир'я з Польщею. Президент ЗУНР Є.Петрушевич не визнав цього договору, тому що він не давав можливості галичанам вести боротьбу проти поляків, які продовжували їх тіснити до Збручу.

Військові сили УНР на початку липня були витиснуті Червоною армією майже до Кам'янця-Подільського - місця перебування уряду УНР. На цей час польські війська зайняли всю територію ЗУНР, витіснивши її уряд і армію за р.

Збруч. Після переговорів між УНР і ЗУНР їх армії об'єдналися для боротьби проти більшовиків. У Кам'янці-Подільському діють два уряди. Але в політичному плані злагоди між Є.Петрушевичем і С.Петлюрою не було досягнуто. Головна причина полягла в тому, що уряд ЗУНР не міг погодитись з соціалістичним курсом УНР та проведенням ліберально - демократичної політики в Україні. Ці ж розбіжності не могли негативно не позначитись і на бойовій готовності об'єднаних збройних сил.

На перших порах об'єднані армії успішно повели військові дії проти Червоної армії. 30 серпня під загальним керівництвом генерала УГА А.Кравса було зайнято Київ. Але генерал капітулював на вимогу командування білогвардійської армії Денікіна, війська якої майже одночасно увійшли до Києва з іншого боку. Цим самим галичани в особі генерала А.Кравса показали своє ставлення до Денікіна, можливого союзу з ним і порозуміння з Антантою. Директорія на чолі з С.Петлюрою денікінців сприймала як ворога, який прагнув зробити Україну складовою частиною єдиної та неділимої Росії.

Тимчасова згода у серпні 1919 р. між Є.Петрушевичем, С.Петлюрою і Н.Махно боротись спільно з білогвардійцями не призвела до успіху. Їхні армії не змогли протистояти військам генерала Денікіна. Командування УГА знову виявило прагнення до співпраці з денікінцями. Є.Петрушевич вважав, що створення самостійної України нереальне. Було підписано угоду між командуванням УГА і денікінським командуванням, за якою галицька армія перейшла у підпорядкування командування білогвардійськими збройними силами півдня Росії.

Коли 16 листопада польські війська зайняли Кам'янець-Подільський, С.Петлюра з членами уряду УНР вирішив перейти до партизанських форм боротьби. 5-тисячна армія УНР з грудня 1919 р. успішно провела "зимовий похід" в тилу денікінців.

Військові дії на території України розгорнулись у двох напрямках. З одного боку Директорія вела боротьбу з Радянською Росією, відстоюючи право

на самостійність України. З другого боку - уряд УСРР широким фронтом розгорнув війну на Півдні проти військ Антанти.

Війська Червоної армії свій наступ на Україну розпочали наприкінці грудня 1918 р. Таким чином вони надали підтримку військовим формуванням Українського радянського уряду. Директорія опинилася у скрутному становищі. Її продовжували ігнорувати країни Антанти. Водночас посилюється натиск радянських формувань. Становище ускладнювалось тим, що кількасоттисячна армія УНР почала розпадатись. Селяни-повстанці, які виступали на підтримку Директорії проти гетьманського режиму, стали масово розбігатись по домівкам. Значну роль для падіння боєготовності військ УНР відіграла і активна більшовицька агітація.

У липні 1918 р. в Москві відбувся установчий з'їзд Компартії України. На ньому затверджено програмну ціль - боротися за революційне об'єднання України з Росією. У цьому напрямку було вироблено і тактику взаємодії з РКП(б). В той же час було взято курс не вступати у співпрацю з іншими політичними партіями.

У такій ситуації політичним партіям України слід було визначитись з ким бути. Чи продовжувати боротьбу за незалежну суверенну державу і шукати союзників, чи разом з більшовиками виступити проти Антанти? На цьому фоні і розгорнулись політичні баталії. Не вніс ясності у вирішення цієї проблеми ІУ з'їзд УСДП найбільш авторитетної і по суті правлячої в Україні, який відбувся на початку січня 1919 р. у Києві. Слідом за з'їздом відбулася Всеукраїнська Державна нарада, на якій також не було вироблено чіткої позиції. Політика Директорії не знайшла підтримки і з боку Всеукраїнської Ради селянських депутатів. Не порозумілися між собою і два уряди - Директорії й ЗУНР.

І тільки Збори Всеукраїнського Трудового Конгресу поставили останню крапку у цьому протистоянні. Фракція УСДРП внесла пропозицію, яку підтримала більшість делегатів Конгресу, щодо розвитку демократичного

парламентського ладу в Україні. Враховуючи загрозу з боку РСФРР, було доручено владу і оборону України Директорії УНР.

З Півночі на Україну почали наступ радянські війська. 16 січня 1919 р. Директорія оголосила стан війни з Радянською Росією. З цього часу вона почала шукати союзників по боротьбі з більшовиками. Переговори з Францією були дуже важкими. Директорія виступила з проханням прийняти Україну під свій протекторат. Однак французькі війська, що були розпропаговані більшовиками, вимушені були залишити Миколаїв, Херсон, Одесу. Орієнтація Директорії УНР на союз з Антантою зазнала краху.

Зміна уряду УНР, падіння авторитету Директорії серед селянських мас породжували хаос. Навіть січові стрільці, які послідовно захищали УНР, тепер підтримували Радянську владу на місцях.

Уряд Б.Мартоса, що був сформований у квітні 1919 р., закликав українські сили виступити проти іноземного поневолення, яке загрожує Україні з боку Польщі і більшовицької Росії. Але і це не об'єднало українські сили на боротьбу за незалежність. 14 травня проти військ УНР розпочався успішний наступ Польщі. Лише на початку червня Директорії вдалося стабілізувати ситуацію.

На Півдні основна боротьба з інтервентами розгорнулась під проводом українських соціалістів-революціонерів та більшовиків, які вдалися до підпільно-партизанських дій. Більшовики проводили пропаганду у військах інтервентів. Розпропаговані більшовицькими агітаторами добре озброєні французькі, грецькі та білогвардійські частини в боях під Вознесенськом зазнали поразки від Червоної армії. Були зайняті Миколаїв і Херсон. 6 квітня 1919 р. радянські війська увійшли в Одесу.

Між політичними партіями України все ще йшли дискусії, який лад треба встановити в Україні. Українські ліві есери разом із незалежницькою фракцією УСДП відкрито виступили проти Директорії на підтримку більшовиків. Про підтримку Рад оголосили загони Нестора Махна. Військові дії його армії

зробили значний внесок в перемогу Червоної армії над Директорією і білогвардійцями. До травня 1919 р. Радянська влада була відновлена майже на всій території України в межах колишньої Російської імперії.

Уряд Радянської України зразу ж висловився за недоцільність політичної співпраці з дрібнобуржуазними українськими і російськими партіями. Це, а також невдоволення селянства політикою воєнного комунізму, диктатурою пролетаріату активізувало антикомуністичний рух. Проти більшовиків виступили загони на чолі з отаманом Зеленим, повстанці Соколовського, Гончара, Орловського. У квітні кількість таких загонів зросла до 90. У ліквідації їх виступів брали участь регулярні частини Червоної армії. Але повстання селян проти комуністичного ладу ширилось. Це було однією з причин падіння Радянської влади в Україні влітку 1919 р.

Зростало невдоволення політикою уряду Радянської України і в Червоній армії, більшу частину складу якої становили селяни. Цим скористався командир дивізії Григор'єв, якого підтримали бійці у виступі проти уряду УСРР. Його частини легко здобули перемогу над військами Червоної армії і захопили Катеринослав, Полтаву, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Повстання було придушене тільки наприкінці травня 1919 р.

У травні до України прибув голова Реввійськради РСФРР Л.Троцький. Він наполіг на розформуванні Українського фронту і підпорядкуванні його армій командуванню Південного та Західного фронтів. Авантюристами було затавровано усіх командирів, які брали під сумнів політику радянського уряду. Таким оголосили і Н.Махна.

Важливо встановити, чи дійсно махновщина - уособлення куркульської контрреволюції і бандитського терору, чи це явище боротьби з політичною лінією Л.Троцького. Махновський рух протягом 1919-1921 років був загально-селянським. Війська Н.Махна вели боротьбу з гетьманськими, петлюрівськими, врангелівськими частинами. Багато в чому ця боротьба

збігалася з діями Червоної Армії. Разом з тим вона була співзвучна з повстанням у Кронштадті, антоновщиною, із заколотом у Західному Сибіру. Це була боротьба проти воєнного комунізму, який був введений в Радянській державі в період громадянської війни.

На Півдні України цю боротьбу активно підтримали селяни проти спроб реставрації поміщицького землеволодіння. З другого боку це негативна реакція того ж селянства на ліворадикальну політику воєнного комунізму, уведено в Радянській Росії, і перенесену на територію Радянської України. У такій ситуації Н.Махно не зробив жодного кроку до компромісу з гетьманцями П.Скоропадського, денікінцями, врангелівцями. Двічі протягом громадянської війни він ставав союзником більшовиків у відновленні Радянської влади в Україні. Хто ж кого зраджував? Махно чи Троцький?

Це методологічне питання, відповідь на яке розкриває саму суть природи революційної боротьби селян України. Махновський рух - це один з конкретних проявів української революції і громадянської війни. Боротьба з білими, союз з червоними цілком свідчать про те, що він ототожнював себе з революцією. Махновська ідеологія була проста і відбита у гаслах: “За експлуатованих проти експлуататорів!”, “Геть білогвардійську сволоту!”, “За вільні ради!”, “Геть комуни!”, “За ради без комуністів!”.

Активно виступаючи проти політики воєнного комунізму, махновці лояльно ставились до Радянської влади. Вони лише не згоджувались з трактуванням її змісту більшовиками. Для махновців Ради були повнокровними органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам. Вони не могли сприймати більшовицьке розуміння змісту діяльності Рад як органів диктатури пролетаріату, безпосереднього проведення політичної лінії Центру. Махновський рух, як бачимо, не можна ототожнювати з анархією, хоча Н.Махно, якого звали батьком, на різних етапах наближав до себе анархістів. Не можна назвати переконаним анархістом і

самого Н.Махна. Це був обдарований талановитий, бентежний, імпульсивний, по-селянському кмітливий, одночасно і тиран, і раб стихії селянського руху, який виніс його на гребінь слави.

На початок 1920 р. Радянську владу в Україні було відновлено. Залишки білогвардійської армії зосередилися в Криму.

У квітні 1920 р. між УНР і Польщею було підписано Варшавський договір. Згідно з ним Директорія була визнана урядом незалежної УНР. За це визнання і військову допомогу в боротьбі з більшовиками уряд УНР погоджувався на передачу Польщі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, частини Полісся і Волині. Цей договір викликав обурення, особливо у Галичині.

25 квітня 1920 р. збройні сили Польщі і УНР розпочали спільні військові дії проти Червоної армії. 6 травня польсько-українські війська захопили Київ. На Україну було перекинуто значну кількість радянських військ, в тому числі і Першу кінну армію С.Будьонного. У червні вона почала наступ на війська УНР і Польщі і вимусила їх відступити спочатку за Збруч, а потім за Серет і Дністер. Цей успіх був тимчасовим для Червоної армії. Польсько-українська армія перегрупувала свої сили і, розгромивши частини радянської армії, знову оволоділа територією між Дністром і Збручем.

Ризьким перемир'ям 12 жовтня 1920 р. між Польщею і Радянською Росією було поставлено крапку у польсько-радянській війні. 18 березня 1921 р. було підписано мирний договір між Польщею і Радянською Росією. В обмін за територіальні поступки, аналогічні Варшавській угоді, Польща визнала Радянську Україну. На вимогу УСРР Польща зобов'язалась заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, в тому числі й уряду УНР.

Після закінчення воєнних дій проти Польщі, було піднято питання про ліквідацію армії Врангеля. Вирішальну роль у проведенні Кримської військової операції проти врангелівців відіграли частини Н.Махна. Однак уряд

Радянської України, проводячи лінію Центру, на V Всеукраїнській партійній конференції, що відбулась у Харкові відразу після перемоги над Врангелем, визнав махновський рух “великим злочином” і розпочав боротьбу за його ліквідацію.

Незважаючи на завершення громадянської війни на території України, в ній продовжувала проводитись політика воєнного комунізму. V Всеукраїнська конференція в своїх рішеннях підкреслила правильність курсу на рішучу боротьбу за націоналізацію засобів виробництва і вилучення їх з приватних рук, за збереження продрозкладки, викорінення початкових форм капіталістичних відносин на селі, що зароджувались у вигляді міцних селянських господарств.

Рішення V Всеукраїнської конференції Компартії України законсервували політику протистояння, сприяли зростанню напруги у селянському середовищі, більша частина якого боролась за Радянську владу з денікінцями, врангелівцями, поляками, німецькими та іншими іноземними інтервентами. Селянин, який із зброєю в руках боровся за Радянську владу, не міг зрозуміти, чому ігнорується його право на земельну власність. Політика Радянського уряду на насильницьке вилучення результатів селянської праці не сприймалась ні розумом, ні серцем хлібороба.

Директивні вказівки партійних і радянських органів розцінювались селянами як насильницькі дії і викликали незадоволення їх широких мас. Стійкі симпатії селян до Н.Махна і його армії знову починають зростати. Це і було розцінено владою як бандитизм.

Після вигнання врангелівців з Криму між червоними частинами і махновцями виникали дрібні конфлікти. Керівництво військовими діями проти армії Н.Махна було покладено на М.В.Фрунзе. Розроблений план оточення і повної ліквідації повстанської армії в Криму наприкінці листопада 1920 р. не вдалось реалізувати. Боротьба між військовими частинами Червоної Армії, які очолював М.В.Фрунзе, і повстанськими загонами Н.Махна затягнулась.

Повстанців активно підтримувало населення півдня України. Їх загони поповнювались новими силами.

Н.Махно, переслідуваний регулярними військами Червоної Армії, проводив активні рейди на Херсонщину, Київщину та на територію інших губерній України. Однак під впливом значних втрат, дезертирства, відсутності взуття, одягу моральний стан його бійців погіршився. Н.Махно повернувся до Гуляйполя - столиці повстанського селянського руху на Півдні України. Бої, які продовжувались, виснажували залишки повстанців. В одному з переслідувань і сам Н.Махно був важко поранений.

Збереження до осені 1921 р. в Україні продрозкладки і активне вилучення продовольства у селян продовжували стимулювати широке незадоволення. У квітні на її території діяло 102 повстанських загонів. У цей період, одужавши, Н.Махно знову очолив боротьбу декількох сот повстанців з Червоною армією, проводячи рейди на Катеринославщину, Харківщину, Полтавщину, Олександрівщину та інші території. Зазнавши великих втрат, переслідуваний, багато разів поранений, Н.Махно 28 серпня 1921 р. перейшов з невеличким загonom Дністер і емігрував до Румунії.

Так закінчилась громадянська війна в Україні. За сім неповних років двох війн, розстріли, епідемії, голод забрали життя близько 1,5 млн. її жителів. Нестача харчів, палива, безробіття змусили сотні тисяч людей покинути міста і повернутись в село.

Таким чином, громадянська війна стала наслідком відсутності єдності і поглядів політичних сил на самобутний розвиток української держави, усвідомлення лідерами їх політичної відповідальності за свої дії, прояву політичної волі до послідовності в соціально-економічних перетвореннях.

Громадянська війна, як і всяка війна, несе з собою не лише руйнування економіки, соціальний занепад, знищення людей. Вона їх роз'єднує і ставить між ними кордони. Одним з наслідків громадянської війни стало те, що населення західноукраїнських земель, де проживало кілька мільйонів етнічних

українців залишалось за кордонами України. Цим було призупинено багатовікове прагнення до возз'єднання нації та її справжнього відродження. Це була історична кривда, заподіяна українському народові.

Література для подальшого вивчення теми:

Винниченко В. Відродження нації (Репринтне відтворення видання, 1920 р.) - Київ - Відень, 1990.Т.1-3.

Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4 кн.-К., 1967.

Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями СНК УССР 20 апреля 1920 г. // Віче. - 1994. - №1.- С.122-127.

Махно Н. Воспоминания (репринтное воспроизведение изданий 1929, 1936, 1937 гг.) - Киев - Париж, 1991.- Т. 1-3.

Революция на Украине по мемуарам белых: Репринтное воспроизведение издания 1830 г. - К.,1990.-420 с.

Верстюк В.Ф. «Военный коммунизм» на Україні // Маршрутами історії: Зб. ст. - К., 1990. - С. 37-134.

Гунчак Г. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К., 1993. С. 306-346.

Історія України: Курс лекцій у 2-х кн. Кн.2. К.:1992.-С.150-196.

Історія України. Нове бачення. У 2-х т. Т.2. - К., 1996 - С.77-172.

Литвин М., Науменко М. Історія ЗУНР. - Львів, 1995. - С. 1-205.

Про минуле - заради майбутнього. - К., 1989. - С. 198-282.

Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1993.-С. 423-467.

Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. - К., 1995 - С. 96-398.

Лекція 11. УСРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

20-ті роки в Україні можна з повним правом назвати новаторськими. Більшовицьке керівництво відмовившись від політики “воєнного комунізму” і впровадження непу продемонструвало гнучкість та поміркованість. Нова економічна політика досить швидко принесла позитивні результати. За короткий час в Україні була відроджена економіка, створені умови для її подальшого розвитку. Цікавим, насиченим і в той же час суперечливим було суспільно-політичне та культурне життя. В цей період мав місце невиданий

зліт у розвитку освіти, науки і культури. Цьому сприяло проведення українізації. В той же час у суспільно-політичному житті республіки, як і в цілому в СРСР, все більше проявляються риси авторитаризму. Розкриттю цих та інших проблем присвячена дана лекція, яка буде викладена за наступним планом:

1. Міжнародне становище і утворення СРСР.
2. Перехід до нової економічної політики.
3. Відбудова народного господарства на засадах непу.
4. Суспільно-політичне та культурне життя.

1. Міжнародне становище і утворення СРСР. На початку 20-х років основна частина українських земель входила до складу УСРР, площа якої становила 452 тис. кв.км., а населення за даними перепису 1920 р. - 25,5 млн. чоловік. На селі проживало 20,9 млн., в містах - 4,6 млн. чоловік. Але не всі українські землі увійшли до складу Радянської України. Ще у 1919 р. Польща анексувала Східну Галичину, яка раніше входила до складу Австро-Угорської імперії. Після невдалої для Радянської держави війни з Польщею у 1920 р. до останньої були приєднані ще декілька етнографічних українських земель зі складу колишньої Російської імперії як частково колонізованих (Холмщина, Підляштя, Посяння), так із майже однорідним українським або українсько-білоруським населенням (Західна Волинь, північно-західні райони Полісся). Із цих українських земель у Польській державі утворився новий регіон - Західна Україна. За переписом 1931 р. на цій території проживало 8,9 млн. чоловік, у тому числі 5,6 млн. українців і 2,2 млн. поляків. На цій території, яка разом з Західною Білорусією складала третину Польщі, розгорнулася активна боротьба українців та білорусів за національне самовизначення, що значно послабляло цілісність цієї держави.

Румунія під час розпаду Австро-Угорської імперії захопила одну із її

провінцій - Буковину. Більшість населення в її північній частині становили українці. Майже одночасно румунські війська окупували Бессарабську губернію, яка раніше входила до Російської імперії, в північній частині якої (Хотинщина) в основному також проживало українське населення. Закарпатська Україна за часів Австро-Угорської монархії була частиною угорських земель, а тому після проголошення самостійності Угорщини увійшла до її складу. З ліквідацією Радянської Угорщини за рішенням країн Антанти основна частина Закарпаття була включена до складу Чехословацької держави.

В досліджуваний період УСРР мала статус самостійної держави - однієї з тринадцяти, які виникали на території колишньої Російської імперії. Фактично вони разом із п'ятьма іншими радянськими (Росія, Білорусія, Грузія, Вірменія та Азербайджан) і двома народними (Хорезм і Бухара) республіками утворювали єдину державу - Країну Рад.

Цьому сприяло декілька причин. У широких колах більшовицької партії, включаючи і її керівництво, у цей період ще існувала переконаність у тому, що Радянська держава, народжена Жовтневою революцією, з часом включить в себе основні європейські держави, а можливо і держави інших континентів світу. Продовжували залишатись стійкими економічні, культурні та інші зв'язки, які формувалися в Російській імперії протягом сотень років. До того ж надзвичайно складні умови громадянської війни та іноземної інтервенції ще у 1919 р. заставили республіки об'єднати військові сили і управління головними галузями народного господарства в єдиному центрі. І, нарешті, головне - в цей період вони мали однакову політичну структуру, яка характеризувалась насамперед монопартійністю. В республіках, в тому числі і в Україні, продовжували діяти деякі дрібні політичні партії, проте лише РКП(б) здійснювала реальний контроль над Радами, профспілками, економікою, армією, органами державної безпеки. Організаційна будова комуністичної партії відзначалася найвищим ступенем централізації. І хоч керівні органи

парторганізацій у національних республіках і звалися центральними, в дійсності вони користувалися не більшими правами, ніж обласні або губернські партійні комітети в РСФРР. Все це приводило до того, що за своїм політичним становищем радянські республіки мало чим відрізнялись від автономних утворень Російської Федерації.

При цьому політичне і державне керівництво весь час наголошувало на незалежному статусі радянських республік. Вони іменувались суверенними і самостійними державами. Так, 28 грудня 1920 р. згідно доручень вищих органів РСФРР В.І.Ленін і Г.В.Чичерін та Голова Раднаркому УСРР Х.Г.Раковський підписали договір про військовий та економічний союз між двома державами. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав, а також усвідомлення ними необхідності згуртувати свої сили для оборони в інтересах господарського будівництва. З факту колишньої приналежності території України до Російської імперії, вказувалось у статті 2, для України не впливало жодних зобов'язань відносно кого б то не було. Оголошувалися об'єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу та ВРНГ. Цей договір відразу ж був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом Рад РСФРР.

2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад доручив ВУЦВК негайно приступити до конкретизації, розвитку й виконання тих пунктів договору, які регламентували відносини між законодавчими органами обох держав.

Всеросійський ЦВК, куди республіки надіслали своїх представників, і Раднарком РСФРР, до якого входили об'єднані наркомати, стали по суті загальнофедеративними органами.

Фактичне злиття федеративних комісаріатів з комісаріатами РСФРР, як виявилось, було істотним недоліком. Адже при цьому зв'язки національних республік РСФРР зразу стали розвиватися у напрямку поступового поглинення ("автономізації"), тобто перетворення їх в автономні утворення у складі єдиної

суверенної держави - РСФРР.

Це відразу ж негативно позначилось на міжнародній діяльності, яку на початку 20-х рр. стала активно проводити УСРР. Вона уклала в цей час значну кількість міжнародних договорів. 18 березня 1921 р. після тривалих переговорів у Ризі було укладено договір між РСФРР та Українською СРР, з одного боку, і Польщею - з другого, про припинення польсько-радянської війни 1920 р. і визнання Радянської України незалежною державою. У квітні 1921 р. у Берліні було підписано договір між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. Укладення цього договору свідчило про успіхи української дипломатії, оскільки воно означало визнання УСРР де-факто з боку Німеччини. Протягом 1921 р. Радянська Україна встановили дипломатичні відносини з Литвою, Латвією та Естонією. Розпочалися переговори про укладення торговельних угод з Чехословаччиною, Австрією та Італією. 2 січня 1922 р. був підписаний договір про дружбу з Тучеччиною.

Але поступово загальнофедеративний наркомат зовнішніх справ РСФРР почав обмежувати міжнародну діяльність України. З ініціативи Х.Г.Раковського, якого таке “випаровування” суверенітету України дуже хвилювало, Політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. розглянуло питання про взаємовідносини РСФРР і УСРР. Для глибокої його розробки було ухвалено створити комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Майже одночасно подібне рішення прийняв ЦК Компартії Білорусії. В липні надійшла така ж пропозиція від Закавказьких республік.

Враховуючи настрої, які виникли в ЦК республіканських парторганізацій, Політбюро ЦК РКП(б) у серпні 1922 р. визнало за доцільне утворити комісію для підготовки на черговій пленум ЦК проекту вдосконалення федеративних відносин. Оргбюро ЦК РКП(б) (де вже у цей час владно розпоряджався Сталін) затвердило її у складі В.В.Куйбишева, Г.К.Орджонікідзе, Х.Г.Раковського, Г.Я.Сокольни-кова, Й.В.Сталіна, а також

представників від національних республік (зокрема Україну представляв голова ВУЦВК Г.І.Петровський). Проект комісії “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками” підготував Сталін. Він отримав підтримку всіх її членів (за винятком Х.Г.Раковського) і передбачив входження національних республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень.

У другій половині серпня сталінський проект надійшов на обговорення в ЦК республіканських парторганізацій. Отже ініціатива Х.Г.Раковського, який хотів відстояти і підвищити незалежний статус УСРР, дала протилежний результат. Центральне політичне керівництво на чолі з Сталіним прагнуло нав’язати державі, яка тільки фактично утворювалась, централізовану унітарність.

В.І.Ленін, який в цей час тяжко хворів і знаходився по суті в повній ізоляції, все таки 26 вересня знайшов можливість ознайомитись з сталінським проектом та матеріалами обговорення їх в ЦК республіканських компартій, де вони у більшості вже були схвалені. В цей же день він написав листа членам Політбюро. В ньому принцип “автономізації” відкидався і обґрунтовувалася цілком нова форма державного союзу: Російська та Закавказька Федерації разом з Україною та Білорусією повинні були утворити федерацію другого порядку. Жовтневий (1922 р.) Пленум ЦК РКП(б) підтримав ленінську ідею утворення Радянського Союзу як федерації рівноправних республік.

Чи був запропонований Леніним принцип створення СРСР перспективним? Все залежало від того, які сили могли одержати владу у центральному партійному керівництві, від особистих якостей його членів. Сама ж організаційна побудова РКП(б) як інструменту влади не гарантувала збереження суверенітету республік. Поки на чолі партії залишався Ленін, на передній план виступали переваги централізованого управління. За його відсутності більш яскраво виступали недоліки абсолютного централізму. На них вже в той час звертали увагу проникливі політики. “Цей централізм, - писав восени 1920 р. В.К.Винниченко, - стоїть у глибокій суперечності з програмою

партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну формальну, програмну, декларативну, другу - дійсну, реальну, не декларативну”.

Тенденція будувати відносини в майбутній Федерації так само, як в партії повною мірою виявилася вже під час роботи утвореної жовтневим (1922 р.) Пленумом ЦК РКП(б) конституційної комісії, до складу якої входили Й.В.Сталін (голова), М.І.Калінін, Л.Б.Каменев, Г.Л.Пятаков, Х.Г.Раковський і Г.В.Чичерін. Вона мала своїм завданням виробити конституційні засади єдиної держави. Яким же був її підхід до розв’язання головного питання - управління цією державою ?

Передбачалося утворити народні комісаріати трьох типів - злиті, об’єднані й автономні. До злитих відносилися наркомати: з військових і закордонних справ, зовнішньої торгівлі та зв’язку, пошти і телеграфу. Вони повинні були діяти на всій території Радянського Союзу. Спільними для всіх республік органами мали стати також Державне політичне управління (ДПУ), Державний банк і Верховний суд. Об’єднаними передбачалось зробити наркомати фінансів, праці, продовольства, ради народного господарства і робсільінспекції. Різниця між злитими та об’єднаними наркоматами була досить умовна. Вона полягала, головним чином, в тому, що підпорядковані союзній колегії республіканські підрозділи зберігали назву наркоматів. Нарешті всі інші наркомати - юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров’я, соціального забезпечення - залишилися автономними. Вони існували тільки в республіках. Не маючи союзних відповідників, вони зберігали статус самостійних управлінських ланок. Ця схема державного управління набагато більше обмежувала права республік ніж військово-політичний союз та об’єднання найважливіших наркоматів, який був підписаний 1 червня 1919 р. з метою перетворення країни в єдиний військовий табір.

Х.Г.Раковський у комісії рішуче, хоч і безрезультатно, виступив против

висунутої і обстоюваної Сталіним концепції “безроздільної” влади союзних наркоматів у республіках. Безуспішно наполягав він і на тому, щоб республіканським ЦВК і РНК було надано законодавчу або адміністративну ініціативу в сфері компетенції цих наркоматів. Не знайшла підтримки в інших членів комісії його ж пропозиція про підпорядкування наркоматів фінансів, продовольства, праці, робітничо-селянської інспекції союзних республік та рад народного господарства не відповідним загальносоюзним наркоматам, а тільки союзному Раднаркому або Раді Праці і Оборони.

30 грудня 1922 р. розпочав свою роботу 1 з’їзд Рад СРСР. 2215 його делегатів, у тому числі 364 від Радянської України, представляли всі народи багатонаціональної держави. За пропозицією керівника делегації УСРР М.В.Фрунзе з’їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір, обрав ЦВК СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М.І.Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала працювати гласно, у піднесено-урочистій обстановці, але насправді змушена була тільки повторювати все те, що в принципі вже вирішила невідома в широких масах партійна конституційна комісія, яку обрав жовтневий (1922 р.) Пленум ЦК РКП(б). Поданий комісією М.І.Калініна проект конституції затвердив II з’їзд Рад СРСР, який відкрився 26 січня 1924 р.

З цього часу розпочався швидкий процес перетворення СРСР в централізовану унітарну державу. Він особливо прискорився з кінця 20-х років, коли в країні стала утверджуватися бюрократична командно - адміністративна система. УСРР, як і інші союзні республіки, втратила будь-які реальні можливості впливати на розвиток свого внутрішнього життя, проводити самостійну міжнародну діяльність.

2. Перехід до нової економічної політики. Після закінчення громадянської війни внутрішнє становище в Україні було надзвичайно

складним і тяжким. Воєнні дії, які точилися на її території протягом семи років, починаючи з першої світової, потім громадянської війни, іноземної військової інтервенції, завдали економіці УСРР величезних збитків і шкоди. Загальні збитки в народному господарстві склали близько 10 млрд. золотих карбованців. Розруха вразила велику машинну індустрію, залізничну, вугледобувну промисловість, металургію. Зокрема обсяг продукції останньої на кінець громадянської війни становив 5% довоєнної (із 57 доменних печей у 1921 р. діяла тільки одна - на Петровському заводі в Єнакієвому). Того року виробництво сталі становило 1,7%, прокату - 1,8%, видобуток вугілля в Донбасі - 22% довоєнного рівня. За роки війни занепав залізничний, річковий та морський транспорт.

В стані глибокого занепаду знаходились провідні галузі легкої та харчової промисловості України. У 1920 р. із 192 цукрових заводів, що в 1914 - 1915 рр. виробляли 85 млн. пудів цукру, діяли тільки 76 із загальним обсягом продукції близько 4 млн. пудів (4,8% зазначеного рівня). Виробництво текстильної промисловості у 1921 р. знизилось в порівнянні з 1913 р. майже у 5 разів.

Внаслідок закриття підприємств скоротилась чисельність промислових робітників. Всього на початок 1921 р. у цензовій промисловості налічувалось 252 тис. робітників. Змінився і їх якісний склад. Різко зменшився прошарок кадрових високваліфікованих працівників.

В скрутному становищі опинилось і сільське господарство. Плуг, серп і ціп продовжували залишатися основними знаряддями сільськогосподарського виробництва, а єдиною тягловою силою була робоча худоба, кількість якої за роки війни значно зменшилась. Незабезпеченість сільського господарства реманентом і робочою худобою привела до скорочення посівних площ з 20 до 16 млн. гектарів, або на 20% у порівнянні з 1913 р., відбувалось погіршення якості обробітку землі. В результаті розрухи і неврожаю у 1921 р. катастрофічно знизився валовий збір зернових - до 45

млн.пудів проти 231,6 млн.пудів у 1913 р.

Поряд з економічними труднощами республіка, як і вся країна, переживала серйозні ускладнення політичного характеру. Незадоволення селян воєнно-комуністичною політикою з її реквізиціями продовольства і заборонаю торгівлі після ліквідації фронтів стало відчуватися гостріше. Продовольча розкладка виконувалася з величезним напруженням. Навесні 1921 р. продрозкладку з урожаю попереднього року в Україні було виконано менше ніж на 40%. Державний продовольчий фонд у запланованих розмірах створити не вдалося. Тоді ЦК КП(б)У запропонував військовому командуванню надавати всілякого сприяння при здійсненні продрозкладки.

Складною була ситуація в промислових центрах республіки. Денний пайок на одну людину скоротився до 100 грамів. Та й видавали його не кожного дня. Це привело до активізації страйкового руху, найчастіше у формі “італьянок”, коли трудівники не покидали свої робочі місця, але значно вповільнювали темп праці. Ці акції рішуче придушувалися владою. Так, в червні 1921 р. зазнали репресій робітники катеринославських залізничних майстерень, котрі були закриті, а всі робітники та службовці перереєстровані. Той, хто не пройшов перереєстрації, виключався з профспілок з позбавленням усіх прав і продовольчих карток.

Стягнення продрозкладки за допомогою робітничих і червоноармійських загонів натикалося на збройний опір селянства. Майже по всій території України, насамперед у Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській, Донецькій губерніях, поширився повстанський рух. Офіційна пропганда оголосила селянські повстання “політичним бандитизмом”. В боротьбі з повстанцями активну участь брали формування Червоної Армії, керовані героями боїв з білогвардійцями М.В.Фрунзе, В.І.Блюхером, П.Ю.Дибенком, І.Н.Дубовим, Г.І.Котовським, О.Я.Пархоменком та іншими. Військам надавали допомогу самодіяльні частини особливого призначення (ЧОП), які склалися з робітників і селян -

незаможників. Отже, насувалася нова громадянська війна. Використання регулярної армії в боротьбі проти селянських мас становило смертельну небезпеку для правлячої більшовицької партії і ставило під сумнів усі її попередні здобутки. У керівних колах РКП(б) все більше починають розуміти, що треба вживати заходів до припинення деградації сільського господарства.

В таких умовах у березні 1921 р. відбувся X з'їзд РКП(б). В політичному відношенні з'їзд ще більше зміцнив монолітність більшовицької партії, прийнявши резолюцію “Про єдність партії”, згідно з якою розпускалися вже існуючі фракції і заборонялося створювати нові. В галузі економічній він прийняв постанову про заміну продрозкладки натуральним податком. Тим самим керівництво РКП(б) по ініціативі В.І.Леніна відмовилось від “воєнно-комуністичних ілюзій” і прийшло до висновку про необхідність задовольнити бажання селян і замінити розкладку продовольчим податком. Селянам була надана можливість на свій розсуд використовувати залишки продуктів після здачі продродатку. Тим самим було розпочато уведення в нашій країні нової економічної політики (непу). Нової у порівнянні з політикою воєнного комунізму.

Головна мета непу - заспокоїти селян, зміцнити їх союз з пролетарською владою, вивести країну з глибокої соціально-економічної кризи і направити її розвиток на відродження зруйнованого господарства і підвищення матеріального добробуту народу. Для досягнення цих цілей в процесі проведення непу були використані такі найважливіші засоби як відродження еквівалентного обміну між містом і селом, впровадження господарського розрахунку в сфері промисловості і торгівлі, створення твердої валюти і розвинутої кредитно-банківської системи, широке використання різних методів стимулювання праці робітників і селян.

Все це означало визнання можливості і необхідності використання для забезпечення прогресу країни товарно-грошових відносин і відповідних їм методів впливу на розвиток народного господарства. В більш широкому плані

неп розумівся як шлях до соціалізму через державний капіталізм при збереженні твердої і монопольної політичної влади партії більшовиків. При цьому державний апарат мислився як інструмент, покликаний стримати товарно-грошові відносини у відповідних межах.

Масштаби й рішучість здійсненої перебудови можуть вразити уяву нашого сучасника. Перехід від обов'язкової праці (загальної трудової повинності, трудових мобілізацій людей різних професій, створення трудових армій) до системи вільного найму робочої сили, від розподілу за картками до ринкової торгівлі, від інфляційного "радзнаку" (паперового карбованця) до конвертованого червінця, від нарядів-замовлень до стимулювання випуску необхідної суспільству продукції економічними методами, децентралізація управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, організація кредитно-фінансової системи та оптової торгівлі засобами виробництва - все це було розпочато, а частково й завершено в перші два роки непу. Таким чином переконавшись у безперспективності воєнно-комуністичної політики Ленін доклав величезних зусиль, щоб повернути країну на рейки ринкової економіки.

3. Відбудова народного господарства на засадах непу. Виходячи з партійних рішень, надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня 1927 р. прийняла закон про заміну продовольчої розкладки податком. РНК УСРР 28 березня видала декрет про норми і розмір про дпо датку. Податок з урожаю 1921 р. визначався в 111 млн. пудів замість встановленої розкладки у 160 млн. пудів. Селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 р., отримали право вільно реалізувати лишки своєї продукції. По чотирьох губерніях, які мали найбільший процент виконання продрозкладки, залишок заборгованості списувався.

Зміни в державній політиці були з задоволенням сприйняті селянами. Вже у 1921 р. розпочалось пожвавлення господарського життя на селі. Розширилися посіви ярових на 18 % у порівнянні з 1920 р. Однак на цих позитивних змінах негативно позначилась катастрофічна посуха. Вона охопила

багато територій Радянської держави: Поволжя, Південний Урал, Північний Кавказ, а також степові райони півдня України.

Нестача продовольства в містах і на селі привела до голоду. В цілому в країні у 1921 р. від нього постраждало близько 35 млн.чоловік, у тому числі 9 млн.чоловік в нашій республіці. Мільйони людей загинули. В такій критичній ситуації яскраво виявилась братерська солідарність радянських народів, які допомагали один одному справитися з наслідками посухи. Населення України, яке також постраждало від неї, надало притулок 442,8 тис. голодуючим з Поволжя, Уралу, Казахстану. Було зібрано і направлено в ці райони багато грошей, мільйони пудів продовольства.

З 1922 р. продовольче становище в Україні починає поліпшуватись незважаючи навіть на те, що рік знову був посушливим для півдня України. Безумовно, свій позитивний вплив почала проявляти постанова ВУЦВК УСРР від 19 квітня 1921 р. “Про відродження і зміцнення сільського господарства України”. У відповідності з нею було створено акціонерне товариство “Селодопомога”, якому держава виділила значні фінансові кошти і матеріальні засоби. За допомогою цього товариства селяни одержали значну кількість посівного матеріалу, робочої худоби, сільськогосподарського реманенту. Цільові кредити селянам на збільшення посівів технічних культур і на придбання для цього машин, добрив, робочої худоби та інших необхідних товарів надавав Сільськогосподарський банк України, створений у 1923 р.

Позитивно позначилось на розвитку сільського господарства рішення ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1923 р. про заміну продовольчого натурального податку єдиним грошовим. Воно враховувало зростаючу товарність сільського господарства республіки і поступову нормалізацію товарно-грошового обігу між містом і селом. Відзначимо, що єдиний грошовий податок складав тільки 2/3 загального прибутку селянського господарства.

Разом з тим слід підкреслити, що поступове піднесення сільського господарства протікало на фоні суперечливого соціально-економічного

становища на селі. В цілому українське селянство стало більш однорідним. В результаті земельних перетворень наділи бідняцько-середняцьких господарств виросли в 1,5 рази - а за рахунок передачі їм поміщицьких, удільних, церковних та частини куркульських господарств. В середині 20-х років бідняцькі господарства склали 33% у порівнянні з 58% у дореволюційний період, а середняцькі - близько 63% замість 30-35%. Число заможних господарств скоротилося відповідно з 12-15% до 3-5%.

Держава економічними і адміністративними засобами підтримувала бідняцько-середняцькі прошарки і обмежувала ініціативу і тиск більш заможних верств, хоч зробити це було і не просто. Адже неп фактично відкрив простір для розвитку капіталістичних відносин на селі. Була дозволена оренда землі і використання праці наймитів. Особливо широко оренда і найм були розповсюджені в південних губерніях республіки.

Серед різних форм орендної плати переважала розплата частиною врожаю, найменш всього вигідна для невеликих селянських господарств. У 1927 р. вона використовувалась в 61,6% випадків оренди. Орендатор при цьому брав половину, а інколи й більше половини врожаю. В багатьох випадках орендатор намагався перекласти сплату сільгосподатку на селянина, якому здав землю, хоч по закону передбачалось, що сплачувати податок повинен той, кому фактично належить земля.

Експлуатація на селі обтяжувалась угодами кабального типу. Широко практикувалось лихварство, здача в оренду засобів праці. Все це створювало гостро конфліктні ситуації і заклало основу для соціально-економічних потрясінь на селі. Який же вихід був з цього становища ?

Це був шлях широкого розвитку різних форм кооперації. Вона, до речі активно діяла в Україні і до Жовтневої революції. Державні органи в роки непу всіляко підтримували кооперативне будівництво. Кооперація розглядалась як засіб підтримки бідняцько-середняцьких елементів села, як спосіб протистояння куркульству, а в стратегічному плані - як шлях селянства до

соціалізму.

За постановою Раднаркому УСРР від 13 квітня 1921 р. в республіці було створено єдину систему споживчої кооперації. Їй надавалось право здійснювати заготівлю і збут сільськогосподарської та промислової продукції. У жовтні цього ж року з її системи була виділена сільськогосподарська кооперація. Досить скоро вона зосередила в своїх руках заготівлю значної частини товарної продукції селянських господарств. Вже у 1923 р. вона обслуговувала 416 тис. селянських господарств і на неї припадало 37% планової заготівлі зерна і близько половини врожаю технічних культур. Набувають розвитку спеціальні види виробничої сільськогосподарської кооперації: машинно-тракторні, тваринницько-молочарські, насінницькі, цукробурякові та інші. Вони сприяють підвищенню врожайності селянських господарств, впровадженню на селі все більш складних машин. Так, тільки у 1924/1925 господарському році через всі види сільськогосподарської кооперації було продано 3208 тракторів, з яких 3070 було закуплено за кордоном.

Значна частина селянських господарств одержала можливість за допомогою кооперативних організацій збувати свою продукцію на світовому ринку. Створена у жовтні 1924 р. Всеукраїнська спілка тваринницької і молочарської кооперації “Добробут” здійснювала експорт своєї продукції до багатьох країн Європи. Її продукція мала великий попит, особливо вершкове масло, яке не поступалось кращому в світі - новозеландському. Про масштаби її операцій свідчить, наприклад, те, що тільки в 1925/1926 господарському році спілкою для продажу на експорт було заготовлено 682 тис. пудів вершкового масла.

Кооперативне об'єднання “Кооптах” завоювало ринки Німеччини, Англії, Італії, Швейцарії та інших країн. Про масштаби його діяльності говорить те, що вже через півтора місяця після свого створення заготівля і обробка яєць та птиці проводилась на 28 складах і 28 переробних пунктах і до

нього входило 3 тис. товариств. Вже у 1925 р. вони зібрали 1580 вагонів яєць, у тому числі 340 було експортовано за кордон.

У 1927 р. розпочала свою експортну діяльність республіканська спілка садово-городніх, виноградарських та бджолярських кооперативів (“Плодоспілка”).

Не дивно, що довіра селянства до кооперації і її вплив постійно зростали. Кооперативні організації поступово зосередили в своїх руках значну частину виробництва сільськогосподарської продукції. До кінця 20-х років до них в різних формах було залучено більше половини, а якщо включити і споживчу кооперацію, то 85% селянських господарств.

Існувала в республіці і система колективних господарств - колгоспів і комун. Організовувалися вони переважно біднотою, сільськими комуністами і комсомольцями, колишніми червоноармійцями. Постановою ВУЦВК від 9 серпня 1922 р. цим господарствам надавалися великі пільги. За ними закріплювались колишні поміщицькі садиби, надавалися довгострокові кредити. Був створений спеціальний фонд допомоги колгоспам. Кількість їх росла в 1921 р. - 2119, 1923 р. - 3356, 1925 р. - 5454, 1928 р. - 12042. Але питома вага колективного виборництва була невеликою. В 1925 р. колгоспи об'єднували тільки 1,2% селянських господарств і займали 1,4% земельних площ, у 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування.

Пояснювалось це слабкою економічною ефективністю колективних господарств, відсутністю належної матеріальної бази, низьким рівнем загальнокультурних знань, лякаючими селян принципами усупільнення, зрівнялівки у розподілі й т. ін. Переважна більшість селян, включаючи і бідноту, не хотіла ламати усталений уклад життя.

Загальні підсумки відродження сільського господарства в республіці на засадах непу були досить значні, хоч і суперечливі. Вже весною 1925 р. посівні площі в Україні складали 90% довоєнного рівня, загальний збір зерна

наблизився до середніх показників передвоєнної п'ятирічки. У 1927/28 господарському році розміри валової продукції сільського господарства УСРР вже перевищили рівень урожаю 1913 р. Виріс добробут селянських господарств.

Разом з тим кількість товарної продукції, яка надходила на ринок з села, не задовольняла попиту міського населення і зростаючої промисловості. Товарна частина валового збору зерна в деякі роки навіть зменшувалася. Так, у 1923/1924 господарському році вона складала 26,2%, а через два роки - тільки 20%. У 1927/28 господарському році цей показник був вищий - 25%, але це не досягло навіть 70% товарності 1913 р.

Зниження товарності пояснюється збільшенням кількості господарств, які більше орієнтувалися на власне споживання виробленої продукції, а не на її продаж. Низькою залишилася культура сільськогосподарського виробництва, а керівництво країни не бажало збільшувати капіталовкладення в розвиток сільського господарства, в результаті чого воно залишалося, в кращому випадку, на рівні, якого воно досягло в дореволюційний період.

Таке становище не могло задовольнити тодішнє керівництво СРСР, особливо у зв'язку з постановкою завдання про прискорення процесу індустріалізації. Про це, наприклад, прямо говорив на Всеукраїнській конференції КП(б)У її генеральний секретар С.В.Косіор у квітні 1929 р. Суперечність між розвитком сільського господарства і промисловістю не була розв'язана, так як не була знята внутрішня розбіжність у політиці самої держави. Деякий час керівництво ВКП(б) і СРСР намагалось балансувати між інтересами індустрії і сільського господарства. Але у кінці 20-х років воно зробило остаточний вибір на користь розвитку промисловості за рахунок пограбування сільського господарства і створення насильницьким шляхом колгоспної системи.

Запровадження нової економічної політики мало великий вплив на розвиток промисловості. Зокрема, в руках держави зосереджувались тільки

великі підприємства. Всі дрібні і частина середніх передавались в оренду. В республіці як організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям), так і приватним особам, не виключаючи колишніх власників, було здано 5200 підприємств, тобто близько половини від кількості націоналізованого фонду.

І хоч майже всі великі і частина середніх підприємств залишались за державою, режим користування цією власністю докорінно змінювався. Під час громадянської війни всі націоналізовані заводи, фабрики, шахти і рудники підпорядковувались галузевим головним комітетам (главкам) Вищої Ради народного господарства (ВРНГ), а в Україні - відповідно Українській Раді народного господарства (УРНГ). Ця вкрай зацентралізована вертикальна система управління з дріб'язковою опікою над підприємствами (главкізм) не залишала місця для ініціативи і самодіяльності виробничих колективів. Свою продукцію вони не продавали, а здавали главкам на основі замовлень, не купували, а отримували за нарядами необхідну сировину і матеріали.

Тепер в основу їх діяльності був покладений принцип господарського розрахунку, що значно розширювало їх самостійність. Головним показником ефективності будь-якого виробництва став рівень одержаного прибутку, за рахунок якого тепер повинен жити колектив підприємства. В процесі проведення непу передбачалось, що прибуток державних підприємств повинен стати як джерелом розширення і поліпшення виробництва, так і засобом фінансування витрат в інших галузях народного господарства, соціальних програм і всього життя держави.

Особливістю впровадження госпрозрахунку в умовах непу було те, що самостійністю наділялись не окремі підприємства, а галузеві територіальні трести, які об'єднували споріднені виробництва. Вони дійсно отримали майже повну оперативну господарську самостійність і орієнтацію на одержання прибутку. Трести, які збанкрутували, повинні були докорінно реорганізуватись або бути розформованими.

За ВРНГ і УРНГ залишалось тільки загальне керівництво державною

промисловістю. Формувався ринок засобів виробництва шляхом утворення синдикатів (організацій для закупівлі сировини, проведення торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів), влаштування оптових ярмарків, організація товарних бірж.

В республіці трести почали створюватися восени 1921 р. Серед перших були: “Хімвугілля”, організований на базі заводів і шахт Лисичанського району в Донбасі, “Південсталь”, який об’єднав 15 металургійних заводів, “Цукортрест”, “Український текстильний трест” та інші. Найбільш великі і важливі з них підпорядкувалися безпосередньо ВРНГ РСФРР (потім СРСР). Менш значні трести були в розпорядженні Української Ради народного господарства. Частина промислових підприємств була залишена губернським раднаргоспам. На початку 1922 р. Українській РНГ безпосередньо підпорядкувалися 24 трести, які об’єднували 433 підприємства всіх галузей.

Як вже відзначалось, в роки громадянської війни націоналізована промисловість була на повному утриманні держави. Тому впровадження господарської самостійності супроводжувалося великими труднощами. Трести утворювались по розпорядженню центра. Причому створювались швидко при відсутності чіткого уявлення про принципи та порядок їх діяльності. До того ж підприємства на час реорганізації мали обмежені фінанси, спрацьоване устаткування, відчували нестачу сировини і палива. Існували проблеми із забезпеченням робочою силою. Слід зазначити і те, що вся промисловість протягом тривалого часу вимушена була поставляти свою продукцію по низьким цінам, які визначались центральними господарськими органами, що не завжди давало змогу покривати витрати виробництва і змушувало входити підприємства у великі борги.

Розвиток нових економічних відносин вимагав відродження кредитно - банківської системи. VI Всеукраїнський з’їзд Рад ще у грудні 1921 р. відмітив, що створення і зміцнення працюючого банківського апарату “є справа першорядної вимоги”. В цей час в Харкові вже розпочав працювати

Всеукраїнський торгово-промисловий банк, який швидко перетворився в центр кредитування усієї республіканської промисловості. В проведенні товарообігу велику роль починають відігравати біржі. Перша з них розпочала свою роботу в Харкові у лютому 1922 р. Скоро вони виникають у всіх губернських і навіть деяких повітових центрах.

Неп означав зміни не тільки в системі організації управління виробництвом. Була ліквідована зрівнялівка в заробітній платі. Натуральне забезпечення працівників поступово змінили грошовим. При цьому почали враховуватись якість і кількість праці. Впровадження цього дало значний ефект. За підрахунками відомого економіста С.Г.Струмліна, ефективність, іншими словами, залежність оплати праці від її напруження у 1920 складала всього 5,6% заробітку, у 1921 р. - 23,6 %, а в середині 1922 р. вона піднялась до 71,8%.

На початку 1923 р. заробітна плата в легкій і харчовій промисловості майже досягла довоєнного рівня. Значно складнішими були справи у важкій промисловості, де процес відродження йшов більш повільно і нерівномірно і викликав необхідність подолання цілої низки кризових ситуацій.

Однією з найскладніших серед них була криза збуту, яка виникла в кінці 1923 р. Причини її були різні, і до них насамперед треба віднести те, що до 1924 р. об'єктом регулювання державних планів в промисловості був в основному обсяг виробництва. Вони складали тільки виробничі завдання і слідкували за їх виконанням. Обмін і розподіл товарів у значній мірі були поза межами впливу держави. Промислові трести, враховуючи високі втрати виробництва і зростання потреб на товари широкого вжитку, ще з кінця 1922 р. стали підвищувати ціни на свою продукцію. Це привело до перевищення їх над рівнем цін на сільськогосподарську продукцію у 1923 р. в 3,9 разів. Так, восени цього року на гроші від проданого одного пуду жита в Донбасі селянин міг купити 5,6 фунта солі (у 1913 р. - 70 фунтів), або 0,4 арш.ситцю (у 1913 р. - 6,3 арш.), 1,2 фунта цвяхів (у 1913 р. - 8,8 фунта) і т.ін.

Це привело до падіння попиту села на промислові вироби. Розпочався процес затоварювання. Слабка реалізація продукції різко зменшила фінансові можливості підприємств, їх обігові кошти. Виникли перебої з виплатою на підприємствах заробітної платні, розпочалось скорочення виробництва.

“Криза збуту” показала, що використання економічних важелів впливу на розвиток держави справа надзвичайно складна. Вона вимагала враховувати багато факторів, в тому числі і мати необхідний досвід і знання. Державні органи виявились неспроможними оволодіти стихійними процесами руху цін.

Вихід був знайдений фактично у вольовому адміністративному регулюванні. Була використана практика державного визначення ціни на кам'яне вугілля, по якій шахти Донбасу та інших вугільних басейнів зобов'язані були продавати свою продукцію споживачам. 29 лютого 1924 р. РНК СРСР прийняла постанову про зниження цін. Ця акція розглядалась як політика, розрахована на тривалий час. При цьому вимагалось посилити увагу трестів до зниження собівартості продукції, скорочення накладних витрат і т.д. В результаті усіх цих зусиль почалось зниження оптових цін на одну третину вже весною 1924 р., а на деякі товари селянського попиту ціни стали ще дешевші.

Позитивну роль у розвитку економіки республіки відіграла проведена в країні грошова реформа. Розпочалась вона у жовтні 1922 р. з впровадження в обіг банківських білетів достоїнством в 10 золотих карбованців (“червінців”), забезпечених дорогоцінними металами, валютою і товарами. Спочатку вони використовувались для розрахунків між державними підприємствами, а в роздрібній торгівлі продовжував функціонувати нестійкий “радзнак”, який продовжував знецінюватись. Пізніш паралельність валют була ліквідована, а з 1924 р. на основі червонця з'явилась можливість проводити розрахунок справжньої собівартості, здійснювати контроль за витрачанням державних коштів й т.ін.

Використовуючи потенціал непу, промисловість України вже в першій

половині 20-х років змогла подолати труднощі відродження. У 1923/24 господарському році вся велика промисловість республіки виконала виробничі плани на 108%, а ще через рік - на 110%.

З середини 20-х років значно збільшились капіталовкладення в металургійну промисловість. Вона освоювала щорічно від 50 до 75% союзних коштів відпущених цій галузі. Це дозволило не тільки успішно організувати її діяльність, а й розпочати реконструкцію окремих підприємств. Так, у 1926 р. були реконструйовані доменні печі на Дніпровському заводі. На Макіївському металургійному заводі була збудована нова, найбільша в країні, повністю механізована домна. Розвивалось коксохімічне виробництво. Таким чином, вирішувалось завдання зростання промислового потенціалу. Воно мало значення не тільки для України, а й для в'язого Радянського Союзу. У 1925/26 господарському році в УСРР було виплавлено 89 % союзного виробництва чавуну, 53 % сталі і 57% прокату чорних металів.

В республіці інтенсивно розвивалось машинобудування, особливо сільськогосподарське. На 32 великих заводах цього профілю довоєнний обсяг виробництва більш ніж в 1,5 рази. Новою галуззю стало тракторобудування. Трактори випускались на 5 підприємствах республіки.

Підйом промисловості вимагав значного розвитку енергетичної бази. До кінця 1925 р. в Україні було відбудовані і розширені усі перспективні електростанції. Їх сукупна потужність перевищувала довоєнний рівень на 27 % . За відомим планом ГОЕЛРО восени 1927 р. розпочалось будівництво Дніпрогесу. А всього згідно цього плану в кінці 20-х років в республіці будувалось 50 електростанцій, в тому числі Харківська, Луганська, Полтавська, Артемівська, Київська та ін.

Велике значення для економіки республіки мало відродження вугільної промисловості Донбасу. Вже в кінці 1925 р. ВРНГ СРСР дозволила тресту "Донвугілля" розпочати будівництво 45 нових і розконсервацію 39 старих шахт. Активна робота в цьому напрямку дозволила перевищити найвищий

показник дореволюційного виробництва (28 млн. т. в 1916 р.) У 1928/29 господарському році було видобуто 30,73 млн. т. вугілля.

Порівняння темпів розвитку сільського господарства і промисловості свідчить, що в останній, особливо у важкій, відбудова йшла більш повільно. Кращими були справи в легкій промисловості. Пояснюється це тим, що вона вимагала менше капіталовкладень, в ній більш проста технологія, швидша віддача від вкладених коштів. Велике значення мало і те, що в легкій промисловості було значно більше середніх і малих підприємств приватного сектору. В перші роки непу вони давали майже третину всієї промислової продукції республіки.

В першій половині 20-х років обсяги приросту промислової продукції росли досить швидко (1922 р. - на 43%, 1923 р. - на 30%, 1924/25 госп.р. - на 62%). Але такі темпи не свідчили про якісне зростання промисловості. Вони були значними, але за рахунок введення в дію не використаного основного капіталу (устаткування, виробничих площ й т.ін.), створеного ще до революції.

Відбудова промисловості України, як і всього СРСР, в результаті проведення непу наближалась до показників 1913 р. і таким чином завершувалась. На порядок денний поставало завдання не стільки преобладання діючих заводів, фабрик, шахт, скільки будівництво нових промислових об'єктів. Адже країна залишилась переважно аграрною, основна маса працюючих була зайнята ручною працею, в містах зростало безробіття, села все більше ставали перенаселеними.

Про необхідність розширення масштабів індустріалізації, повороту до нового будівництва з середини 20-х років все більше стали говорити на з'їздах, конференціях, писати в газетах і журналах. Найбільшу активність у проведенні цих ідей в життя проявляв Л.Троцький, який в той час працював у ВРНГ. Успіхи відбудови, вважав він, привели країну до "старту", з якого розпочинається змагання СРСР з світовим капіталізмом, а тому особливу роль повинні відіграти темпи. Опоненти Троцького побачили в такій постановці

заклик до “надіндустріалізації”, яка здійснюватиметься за рахунок села. Дискусія, розгорнута в країні, ускладнювалась боротьбою за владу між лідерами більшовицької партії і держави.

На XIV з’їзді ВКП(б) Сталін говорив про індустріалізацію, як про генеральну лінію. Тоді ж було сформульоване головне завдання індустріалізації: перетворення СРСР з держави, яка ввозить машини і устаткування, в країну, яка повинна їх виробляти, щоб стати економічно самостійною.

Але розробка плану конкретних заходів, визначення шляхів і методів змін в народному господарстві, мобілізація засобів для прискорення створення важкої індустрії - все ж були ще попереду.

У 1928-1929 рр. остаточно стало ясно, що в промисловості, як і у всьому народному господарстві не має достатніх вільних ресурсів для реалізації оголошених програм індустріалізації. Не вдалося скласти і звести баланс доходів і втрат плану першої п’ятирічки. Це поставило керівництво країни в становище принципового вибору.

Нова економічна політика вже в середині 20-х років забезпечила вирішення багатьох проблем розвитку радянського суспільства. Зміцніла змичка між селом та містом, успішно відроджувалось сільськогосподарське і промислове виробництво, зріс добробут трудящих. Разом з тим неп виявив і свою внутрішню суперечливість і можливість кризових ситуацій.

У 1925-1926 рр. активні члени більшовицької партії, враховучи успіхи, досягнуті на гребіні непу, і упевнившись у величезні можливості країни, рішуче підтримали ідею побудови соціалізму в СРСР. На перший план вийшла проблема визначення шляхів і методів побудови нового суспільства.

Такі діячі ВКП(б), як М.І.Бухарін, О.І.Риков, М.П.Томський, спираючись на кваліфікований і ретельний аналіз економістів Держплану і ВРНГ СРСР, виступили за збалансований розвиток промисловості і сільського господарства. Передбачалось, що розвиток індустрії буде відбуватись на основі

підйому всього народного господарства, при невинному зростанні життєвого рівня народу. Планувалось оптимальне поєднання розвитку важкої і легкої промисловості. Підтримка різних видів кооперації не трактувалась як прискорена колективізація. Індивідуальне виробництво бачилось як основа виробництва на тривалий строк. Вся стратегія розвитку розроблялась ними на основі непу, а тому відкидала різке, не зумовлене ринковою кон'юнктурою підвищення ці чи зниження цін, зміни в податковій політиці і т.ін.

Одночасно з'явився й інший варіант розвитку. За ним стояли Й.В.Сталін, В.В.Куйбишев, В.М.Молотов, Г.К.Орджонікідзе та ін. Проголошуючи ті ж цілі - підйом промисловості, кооперування на селі, поліпшення умов життя трудящих, вони вважали, однак, неможливим досягти цього одночасно. Ця група керівників зробила вибір на користь першочергового і форсованого розвитку важкої промисловості, у тому числі і за рахунок інших галузей народного господарства. В першу чергу за рахунок селянства, яке в політичному відношенні розглядалась як "дрібнобуржуазна" ворожа сила.

Усвідомлюючи величезні труднощі на шляху реалізації таких планів, група Сталіна розраховувала на можливість адміністративно-вольовими зусиллями, за допомогою партійно-державного апарату, а при необхідності і прямого насильства в короткий строк побудувати суспільство, яке уявлялось їм як соціалістичне.

Такий підхід не був поглядом тільки цих керівників. Йому відповідали настрої досить широких прошарків, партдержапарату, в цілому ВКП(б), комсомольців, робітничого класу і селянської бідноти. Адже неп сприймався ними як тимчасовий "відступ". Рух до соціалізму розумівся цими людьми як наближення до зрівняння розподілу, як відмова від товарно-ринкових відносин в країні.

Ці настрої ще підтримувались і тими діячами і теоретиками у ВКП(б), котрі не знайшли способу вирішення основної суперечності в домінуючий тоді концепції непу - між його ринковою стихією і "плановим" безтоварним

соціалізмом як кінцевою метою розвитку. “Вирішення” було знайдено у висновку, що неп є короткий перехідний етап у розвитку радянського суспільства.

В Україні групу Сталіна підтримувала більшість керівників партійних і державних органів. Можливі опоненти вже були усунуті від прийняття принципових рішень. Так, за ініціативою Сталіна був фактично звільнений від посади у 1925 р. перший секретар ЦК КП(б)У Е.Й.Квірінг. На звільнене місце Сталіним був рекомендований Л.М.Каганович - один з найбільш активних його прихильників, який приніс багато горя українському народу.

Змінивши Кагановича у 1928 р. С.В.Косіор можливо і не був беззастережним сталіністом. Однак поставлений перед вибором між позиціями Бухаріна і Сталіна, він підтримав останнього . Листопадовий (1928 р.) пленум ЦК КП(б)У показав, що в основному керівництво республіканської парторганізації підтримало політичний вибір С.В.Косіора.

Відкрита сутичка цих двох стратегій розвитку відбулась у 1928-1929 рр. Її початком стала так звана “хлібна криза”, що виникла в силу різних обставин: помилок у плануванні, ціноутворенні, нестачі промтоварів на селі та ін. Під загрозою виявилось забезпечення хлібом міст, армії, експортні поставки. Такі ситуації вже мали місце в минулому, щось подібне спостерігалось і у 1925, і в 1926 рр. Досвід показував, що такі кризові явища можна ліквідувати на основі непівських підходів.

Однак для Сталіна і його прибічників цей шлях вважався неприпустимим. Головним чином тому, що він не гарантував від повторення подібних криз і в майбутньому, а це ставило під сумнів стратегію прискореного індустріального розвитку.

На початку 1928 р. було прийнято рішення про використання надзвичайних, адміністративно-примусових заходів, включаючи і конфіскацію зерна. Насильство по відношенню до селянства як товаровиробника фактично означало повернення до практики громадянської війни, до “воєнно-

комуністичної” політики. Одночасно набирала широкого поширення сфабрикована Сталіним ідея загострення класової боротьби в країні по мірі руху до соціалізму. Ця ж теорія була використана для придушення опору сталінському політичному курсу.

Почались гоніння на технічну, економічну, гуманітарну і воєнну інтелігенцію, здатну критично оцінити ці нові сталінські підходи в економіці і політиці. Жорстокий тиск на неї був розпочатий широко відомою “шахтинською справою”. Було арештовано понад п’ятдесят інженерів і техніків, які працювали у вугільній промисловості Донбасу, а також в центральних органах державного управління народного господарства УСРР і СРСР. Всі вони були звинувачені в саботажі, шкідництві і шпигунстві. Ще на об’єднаному квітневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (за місяць до початку судового процесу) було заявлено про розкриття “контрреволюційної шкідницької організації в Донбасі” . “Шахтинська справа” стала сигналом до проведення серії аналогічних процесів у республіці. Всього було заарештовано і засуджено біля 2 тисяч спеціалістів.

Протягом 1828-1929 рр. сталінській групі вдалось організаційно ізолювати і розгромити своїх опонентів і в самій більшовицькій партії. Тим часом з’ясовувалось, що здійснені на початку 1928 р. адміністративні заходи по відношенню до селянства виявились недостатніми, щоб забезпечити безперебійне надходження хліба і в подальшому. Силений тиск спонукав селян до скорочення посівних площ, до масового забою худоби і самоліквідації високотоварних господарств. Все це привело до того, що в кінці 1928 - на початку 1929 р. знову виникли великі труднощі з продовольством. В багатьох містах були введені картки на хліб. Скоротився його експорт.

В цій обстановці Сталін і його оточення, що досягло повної влади в партії і суспільстві, завершує згортання непу. Це виявилось перш за все в тому, що були переглянуті завдання першого п’ятирічного плану - в бік їх різкого збільшення, без врахування реальних джерел і засобів їх виконання.

У промисловості невпинно стала скорочуватись роль господарського розрахунку. Критерієм успішної роботи трестів ставав не одержаний прибуток, а виконання державного плану. В нових документах зазначалось, що госпрозрахункові відносини спускаються в низові ланки трестів - на підприємства, однак їх діяльність суворо регламентувалась плановими завданнями. Крім того господарський розрахунок не доводився до робочих місць. Заробітна платня працівників не залежала від кінцевих результатів роботи підприємства. Вона визначалась адміністративно встановленими нормами, тарифами і розцінками. І це, до речі, відповідало бажанням багатьох робітників. Адже дійсний господарський розрахунок означав би залежність заробітної платні від ринкової стихії, позбавляв би їх стабільного гарантованого доходу. Тому значна частина робітничого класу і не підтримувала збереження неспівської, основаної на ринкових регуляторах системи управління.

В сільському господарстві усі складнощі розвитку було вирішено подолати розгортанням широкої і швидкої, а тому неминуче насильницької колективізації селянських господарств. Вона дозволяла встановити жорсткий адміністративний контроль за виробництвом в колгоспах, продиктувати їм принципи, порядок і форми відносин з промисловістю і державою. Це дозволяло закріпити нееквівалентний обмін і відповідно перекачати кошти і матеріальні засоби з сільського господарства в промисловість, з села в місто.

Таким чином, вже у кінці 20-х років в Україні від нової економічної політики практично відмовились. Господарська система з ринковим механізмом замінювалась адміністративно-бюрократичною системою тоталітарного режиму, який поступово складався в СРСР.

4. Суспільно-політичне та культурне життя. Суспільно-політичне, духовне та культурне життя в республіці у 20-ті рр. було складним і суперечливим. Як відомо, в результаті перемоги Жовтневої революції в Росії

було проголошено встановлення диктатури пролетаріату. Дуже скоро вона перетворилась в диктатуру партійно-державної верхівки. Ця диктатура здійснювалась через відповідну систему, яка включала в себе два види організацій: державні і добровольні громадсько-суспільні. До державних відносились Ради. На селі діяли ще комітети незаможних селян. Як державна організація діяла КП(б)У. Вже на початку 20-х років вона перетворюється в єдину легальну політичну партію.

Якщо говорити про інші партії, яких і до і після Жовтневої революції було чимало, то вже в період громадянської війни їх чисельність поступово зменшується. Цьому сприяла і їх не завжди продумана і вивірена політична діяльність. Однак найголовнішу роль тут відіграла політика більшовиків, спрямована на ізоляцію і обмеження діяльності інших політичних партій. Про це не приховуючи і не одноразово, говорили більшовицькі керівники. В політичному звіті на XI з'їзді РКП(б) у 1922 р. Г.Є.Зінов'єв підкреслював: "Ми маємо монополію легальності, ми відмовили у політичній свободі нашим противникам. Ми не даємо можливості легально існувати тим, хто претендує на суперництво з нами".

Під партійно-державним тиском починають розпадатись і заявляють про саморозпуск багато політичних партій. Так, ще у 1920 р. припинила свою діяльність Українська комуністична партія (боротьбистів). Основну частину членів її тоді ж було прийняти в КП(б)У. У 1921 р. прийняла рішення про розпуск єврейська партія - Бунд, у 1922 р. російська партія есерів, у 1923 р. - меншовицька партія. Організації цих партій припинили своє існування в республіці. Вимушені були припинити свою діяльність навіть партії комуністичної спрямованості. Так, у 1922 р. саморозпустилась Єврейська комуністична партія (ЄКП), у 1925 р. - Українська комуністична партія (УКП).

Розпуск і ліквідація інших партій сприяли тому, що ВКП(б) і КП(б)У, як один з її найбільших загонів, зміцнили і закріпили свої владні позиції. Однак це мало і негативні для неї наслідки. В умовах однопартійної системи по суті

були ліквідовані можливості для альтернативності і змагання в розробці найбільш раціональної політики. Партійний монополізм породжував самозаспокоєність, догматизм. Несприйняття плюралізму думок і негативні наслідки цього в кінцевому підсумку привели цю партію до краху. З утвердженням позицій Сталіна у ВКП(б) і в країні ще більше знижується роль партійних мас, небаченої сили набирає партійний апарат, а сама партія поступово перетворюється в ядро командно-адміністративної системи.

Одночасно знижується роль і авторитет Рад. Про це свідчить і низька участь трудящих в їх обранні. Наприклад, у виборчій кампанії у 1924 р. в 363 селах Київської губернії прийняло участь тільки 21% зареєстрованих виборців, в 446 селах Харківської губернії відповідно - 23%, в середньому по республіці - 55%. В самих Радах влада зосереджується в основному у виконкомах, а останні втрачають будь-яку самостійність і повністю переходять під контроль партійних органів.

Якщо говорити про добровільні і масові громадсько-суспільні організації то їх кількість у 20-х роках була досить значною. За характером своєї діяльності вони були різні: професійні, наукові, інженерно-технічні, молодіжні, жіночі, спортивні, Червоного Хреста, друзів дітей, старих більшовиків, колишніх політкаторжан та інші. Всього у 1928 р. в республіці нараховувалось близько 60 добровільних організацій. Поступово їх чисельність зменшується, а на початку 30-х років більша частина із них припинила своє існування. Зростає чисельність тільки тих організацій, які входили до системи “диктатури пролетаріату”: профспілок, комсомолу і кооперативних організацій. Разом з тим їх значення з утвердженням командно-адміністративної системи і їх одержавленням приводить до зниження реальної ролі цих організацій в державному управлінні і громадському житті.

Концентруючи в своїх руках всю повноту влади, бюрократичнокомандна система приймала заходи для свого захисту. Всеросійська надзвичайна комісія, а з 1922 р. ДПУ (Державне політичне управління) наділялось надзвичайними

повноваженнями і використовувалось також для усунення і ліквідації усіх неугодних системі - від її політичних опонентів, старих спеціалістів, добросовісно служивих народів, і до чесних відданих більшовиків, тих, хто здійснював революцію в Україні і захищав її зі зброєю в руках.

З розширенням діяльності і прав ДПУ, залученням його до вирішення економічних і національних питань, зростало коло людей, на яких розповсюджувалась позасудова розправа, адміністративне виселення, направлення в табори (будинки) примусової праці. При цьому органам ДПУ не потрібно було доводити вину цих “соціально небезпечних” людей. Достатнім було їх соціальне походження. В діяльності ДПУ все більше помітною стає тенденція вийти із-під контролю і прокуратури, і вищих державних органів республік. В результаті до кінця 20-х років вага ДПУ, а з 1934 р. НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ) в житті суспільства значно зростає, що і визначило його роль в розгортанні беззаконня і свавілля в наступні роки.

Одночасно апарат адміністративно-командної системи, який все більше зростав чисельно, забезпечував розширення не тільки своїх повноважень, а і матеріальних, і моральних привелеїв. Вже у 20-ті роки були прийняті спеціальні постанови центральних органів партії про покращення побуту відповідальних партійних, радянських і господарських працівників, підвищення їм окладів, які значно перевищували заробітну платню робітників промисловості. До того ж “активні партпрацівники” і особи, які до них прирівнювались, члени їх сімей починають одержувати спецпайки, безплатне житло, персональний транспорт і таке ін.

На суспільно-політичне життя в республіці у цей період великий вплив мав процес небувалого до цього часу відродження культури українського народу. Це надзвичайно цікаве явище в історії народу України, яке, на жаль, мало досліджене. Безсумнівним є те, що громадсько-культурне відродження мало своє коріння в період відродження недовготривалої української державності. Динаміка духовного розвитку нації була настільки сильною, що

він розвивався далі, незважаючи на великі втрати серед інтелігенції та інших верств активного населення під час громадянської війни, на значну еміграцію творчих сил за межі Радянської України. Цей процес розвивався по висхідній в умовах загальної лібералізації часів непу і проголошеного курсу на українізацію. Культурне відродження охопило різні сторони національного і культурного життя, особливо позначившись на розвитку освіти, літератури, науки та мистецтва.

Відомо, що культурний розвиток того, чи іншого народу визначається рівнем його освіченості. Тому одним із найважливіших завдань після закінчення громадянської війни стала ліквідація неписьменності. Для республіки ця проблема була досить актуальною (приблизно 75% її населення було неписьменним). В боротьбі з нею активну участь брали Наркомат освіти УСРР, Ради, профспілки, комсомол, комітети незаможних селян, добровільно-масові організації, громадськість, вчителі, культурно-освітні установи. У 1923 р. було створене добровільне товариство "Геть неписьменність". Воно швидко завоювало авторитет, лави його зростали. Вже у 1924 р. в ньому нараховувалось понад 300 тис. членів. На кошти товариства утримувалося близько 2,5 тис. пунктів ліквідації неписьменності, в яких почалося до 100 тис. чоловік. Було закуплено багато навчальної літератури.

Для залучення неписьменних до навчання державою широко застосовувались різноманітні заходи заохочення. Так, неписьменні робітники звільнялися на дві години від роботи із збереженням заробітної плати для навчання в пунктах лікнепу. Селянам при обов'язковому страхуванні майна при їх навчанні в цих пунктах надавалася знижка на 20%. Сприяло цьому і покращення економічного становища республіки. Безумовно, це відіграло велику роль для залучення широких мас до навчання. Так, на 1 грудня 1925 р. в республіці діяло понад 13 тис. шкіл і пунктів лікнепу, в яких навчалось близько 540 тис. чоловік, в тому числі трохи більше 200 тис. жінок.

Одночасно було відкрито близько 1000 шкіл для малописьменних.

Останніх широко залучали до участі в різних гуртках при культурно-освітніх установах, мережа яких зростала з кожним роком, і де вони поповнювали і розширювали свої знання. У 1925 р. в республіці діяло понад 2 тис. клубів, близько 8 тис. сільбудів і хат-читалень, понад 5 тис. бібліотек. З розвитком кіномистецтва зростала його роль у цій справі. В цілому в республіці до 1927 р. ліквідувало свою неписьменність близько двох мільйонів чоловік.

Велика увага приділялась розвитку загальноосвітньої школи. Труднощі тут були великі. Слабкою була матеріальна база, гостро не вистачало вчителів. В міру поліпшення економічного становища в республіці збільшувались асигнування на освіту. Тільки за 1923-1925 рр. вони зросли в сім разів. Це дало можливість розширити виробництво навчального обладнання та випуск підручників. покращити матеріальне становище вчителів, збільшити прийом дітей до школи. З 1924 р. в УСРР розпочалась підготовка до запровадження обов'язкової початкової освіти. Про успіхи в цій справі свідчить і той факт, що рівень письменності серед населення республіки протягом 20-х років піднявся з 24 до 60%.

Відбудова народного господарства, необхідність проведення індустріалізації викликали величезну потребу в кваліфікованих кадрах робітників та спеціалістів. В республіці налагоджувалась їх планова й централізована підготовка, якою керувало Управління професійно-технічних шкіл і вищих навчальних закладів.

Кваліфіковані робітничі кадри готувалися в школах фабрично - заводського учнівства (ФЗУ) та професійно-технічних школах. Вже у 1921 р. в республіці працювало понад 270 профтехшкіл. В них навчалось понад 21 тис. юнаків і дівчат. За 20-ті роки вони підготували сотні тисяч робітників, причому не тільки для УСРР, а й для РСФРР, БСРР та інших республік СРСР.

Підготовка спеціалістів у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах проводилась у відповідності до потреб розвитку народного господарства і культури. В перші роки відбудовного періоду було закінчено

перебудову спеціальної освіти. Колишні вчительські семінарії, інститути, а також відповідні факультети університетів реорганізовувалися в інститути соціального виховання або педагогічної професійної освіти. Вони готували вчителів для загальноосвітніх та професійно-технічних шкіл. Були створені нові вузи економічного, сільськогосподарського, технічного та соціально-економічного профілю. У великі вузівські центри перетворюються Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ та інші губернські міста України. Про досягнуті успіхи у розвитку спеціальної середньої і вищої освіти говорять такі дані. Напередодні революції на території УСРР діяли 19 вищих і 54 середні професійні школи (загальна чисельність студентів і учнів середніх професійних шкіл складала близько 34 тис. чоловік), а в 1927-28 навчальному році діяло вже 37 інститутів (29 тис. студентів) і 144 технікуми (26,5 тис. учнів).

Багато уваги приділялось розвитку науки. Найвищою науковою державною установою республіки була Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), заснована восени 1918 р. На неї покладалося завдання координувати й організовувати діяльність наукових установ республіки та окремих вчених, вивчати досягнення науки за кордоном, спрямовувати розвиток науки і техніки відповідно до потреб народного господарства. Спочатку ВУАН об'єднувала до 30 наукових установ, де працювало лише 140 співробітників, а у 1928 р. - вже 138, в яких було зайнято понад 3600 вчених. Крім того в Україні було відкрито і діяло ряд науково-дослідних інститутів, підпорядкованих галузевим наркоматам СРСР і УСРР.

Значних успіхів вчені республіки досягли в фізико-математичних і технічних науках. Так, активізувала свою дослідницьку діяльність відома математична школа Д.О.Граве. Вчені, які вийшли з цієї школи - М.М.Крилов та його учень М.М.Боголюбов, в своїх працях заклали основу нелінійної механіки, чим було покладено початок розвитку нової галузі математики.

Плідна робота з теоретичної фізики проводилась в Українському фізико-технічному інституті (Харків), в якому деякий час працював

І.В.Курчатов. Праці Л.Д.Ландау у галузі кінетичної теорії плазми, які були написані тут стали основоположними на десятиріччя вперед в дослідженнях з термоядерного синтезу.

На рубежі 20-30-х років Є.О.Патон розпочав велику перспективну роботу з електричного зварювання металів, що стало новим словом у розвитку науки і техніки.

В галузі медицини плідно працювали М.Ф.Гамалія, Д.К.Заболотний, Ф.Г.Яновський, засновник радянської терапевтичної школи М.Д.Стриженко, відомий фізіолог В.Я.Данилевський. Поряд з вченими медиками дореволюційної генерації зростала плеяда молоді медичної інтелігенції з робітників і селян - П.І.Баранник, П.М.Буйко, В. Х.Василенко, М.С.Коломийченко, В.П.Комісаренко. С.І.Чайка та інші. Всесвітньої слави набув офтальмолог В.П.Філатов.

Фахівці з генетики та селекції рослин і тварин А.О.Сапегін, В.Я.Юр'єв, М.Г.Холодний та інші виводили нові сорти пшениці, ячменю, кукурудзи, вівса, впроваджували в сільському господарстві науко-обґрунтовані сівозміни тощо.

Поступово розширювалися масштаби роботи в галузі суспільних наук. Значний вклад у розробку проблем вітчизняної історії внесли історики - академіки ВУАН Д.І.Багалій, О.І.Левицький, А.Ю.Кримсь-кий, Д.І.Яворницький, М.І.Яворський. У 1924 р. з еміграції до України повернувся видатний український історик М.С.Грушевський. Цього ж року його обрали академіком ВУАН, а через п'ять років - академіком АН СРСР. І це при тому, що його ідеї далеко не у всьому відповідали ідеологічним концепціям комуністичної ідеології. Перу М.С.Грушевського належить близько тисячі наукових праць, чимало яких свого часу були переведені і видані в багатьох країнах світу. Замовчувана у нас протягом кількох десятиріч багатюща творча спадщина М.С.Грушевського останніми роками нарешті стала доступною найширшому громадському загалу України.

Безперечно вчені республіки досягли б значно більших успіхів у

розвитку науки, якби не диктат з боку сталінської каральної машини. Чимало відомих дослідників були вже у ці роки оголошені “шкідниками”, носіями ворожої ідеології, “фундаторами лженаукових теорій”. Були репресовані й загинули академік АН УСРР Н.І.Світальський, генетик І.І.Агон, філософ С.Ю.Семківський та багато інших відданих справі служіння народу науковців. Безпідставні звинувачення висувалися на адресу В.І.Вернадського, О.О.Богомольця. З особливою невтомністю переслідувались історики, філологи, літературознавці, дослідження яких становили небезпеку для ідеологічної системи, яка ще тільки формувалась і була спрямована на утвердження національного нігілізму, “однодумності”, виховання безбатченків. Саме в ті роки, як відомо, було покладено початок усім наступним викривленням, замовчуванням, почали виникати всілякі “білі плями”, “фігури умовчення”, “заборонені зони” в галузі історичних знань.

У розвитку української літератури, поезії і драматургії у 20-ті роки органічно поєднувались демократичні традиції дореволюційної доби і новий досвід свіжих сил, пробуджених революцією. Характерною особливістю літературного процесу в республіці в ті роки було виникнення й розпад багатьох літературних організацій (“Гарт”, “Плуг”, “Молодняк”, “Західна Україна”, “Авангард”, “Нова генерація”, “Ланка”, “Урбіно”, ВУСПП та ін.), перехід письменників з однієї творчої групи до іншої. Все це об’єктивно відбивало пошуки творчою інтелігенцією шляхів і методів участі у суспільному житті. Так, сформувалась яскрава революційно-романтична течія: П.Тичина, В.Елан Блакитний (Еланський), В.Чумак, В.Сосюра. Велику активність виявляли представники інших напрямків і творчих течій в літературі: М.Рильський, П.Філіпович, М.Драй-Хмара. Значним внеском у літературне життя республіки стали памфлети Х.Хвильового, В.Блакитного, сонети М.Зерова, новели і оповідання Г.Ковіньки, сатира й гумор Остапа Вишні, І.Сепченка, драматургія і проза М.Куліша, М.Ірчана, І.Микитенка. З’явилися високохудожні твори Ів.Ле, Г.Епика, Ю.Яновського.

В кінці 20-х років цілком природні організаційні й світоглядні труднощі в творчій діяльності письменників і поетів України стали переростати в трагічні події і до пошуків “українських буржуазних націоналістів” додалися й пошуки “контрреволюційних організацій”, участь в яких “резервувалася” насамперед за інтелігенцією. Вже у 20-ті роки за цими абсолютно безпідставними звинуваченнями були заарештовані деякі українські письменники, поети і драматурги.

У республіці інтенсивно розвивалось музичне мистецтво пісенна творчість, хорова, симфонічна, оперна і балетна музика. Чимало талановитих творів композиторів республіки цього часу увійшло в скарбницю як національної, так і світової музичної культури. Великий творчий вклад в неї внесли П.Ревуцький, Б.Лятошинський, М.Вераківський та ін. Вдосконалювалася майстерність виконавчих колективів, серед яких широко відомими були Київський симфонічний оркестр, хорова капела “Думка”, капела бандуристів та багато інших.

Значну роль у розвитку української культури відіграло театральне мистецтво. Незважаючи на різні творчі методи й художні смаки, його представники вишукували такі шляхи розвитку сценічного мистецтва, які б найбільше задовольняли запит суспільства. В республіці створювались десятки професійних та аматорських колективів.

Серед видатних майстрів, які у 20-ті роки зробили значний вклад у розвиток театального мистецтва республіки, особливо виділялись такі корифеї сцени, як П.Саксаганський, М.Заньковецька, М.Садовський. Їм на зміну прийшла ціла плеяда середніх за віком і молодих талановитих режисерів та акторів: Г.Юра. Я.Мар’яненко, О.Ватуля, Г.Борисоглібська, Б.Романицький, М.Крушельницький, А.Бучма, І.Паторжинський, Ю.Шумський, Н.Ужвій, О.Сердюк, Є.Пономаренко, В.Яременко та ін.

Видатним діячем українського театру був Олесандр (Лесь) Степанович Курбас - енциклопедично освічений і високо обдарований режисер-новатор.

Його творчість внесла яскраву і водночас драматичну сторінку в історію вітчизняного театрального мистецтва. Прагнучи вивести український національний театр із рутини і провінційності, Л.Курбас у 1922 р. організував унікальний театральний колектив під назвою “Березіль”. Він став своєрідним експериментальним центром, метою якого було оновлення національного театру. Однак скоро внаслідок сталінсько-кагановичських гонінь на українську інтелігенцію Л.Курбаса було несправедливо вигнано зі створеного ним театру, а трохи пізніше він був арештований і відправлений до таборів, де й загинув.

Різноманітні творчі й організаційні процеси відбувались в образотворчому мистецтві. Утворювалися асоціації та групи, в яких точилась ідейно-мистецька боротьба між представниками різних напрямків. Плідно працювали художники старшого покоління:

І.Бойчук, І.Іжакевич, Ф.Кричевський, А.Самокіш та ін. На рубежі 20-30-х рр. у художньому житті вже виявили себе митці молодшого покоління - М.Дерегус, В.Костецький, А.Петрицький; скульптори - І.Іванов, М.Лисенко; графік В.Касьян та ін.

У складних умовах 20-х років в республіці починає розвиватись кіномистецтво. Вже в цей період з’явилися такі відомі в той час кінофільми, як “Два дні” режисера Г.Стабового, “Нічний візник” Г.Тасіна. Вдалими були роботи режисера Н.І.Чардиніна - історичний фільм “Тарас Трясило” і художній - “Тарас Шевченко”. Останній фільм користувався успіхом не лише в нашій країні, а й за рубіжем. Переломний етап у розвитку українського кіномистецтва пов’язаний з творчістю О.П.Довженка. Його кінофільмам “Звенигора” (1928), “Арсенал” (1929), “Земля” (1930) належить почесне місце в історії не тільки радянського, а й світового кіномистецтва.

Важливу роль у розгортанні культурного будівництва відігравали преса, книговидавнича справа й бібліотеки. Кількість періодичних видань в республіці з року в рік зростала. Загалом у 1928 р. в Україні видавалося 234 газети сукупним тиражем 1675 тис. примірників (з них українською мовою 117 газет). Швидко розвивалось книговидання. Протягом 1921-1928 рр.

видавництва УСРР випускали в середньому щорічно 4,4 - 4,5 тис. назв книжок і брошур загальним тиражем 36-37 млн. примірників (із них близько 70% українською мовою, решта видавалась мовами національних меншин, які проживали в республіці). Масовими тиражами виходила політична, соціально-економічна, науково-медична, художня, мистецька література, підручники для всіх типів шкіл тощо. За кількістю виданих книг УСРР посідала у 20-ті роки друге місце в СРСР (після РСФРР) і дев'яте в світі. За кількістю книжок виданих на душу населення - сьоме місце в світі.

Культурно-освітня робота здійснювалася й через бібліотеки, кількість яких зростала з кожним роком. Якщо до революції в Україні налічувалося лише 2130 бібліотек із сумарним книжковим фондом близько 1 млн. примірників, то на початок 1928 р. - відповідно 7816 бібліотек і 15 млн. примірників книг. В тому числі на селі діяло 6597 бібліотек із сумарним книжковим фондом 4,6 млн. примірників.

У 20-ті роки дедалі помітніше місце у політичному та культурному житті стає посідати радіо. Перша радіостанція в республіці почала діяти в Харкові у 1924 р. У 1927 р. стали до ладу радіоцентри в Києві, Днепропетровську, Одесі, а згодом і в інших містах. Починають радіофікуватись окремі села.

На суспільно-політичній та культурний розвиток у 20-ті рр. значний вплив справила політика, яка увійшла в історію під назвою "коренізація". Коренізація розпочалась після XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), на якому було засуджено великоросійський шовінізм і колонізаторські тенденції, що стали проявлятися по відношенню до національних окраїн в діяльності центральних органів і установ країни. В УСРР вона зводилась до українізації політичного і громадського життя. Українська мова стає широко використовуватись в публічних виступах, державному і партіному діловодстві, зовнішніх атрибутах влади - написах, вівісках, печатках, вводиться обов'язкове її вживання в установах, особливо при контактах із сільським населенням. На українську мову були переведені судочинство, загальноосвітні,

спеціальні і вищі навчальні заклади, театри, концерти, кіно, періодична преса, видавнича справа.

Для службовців, викладачів, вчителів був встановлений строк, переважно рік, для переходу на українську мову. Була створена широка мережа державних курсів по вивченню української мови і культури з випускними іспитами. Відбулась українізація окремих військових частин, і виникає навіть Українська автокефальна православна церква. Велику роль в проведенні цієї політики відіграла Всеукраїнська центральна комісія українізації при РНК УСРР і наркомат освіти, який у 20-ті роки послідовно очолювали В.П.Затонський, О.Я.Шумський, М.О.Скрипник. Природним спілником цього наркомату стала більшість місцевої інтелігенції.

В результаті проведення цієї політики було досягнуто значних успіхів в українізації республіки, 80% населення якої становили в цей час українці. Так, у 1926 р. 65% державного діловодства, на місцях навіть більше, було переведено на українську мову. Якщо у 1922 р. співвідношення українських і двомовних шкіл визначалось як 3:1, то у 1930 р. - як 10:1 (14430 українських й 1504 російських). У 1930 р. понад 97% дітей корінної національності навчалось рідною мовою. Були досягнуті вагомі успіхи в українізації вищої і середньої спеціальної школи й наукових установ та організацій. У 1929 р. на викладання українською мовою перейшли дві третини вузів.

Рішуче було українізовано пресу і видавничу справу. У 1926 р. 60% газет видавались українською мовою, у 1932 р. - 87,5%. Всі оперні і основна частина драматичних та інших театрів перейшли на українську мову. Кіностудії республіки у 1928 р. випустили 26 фільмів - усі українською мовою. Радіомовлення, що виникло у 1924 р., здійснювалось виключно мовою корінного населення.

Українська мова, яка цілком здатна на те, щоб обслуговувати високорозвинуте суспільство, поступово перетворюється в основний засіб спілкування, навіть в таких промислових містах з великою часткою

російськомовного населення, як Харків, Дніпропетровськ, Луганськ, Одеса та ін.

Українізація скоро переходить межі республіки й охоплює Кубань, Казахстан, Далекий Схід, де проживало багато українців. Там починає працювати радіомовлення, виходять газети на українській мові, переходять до її використання навчальні та культурні установи. Так, тільки на Кубані в цей час українською мовою вели навчання 140 шкіл, педінститут, кілька технікумів, видавались книжки.

Одночасно створювались можливості для всебічного розвитку національних меншин, які проживали в республіці. У жовтня 1924 р. у складі Української СРР на території сучасного Придністров'я Молдови була утворена автономна Молдавська СРР. В цей же час коли в Україні проводилось територіальне районування, було створено 8 російських, 7 німецьких, 3 грецькі, 3 болгарські, 3 єврейські і один польський національні райони. Тоді ж було утворено 414 російських, 251 німецьку, 167 єврейських, 148 польських, 34 болгарські, 30 грецьких, 16 молдавських (крім автономної республіки), 10 чеських, 4 білоруські сільради та 100 містечкових Рад різних національних меншин.

Для розвитку національних меншин було створено багато національних шкіл, відділень технікумів і факультетів вузів. Так, у 1925/26 навчальному році працювали 1214 російських шкіл, 625 німецьких, 357 єврейських, 2337 польських, 74 болгарські, 31 татарська, 17 чеських, 5 вірменських, 3 сірійські, 1 шведська школи. На національних мовах в цей період працювало 11 театрів, сотні бібліотек, сільбудів, клубів, хат-читалень, видавалось багато газет, журналів, книжок тощо.

У здійсненні такої важливої і складної справи, як українізація, безперечно не могло не бути певних труднощів, а то і помилок. Вони проявлялися у ставленні до темпів українізації, ролі в ній комуністів - українців.

Однак дійсне ж вирішення національного питання, що сприяло б найбільш повному розвитку національної культури неросійських народів й наданню їм в цьому самостійності, не відповідало сталінському підходу до даної проблеми. Ставлення Сталіна до політики “українізації” з самого початку її проведення було негативним. Адже ця політика стимулювала національну самосвідомість українського народу, а отже і його прагнення до реального суверенітету. Тому вже в кінці 20-х років почалось серйозне викривлення цієї політики. Більше того, національні відносини Сталін також використовував в корисливих інтересах - досягненні абсолютно особистої влади. В Україні слухняним провідником національної політики по - сталінські був Каганович. Будучи обраним на посаду генерального секретаря ЦК КП(б) у 1925 р., він, спираючись на підтримку Сталіна, під виглядом боротьби з націоналізмом починає шельмування авторитетних, але неугодних йому партійних і радянських працівників, вишукуванням націоналістичних ухилів там, де їх не було.

Однією з перших жертв цієї кампанії став О.Я.Шумський. Він ніколи не виступав проти радянської національної політики, але відстоював свою точку зору на темпи її здійснення. О.Я.Шумський неодноразово, в тому числі й під час розмов зі Сталіним, відверто ставив питання про зміну Кагановича на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У. У відповідь розгорнулася широка кампанія по цькуванню О.Я.Шумського, компрометації його діяльності. Зрештою він був знятий з посади наркома освіти УСРР, а пізніше, у 30-ті роки - репресований. Його погляди і діяльність направлені на українізацію, були розцінені як “націоналістичний ухил”, хоч це і не відповідало дійсності.

Про те, що пошуки носіїв націоналізму в республіці набирають інтенсивності, переконливо свідчить “викриття” у 1929 р. “ворожої” діяльності так званої “Спілки визволення України” (СВУ) і тих організаційних структур, які начебто до неї входили. Неіснуюча СВУ за схемою, сконструйованою слідчими ДПУ, мала складатися з інтелігенції республіки, а очолював її

начебто академік С.О.Єфремов. До неї були включені професори, письменники, вчителі, юристи, службовці та ін. Поступово пошуки ворогів з націоналістичними та іншими ухилами набувають масового характеру. Тоді ж були сфабриковані справи міфічних Українського національного центру, Польської військової організації, Блоку українських націоналістичних партій, Всеукраїнського боротьбистського центру, Троцькистсько націоналістичного блоку.

Поступово під тиском Сталіна та його спільників українізація стала розглядатись як прояв націоналізму. Отже проти неї необхідно було вести боротьбу, яку й розпочали місцеві партійні і державні органи. Створення навчальних закладів для національних меншин вважалося насадженням вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу на дітей. Тому їх подальша діяльність визнавалась “не доцільною і шкідливою”. Вже на початку 30-х років вони були закриті, тоді ж були ліквідовані національні райони, сільські та містечкові Ради. Знову почався процес русифікації, який продовжувався аж до здобуття Україною своєї незалежності.

Таким чином, по мірі завершення відбудовного періоду неп “працював” із все більшими проблемами. Загострювались і іманентно притаманні йому протиріччя.

В економіці повне завантаження старих виробничих потужностей фізичне і моральне спрацювання основного капіталу вимагало значних інвестицій для оновлення устаткування, створення нових промислових галузей. Мова йшла, головним чином, про капіталоемкі галузі важкої індустрії, з тривалим терміном обігу капіталу. Потрібні були величезні кошти. Однак, жорстка позиція більшовиків у питанні сплати дореволюційних боргів, відшкодування збитків іноземним власникам унеможливлювала приток капіталів ззовні. Перерозподілення ж внутрішніх приватнокапіталістичних накопичень у велику та середню промисловість блокувалось законодавчо. Індустріальний розвиток вимагав збільшення товарності селянських

господарств, однак, на селі всіляко гальмувався розвиток індивідуальних крупнотоварних господарств.

В соціально-політичній сфері посилювалось протиріччя між різноманітністю соціальних інтересів і більшовицьким авторитаризмом, що в умовах однопартійної системи створювало підґрунтя для підсилення фракційної боротьби у ВКП(б).

Зростав антогонізм між економікою та політикою. Чим більш динамічно розвивалась підприємницько-ринкова тенденція у господарській сфері, тим більш швидкими темпами авторитарна політична система відтворювала свого “політичного ворога”. В місті монополю правлячу партію поповнювали робітники “від станка”, які в більшості із ненавистю відносились до “непманів”. На селі, внаслідок проведення більшовицьким режимом “класової лінії” головним джерелом поповнення рядів партійно - державного апарату були “жертви” ринку - збанкрутілі селяни (незаможники).

Як результат авторитарна політична система не могла вже співіснувати із порівняно плюралістичною, багатокладною економікою, що закінчилось побудовою нової економічної системи, по суті, на звичних воєнно-комуністичних засадах.

Література для подальшого вивчення:

Постанова ВУЦК, РНК УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української держави // Національні відносини в Україні у ХХ столітті. - К., 1994. - С. 106-109.

Доповідь голови Раднаркому УСРР В.Я. Чубаря на пленумі ЦК КП(б)У про українізацію. Так само. - С. 114-116.

Верстюк К.В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. - К., 1995. - С. 343-429.

Від воєнного вомунізму до НЕПУ // Сталінізм на Україні. 20-30 рр. К., 1991. - С.8-28.

Даниленко В. Українізація: здобуття та втрати // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - К., 1992. - Вип. 2. - С. 79-92.

Історія України. Курс лекцій. В 2-х кн. Кн.2., 1992. - С. 197-232.

Історія України. Нове бачення. В 2-х т. Т.2.-1996.-С.173-213.

Кульчицький С. Перехід до нової економічної політики. //Укр. іст. журн. - 1991. - №8. - С. 3-8.

- Кульчицький С.* Культурне життя // Укр. іст.журн. - 1991. - № 9. - С.9-13.
- Лозицький В.* Політика українізації в 20-30 роках : історія, проблеми, уроки // Сторінки політичної історії України. К., 1990. - С.162-167.
- Мовчан О.* Голод 1921-1923 на Україні // Укр. іст.журн., 1990. - № 10. - С. 38-45; № 12. - С.30-35.
- Силантьєв В.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. - Харьков; 1998. - С.98-155.
- Субтельний О.* Україна. Історія. - К., 1994. - С. 450-480.

Лекція 12. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ, ПОЛІТИЧНЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1929-1938 рр.)

В другій половині 20-х років посилюються атаки на неп з боку партійно - державного керівництва, а в 1929 році ВКП(б) остаточно відмовилась від нової економічної політики, її принципів і методів господарювання. В країні розпочинається втілення в життя сталінської моделі соціалізму шляхом послідовної реалізації ідей індустріалізації, колективізації, здійснення культурної революції, впровадження нових форм управління суспільним життям. В 30-ті роки в республіці остаточно утверджується тоталітарний режим.

Соціально-економічний та політичний розвиток України в 30-ті роки характеризується складними і суперечливими процесами. Беззаперечно, це був час героїчної праці радянських людей, які з вірою у “світле майбутнє” самовіддано будували соціалізм, час гострої політичної боротьби. Водночас цей етап української історії характеризується небаченим голодомором і необґрунтованими репресіями проти господарників і фахівців, партійних, радянських і військових діячів, проти інтелігенції. Сталінським керівництвом були допущені відчутні прорахунки та суттєві помилки , а то і прямі злочини проти власного народу. Тому саме цей період в історії України в значній мірі зазнав замовчування та фальсифікації.

З'ясування сутності та особливостей соціально-економічних і політичних процесів та культурного будівництва України в 30-і роки, визначення їх позитивних і негативних тенденцій, реального впливу на життя людей є головною метою даної лекції і буде розкрито по такому плану.

1. Соціально-економічні перетворення в Україні у 30-ті роки.
2. Політичне становище та духовне життя республіки в умовах тоталітаризму

1. Соціально-економічні перетворення в Україні у 30-ті роки.

Напередодні 1929 року нова економічна політика, яка раніше забезпечувала вирішення багатьох проблем соціально-економічного розвитку радянського суспільства, опинилась під загрозою. Тепер остаточно стало зрозуміло, що промисловість не має в достатній кількості вільних ресурсів для реалізації прийнятої програми індустріалізації, а ринкові принципи взаємозв'язку міста і села не дозволяють довільно перерозподіляти кошти, накопичені в сільському господарстві. Хлібозаготівельні кризи 1927\28 та 1928\29 років поставили керівництво країни перед принциповим вибором: або приватизувати промисловість і тим самим відмовитись від самої ідеї “командних висот” та економічної влади, або одержавити сільськогосподарське виробництво шляхом колективізації. Перемогла сталінська лінія на збереження диктатури в економічному і політичному житті. Партійно-радянське керівництво розпочинає повторну спробу побудувати позаринкову економіку. У 1929 році більшовицька партія відмовляється від непу і переходить до політики комуністичного штурму, яка супроводжувалась надзвичайними заходами - введенням нової продрозкладки, заборонаю торгівлі, картковою системою у містах, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією найбільш заможних селянських господарств (розкуркулення) та насильницьким об'єднанням усіх інших категорій селян в колгоспи.

Першим кроком на цьому шляху стало прискорення темпів індустріалізації. В свій час вождь більшовиків Ленін стверджував, що фундаментом соціалізму може стати лише велика машинна промисловість. Але в кінці 20-х років СРСР залишався аграрною державою. Проголошення XIV з'їздом ВКП(б) (грудень 1925 р.) курсу на індустріалізацію передбачало перетворення Радянського Союзу з аграрної країни в промислову, з метою забезпечення економічної незалежності і самостійності, зміцнення обороноздатності, створення матеріально-технічної бази для здійснення модернізації промисловості та сільського господарства. Заплановану

модернізацію потрібно було проводити швидкими темпами, щоб остаточно не відстати від країн заходу. Крім того, перебування Радянського Союзу в оточенні вороже налаштованих держав і в постійному очікуванні конфлікту зі світовим імперіалізмом змушувало керівництво країни здійснювати індустріалізацію в стислі строки, щоб встигнути створити міцну оборонну промисловість на випадок війни.

Перегляд завдань першої п'ятирічки в бік їх зростання значно посилили тенденцію прискореного розвитку індустрії. У липні-серпні 1929 року було прийнято цілий ряд партійно-урядових постанов, спрямованих на форсування темпів розвитку чорної і кольорової металургії, деяких галузей машинобудування, хімічної промисловості, що, в свою чергу, викликало необхідність пошуку додаткових ресурсів. Тоді ж влітку пролунав заклик "П'ятирічку - за чотири роки!".

7 листопада 1929 року газета "Правда" опублікувала статтю генерального секретаря ЦК ВКП(б) Сталіна під назвою "Рік великого перелому", в якій безпідставно стверджувалось, що проблему накопичення коштів для капітального будівництва важкої промисловості в основному вирішено, прискорено темпи розвитку виробництва засобів виробництва і створено передумови для перетворення СРСР в "країну металеву". Пропозиція генсека переглянути контрольні цифри плану в бік їх суттєвого зростання знайшла втілення в рішеннях Листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), який затвердив на 1930 рік підвищені показники щодо збільшення капіталовкладень в народне господарство до 13 мільярдів карбованців (проти 8,5 млрд. в попередньому році) і приросту валової продукції всієї промисловості та важкої промисловості зокрема - відповідно до 32,1 % і 45,1 %. Це був початок. На 1931 рік приріст промислового виробництва диктувалося довести до 45 % замість передбачених планом 22 %. В цілому ж середньорічні темпи зростання обсягу промислової продукції за 1930-1932 роки, з врахуванням внесених коректив, мали сягнути 37,7 %, що було нереальним .

Боротьба за досягнення шалених темпів приросту промислового

виробництва звела нанівець працю сотен спеціалістів, які обґрунтовували і визначали завдання п'ятирічного плану, що був схвалений ХУІ конференцією ВКП(б) як державний закон. По суті, перша п'ятирічка виконувалась як сума річних завдань. Засоби масової інформації рясніли повідомленнями про грандіозні успіхи індустріального будівництва. Але реальне становище було дещо іншим. Навіть офіційні статистичні дані свідчили про те, що середньорічні темпи зростання обсягу промислової продукції за роки п'ятирічки (окрім першого року) складали лише 15,7%. Форсування індустріалізації призвело до розриву господарських звязків, порушення рівноваги, пропорційності між різними галузями виробництва. Всі сили і ресурси були зосереджені на розвиткові важкої індустрії (групи "А"), куди було виділено 78% капіталовкладень. Зводились підприємства- велетні, будівництво яких вимагало значних коштів. З 35 промислових гігантів вартістю понад 100 млн крб. кожний, в Україні знаходилось 12. В УСРР будувались три металургійні заводи - "Запоріжсталь"(його кошторисна вартість становила 993 млн крб.), "Криворіжсталь" та "Азовсталь", зводилися Дніпрогес, "Дніпроалюміній", Краматорський завод важкого машинобудування, Харківський тракторний завод. Останній був збудований за рекордно короткий термін - 15 місяців і став до ладу в жовтні 1931 року. Серйозна реконструкція проводилася на Луганському паровозобудівному та чотирьох металургійних заводах : у Макіївці, Дніпродзержинську, Комунарську і Дніпропетровську. Загальна сума грошей, які були виділені на розвиток важкої промисловості в роки першої п'ятирічки, становила 16 млрд. 622 млн. крб. Джерелами накопичення необхідних коштів для фінансування індустріалізації , а також радянських закупок за кордоном (в 1932 році вони складали майже 50 % світового експорту машин) були : перекачування коштів із легкої та харчової промисловості, податки з населення, внутрішні позики, горілчана державна монополія (в 1934 році за рахунок цього в бюджет надійшло понад 6,8 млрд. крб), паперово-грошова емісія (в роки першої п'ятирічки інфляційне покриття

державних потреб становило 4 млрд. крб.), збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба, введення режиму економії. Та більш за все держава отримувала коштів за рахунок нееквівалентного обміну між містом та селом.

“Підхльостування” індустріалізації призвело до розпорошення ресурсів, зниження віддачі від капіталовкладень. Непосильні темпи викликали порушення технології виробництва і зниження якості праці. Почастішали аварії, мали місце трагічні випадки на виробництві. Загальним підсумком усього став зрив виконання першого п’ятирічного плану. “Відповідальними” за це стали господарники, яких звинуватили в шкідництві. Один за одним відбулися сфабриковані проти спеціалістів процеси, початок яким поклала у 1928 році так звана “шахтинська справа”. Посилилися гоніння на технічну, економічну, гуманітарну і військову інтелігенцію, представників якої звинувачували у саботажі, шкідництві та шпигунстві. Цілком очевидно, що репресії були невід’ємною частиною сталінського курсу, бо без них просто неможливо було б здійснювати будівництво соціалізму за сталінською моделлю, втілювати в життя генеральну лінію на соціалістичну індустріалізацію в найкоротші строки.

В роки першої п’ятирічки у країні створювався новий господарський механізм, повністю відірваний від ринку, від товарно-грошових відносин. Він характеризувався жорсткою централізацією влади і відсутністю зворотніх зв’язків. Грошовий обіг зберігався, але вводилася система нормованого забезпечення робітників і службовців. Вона не давала можливості витратити гроші на придбання товарів і продуктів харчування понад визначеного мінімуму, що гарантувався картковою системою (республіка першою в СРСР запровадила її, починаючи з другого кварталу 1928 року). Це означало втрату можливості стимулювати продуктивність праці трудівників економічними методами. До них все частіше стали застосовувати позаекономічні, адміністративні засоби впливу: погрози, залякування, навіть репресії. Чільне місце посіла безгранична експлуатація людського ентузіазму. Формувалась централізована адміністративно-командна система керівництва

промисловістю, яка ігнорувала економічну зацікавленість і базувалась на примусі, на остраху людей перед покаранням за невиконаний наказ. Така система передбачала відповідну ієрархію управління, коли рішення приймали керівні посадові особи, а величезна маса виконавців лише відповідала за їх втілення.

Проведена в січні 1930 року кредитна реформа та здійснена в 1932 році реорганізація керівництва промисловістю завершили в основному перехід до адміністративно-командних методів управління. Велика промисловість УСРР тепер підпорядковувалась загальносоюзним наркоматам, як і майже вся економіка України підпадала під розпорядження центральних органів влади, а не республіканських, і партійно-державне керівництво республіки було безсилим протистояти цьому. Справа в тому, що сам ЦК ВКП(б) здійснював цілеспрямовану централізацію управління народним господарством, і створена на цій основі командна економіка повинна була стати міцним фундаментом для утвердження тоталітарного режиму і особистої влади Сталіна.

Проблеми підвищення продуктивності праці радянське керівництво намагалось вирішити шляхом експлуатації трудового ентузіазму, впроваджуючи моральні стимули. Було розгорнуте масове виробниче змагання, що отримало назву “соціалістичного”. Поштовхом до цього стала опублікована 20 січня 1929 року в газеті “Правда” стаття Леніна “Як організувати змагання?”. А вже через десять днів в Україні був укладений перший договір на соціалістичне змагання, ініціаторами якого стали робітники шахт Донбасу “Центральна” та “Південна” тресту “Артемвугілля”.

У травні цього ж року ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про соціалістичне змагання фабрик і заводів”, в якій підкреслювалося, що змагання як постійний метод роботи повинно стати важливим резервом підвищення продуктивності праці на підприємствах. Організація його покладалась на профспілки, а загальне керівництво здійснювала більшовицька партія.

Спочатку змагання, що починалося як рух передовиків, набуло широкого розмаху. Та вже на третій рік його економічна ефективність

знизилася, ентузіазм учасників, не знаходячи достатньої матеріальної підтримки, невпинно падав. Промисловість дедалі більше охоплювала криза.

“Великий стрибок” не вдався. Політика “підхльостування” повністю показала свою помилковість. П’ятирічний план, попри весь ентузіазм і самовідданість трудящих, не був виконаний по жодному з основних показників. Так, в Україні планом передбачалось збільшити видобуток донецького вугілля з 27 млн до 80 млн.т. - фактично ж у 1933 р. було добуто лише 45 млн.т. Виплавку чавуну мали збільшити з 2,4 млн.т у 1928 р. до 6,6 млн.т. у 1933 р. - вдалося досягти лише 4,3 млн.т. Подібне становище спостерігалось і щодо інших показників. Не були введені до ладу три металургійні заводи, та й в цілому будівельну програму у металургійній промисловості у довоєнний час завершити не вдалося. Погіршився стан легкої промисловості й транспорту, зменшилося виробництво товарів народного споживання. Розтягнувся час виконання програми виробництва азотних добрив із синтетичного аміаку.

В цілому ж реальні результати першої п’ятирічки (по суті зрив виконання планових завдань) повинні б були насторожити партійно- радянське керівництво СРСР, переконати його в неприпустимості волюнтаристського підходу, ігнорування об’єктивних економічних законів та реальних матеріальних можливостей. Однак в січні 1933 р. на партійному пленумі Сталін зробив заяву про дострокове виконання п’ятирічного плану - за чотири роки і три місяці (тобто до кінця 1932 р.), породивши тим самим міф, що понад півстоліття міцно тримався в історичній літературі. Насправді ж навіть офіційна статистика свідчила, що в Радянському Союзі національний прибуток зріс за цей час всього на 59 %, замість 108 % за планом. Приріст промислової продукції становив лише 102 %, замість 130 %, а виробництво продуктів сільського господарства навіть скоротилося на 14%, замість запланованого 55-процентного збільшення. При колосальній напрузі сил все ж таки не вдалося витримати надто високі темпи розвитку індустрії. Вони впали з 23,7% у 1928/29 господарському році до 5 % у 1933 р. Виробництво електроенергії становило

13,5 млрд. квт\год замість 22 млрд квт\год. за планом, виплавка чавуну складала 6,2 млн.т. замість 17 млн.т. виробництво автомобілів досягло лише 23,9 тис.шт. проти запланованих 200 тис. Значну частину планових показників вдалося виконати пізніше - у другій та третій п'ятирічках, або навіть у післявоєнний період.

Т а все ж і за таких умов досягнення першої п'ятирічки були досить вагомими. Виросла енергетична база республіки. У жовтні 1932 р. було введено до ладу найпотужнішу на той час у світі Дніпровську ГЕС. Першого жовтня 1931 р. з конвейєра Харківського тракторного заводу зійшов перший трактор, а вже в травні наступного року тут випускалося сто тракторів на день. З пуском у червні 1930 р. на запорізькому "Комунарі" цеху по виробництву комбайнів в Україні народилася нова галузь промисловості - комбайнобудування. Лише за роки першої п'ятирічки в УСРР стали до ладу близько чотирьохсот нових промислових об'єктів - фабрик, заводів, електростанцій. В Донбасі було побудовано 53 шахти, на діючих металургійних підприємствах споруднено 12 доменних та 24 нових мартенівських печей. Розпочало розвиватись трубопрокатне виробництво. Загалом потужність важкої промисловості УСРР зросла вдвоє.

Після 1933 р. Сталін був змушений відмовитись від форсування темпів індустріалізації. На другу п'ятирічку були встановлені більш реальні і помірні середньорічні показники приросту промислової продукції - 13-14 %, що в деякій мірі вирівнювало народно-господарські диспропорції. Приділялось більше уваги розвиткові галузей, пов'язаних з виробництвом товарів народного споживання, вирішенню завдань освоєння нової техніки, питанням підготовки кваліфікованих кадрів, а також проблемам ліквідації фінансових збитків, зниження собівартості виробництва.

Помітну роль у розвитку народного господарства відіграло розгортання стаханівського руху, зачинателем якого став шахтар Олексій Стаханов. У ніч на 31 серпня 1935 року він, забійник шахти "Центральна-Ірміно" у Кадіївці, застосувавши прогресивний метод розподілення виробничих операцій між

забійником і кріпильниками, видобув за зміну 102 т вугілля замість планових 7 т, перевиконавши норму у 14,5 разів. Скоро цей рух став масовим, показники О.Стаханова перекрили інші шахтарі, а абсолютний рекорд установив Микита Ізотов, змінна вирубка якого склала 607 т. Поряд із Стахановим широко відомими стали його послідовники в інших галузях народного господарства :

коваль О.Бусигін, ткалі Євдокія та Марія

Виноградови, машиніст П.Кривоніс та багато інших.

Ус піх цього руху пояснювався тим, що він засновувався на вмінні оволодівати новою технікою та новими методами праці. Суттєве значення мало запровадження підрядної оплати праці, що стимулювала її продуктивність на конкретному робочому місці. Застосування принципу “скільки виробив, стільки й заробив” разом із скасуванням карткової системи й переходом до вільного продажу продовольчих товарів через магазини давали можливість витратити додатково зароблені гроші. В результаті цього зростала зацікавленість трудящих у підвищенні продуктивності праці.

Стаханівські досягнення стали підставою для значного підвищення планових завдань та норм виробітку починаючи з 1936 року. Цим самим було завдано удару підприємствам, які не мали достатніх резервів, призвело до зривів у їхній роботі, що розцінювалось як саботаж чи шкідництво . З 1937 року намітився різкий спад виробництва, заробітна плата знову стала обмежуватися директивно встановленим рівнем. Розповсюдились приписки, з’явилися “липові” рекордсмени. Патріотичний рух загальмувався.

В роки другої п’ятирічки продовжувалося будівництво нових і реконструкція старих підприємств. У 1934 р. запрацювала перша черга Краммашзаводу, що виготовляв устаткування для металургійної промисловості. Було реконструйовано паровозобудівний завод в Луганську, запорізький “Комунар”, який став найбільшим у світі підприємством по випуску зернових комбайнів. Налагодив випуск молотарок харківський завод “Серп і молот”, а заводи сумський імені Фрунзе і київський “Більшовик” - устаткування та обладнання для хімічної промисловості. Стали до ладу

“Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Азовсталь”. Всього в республіці почало працювати на діючих металургійних заводах 12 нових механізованих доменних і 24 мартенівські печі. З введенням в дію заводу “Дніпроспецсталь” у республіці виникла електрометалургія як галузь промисловості, а коли стали до ладу Костянтинівський цинковий та Дніпропетровський алюмінієвий заводи, то з'явилася також кольорова металургія. Це стало базою для створення оборонної промисловості СРСР і сприяло зростанню обороноздатності радянської держави.

У 30-ті роки в Україні було створено нові механізовані галузі виробництва - маргарина, маслоробна, молочна, хлібопекарська. Всього побудовано 67 механізованих хлібо заводів, 5 великих м'ясокомбінатів, потужний консервний завод в Херсоні, 3 цукрові заводи-гіганти - Веселоподолянський, Лохвицький і Куп'янський.

Отримала розвиток легка промисловість. Було побудовано кілька взуттєвих і трикотажних фабрик. Але вони не могли повністю задовольнити попит населення, та й якість продукції, що випускалася, залишалася досить низькою.

В цілому ж за рівнем розвитку галузей важкої промисловості Україна випередила цілий ряд європейських країн. Вона вийшла на друге місце в Європі з виплавки чавуну і посідала четверте місце у світі по видобутку вугілля.

Та за ці досягнення було заплачено дорогою ціною. За зовнішнім блискучим, як здавалося на перший погляд, фасадом індустріалізації крилися невтішні економічні наслідки.

По-перше, індустріалізація здійснювалася за рахунок “переливання” коштів з інших галузей народного господарства, зокрема, з легкої та харчової промисловості. Від них надходило до 70 % коштів, вкладених у важку промисловість. В результаті цього у народному господарстві виникли суттєві диспропорції. Знизився реальний життєвий рівень людей внаслідок регулярного підвищення роздрібних цін і невідповідності заробітної плати їх

рівню, причому, значну частину заробітку відбирала обов'язкова підписка на державні займи. Зменшилось в порівнянні з 20-ми роками споживання деяких продуктів на душу населення, зокрема м'яса - з 30 кг до 20-25 кг; впало виробництво зерна - з 470 кг до 420-430 кг. Загострилася житлова проблема в зв'язку із значним притоком населення в міста, де люди жили в основному в комуналках, але часто і в бараках, підвалах чи землянках.

По-друге, форсування індустріального розвитку обумовило негативні процеси у сільському господарстві, призвело до проведення насильницької колективізації, впровадження на селі таких форм господарювання, які могли б забезпечити вилучення коштів для проведення індустріалізації.

По-третьє, в цей період утверджується неефективний механізм управління економікою, який базувався на командних методах господарювання, гальмував ініціативу людей і одержав назву адміністративно-командної системи.

По-четверте, для індустріалізації використовувались і валютні кошти, які здобували за рахунок розпродажу національних природних багатств - нафти, лісу, хутра, зерна. В 1930 році Радянському Союзу вдалось отримати найбільше коштів: за хліб - 883 млн. крб., за нафтопродукти і лісоматеріали - більше 1 млрд. 430 млн. крб. і майже півмільярда - за пушнину та льон. І навіть в трагічні для України роки голодомору вивіз зерна за кордон не припинявся - СРСР одержав за хліб 389 млн. крб. Причому, відносини із Заходом в цей період обмежувались тільки торгівлею, країна фактично опинилася поза системою міжнародного розподілу праці.

Таким чином, наслідки індустріалізації за радянським зразком були досить суперечливі. По суті, реставрувались господарські структури, що склалися ще до жовтня 1917 р., коли існували ринкові відносини і яскраво виявлений розподіл праці між центром та колоніальними периферійними окраїнами. В УСРР, як правило, промисловість набувала розвитку у великих містах та Донецько-Придніпровському районі. Донбас став всесоюзною "кочегаркою" і давав вугілля в першу чергу для промисловості Центральної

Росії. Розвиток вугледобувної промисловості і концентрація металургії в Україні призвели до складних екологічних проблем, обмежили можливості промислового розвитку інших регіонів республіки.

Процес індустріалізації в Україні, збігаючись із загально-союзними тенденціями, мав свої особливості. Це інвестування у промисловість республіки значної частини коштів, побудова в УСРР в роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів, нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки, поява нових галузей промисловості, ліквідація приватного сектора.

Курс на форсування індустріального розвитку країни потребував здійснення відповідної політики на селі, виявом якої було посилення адміністративного тиску на селянство з метою розширення колективних форм господарювання.

В Україні процес створення колективних господарств збігся з проведенням жорсткої лінії на більш енергійне виконання завдань заготівлі хліба. Ще у грудні 1927 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому був присутній найближчий соратник Сталіна секретар ЦК ВКП(б) В.М. Молотов, ставилося питання про прискорення хлібозаготівлі. Був встановлений план на 265 млн. пудів. А у січні наступного 1928 р. в кількох телеграмах із Москви містилася вимога збільшити завдання ще на 30 млн. пудів і негайно його виконати.

Таким чином, Україна фактично переживала другу “продрозкладку”, під час проведення якої широко застосовувались різноманітні форми репресій - від конфіскації у селян зерна до їхнього арешту й відправки до концтаборів.

Здійснюваними заходами вдалось в деякій мірі вирішити питання заготівлі хліба, але ненадовго. Тому в травні-липні 1928 року прокотилася нова хвиля надзвичайних заходів, які викликали широкий протест серед селянства. Сталін розумів, що “надзвичайщина” - це тимчасовий засіб впливу на селян за існуючих економічних відносин. Він вважав, що до тих пір, поки існуватиме неп з вільними селянськими господарствами, радянська держава буде повністю

залежати від селян і ринкової стихії. Тому генсек вирішив поставити селянство в безпосередню соціально-економічну, а не лише політичну, залежність від держави. Необхідні були “революційні” перетворення на селі, щоб примусити селян здавати більше товарного хліба. Цим і був зумовлений курс на “суцільну” колективізацію “шляхом конфіскації приватних селянських господарств і націоналізації самої селянської праці”. В промові 9 липня 1928 р. Сталін так обґрунтовує політику по відношенню до селянства : 1) класи, що відходять, тобто

непмани і куркулі, добровільно своїх позицій не залишать, а значить просування до соціалізму об’єктивно веде до загострення класової боротьби в країні; 2) це обумовлює необхідність застосування надзвичайних заходів; 3) для фінансування індустріалізації з селянства необхідно брати щось на зразок данини, щось на зразок надподатку; 4) нема іншого шляху для отримання товарного хліба, аніж як через перетворення дрібних селянських господарств у великі колективні господарства (колгоспи).

Отже, колективізація на селі проводилась з метою забезпечення нееквівалентного обміну між містом і селом, спрощення і полегшення процесу вилучення селянських коштів у бюджет держави на здійснення індустріалізації. Вона насаджувалась зверху, без урахування інтересів селян, конкретних умов — природно-кліматичних, національних, історичних, демографічних. Її “теоретичним” підґрунтям стала вже згадувана стаття Сталіна “Рік великого перелому”, де вказувалось, що у колективні господарства пішла основна середняцька маса селянства і що у соціалістичному перетворенні села вже отримано “рішучу перемогу”. Але це зовсім не відповідало дійсності, бо в цілому в країні у колгоспи було залучено лише близько 7 % селянських господарств.

Незважаючи на це, на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було висунуте гасло “суцільної” колективізації. Заслухавши доповідь С.В.Косіора “Про сільське господарство України і про роботу на селі”, пленум у постанові з цього питання рекомендував прискорити хід колективізації, але відносно її

темтів і кінцевого терміну єдиної думки досягнуто не було. Представники ЦК ВКП(б) В.Молотов і Л.Каганович наполягали на її здійсненні протягом року, партійні і державні керівники УСРР називали більш віддалені строки — кінець п'ятирічки, тобто не раніше 1933 року. Для вирішення питань суцільної колективізації Політбюро утворило спеціальну комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я.А.Яковлєва. Пропозиції, що їх виробила комісія, лягли в основу січневої (1930 р.) постанови ЦК ВКП(б) “Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. В цій постанові, яка, безумовно, дала поштовх прискореному утворенню колективних господарств, визначалися темпи колективізації в основних зернових регіонах. Їх було розділено на три групи з відповідним скороченням терміну колективізації для перших двох. Україна відносилася до другої групи районів, де колективізацію планувалось завершити восени 1932 р. Встановлювалась також основна форма об'єднання селян — сільськогосподарська артіль, як перехідна до комуни. На практиці ж здійснювалась комунізація: усупільнювалися не тільки робоча і велика рогата худоба, але й дрібна та птиця, інколи й домашні речі. Це викликало протидію селян, загострювало політичну ситуацію в Україні. У цьому документі також офіційно закріплювалась нова політика відносно куркульства — ліквідація його як класу.

Після прийняття даної постанови місцеві партійні і радянські органи різко активізували свою діяльність по створенню колгоспів. Справа дійшла навіть до змагання цілих регіонів — хто раніше закінчить суцільну колективізацію. В Україні найбільш підготовленими до неї були райони степової зони, однак деякі з округів Правобережжя і Полісся прагнули їх випередити. В лютому 1930 року у доповіді Косіора на пленумі ЦК КП(б)У “Про масову ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії” висувуються нові строки завершення колективізації, скорочені на 1-1,5 роки. І якщо на 20 січня 1930 року було колективізовано 15,4 % селянських господарств республіки, то на 1 березня цього ж року — вже 62,8 %. За таких

шалених темпів просто не було можливості враховувати принципи добровільності і психологію селянина-одноосібника.

Колективізація зачепила інтереси усіх верств селянства, які по-різному до неї ставилися. В основному добровільно до колгоспів вступали найбідніші селяни. Вони розуміли, що поодинці їм не вибратись із злиднів і нужди, і тому вихід бачили в згуртованості, об'єднанні. Середнє селянство відносилось до колективізації насторожено. Для нього перехід до колективного господарювання був пов'язаний з ломкою життєвого устрою. Звідси — сумніви, нерішучість, суперечливість. Заможні верстви селян виступали проти колгоспів, бо мали що втрачати. Політика соціально- економічних обмежень, яку щодо них проводила радянська влада до кінця 20-х років, давала можливість певного компромісу: так звані куркулі могли вступати у сільгоспкооперацію, включаючи і колгоспи, але не могли їх організувати і бути обраними у правління.

У грудні 1929 р. Сталін, виступаючи на конференції аграріїв-марксистів, заявив про перехід від політики обмеження й витіснення куркульства до політики ліквідації його як класу. А дещо раніше, у травні цього ж року, постановою Раднаркому СРСР визначалися ознаки куркульства: використання найманої праці, наявність у господарстві машин з двигуном, здавання до найму приміщень чи машин, заняття торгівлею чи лихварством і т.п. До куркульських відносили господарства, що мали хоча б одну з наведених ознак і у яких розміри прибутку складали понад 300 крб на члена сім'ї і не менше 1500 крб на господарство. Крім того, місцевим органам влади надавалось право встановлювати додаткові ознаки, що вносило плутанину при визначенні статусу селянського господарства. Постановою ЦК ВКП (б) від 30 січня 1930 року куркулі були розділені на три категорії. До першої причисляли тих, хто займався “контрреволюційною діяльністю”(кількість таких господарств в СРСР визначалась в 52 тис.), до другої (112 тис.) - куркулів, що не чинили активного опору радянській владі, але були “експлуататорами і тим самим сприяли контрреволюції”. Представники цих груп висилались до Сибіру і

Казахстану з конфіскацією майна. Куркулі третьої групи визнавались “лояльними по відношенню до радянської влади”, але теж підлягали переселенню на необроблювані землі в межах їх регіонів. Крім того, було введено в обіг термін “підкуркульник”, під який можна було підвести будь-якого селянина, не згодного з більшовицькою політикою на селі. В багатьох випадках до куркулів зараховували дійсних господарів, що трудилися не покладаючи рук, впроваджували нові високоурожайні технології. Нерідко розкуркуленням залякували середняків, примушуючи їх таким чином вступати до колгоспу.

Всього в Україні за статистичними даними куркульські господарства в 1927 р. становили 3,8 %, а у 1929 р. їх частка зменшилась до 1,4 %.

Перша хвиля розкуркулення прокотилася в республіці з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила 309 районів, де було розкуркулено 61 тис. 887 господарств (в УСРР налічувався тоді 581 район та 5 млн. 54 тис. господарств), вилучено землі 528 тис. га. конфісковано майна на суму 40,3 млн. крб., відібрано 58,6 тис. голів худоби. Нова хвиля розкуркулювання прокотилася восени й торкнулася долі 12-15 % господарств. В період “суцільної” колективізації було експропрійоване майно понад 200 тис. селянських господарств.

На селі запроваджувались різні форми колективного господарства. Селян цілком влаштовували прості форми об’єднання — товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи), де усупільнення засобів виробництва було мінімальним. Але в ході колективізації часто допускались порушення, ТСОЗи насильно переводились на статут артіль і комун. В кінцевому результаті сільськогосподарська артіль витіснила інші форми кооперації. І якщо в 1928 році на ТСОЗи припадало близько 60 % колективних господарств, а на сільгоспартілі - 34 %. то у 1932 р. ці показники становили відповідно 2 % і 96 %. Фактично артіль була компромісною формою на шляху до комунізації села.

Насильне втягування селян до колгоспів викликало протест з їх боку. Особливо невдоволені були селяни інтенсивним насаджуванням комун.

Висловлювали свій протест по-різному. Широкого розповсюдження набули “жіночі бунти” — виступи селянок, які вимагали повернення своєї власності. Багато господарів забивали домашню худобу, аби не віддавати її до колгоспу. Мали місце терористичні акти проти представників радянської влади, а також збройні виступи селян, в яких, за оцінками західних істориків, тільки у 1930 р. в Україні взяли участь понад 40 тис. незадоволених.

Масштаби селянських хвилювань збентежили партійно-радянське керівництво. Потрібно було відступати. Спочатку у статті Й.В.Сталіна “Запаморочення від успіхів”, опублікованій 2 березня 1930 р. в газеті “Правда”, а потім у партійній постанові “Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі” від 14 березня того ж року адміністративний тиск на селян отримав осуд, були піддані критиці допущені прорахунки. Після цього почався масовий вихід з колгоспів. В Україні в них залишилося менше одної третини селянських господарств.

Восени 1930 року розпочався новий наступ “суцільної” колективізації. У вересні ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивного листа “Про колективізацію”, в якому для України ставилось завдання подвоїти рівень колективізації і на протязі 1931 року завершити її в основних зернових районах, а в Поліссі та на решті території здійснити це у 1932 р. Цей рік був проголошений роком завершення “суцільної” колективізації. Причому, колективізацію можна було вважати в основному завершеною там, де не менше 68-70 % селянських господарств ввійшли в колгоспи з охопленням не менше 75-80 % посівної площі. Виходячи з цього, колективізацію в основних зернових районах країни, включаючи Степову та Лівобережну Україну, було завершено в 1932 р. В Україні до кінця цього року було колективізовано майже 70 % господарств, що охоплювали більше 80 % посівних земель.

Всесюжна колективізація супроводжувалась розпадом системи сільгоспкооперації, експропріацією заможного прошарку селян. Але найжахливішим наслідком її став голод кінця 1932 - першої половини 1933 рр.

Головною його причиною стало проведення з кінця 20-х і на початку 30-х років насильницької продрозкладки. Заготівля хліба і іншої сільгосппродукції здійснювалась без урахування реальних можливостей і весь час зростала. У 1931 р. Україна здала 6,9 млн.т. зерна, тобто 39 % урожаю, а у 1932 р. — вже більше половини: 54,6 %.

В осени 1932 року, у зв'язку з недостатніми темпами хлібоздачі, в основних хлібних районах країни працювали надзвичайні комісії. В Україні таку комісію очолював голова Раднаркому СРСР В.М.Молотов. Початком її роботи слід вважати виступ Молотова на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня, в якому доводився остаточний план хлібозаготівлі в Україні — 282 млн.пудів, в т.ч. по селянському сектору - 261 млн.

Комісія не приймала власних рішень, а діяла від імені партійно - державного керівництва республіки. Її робота була започаткована прийняттям постанов ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УРСР від 20 листопада 1932 року, майже ідентичних за змістом і під однаковою назвою “Про заходи щодо посилення хлібозаготівель”. В них, по суті, санкціонувались масові обшуки селянських господарств з негайною конфіскацією хлібних залишків на користь держави. Виконкомам надавалось право переводити в хлібозаготівлю насіннєві, продовольчі, фуражні фонди колгоспів. Впроваджувалась практика стягнення натуральних штрафів з боржників — як з колгоспників, так і одноосібників. Боржники заносилися на так звану “чорну дошку”, і до них застосовувались жорсткі санкції. Для придушення протидії з боку селян розширювався репресивний апарат, при наркоматі юстиції УРСР в областях були утворені судово-слідчі бригади.

Внаслідок такого тиску тільки з 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. комісія Молотова вилучила з селянського сектору України 86 млн. 974 тис. пудів зерна, 17 млн. 646 тис. пудів дали радгоспи. Загалом в Україні було зібрано 104 млн 620 тис. пудів зерна, а якщо врахувати й те зерно, що було вилучене раніше, у 1932 році, то це становить 260 млн 733 тис. пудів.

Знекровлене село тяжко пережило зиму 1931/1932 рр. Селяни

голодували. Влітку 1932 р. тридцять три райони України потребували допомоги. У травні вдалося одержати з союзних фондів 6,5 млн. пудів зерна, з них 1,5 млн. - борошном, завдяки чому голод було тимчасово призупинено. Однак керівництво не зробило ніяких висновків. Розпочався новий тиск на селян, що й так були доведені до відчаю і намагались саботувати заготівлю хліба. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”, написану власноручно Сталіним. Нею передбачалось суворе покарання за розкрадання майна - розстріл з конфіскацією або не менше десяти років ув'язнення “за пом'якшуючих обставин”. Амністія заборонялась. Цей антигуманний акт одержав серед народу назву “закон про п'ять колосків”. Як свідчать неповні дані, лише за п'ять місяців його дії в Радянському Союзі було засуджено 54 тис.646 громадян, з них 2100 чол. — до смертної кари.

Діяльність вже згадуваної молотовської надзвичайної комісії поставила республіку на грань катастрофи. Під виглядом перешкоди “незаконній” торгівлі хлібом на ринку комісія перевела на блокадне становище всю Україну. Лише з 15 грудня було дозволено продавати гас, сірники і деякі інші промислові товари у селах, за винятком боржників.

Хлібозаготівля продовжувалась і в перші два місяці (січень-лютий) 1933 року— навіть тоді, коли на всій території України в селах практично не було запасу продовольства і спостерігались масові випадки загибелі селян від голоду. Вилучення насінневого фонду в рахунок виконання хлібозаготівельного плану створило нову проблему - де взяти матеріал для майбутньої сівби. І знову в хід пішли насильницькі методи, застосовувались навіть аморальні заходи — нагорода за донос, і цей “досвід” у лютому 1933 р. був поширений на всю республіку у вигляді урядової постанови. Республіканські органи мовчки погоджувалися з такими діями. Можливо, їхня поведінка обумовлювалась тим, що саме на ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР та на їх керівників С.В.Косіора і В.Я Чубаря постановою ЦК ВКП/б і РНК СРСР

від 14 грудня 1932р. покладалась особиста відповідальність за проведення заготівлі зернових культур і соняшника.

С мертність від голоду почалася з перших днів роботи молотовської комісії, а з весни 1933 р. вона стала масовою. Страшний був той час. Селяни, щоб зберегти хоча б дітей, шукали порятунку в містах, лишаючи їх в установах. лікарнях, школах, просто на вулицях. Та це вдавалось небагатьом. А кордони з Росією та Білорусією перекривали війська й частини ОДПУ.

Відносно наслідків голодомору можна зустріти різні судження. Досить виважені й обґрунтовані дані наводить С.В.Кульчицький. За його підрахунками, прямі втрати від голоду 1932 р. становили близько 150 тис. чоловік, а від голодомору 1933 р. — 3-3,5 млн. чоловік; повні демографічні втрати, включаючи зниження народжуваності під впливом даного чинника, сягають в цей період 5 млн.чоловік. На Міжнародній науковій конференції 1990 року була названа цифра в 9 млн.чол.

Трагічним є те, що за прямою вказівкою Сталіна ситуація в Україні всіляко приховувалась, злочинно замовчувалась або ж характеризувалась як тимчасові труднощі в деяких колгоспах. Але не викликає сумніву , що це був цілеспрямовано організований геноцид проти українського народу. Навіть у голодні для республіки 1932-1933 роки СРСР продовжував експортувати зерно (в основному з України) за кордон, що дозволило отримати 389 млн. крб.

У 1933 р. уряд відмовився від комуністичного “штурму” на селі. У січні були прийняті державна і партійна постанови, які регулювали відносини між державою і селом. Скасовувалась продрозкладка. Продукцію, що залишалась в колгоспах чи у селян-одноосібників після сплати продподатку державі, можна було реалізувати за ринковими цінами. Це у значній мірі стимулювало нелегку працю селян.

Однак здійснення колективізації насильницькими методами призвело сільське господарство до глибокої деградації. Воно залишилося без кращих працівників, котрих було розкуркулено і вислано до малообжитих районів — на лісозаготівлю, шахти, копальні. У 1933 та 1934 роках майже на чверть

скоротився рівень сільськогосподарського виробництва, впала урожайність зернових. Їх валовий збір становив близько 680 млн. ц — найнижчий після голодного 1921 року. Значних втрат зазнало тваринництво. Лише починаючи з 1935 року у розвитку сільського господарства намітилось деяке зростання, покращилось забезпечення населення побутовими послугами. В цьому ж році було відмінено карткову систему.

Повністю колективізацію було завершено у 1937 р. В УСРР на цей час нараховувалось 27347 колгоспів, що об'єднали 96 % селянських господарств і обробляли 99,7 % посівних площ. Колективізація значно змінила моральні і матеріальні устої села, призвела до значних втрат і необоротних процесів. Селянина було відлучено від наслідків своєї праці, відірвано від землі, у ньому було повністю придушене почуття господаря. Запровадженою в грудні 1932 року паспортною системою колгоспники фактично були прикріплені до місця свого проживання і не мали права змінити його без дозволу влади.

Отже, внаслідок складних соціально-економічних перетворень на селі було створено колгоспний лад, який став важливою складовою частиною радянської адміністративно-командної системи. Наприкінці 30-х років сільське господарство УСРР вийшло на рівень продуктивності, що був до початку суцільної колективізації. Але навіть на початку 40-х років республіка не досягла дореволюційного рівня по виробництву зерна на одного її жителя. Зберігалось відставання від західних країн. Пов'язане це з тим, що в сталінській моделі побудови соціалізму роль аграрного сектора полягала в “обслуговуванні” індустріалізації та в збереженні стабільності в забезпеченні країни продовольством. За індустріальний стрибок було заплачено жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, викоріненням селянина-господаря, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

2. Політичне становище та духовне життя республіки в умовах тоталітаризму. В ході здійснення стратегії форсованого економічного розвитку значні зміни відбувалися в політичній сфері. Поступово політичний

авторитарний режим перетворювався в тоталітарний. Культ особи Сталіна набував потворних форм. В партійних документах проголошувався курс на демократизацію, а в реальному житті йшло відчуження трудящих від влади. Керівництво країною все більше концентрувалося в руках бюрократичного апарату, який повністю підкорявся Сталіну і був виразником його волі. Виборні ради стали повністю залежними від виконавчих органів, звітність яких перед радами і виборцями фактично була відсутня. Партійні структури займалися вирішенням практично усіх питань, підмінюючи і господарські органи, і ради. Це було яскравим свідченням злиття партійного і державного керівництва. Саме так була сформована адміністративно-бюрократична система.

Становлення і утвердження цієї системи було зумовлене цілим рядом причин, у тому числі й помилковим вибором стратегії соціально - економічного розвитку СРСР, монополією ВКП(б) на владу, гострою політичною боротьбою усередині більшовицької партії, в процесі якої Сталін та його оточення узурпували владу, а також досить низьким рівнем загальної і політичної культури більшості населення країни. Суттєву роль відіграла сформульована генсеком "теорія" загострення класової боротьби по мірі просування до соціалізму, яка на практиці обернулася масовими репресіями проти ні в чому не винних людей, а також стала підставою для розповсюдження надзвичайних заходів на всю систему господарювання.

Шлях, яким розвивалися Радянський Союз і УСРР в його складі, а пізніше і цілий ряд інших країн, де були встановлені комуністичні режими був шляхом утвердження тоталітарної держави.

Термін "тоталітаризм" (в перекладі з італійської - "охоплюючий все в цілому") вперше запустив у політичний обіг на початку двадцятих років диктатор Мусоліні для характеристики сутності свого режиму, коли в Італії формувалася однопартійна фашистська система. У 1929 році публікацією в газеті "Тайме" започатковано застосування цього терміну для характеристики радянського політичного режиму.

Що ж характерно для моделі тоталітарного розвитку ? Серед суспільствознавців існують різні підходи та думки з цього приводу. В стислому вигляді можна виокремити такі основні риси тоталітарної держави. Це наявність очолюваної беззаперечним лідером єдиної масової партії, що зростається з державним апаратом, єдиної офіційної ідеології, монополії на засоби масової інформації, існування системи терористичного поліцейського контролю для боротьби з будь якою опозицією, а також централізована система контролю і керівництва економікою та збройними силами країни. Всі привілеї, що пов'язані з виробництвом і розподілом, зосереджені в руках партійно-державної бюрократії.

Про зміцнення тоталітаризму в Україні свідчать, зокрема, такі тенденції. По-перше, це утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології, яке йшло через безкомпромісну боротьбу з релігією (у 1930 році автокефальна православна церква припинила своє існування), через "завоювання" "Просвіт" (це здійснити не вдалося, і в 1929-1930 роках всі вони були закриті), через боротьбу проти ухилів у партії. Створені органи цензури забезпечували офіційній ідеології монополію на істину.

По-друге, це монополізація влади більшовицькою партією і усунення з політичної арени інших партій, після чого ВКП(б) відкрито зосередила в своїх руках всі важелі управління країною.

По-третє, зрощення правлячої партії з державним апаратом. Партійний білет відкривав шлях до керівних посад в різних галузях народного господарства і структурах держапарату.

По -четверте, це встановлення жорсткого контролю держави над суспільним життям. Усі створювані товариства переводились під юрисдикцію НКВС. Держава взяла під цілковитий контроль діяльність профспілок, комсомолу, громадські організації, забезпечивши власну беззаперечну монополію на суспільне життя.

По-п'яте, це встановлення монопольного контролю з боку партійно-державного апарату над економічною сферою, централізація керівництва

економікою. Утворюється адміністративно-командна система як форма організації суспільства (і відповідного типу управління). Ця система включає в себе суб'єкта політичних рішень (політичну владу), механізм забезпечення виконання цих рішень (апарат) і об'єкт, на який спрямовані рішення (суспільство, клас, соціальна група, індивід). Особлива роль тут належала держапаратові, що був зв'язуючою ланкою між "верхами" і "низами".

Адміністративно-командна система в значній мірі базувалася на номенклатурному принципі управління суспільством. Призначення та переміщення кадрів усього державного апарату здійснювалось з волі партійної верхівки. Вона балансувала між бюрократичним апаратом, що все більше відділявся від народу, і самими народними масами. Головними методами управління стали наказ, директива, розпорядження.

Але трагедія полягала у тому, що трудящі сприймали надзвичайні заходи в управлінні державою як необхідні у боротьбі проти ворогів соціалізму.

За таких умов у 1936 р. було прийнято нову Конституцію СРСР. Вона стала основою для розробки конституцій союзних республік. Нову Конституцію УРСР було прийнято 30 січня 1937 р. — в цей страшний рік піку репресій. Сьогодні це сприймається як найсильніший прояв політичного цинізму, оскільки у відповідності з Конституцією розширювалися права окремих категорій населення, впроваджувалася досить демократична система виборів до Рад і народних суддів. Вибори ставали загальними, прямими, рівними, при таємному голосуванні. Розширювались права і свободи громадян, проголошувалась недоторканість особи, житла. Але дійсність була зовсім іншою. Утворився значний розрив між декларованими демократичними правами і свободами та реальною політикою і практикою сталінщини, яка фактично перекреслювала основні положення Конституції. Наслідком цього стали прояви байдужості та соціальної пасивності.

Політичне життя в УСРР було підпорядковане вже згадуваному сталінському постулату про загострення класової боротьби, його тезі про наявність у республіках "повзучих" націоналістичних ухилів. Створювалася

атмосфера загальної підозри, розпочався пошук “ворогів” народу, замаскованих “правих уклоністів” чи “буржуазних націоналістів”.

Вже у 1930 році відбувся перший широкомасштабний політичний процес у справі “Спілки визволення України”, трактованої як контрреволюційна організація. На лаві підсудних опинилися 45 діячів української науки і культури, з-поміж яких було два академіки — С. Єфремов і М. Слабченко, 11 професорів, два письменники, науковці Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), викладачі вузів, учителі, юристи, священники, студенти. Підсудних звинуватили у шкідництві, в підготовці терористичних актів, а головне — їм інкримінувалась діяльність під керівництвом іноземних розвідок, спрямована на повалення Радянської влади в Україні і відокремлення її від СРСР. Процес тривав майже два місяці. 19 квітня 1930 р. за рішенням суду, який все ж не наслідився винести смертні вироки, звинувачені отримали різні терміни ув’язнення. Це був початок. Справа послужила своєрідним сигналом для здійснення масових репресій проти національно орієнтованої інтелігенції в усіх областях України. Всього було репресовано біля 5 тис. громадян (науковців, вузівських викладачів та вчителів, лікарів, студентів), відділи СВУ були “викриті” в Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Миколаєві.

Після процесу у справі СВУ значно посилилася цензура наукових видань. Найбільш активні відділення Академії розпускалися, їх члени звільнялися з роботи, а пізніше, як правило, підлягали репресіям за звинуваченням у буржуазному націоналізмі. У 1931 році було розігнано історичну секцію М.С.Грушевського, а сам академік змушений був переїхати до Москви, де був заарештований за звинуваченням в причетності до діяльності “Українського національного центру”, але дещо пізніше звільнений.

Наступною була також сфабрикована справа так званого “Українського національного центру”, нібито очолюваного істориком М.І.Яворським. Жертвам цієї злочинної вигадки органів ДПУ інкримінувалась антирадянська діяльність, саботаж, шпигунство, спроби зірвати соціалістичне будівництво на

Україні. До різних строків ув'язнення (від 3 до 6 років) було засуджено 50 чоловік. В основному це були відомі представники старої української інтелігенції, які проходили на попередніх процесах. Пізніше 33 з них було засуджено повторно (21 отримали смертний вирок) — за “антирадянську діяльність” і “шпигунство”.

Нова хвиля репресій розпочалася у 1933 році гоніннями на вузівських викладачів, вчителів, діячів літератури і мистецтва, вчених. За період 1933-1934 рр. у зв'язку з викриттям “Української військової організації”, трактованої органами ДПУ як структурний підрозділ УНЦ, було засуджено 148 осіб за стандартними звинуваченнями. Серед репресованих були відомий письменник П.М.Губенко (Остап Вишня), талановитий поет і прозаїк М.Яловий, літератор М.Ірчан та інші відомі українські творчі діячі.

Крім УВО, були сфабриковані справи Польської організації військової (ПОВ), “блоку Українських національних партій” (УКП, боротьбисти, есери) та інші. Загалом в Україні з 1930 до 1940 року було розкрито більше сотні різних “ворожих” центрів, блоків, організацій.

З вбивства 1 грудня 1934 р. С.М.Кірова розпочинається небачена за своїм масштабом смуга масових репресій. Її жертвами стали партійні та державні діячі, члени ЦК партії, ленінські соратники, військові. З середини 30-х років посилювалися репресії проти тих, хто входив раніше до інших партій чи знаходився у опозиції. Серед перших жертв нової репресивної кампанії був Ю.Коцюбинський, арештований в лютому 1935 року і розстріляний у 1937р. Трагічними стали ці роки й для самої КП(б)У. З 1933 до 1938 р. її кількісний склад зменшився на 48,3 %, в основному в наслідок репресій, яким піддавали навіть партійних керівників вищої ланки. Із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У та 9 членів Ревізійної комісії, яких обрали на XIII з'їзді партії (травень-червень 1937 р.), було репресовано 100 чоловік, з 11 членів Політбюро, обраних на першому пленумі ЦК КП(б)У після цього з'їзду — 10, і з п'яти кандидатів у члени Політбюро — 4. Репресовані всі члени Оргбюро. Було заарештовано і розстріляно

Е.Й.Квірінга,

Х.Г.Раковського, С.В.Косіора та інших.

Репресії також винищили досвідчених військових кадрів, завдавши цим удару по обороноздатності країни. Були розстріляні командуючі військами Київського та Харківського військових округів Й.Е.Якір й І.Н.Дубовий. Протягом червня 1937—жовтня 1938 років були репресовані сотні командирів і політпрацівників, зокрема 150 представників вищого командного складу знову таки Київського та Харківського військових округів, включаючи практично усіх штабних працівників.

Репресивний апарат працював без відпочинку, а тодішнє керівництво СРСР видавало його страшні дії за гостру необхідність у зв'язку з просуванням по шляху до соціалізму. В ті роки широкого розповсюдження у суспільстві дістали такі явища, як донос, зрадництво. Вони всіляко підтримувалися партійно-державною верхівкою. Це є переконливим свідченням моральної деградації суспільства того часу.

У 30-ті роки в Україні продовжувалось національно-державне будівництво. Але труднощі функціонування нового союзного механізму гальмували цей процес в республіці. Сталін робив наполегливі спроби на практиці реалізувати свої ідеї “автономізації.”

У здійсненні національної політики в Україні почали виявлятися негативні моменти. Поступово гальмувався хід українізації, яка розглядалася тепер як прояв українського буржуазного націоналізму. Все більше обмежувалася сфера вживання української мови. Розпочався процес звуження діяльності національно-культурних закладів національних меншин. Активну роль в згортанні українізації відіграло керівництво КП(б)У, отримавши в грудні 1932 р. сумнозвісну телеграму за підписами Сталіна і Молотова з вимогою “припинити українізацію.” Особливо пожвавилася робота в цьому напрямку в 1933 р., після того, як в Україну прибув особистий довірений представник Сталіна П.П. Постишев. Обраний другим секретарем ЦК КП(б)У, він мав особливі повноваження і не проминув ними скористатися. В “націонал-ухильництві” було звинувачено М.О.Скрипника, який був

останнім захисником українзації серед впливових більшовиків. Розуміючи, що його чекає, Скрипник 7 липня 1933 покінчив життя самогубством. Розпочався невиданий погром української культури і науки.

В кінці 30-х років були ліквідовані інститути реалізації інтересів національних меншин. У квітні 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про реорганізацію національних шкіл в Україні”, в якій освіта в навчальних закладах національних меншин кваліфікувалась як шкідлива з погляду її буржуазно-націоналістичного впливу на дітей. Ці заклади освіти закривались, а учні переводилися до українських і російськомовних шкіл. У наступному 1939 році були ліквідовані національні райони і національні сільські Ради.

Деформації суспільно-політичного життя, викривлення національної політики завдали шкоди розвитку мови та культури українського народу. Виявилась чітка лінія на русифікацію. Однак культурне будівництво продовжувалось. Одним з головних завдань залишалась ліквідація неписьменності. Завдяки цілеспрямованим зусиллям у цьому напрямку вдалося досягти певних позитивних результатів. У 1930 році в школах і лікнепах УРСР навчалось близько 1,6 млн. чоловік, які паралельно набували також певні технічні чи сільськогосподарські знання. До 1939 року кількість неписьменних значно скоротилась, однак близько 15 % дорослого населення не вміло писати і читати.

О держала розвиток шкільна освіта. На початку 30-х років кількість дітей 8-10 років, які не були охоплені навчанням, звелася до мінімуму і становила всього 2 %. У 1932 р. була затверджена єдина для всієї країни структура загальноосвітньої трудової школи: початкова, неповна середня і середня. В 1937/38 навчальному році в республіці нараховувалося 22,5 тис.шкіл, де навчалось 5,4 млн. учнів. Таким чином, до кінця 30-х років в основному була сформована система обов’язкової семирічної освіти в містах і створювались умови для здійснення загальної середньої освіти в містах і завершення семирічної та поступового переходу до середньої освіти на селі.

В справі формування нової інтелігенції головну роль відігравали вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Було здійснено уніфікацію вищої та середньої освіти. Вищим навчальним закладом став інститут, а середнім спеціальним - технікум. У 1933 р. відновили роботу університети у Києві, Харкові, Одесі. Було відкрито новий університет у Дніпропетровську. У 1934 році було скасовано плату за навчання. Студенти отримували державну стипендію .

З 1934 року знову запроваджуються наукові ступені кандидата і доктора наук, вчені звання професора, доцента, а також почесні звання заслужених діячів науки, техніки, мистецтва.

У 1940 році в УРСР діяли 173 вузи, в яких навчалось 197 тис. студентів, а також 693 середніх спеціальних навчальних заклади, де налічувалось 196 тис. учнів.

Незважаючи на жорсткі умови, посилення тиску з боку адміністративно-командної системи, наука продовжувала розвиватись. В лютому 1936 р. ВУАН була перейменована в Українську Академію Наук. Вченим, дослідникам вдалось досягти вагомих результатів в різних напрямках, особливо в галузі фізико-математичних і технічних наук. Продовжувала діяти математична школа Д.О.Граве. М.М.Крилов та його учень М.М.Богомолів заклали підвалини нелінійної механіки. Цікавими дослідженнями з теоретичної фізики займався Український фізико-технічний інститут, де вперше в СРСР було штучно розщеплене атомне ядро. У 1932 р. електрозварювальна лабораторія, заснована Є.О.Патоном, реорганізується в інститут електрозварювання ВУАН. Велику роботу проводили представники медичної інтелігенції. Всесвітньої слави набув офтальмолог В.П.Філатов. Фахівці з генетики та селекції А.О.Сапегін, В.Я.Юр'єв, М.Г.Холодний виводили нові сорти зернових культур. Отже, роль науки в усіх сферах життя неухильно зростала.

Однак, процес культурних перетворень в республіці також зазнав кризи. Однією з причин було те, що поступово державний контроль ставав тотальним, перетворився на жорсткий диктат в усіх сферах суспільного життя, включаючи

і духовну. Внаслідок цього література і мистецтво опинилися в адміністративних лещатах. У партійно-адміністративному апараті управління культурою було утворено органи цензури — Головліт, Головмистецтво. Духовна сфера також підлягала жорсткому класовому підходу, критерієм її оцінки стало сталінське визначення соціалістичної культури: вона повинна бути пролетарською за змістом і національною за формою. Все, що виходило за рамки цієї відірваної від життя естетичної формули, проголошувалося ворожим і підлягало переслідуванню.

Напередодні 1 з'їзду письменників СРСР і України (1934 р.), згідно з рішенням квітневого пленуму ЦК ВКП(б) художні об'єднання були розпущені, а натомість створені творчі союзи. Це був суттєвий крок до уніфікації культури і встановлення жорсткого партійного контролю в цій сфері.

Значних втрат завдали українській культурі репресії, спрямовані проти інтелігенції, яку безпідставно звинуватили в “буржуазному націоналізмі”. У 1933 р. розпочався тотальний розгром усього культурного життя України, гоніння на діячів науки і культури. З апарату Наркомосвіти “вичистили” близько 200 “ворожих націоналістичних елементів.” Науково-дослідницькі заклади й університети втратили більше 270 професорів і викладачів. Особливо постраждали педагогічні вузи : з 29 директорів цих закладів було репресовано 18, а 210 викладачів пережили потрясіння у зв'язку із звільненням з роботи та арештом. Без роботи залишилось близько 4 тис. вчителів.

Масові арешти не минули й письменників, діячів культури України, які залишилися символами “розстріляного відродження”. Це режисер, засновник театру “Березіль” Лесь Курбас, засновник школи монументального мистецтва Михайло Бойчук, літератори Микола Куліш, Григорій Косинка, Антон Крушельницький, Олександр Досвітний. Із 193 членів та кандидатів в члени Союзу письменників України зазнали переслідувань 97. Загалом же, на думку деяких дослідників, у часи сталінщини було репресовано близько 500 письменників, що працювали в Україні.

Отже за часів сталінського терору фактично було винищено величезний

інтелектуальний і культурний генофонд України. Особливо дісталось інтелігенції в період викорінення “української націоналістичної контрреволюції”. Так звані “націоналісти” були знайдені практично в усіх інститутах і закладах Всеукраїнської Академії наук, у Київському інституті мистецтв, Харківському та Дніпропетровському історичних музеях, у видавництвах та редколегіях журналів і т.п. В Україні було заборонено постановку двохсот “націоналістичних” драматичних творів і видання двадцяти аналогічного типу перекладів світової класики.

Репресії проти української інтелігенції доповнювалися нищенням пам’ятників історії, і критерієм оцінки в даному випадку виступала не їх художньо-естетична цінність, а ідеологічна сутність. Внаслідок цього було зруйновано багато унікальних споруд церковного характеру.

Таким чином, у 30-і роки в УСРР утверджується тоталітарний режим, сутність якого полягала у встановленні повного і всеохоплюючого контролю з боку партійно-державного керівництва за особою, за всіма проявами громадського життя. Важливою умовою функціонування цього режиму були масові репресії.

В духовному житті України відбувалися складні і різнопланові процеси. Цей період характеризується неоднозначними підсумками в галузі культурного будівництва. З одного боку, були досягнені вагомі позитивні результати в розвитку масової культури: освіти, науки, літератури, мистецтва. З іншого - репресії сталінського керівництва, спрямовані проти інтелігенції, істотно підірвали культурний потенціал. Тоталітарна держава всіляко намагалась науку і мистецтво поставити на службу існуючій системі, всіма засобами, аж до репресій і фізичного винищення, пригнічувала творчий потенціал народу.

Отже, історія соціально-економічних, політичних, національних, культурних перетворень в 30-ті роки характеризується суперечливими процесами і неоднозначними результатами.

Індустріалізація вивела республіку на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру народного господарства. Але рівень розвитку командної економіки залишався невисоким у порівнянні з передовими країнами світу. Наслідком форсованої індустріалізації стало падіння життєвого рівня населення, а також перехід до політики колективізації на селі.

Важливим результатом колективізації стало створення колгоспного ладу, що став невід'ємною ланкою командної економіки. Прискорені темпи і переважно адміністративні методи здійснення суцільної колективізації призвели до катастрофічних наслідків - дезорганізації аграрного сектора і його невпинного сповзання в кризу.

Використання воєнно-комуністичного варіанту розвитку економіки, що ґрунтувався на державній власності на засоби виробництва, супроводжувалось насильством над мільйонами людей.

В цей період мали місце серйозні деформації політичної надбудови, викривлення суті демократії, утвердження режиму необмеженої влади Сталіна, масові репресії.

. В культурному процесі 30-х років чітко простежується боротьба двох протилежних тенденцій : гуманістичної, творчої і державно орієнтованої, централізаторської. Великої шкоди творчому потенціалу завдали репресивні дії проти інтелігенції.

Література для подальшого вивчення теми:

Балабольшенко А. “СВУ”: суд над переконаннями\ Вітчизна.-1989.-№ 11.
Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920- 1930-і рр.)\ Укр.іст.журн.-1993.-
№ 2-3.

Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30-50 рр.)\ Укр.іст.журн.-
1990.- №№ 10, 11.

Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского

Союза.- М., 1991.

Голод 1932-33 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів.- К., 1990.

Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991.

Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. - М., 1990.

Історія України. Курс лекцій у двох книгах.- Кн.2.- К.,1992.

Історія України: нове бачення. - У 2-х т.- Т.2.- К., 1996.

Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція. - К., 1991.

Касьянов Г. Українська інтелігенція 20-30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., 1992.

Колективізація і голод на Україні (1929-1933 рр.): Зб.документів і матеріалів.- К., 1992.

Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор.- К., 1993.

Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. - К., 1989.

Кульчицький С.В. Втрати населення України від голоду 1933 року\\ Укр.іст.журн.- 1991.- № 2.

Курносів Ю.О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки \\ Укр.іст.журн.- 1989. - № 12.

Курносів Ю.О. Насилля - головний інструмент більшовизму \\ Укр.іст.журн.- 1991. - № 12; 1992. - № 1.

Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30 роках: історія, проблеми, уроки. \\ Укр.іст.журн. -1989. - № 3.

Маршрутами історії. К., 1990.

Минуле України: відновлені сторінки. - К., 1991.

Міщенко О. Безкровна війна. - К., 1991.

Перновський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати УРСР в 30-і роки\\ Укр.іст.журн. - 1989. - № 8.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. К., 1996.

Про минуле - заради майбутнього. - К., 1989.

Сторінки історії України ХХ століття. - К., 1992.

Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. - К., 1990.

Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1991.

Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. - К., 1990.

Лекція 13. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 рр.)

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. небувала в історії за масштабами і жорстокістю битва народу Радянського Союзу проти найбільш реакційної сили ХХ ст. - гітлерівського фашизму. Вона була найважливішою складовою частиною другої світової війни 1939-1945 рр. В цій війні вирішувалася доля не лише народів Радянського Союзу, а і всієї Європи, всього світу.

Величезні жертви радянського народу в тому числі і українського, в ім'я свободи і незалежності Вітчизни, тяжкі страждання, звитяжна праця і бойові подвиги в тилу і на полях битв, масовий героїзм людей не пропали даремно - війна закінчилася довгожданою перемогою.

За більш як п'ятидесятирічний час після перемоги у вітчизняній історії розкрито багато подій Великої Вітчизняної війни, питань боротьби народів України проти окупантів. Але багато сторінок української історії другої світової війни залишились ще поза увагою істориків, або висвітлені занадто однобічно.

Спираючись на нову і новітню літературу - метою даної лекції є висвітлення передумов та причин II світової війни, ролі "українського питання" в політиці європейських держав напередодні та на початку війни, характеристика найважливіших подій участі народів України в боротьбі з гітлерівським фашизмом. Зміст цих і інших проблем буде викладено за таким планом:

1. Українське питання в політиці європейських держав напередодні та на початку війни.
2. Початок Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Партизанський і підпільний рух на українській землі.
3. Визволення України. Вклад українського народу в розгром фашистської Німеччини.

1. Українське питання в політиці європейських держав напередодні та на початку війни. Друга світова війна - страхітливе явище світової історії. Вона втягнула в свою орбіту 61 державу, 80 % населення земної кулі і тривала довгих шість років. Вогняний смерч пронісся над величезними територіями Європи, Азії та Африки, охопив океанські простори, досяг берегів Нової Землі і Аляски на півночі, Атлантичного узбережжя на заході, Курильських островів на сході, меж Єгипту, Індії та Австралії на півдні. Війна забрала більш як 57 мільйонів життів, з них 27 мільйонів - у Радянському Союзі. Біди і страждання, яких зазнали народи, незмірні.

До другої світової війни привели наступні причини. Перш за все, це загострення суперечностей між провідними державами світу в результаті нерівномірності їх розвитку, деформованого світовою економічною кризою. Звідси прагнення до нового поділу світу. Німеччина прагнула до реваншу, а Італія і Японія до ревізії Версальсько-Вашингтонської системи, яка сковувала їх стратегічні інтереси. Німеччина і Японія намагалися досягти світового панування. До цього ж недалекоглядна політика провідних європейських держав - Великобританії і Франції, які на протязі багатьох років проводили політику потурання Німеччині, фактично допомогли стати їй на ноги, захопити значні території з матеріальними та людськими ресурсами. Цій війні сприяла й недалекоглядна зовнішня політика СРСР, зокрема підписання пакту Ріббентропа - Молотова, який розв'язав руки Гітлеру.

В цих умовах "українське питання" поступово висувається на одне з чільних місць у міжнародній політиці. Напередодні другої світової війни роз'єднаність українських земель, їх перебування у складі чотирьох держав, що мали різний соціальний й суспільно-політичний устрій, були важливим дестабілізуючим чинником політичного життя у Європі. Це робило українське питання вузлом серйозних суперечностей, а "українську карту" - серйозним козирем у великій дипломатичній грі.

Українське питання у вузькому розумінні - це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили

українські землі. У широкому - це питання про умови і механізм їх возз'єднання та про створення власної державності. Напередодні другої світової війни чітко визначилися три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання. Перша група - СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина - країни, до складу яких входили українські землі. Основна їх мета - втримати вже підвладні землі і приєднати нові. Друга група - Англія, Франція і частково США (тобто країни-гаранти Версальсько- Вашингтонської системи), які своїм втручанням у вирішення українського питання або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом задовільняли свої геополітичні інтереси. Третя група - Німеччина, яка, розпочала боротьбу за розширення "життєвого простору" й активно претендувала на українські землі, і Угорщина. Остання була невдоволена умовами Тріанонського мирного договору 1920 року і активно домагалася повернення Закарпатської України. Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити свою власну долю. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед, великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні другої світової війни стала Німеччина. Через декілька місяців після приходу фашистів до влади - у березні-травні 1933 року - відомий нацист, один з натхненників завоювання слов'янських земель Розенберг здійснює візити до Локарно і Лондона, де під час таємних нарад з італійськими і англійськими політичними діячами обгрунтовує "план поділу Росії шляхом відриву від Рад України". У червні 1933 року на міжнародній економічній і фінансовій конференції у Лондоні відкрито висувається вимога про передачу гітлеровцям України " для раціонального використання цієї родючої території". Ще чіткішими українські орієнтири у фашистських планах стають у 1936 році, коли Гітлер, виступаючи у Нюрнберзі на з'їзді фашистської партії заявив, що якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то "кожна німецька господарка відчула б, наскільки їй життя стало легшим".

Українське питання активно використовувалось для заспокоєння

західних держав. Так, у розмові з одним високопоставленим представником правлячих кіл Англії в Берліні у травні 1936 р. Герінг заявив, що захоплення України приведе до встановлення економічної рівноваги, що не лише захистить Європу від більшовизму, а і розв'яже всі нагальні проблеми Німеччини. На цьому етапі Гітлер використовував українське питання в тактичних цілях. Зокрема фашистська Німеччина намагалась зробити поступливішою позицію Англії і Франції при вирішенні європейських справ. І мета була досягнута: політика “умиротворення” - логічний результат чітко проголошеної орієнтації німецької експансії на схід. З іншого боку, українське питання дало змогу Гітлеру приховати справжній західний напрямок основного удару на початку другої світової війни.

Намагаючись відвести від себе загрозу агресії та спрямувати її на схід, зіштовхнути нацизм з більшовизмом, Англія та Франція пішли на Мюнхенську змову (29-30 вересня 1938 р.), що поклала початок руйнації Чехословацької держави. Чехословацька проблема у цей період стала центральною у європейській політиці, а питання про подальшу долю Закарпатської України - однією з головних складових частин цієї проблеми. Справа в тому, що свою зацікавленість у подальшій долі Закарпатської України, крім Німеччини, енергійно демонстрували Угорщина та Польща. Так, Угорщина домогалась окупації Чехословацької території, заселеної угорцями, і надання словакам і західним українцям права на самовизначення, що фактично малось на меті приєднання цих земель до складу цієї держави. Польща, підтримуючи плани Угорщини, сподівалась, що коли буде встановлено спільний угорсько-польський кордон у Карпатах, то вона матиме змогу створити під власним керівництвом блок малих і середніх держав між Балтійським і Чорним морями і, таким чином, стати важливим суб'єктом європейської політики.

У відповідь на вичікувальну позицію німецької дипломатії після мюнхенської змови чехословацький уряд пішов на поступки у питанні словацької та української автономії: 11 жовтня 1938 р. він офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України (яка назавжди

позбавилася назви “Підкарпатська Рутенія”).

З проголошенням автономії Карпатської України Гітлер використовує українське питання як засіб тиску і шантажу у відносинах як з противниками, так із потенційними союзниками. В Німеччині в цей час ведеться пропаганда про створення “Великої України”. В оточенні Гітлера складають плани проведення у Польщі, Румунії та СРСР широкої пропагандистської кампанії за надання незалежності України і підтримку цієї акції з боку місцевих добровольчих загонів. Центром повинна була стати Закарпатська Україна. Плани щодо створення добровольчих загонів з українців активно пропагувались і в інших країнах. В Англії і Франції, наприклад, лише за чотири місяці 1938 р. з’явилося понад 900 статей і заміток на українську тему. Німеччина в цей час виконувала роль арбітра у долі українських земель, що належали Чехословаччині. В листопаді 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна мусила віддати Угорщині 1856 кв. км. своєї території з населенням 180 тис. жителів, куди входили найбільші міста: Ужгород і Мукачів. Це рішення було своєрідним авансом Угорщині, яку Німеччина намагалася перетворити на свого сателіта. Водночас, зберігши Карпатську Україну, Гітлер залишив у своєму активі серйозні засоби тиску не тільки на Угорщину, а й на Польщу та СРСР, за рахунок територій яких могла з часом бути створена “Велика Україна”.

В Карпатській Україні в цей час столицею стало місто Хуст, а уряд очолив новий прем’єр - міністр А.Волошин, що мав німецьку орієнтацію в своїй політиці. Як наслідок цього, в Хусті була розгорнута діяльність “Німецької партії” і організоване “Німецько-українське культурне товариство”. В грудні 1938 р. підписується німецько-карпатоукраїнська угода, за якою уряд Волошина зобов’язувався поставляти Німеччині дерево, молочні продукти, шкіру, хутра, вовну та вина. У цей час підписується угода із німецьким “Товариством з експлуатації корисних копалин”, відповідно до якої карпато-український уряд фактично передав Німеччині права на розвідку й експлуатацію надр Закарпаття.

У лютому 1939 р. в Карпатській Україні відбулися вибори до сейму, було створено Українську національну оборону, яка згодом була реорганізована у “Карпатську Січ”, побудовані січові гарнізони. Проте, незважаючи на існування таких атрибутів влади, Карпатська Україна була нежиттєздатною, оскільки вона спиралась не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил у Європі.

6 березня 1939 р. Гітлер остаточно вирішив ліквідувати Чехословаччину, окупував Богемію й Моравію і дав Угорщині дозвіл на окупацію Карпатської України. З 15 березня 1939 р. протягом 5 днів вели боротьбу карпатські січовики з угорськими загарбниками, але сили були нерівними. Тим більше, що Німеччина не надала підтримки уряду Д.Волошина, на яку той розраховував. Карпатська Україна була анексована. Дипломатичні ноти Англії та СРСР, що засуджували віроломство Німеччини та Угорщини, були лише жестом протесту. І Гітлер, коли почав здійснювати свої плани на Сході, знову вводить в німецьку гру українську карту. Готуючись до нападу на Польщу в квітні 1939 р. формуються групи підривної діяльності проти неї, до складу яких входили представники ОУН та колишніх вояків Карпатської Січі. Гітлер розраховував на заворушення українців Карпатської Січі, що дасть можливість для широкомасштабного воєнного втручання. Але проти цього плану об'єктивно протистояли інтереси СРСР. Гітлер іде на тимчасовий “союз для війни” з Радянським Союзом. 23 серпня 1939 р. керівники відомств іноземних справ СРСР і Німеччини Молотов і Ріббентроп підписали договір про ненапад терміном на 10 років.

Крім цього, було підписано і таємний протокол, який містив положення що стосувалися українських земель: встановлювалась межа розподілу Польської держави по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну.

Отже, ліквідацією Карпатської України Гітлер досягав таких тактичних цілей: прив'язував до антикомінтернівського пакту Угорщину, забезпечував нейтралітет Польщі, певною мірою заспокоював СРСР.

Пакт Молотова - Ріббентропа і таємний протокол до нього фактично

розв'язував руки Німеччині для початку другої світової війни. Водночас він став і своєрідною точкою відліку процесу “збирання” українських земель у межах однієї держави, що об'єктивно було прогресивним явищем. Інша річ, що для СРСР збирання українських земель було не самоціллю, а частиною загальних планів зміцнення західних кордонів, засобом нейтралізації планів типу “Великої України”, формою поширення свого впливу в західному напрямку.

Таким чином, через низку обставин “українське питання” напередодні другої світової війни займало одне з центральних місць у міжнародній політиці.

Коли почалася друга світова війна (1 вересня 1939 року), українське питання знову виявилось в центрі європейських проблем. У вересні 1939 року Німеччина і Англія намагалися організувати ряд повстань в Західній Україні. Німці намагалися використати їх для розгрому польської і інших європейських держав, а британці - проти СРСР і Німеччини. В той же час різко негативно виступили проти можливої незалежності України як англійський, так і американський уряди.

В цих умовах, інспіруючи статті в пресі про повстання галичан в Польщі, і під тиском фашистської Німеччини керівництво СРСР 17 вересня 1939 року направило майже півмільйонне військо на землі Західної України і Західної Білорусії. Увівши війська до Західної України, СРСР порушив не менше як дев'ять міжнародних угод, і в тому числі про ненапад з Польщею, термін якого закінчувався лише 31 грудня 1945 року. До складу українського фронту, який проводив цю операцію, входили 28 стрілецьких і сім кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, сім артилерійських полків резерву Головного Командування. Червона армія, хоч і швидко просувалась по території Західної України, все ж не змогла захопити всі землі, що входили до радянської “сфери інтересів”. І тоді 22 вересня у Москві між СРСР і Німеччиною була узгоджена демаркаційна лінія, що відповідала умовам таємного протоколу від 23 серпня 1939 року.

28 вересня 1939 року був підписаний радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. Згідно з домовленістю, кордон пройшов по так званій “лінії Керзона” Переважна частина території Західної України увійшла у межі СРСР. Проте, бажаючи домогтися контролю над Литвою, Сталін не наполягав на приєднання до УРСР Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя. Тому ці території опинилися під німецькою окупацією.

Радянсько-німецьке співробітництво, яке Гітлер називав “шлюбом за розрахунком”, дало можливість вирішити і бесарабське питання. 26 червня 1940 року СРСР звернувся до Румунії з заявою про повернення Радянському Союзу Бессарабії, а також передачу йому Північної Буковини, населеної переважно українцями. Вимога обґрунтовувалась прийнятим Народним вічем Буковини в листопаді 1918 року рішенням про возз’єднання з Радянською Україною.

Німеччина, побоючись того, що в разі збройного конфлікту СРСР з Румунією, вона втратить радянські поставки продовольства, сировини і нафти, порадила Румунії піти на поступки. 28 червня 1940 року румунський уряд заявив про свою згоду передати СРСР Бессарабію і Північну Буковину, а вже 2 серпня вони були включені до складу УРСР (Північна Буковина і Південна Бессарабія). А рештки території Бессарабії і МАРСР, що входила до складу УРСР, увійшли до союзної Молдавської РСР, яка була утворена 15 серпня 1940 р.

Ще раніше, 1939 року рішення Установчих Народних зборів Західної України про возз’єднання її з УРСР було затверджено Верховними Радами СРСР і УРСР. Завдяки цьому населення України зросло на 8809 тис. осіб і на середину 1941 року становило 41657 тис., а територія розширилась до 565 тис.кв.км. Процес консолідації української нації вступав у завершальний етап. Однак досі серед істориків немає єдності в оцінці суті та характеру цього процесу, і тому різні дослідники по-різному називають факт входження українських земель до складу УРСР: “анексія” (Д.Боффа), “включення” (Н.Верт), “формальне інкорпорування” (АЖуковський, О.Субтельний),

“возз’єднання окупаційного типу” (С.Кульчицький) і ін.

Модель суспільно-економічних перетворень у новостворених західних областях України була однаковою. Суттю її була активна радянська. Зміни, що відбулись, на цих територіях мали суперечливий характер. З одного боку, експропріація маєтків польських землевласників, перерозподіл їхньої землі між українськими селянами; українська система народної освіти, державних установ, судочинства, поліпшення медичного обслуговування, особливо на селі; націоналізація промислових підприємств, ліквідація безробіття та ін. З іншого - руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеної місцевою українською інтелігенцією, насильницька колективізація, антицерковні акції, репресії, масові депортації населення.

І все ж, більшість істориків прийшли до висновку, що возз’єднання українців у межах однієї держави вперше за багато століть було визначною подією і важливим кроком у розв’язанні українського питання.

Таким чином, входження споконвічних українських територій до складу УРСР стало актом історичної справедливості, важливим етапом у боротьбі українського народу за соборність, що об’єктивно заклало передумови для прогресу. Переважна більшість населення західноукраїнських земель вітала цей акт. В той же час спроби сталінського режиму запровадити там ідеї “казарменого соціалізму” привели до глибоких соціально-економічних деформацій, масових репресій, людських трагедій.

2. Початок Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Партизанський і підпільний рух на українській землі. 22 червня 1941 року розпочалася Велика Вітчизняна війна, яка тривала 1418 днів і ночей і забрала життя понад 27 млн. радянських людей, в тому числі більше 8 млн. українців.

На початок війни фашистська армія налічувала 190 дивізій, з них 157 німецьких, 47 тис. гармат, 4,3 тис. танків, 5 тис. літаків. У союзі з Німеччиною виступили Італія, Румунія, Угорщина і Словаччина. Війна з боку фашистської Німеччини та її сателітів проти СРСР була загарбницькою. З боку ж Радянського Союзу справедливою, вітчизняною. В ній СРСР захищав не лише

свою територію, а й інтереси всього прогресивного людства.

Велика Вітчизняна війна в історичній літературі поділяється на періоди. Перший період з 22 червня 1941 року до 19 листопада 1942 р. Це час перетворення СРСР в єдиний військовий табір, крах фашистського плану “блискавичної війни” і створення умов для корінного перелому. Другий період з 19 листопада 1942 року і до кінця 1943 року - корінний перелом в ході війни. Третій період - січень 1944 - травень 1945 р. - час повного розгрому гітлерівської Німеччини і визволення народів Європи від фашизму.

Відповідно до гітлерівського плану “Барбароса” війна з СРСР повинна була закінчитись за 6-8 тижнів. Проти України була зосереджена група армії “Південь”, в яку входило 13 корпусів і 57 дивізій.

До середини червня фронт стратегічного наступу гітлерівських військ досяг 3000 км, глибину вторгнення на головних напрямках 400-600 км. За три тижні війни 28 радянських дивізій були розгромлені, а ще 72 дивізії втратили 50% і більше особового складу - це 3/5 військ, що знаходились у західних військових округах. Уже 16 липня Гітлер поставив питання про приєднання до третього рейху радянських територій - України, Білорусії, Прибалтики та інших, де було навіть призначено губернаторів.

Основними причинами поразок Червоної Армії у початковий період війни були: раптовість фашистського нападу; різний ступінь моральної готовності до війни; незавершеність процесу переозброєння СРСР; відсутність надійних союзників, міжнародна ізоляція Радянського Союзу; розпорошення сил Червоної Армії на кордонах проти Німеччини, Туреччини та Японії; масові репресії кінця 30-х рр. проти армійського командного складу; некомпетентність вищого воєнно-стратегічного керівництва.

Український напрямок для Гітлера був одним із ключових, і це чітко виявилось у процесі експансії проти СРСР. Уже 18 вересня 1941 року фюрер припинив наступ на Москву і переорієнтував головні удари на Ленінград і Київ, підкреслюючи, що наступ на столицю України - “безпосереднє стратегічне завдання”.

Така зміна акцентів була зумовлена цілим комплексом чинників: економічними - захоплення України суттєво підривало військово - промисловий потенціал СРСР і забезпечувало Німеччину ресурсами для ведення війни (напередодні війни частка УРСР в Радянському Союзі становила у видобутку вугілля - 50,5%, залізної руди - 67,6%, у виплавці чавуну - 64,7%, сталі 48,9%; лише Харкові за півроку виготовлялось стільки танків, скільки мав вермахт на початку другої світової війни); воєнними - окупація України не тільки створювала вигідний плацдарм для подальшої експансії, а й давала змогу "нейтралізувати" Крим, який Гітлер називав "радянським авіаносцем для нанесення ударів по румунським нафтовим свердловинам"; морально-політичними - взяття Києва могло підняти рейтинг Німеччини на міжнародній арені, зміцнити впевненість фашистських військ і посилити настрої поразки у Червоній Армії.

На території України групі німецьких армій "Південь" протистояли війська Київського особливого і Одеського військових округів. На цьому напрямку ворог мав лише незначну кількісну перевагу у живій силі (1:1,4), але значно менше мав техніки. В радянських військових частинах було в 1,3 рази більше гармат і мінометів, у 4,9 рази - танків і в 2,4 рази літаків. Але навіть за таких сприятливих для Червоної Армії обставин втримати німців на радянському кордоні не вдалось. Головною військово-стратегічною подією літньо-осінньої кампанії 1941 року стала оборона столиці України Києва.

Вона тривала з 11 липня по 26 вересня. Більш 100 тисяч чоловік втратили гітлерівці в боях за Київ, але після прориву Південно-Західного фронту захисники опинилися перед загрозою оточення і вимушені були залишити столицю України. Внаслідок прорахунків радянського командування в кільце оточення потрапили дві радянські армії - 660 тис. чоловік, де 60 тис. склали командири. Не дивлячись на ці катастрофічні наслідки, оборона Києва мала велике стратегічне значення : до осені затримала наступ ворога на центральному напрямку.

Важливе значення в перші місяці війни мала і оборона Одеси, що тривала

73 дні, та битва за Кримський півострів на початку 1942 року. Під Одесою загарбники втратили близько 200 тис. чоловік вбитими, пораненими і полоненими, багато техніки. Обороняючи Одесу, радянські війська сковували туги понад 18 дивізій противника. Це полегшило відхід військ Південного фронту за Дніпро й організацію там оборони.

До осені 1941 року становище в Україні для Червоної Армії склалось досить тяжке. Наприкінці серпня ворог захопив Дніпропетровськ. Одночасно німецькі танкові групи вийшли в район Чернігова, 25 жовтня після жорстоких боїв гітлерівці вдерлися у Харків. На кінець 1941 року німці окупували майже всю Україну, крім східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей, які обороняли війська Південно-Західного та Південного фронтів.

Після перемоги під Москвою (грудень 1941 - січень 1942 р.) в СРСР була проведена нова мобілізація, що дало можливість сформувати майже 400 нових дивізій. За вказівкою Сталіна на початку 1942 року було розпочато ряд часткових, розрізнених, погано підготовлених операцій за визволення Донбасу та Харкова. Наступальна операція в районі Харкова (травень 1942 р.) спочатку розвивалась успішно, але в результаті допущених помилок, нестачі досвіду, німецьке командування зуміло оточити три армії і захопити в полон 240 тис. червоноармійців і командирів.

У травні-червні 1942 року фашистським загарбникам вдалось завдати серйозної поразки військам Кримського фронту. Німцям вдалось захопити весь Керченський півострів, у тому числі і м.Керч. У ворожому полоні опинилося близько 200 тисяч радянських військовослужбовців. Понад 10 тис. воїнів зайняли Аджимушканські каменоломні, де оборонялися кілька місяців, очікуючи повернення Червоної Армії. На початку липня 1942 року, блоковані ворогом із суші, моря та повітря після 250-денної оборони, за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя.

Після того як 22 липня 1942 року радянськими військами було залишене місто Свердловськ Ворошиловградської області закінчилися оборонні бої на

території України.

Таким чином, за рік тяжких боїв була втрачена по суті вся територія України. Але знекровлені радянські воїни, які були поставлені у неймовірно скрутне становище, мужньо і до кінця виконували свій військовий обов'язок. Завдаючи постійних ударів ворогові, вони тримались до останнього, створюючи передумови перелому в ході війни. Нині відомо, що на українській землі у перший рік війни вермахт втратив більше одного мільйона чоловік. Радянські воїни, які воювали за Україну, внесли гідний вклад у зрив плану німецького “бліцкригу”.

Коли гітлерівські війська захопили Україну, Гітлер на прохання румунського диктатора - генерала Антонеску дозволив “навічно” включити до складу Румунії Чернівецьку й Ізмаїльську області. У серпні 1941 року гайуляйтер Франк за згодою фюрера приєднав до підвладного йому польського генерал-губернаторства так званий “дистрикт Галичина”, куди увійшли території Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей. У тому ж місяці представники вермахту й Антонеску підписали в Бендерах угоду, за якою Одеська, Миколаївська і частково Вінницька області, що склали так звану Трансністрію, передавалися під протекторат румунського королівства.

12 центральних областей республіки склали рейхкомісаріат “Україна”, який було передано в безпосередню опіку так званого східного міністерства. Очолював його сумновідомий А.Розенберг. Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька і Луганська області, на території яких в кінці 1941 - першій половині 1942 рр. проходила лінія фронту, залишалися в юрисдикції вермахту й відділялися від інших територій зоною якнайсуворішого режиму.

Ось так, розчленувавши Україну, розмежувавши її кордони гітлерівці сподівалися назавжди розтоптати українську державність, підірвати єдність, волю й силу народу до організованого опору. Жорстокий окупаційний режим - “новий порядок” - позбавляв населення українських земель будь-яких громадянських прав. Грабувалися і нищилися матеріальні і культурні цінності.

Ешелонами відправлявся до Німеччини український чорнозем. З музеїв вивезли 40 тис. найбільш цінних творів мистецтва. 2,4 млн. чоловік було депортовано на примусові роботи. Місцеве населення підлягало витісненню в північні райони або знищенню. Так, протягом 103 тижнів окупації Києва у Бабиному Яру було розстріляно більше 200 тис. чоловік. Серед них були євреї, українці, росіяни, поляки, цигани та представники інших народів. Бабин Яр став однією із найбільших інтернаціональних могил. У червні 1943 р. перестало існувати Львівське гетто, де було страчено 130 тис. чоловік.

Всього на території України діяли 180 таборів смерті, де було страчено 1366 тис. радянських військовополонених. У республіці відомо не менше 250 місць масових розстрілів українського населення. “Фабрики смерті” діяли в Києві, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Кіровограді та в інших містах. Масовим злочинам гітлерівців на українській землі не було меж. Одним із перших було знищено селище Яців, що під Черніговим. Людей було зігнано у велику клуню й спалено. Восени 1941 року на Полтавщині були повністю спалені села Обухівка, Олефіровка, Панасівка, Соколівка. За час окупації в Чернігівській області знищено 23 села. На згарище перетворили окупанти велике село Козари, а 4268 його жителів розстріляли. За час окупації значно скоротилось населення України.

16 вересня 1942 року у ставці “Хагевальд” під Житомиром були оголошені схвалені фюрером “нові принципи” німецької політики на Сході та архітаємний план “Ост”. В ньому щодо України говорилося, що за 30 років вона перетвориться на територію для утворення нової арійської імперії “Остготія” - як пам’ять про напівлегендарну Остготську державу, що процвітала на початку нашої ери в приазовських степах і була знищена гуннами.

Після офіційного проголошення генерального плану “Ост” у практиці нацистського геноциду визначилися нові зловісні аспекти. Поряд із масовими екзекуціями стали дедалі частіше застосовуватися “виселення” українців із заделегідь визначених районів. Навесні 1943 року цю акцію розпочав

житомирський генерал-комісаріат. Особливо інтенсивно здійснювалося “виселення” українців вздовж запланованої нацистами шосейної магістралі “Г - Г” - Гамбург-Готенланд (Готенланд - так вони перейменували Крим), обіч якої розташувалися вельможні східні ставки Гітлера (“Верфольф”), Гімлера (“Хегевальд”) і Герінга (“Форотенштадт”). Сюди ж почали прибувати ешелони з тірольськими переселенцями. Лише після визволення Києва, коли війська І Українського фронту розгорнули навальний наступ на Житомир, закінчилось “велике переселення нордичної раси”.

Як уже підкреслювалося, Червона Армія на початковому етапі війни знаходилась у важкому становищі. З одного боку, відчувалися тактичні переваги ворога, а з іншого - давався взнаки низький рівень боєздатності радянських військ і керівництва ними. Вже в перші дні війни була розроблена програма мобілізації всіх сил держави на боротьбу з ворогом. Програма була викладена в директиві Раднаркому й ЦК ВКП(б) “Партійним і радянським організаціям прифронтових областей ” від 29 червня 1941 року. Вона охоплювала широке коло теоретичних, політичних, організаційно-технічних та ідеологічних питань. В директиві вимагалось від радянських, партійних і громадських організацій: підкорити всі сили й ресурси інтересам ведення війни; перебудувати роботу радянського тилу; перевести народне господарство на воєнні рейки; розвивати партизанський рух у тилу ворога.

Виконуючи цю директиву, захищаючи життя і свободу своєї Вітчизни, український народ разом з іншими народами СРСР вніс значний вклад в розгром гітлерівської Німеччини. Зокрема у створення матеріально-технічного фундаменту перемоги, в трудове подвижництво. Вже у 1941 році разом з евакуацією 550 підприємств з України на схід виїхали 3,5 млн. громадян республіки. Вони включилися в роботу оборонних підприємств, наукових установ, сільсько-господарське виробництво в РСФСР, Казахстані, Узбекистані, Киргизії, Таджикистані, Туркменії та інших союзних республіках. Було зібрано багато металевого брухту, коштів на будівництво танкових колон, літаків, теплих речей для фронту, тощо. Тільки у фонд оборони українці

зібрали близько 2 млрд.крб.

Значний вклад у зміцнення боєздатності Червоної Армії внесли вчені, що працювали в евакуйованих установах. Завдяки запровадженню на танкових заводах Уралу швидкого автоматичного зварювання, запропонованого колективом інституту електрозварювання під керівництвом академіка Є.Патона, значно зросло виробництво найкращих на той час танків Т-34 та КВ, інших видів бойової техніки. Свій вклад у виробництво необхідної для фронту зброї вніс і колектив ХДПУ (в роки війни ХЕТІ, ХММІ і ХХТІ). Так, наприклад, майстерні ХЕТІ перейшли від виробництва осцилографів і електровиміральної апаратури до виробництва електрообладнання для танків. Навчально-експериментальний завод ХММІ, виконуючи завдання відділу Наркомтяжмашу СРСР, організував і освоїв випуск верстатів-автоматів для авіаційної промисловості і деяких видів озброєнь. Завод виготовляв приціли до 50-міліметрових мінометів. За пропозицією інженера С.А.Воробьева поділки на лімбах замість ручної нарізки почали виробляти шляхом хімічного травлення, що привело до значного зростання продуктивності праці. Уже в перші дні війни доценти В. І. Атрощенко і К.А.Белов розробили спосіб виготовлення хімічних запалювачів для протитанкових пляшок і запалювальних ампул. В жовтня 1941 року вищеназвані інститути були евакуйовані до Узбекистану та Свердловської області, де множили свій внесок у справу перемоги.

Багато тисяч поранених воїнів було повернено до лав діючої армії завдяки плідній діяльності медиків на чолі з видатними вченими України О.Богомольцем, М.Стражеском, В.Філатовим та інш.

Мобілізації зусиль українського народу на розгром ворога сприяли письменники, поети та митці П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, Ю.Яновський, К.Данькевич, М.Глущенко і багато інших. Своє мистецтво несли воїнам та працівникам тилу 103 театри, що поновили свою роботу після звільнення України.

Величезною допомогою діючій армії стала партизанська і підпільна

боротьбі в тилу ворога. Вже на середину 1942 р. на окупованій території України діяло 760 партизанських загонів і значна кількість підпільних організацій. Керівництвом бойовою діяльністю їх велику роль відіграла створена система штабів на чолі з Центральним штабом партизанського руху. Очолював його перший секретар ЦК КП(б) Білорусії П.К.Пономаренко. Значну воєнну і організаційну роботу проводив і Український штаб партизанського руху керований Т.А.Строкачем. В Україні діяли 17 великих партизанських з'єднань і 160 партизанських загонів. Однією з форм партизанської боротьби було проведення рейдів. Рейди під керівництвом А.Ковпака, М.І.Наумова, О.Ф.Федорова, О.М.Сабурова та інших сприяли розгортанню і активізації всенародної боротьби в інших окупованих районах, допомагали забезпечити успіх бойових дій радянських військ. За роки війни партизани вбили або взяли в полон 1,5 млн. ворожих солдатів і офіцерів, пустили під укіс 21 тис. поїздів, знищили 2300 танків, 1100 літаків, тощо. На території Харківщини діяли партизанські загони та диверсійні групи загальною кількістю 3581 чоловік. За 23 місяці боротьби вони вбили 23 тис. гітлерівців, розгромили 4 штаби ворога, пустили під укіс 21 ешелон з військами і технікою, знищили 88 паровозів та 777 вагонів, 260 автомашин, підірвали 24 залізничних і шосейних мости, захопили багато зброї та боєприпасів. Керовані підпільними обкомами партії і комсомолу у Харкові і області постійно відбувався саботаж робітників, селян та інтелігенції.

Подібну роботу проводили підпільники й в інших областях. Так, в Донбасі було зірвано видобуток вугілля для гітлерівської Німеччини. Використовувалися такі засоби саботажу як: завали шурфів шахт, штреків і лав, що були придатні для експлуатації, заниження продуктивності праці, не виходили на роботу, затягували строки ремонту механізмів, без яких неможливо було відновити роботу шахт. Інженерно-технічні працівники вносили путанину в технічні розрахунки, переконували гітлерівців в легкому відновленні найбільш пошкоджених шахт, що приводило до марних витрат значних сил і коштів. В результаті цього німці домаглися лише 1,5% обсягу

довоєнного видобутку вугілля і були вимушені завозити його з Німеччини. Документи свідчать, що до 1 січня 1944 року фашистами на Україну було завезено кам'яного вугілля і коксу 861.878 тонн.

Боротьба шахтарів велась у смертельно тяжких умовах. Люди ризикували не лише здоров'ям, а і своїм життям. Так, наприклад, за затягування строків ремонту механізмів, пошкодження обладнання шахт Краснодону гітлерівці живцем закопали 32 чоловіки. Серед них Валько - зав. шахтою № 11, Бесчасний - секретар партійної організації; Шевцов - шахтар шахти "Урало-Кавказ" та ін.

Така ж невдача очікувала гітлерівців і на металургійних підприємствах. Замість запланованих 1 млн. вони отримали лише 35 тис. т. металу.

Яскравою сторінкою всенародної боротьби за зрив економічних планів Німеччини був провал німців у використанні суднобудівних і судноремонтних заводів та портів півдня України (м.Миколаїв і Одеса). Німці встановили на заводах суворий режим. Інспектори, спостерігаючи за роботою цехів, виявляли саботажників і направляли їх на покарання до поліції або гестапо. Часто це закінчувалось відправкою до концтаборів. Жорстокі заходи дали можливість гітлерівцям налагодити роботу лише окремих цехів суднобудівних заводів, тільки частково організувати виробництво господарського інвентаря, ремонт залізничних вагонів, будівництво понтонів, тощо.

Саботаж робітників мав місце і на окремих невеликих заводах України, де вироблялось харчування, зброя для коней, одяг для солдатів і офіцерів, чавунні печі для землянок, ліжка для госпіталей та інш. Наприклад, у м.Рівне, з осені 1941 року підпільна організація фабрики, яка виготовляла валянки, прийняла рішення: працювати "добросовісно", випускати продукцію в заданому обсягу, але в шерсть добавляти сіль сірчаної кислоти. При зіткненні з вологою шерсть роз'їдалась і валянки тут же розпадались. Подібне мало місце в м. Ніжині Підпільники під керівництвом Я.П.Батюка випустили більше 9 тис. комплектів зброї для коней, яка була оброблена спеціальними хімічними речовинами, що у вологому стані роз'їдали і саму зброю і шкіру коней. Це

виводило їх з ладу на тривалий час.

Таким чином, координація дій і матеріальна підтримка з Великої землі, підтримка населення і знання народними месниками місцевості, сприяла тому, що партизанський та підпільний рух надавав великої допомоги Червоній армії, зміцнював у людей, що знаходилися під окупацією, віру у перемогу над ворогом.

У роки Великої Вітчизняної війни на Україні, в основному в її західних регіонах, діяла й Українська повстанська армія (УПА) як військова структура організації українських націоналістів (ОУН). Остання була створена у Відні у 1929 р. Більшу частину її членів складала галицька молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Євген Коновалець та його соратники. Напротязі довоєнного існування Організація українських націоналістів мала гострі внутрішні суперечності, які в решті решт призвели до її розколу. У лютому 1940 року у Кракові, в опозиції до політики і методів діяльності ОУН під керівництвом полковника Андрія Мельника, був створений революційний центр ОУН на чолі з Степаном Бандерою, затверджений у квітні 1941 р. великим збором. Від того часу ОУН розділилась на прихильників А.Мельника (“мельниківці”) та С.Бандери (“бандерівці”). Цей поділ поглиблювався, набирав драматичних виявів, справа доходила до братовбивчої боротьби.

Напад фашистської Німеччини на СРСР українські націоналісти зустріли з ентузіазмом. Вони розглядали це як багатообіцяючу можливість створення незалежної української держави. Та хоч ОУН і Німеччина мали єдиного ворога, їхні цілі були далеко не спільними. З точки зору німців користь від ОУН полягала в тому, щоб вона стала основною диверсійною силою для створення хаосу в радянському тилу. Зі свого боку українські націоналісти не мали наміру бути тільки знаряддям німецької політики. Вони поставили собі за мету скористатися війною і поширити по всій Україні власний вплив. У відносинах Німеччини з ОУН були й інші складнощі. Серед німців існувала розбіжність поглядів на Організацію українських націоналістів: військова розвідка (абвер) виступала за співробітництво, а партійне керівництво фашистської партії на

чолі з Мартіном Борманом розцінювало її як несерйозного політичного чинника.

І все ж в результаті співпраці між німцями та ОУН незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії було створено українське збройне з'єднання під назвою “Легіон українських націоналістів”. Воно мало близько 600 солдатів, переважно налаштованих пробандерівськи. “Легіон українських націоналістів” мав два підрозділи під кодовими назвами “Нахтігаль” та “Роланд”. Німці планували використати їх у диверсійних цілях, але ОУН-Б сподівалася, що вони стануть серцевиною майбутньої української армії, а також засобом поширення впливу фракції Бандери.

Уже в перші дні німецької окупації України конфлікт між ОУН і німцями вийшов на передній план. ОУН-Б (при підтримці “Нахтігалю”) пішла на зухвалий крок, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. створення Української сувереної держави у щойно захопленому Львові. На посаду прем'єр-міністра було призначено близького соратника Бандери Ярослава Стецька.

“Нахтігаль” разом з німцями уже в перший тиждень окупації Львова брав участь у знищенні понад 5000 його жителів - поляків, українців, євреїв, росіян. Проте “державну” діяльність українських націоналістів в Берліні не схвалили. Гітлер вважав “гру в самостійність” зайвою. 5 липня 1941 р. за цю непогоджену ініціативу С.Бандера і Я.Стецько були заарештовані.

Провал спроби бандерівців встановити свою владу негайно використали мельниківці. 7 липня 1941 р. А.Мельник надіслав Гітлеру листа, в якому просив створити власний уряд. Однак йому навіть не відповіли. Створена в Києві, під час його окупації, мельниківська “Українська Народна Рада” в листопаді 1941 р. теж припинила свою діяльність. Вона, як і “уряд” Я.Стецька, була не потрібна гітлерівцям. Адже вони розглядали Україну як багату колонію, постачальницю продовольства, сировини та дешевої рабської сили.

Роздратовані спробою ОУН-Б проголосити Українську державу, гітлерівці заарештували не тільки багатьох бандерівців, але й мельниківців

(всього біля 40 провідних членів, в тому числі і поетесу Олену Телігу).

3 вересня 1941 р. націоналісти змушені були піти в підпілля. Стало очевидним, що їх нетривалий “медовий місяць” із фашистською Німеччиною закінчився. З цього часу ОУН починає боротись як проти більшовиків, так і проти німців.

Перші партизанські загони українських націоналістів були створені на Поліссі та Волині. Спочатку вони не були пов’язані з ОУН. Коли ж Німеччина напала на СРСР відомий український діяч Тарас Бульба-Боровець, близький до петлюрівського уряду УНР, що перебував у вигнанні у Варшаві, сформував нерегулярну частину під назвою “Поліська Січ” (пізніше перейменовану на “Українську повстанську армію”, щоб воювати як з німцями, так і з більшовиками.

У 1942 р. члени ОУН-М та ОУН-Б, що переховувались від переслідувань гітлерівців, створили на Волині кілька невеликих партизанських загонів. Наприкінці 1942 р. ОУН-Б вирішила сформувати великі партизанські сили, поклавши тим самим початок створенню регулярної української армії. Для об’єднання всіх націоналістичних загонів ОУН-Б силоміць включила до своїх формувань підрозділи Т.Боровця та ОУН-М, назвавши їх УПА. Її головнокомандувачем було призначено Романа Шухевича. Як стверджує відомий історик української діаспори О.Субтельний, найбільшої чисельності УПА досягла в 1943 - на початку 1944 рр., коли в ній налічувалось 30-40 тис. чоловік (Деякі сучасні відомі історики, наприклад, О.Д.Бойко вважає, що чисельність членів УПА становила близько 100 тис. осіб).

УПА повинна була вирішувати два завдання : захищати місцеве населення від німецьких репресій, та готувати себе до ролі “народної армії” після вигнання німців з України.

Прихід на початку 1944 року у західні регіони України Червоної армії поставив перед УПА складне питання про доцільність продовження боротьби з переважаючими радянськими військами. У свій час ОУН вважала, що війна виснажить і більшовиків, і нацистів. Саме ці сподівання і спонукали боротьбу

ОУН-УПА як проти німців, так і проти Червоної армії.

Після вигнання німців з території України (жовтень 1944 р.) дії ОУН-УПА були спрямовані проти НКВС, членів комуністичної партії і тих, хто співпрацював з радянським режимом. Навесні 1944 р. вояками УПА був смертельно поранений командуючий 1-им Українським фронтом Микола Ватутін. Для ліквідації УПА радянські війська організували блокаду партизанських територій, засилали агентів до УПА, вбивали її командирів. Боротьба виявилась запеклою і довготривалою. Вона закінчилась вже після війни на початку 50-х років.

Таким чином, розглядаючи діяльність ОУН-УПА, треба зробити висновок: з одного боку, це світла сторінка боротьби українського народу проти гітлерівського фашизму і сталінського тоталітарного режиму за створення незалежної української держави; з іншого боку, діяльність УПА принесла немало горя власному народу, зокрема проти тієї його частини, яка не підтримувала поглядів ОУН-УПА. На совісті цього формування також і кров багатьох невинних жертв місцевого польського, єврейського та російського населення.

Наявність двох, хоч і нерівнозначних за масштабами та ефективністю, сил руху Опору (з перевагою на боці комуністичної) була особливістю українського театру партизанських дій. До цього треба віднести факт розколу української нації ідеологічною барикадою. Але є підстави наголосити і на тому, що об'єднувало українців: абсолютна більшість населення республіки не сприйняла націонал-соціалістичної ідеології, хоч як нацисти не намагались її нав'язати, зайняла, зрештою, однозначно ворожу позицію щодо окупантів. Це створювало сприятливі умови для розгорання всеукраїнського руху Опору, який у 1943 році досяг найбільшого розмаху. В першу чергу активізувалась партизанська боротьба. А протипартизанські заходи німців приносили їм мінімальний успіх. Більше від них страждало мирне місцеве населення. Прифронтний тил німецької армії став нагадувати порохований льох. Для охорони тилу Німеччина вимушена була тримати 10% своєї регулярної армії.

Окупаційна адміністрація втратила контроль над територією України. Партизанські формування на цей час вже не тільки багато в чому нагадували частини регулярної армії, а й координували з нею бойові дії. Це був справжній другий фронт Великої Вітчизняної війни.

3. Визволення України. Вклад українського народу в розгром фашистської Німеччини. Корінний перелом у Великій Вітчизняній війні приніс українським землям визволення від німецько-фашистських загарбників.

Початком звільнення території України від окупантів стала Сталінградська битва. Уже 18 грудня 1942 р. в ході контрнаступу радянських військ було звільнено перший український населений пункт - с. Півнівку Ворошиловградської області. До лютого 1943 р. ворога було вигнано із значної частини Донбасу і Харківщини. 23 серпня 1943 року був визволений Харків. Велику роль в очищенні української землі від фашистської скверни відіграло форсування Дніпра (вересень-листопад 1943 р.) 6 листопада 1943 р. радянські війська оволоділи столицею України - Києвом. Правобережна Україна була звільнена від гітлерівців в ході Корсунь-Шевченківської та Рівненсько-Луцької операцій (січень-лютий 1944 р.). В травні 1944 року було визволено Крим, а 27 червня 1944 р. - місто Львів.

На початку жовтня 1944 року територія України в межах кордонів червня 1941 р. була повністю звільнена від окупантів, а наприкінці цього місяця війська 4-го Українського фронту вигнали ворога із Закарпаття. 29 червня 1945 року між СРСР і Чехословаччиною було підписано договір про возз'єднання Закарпатської України з УРСР.

Для звільнення української землі з січня 1943 по жовтень 1944 року було проведено 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. 680 діб тривала безпрецедентна битва за визволення України. Українська земля захлиналася кров'ю - і своєю, і ворожою. Середньодобові втрати, коли бої досягали найбільшого напруження, становили 68 тис. чоловік.

Радянські воїни при звільненні України покрили себе невмируючою

славою. Вони здійснили тисячі подвигів, ризикуючи, а часто і віддаючи своє життя в ім'я її свободи. Так, наприклад, під час боїв за Житомирщину подвиг героїв Бреста повторили заблоковані в кар'єрах Коростеня радянські воїни. До останнього подиху в палаючому Т-34 захищав станцію Чоповичі екіпаж лейтенанта В.Вейсера. Небувалий випадок стався з екіпажем танку 112-ї танкової бригади під командуванням В.Єрмолаєва. У бою поблизу с. Заньки Радомишленського району Житомирської області його машина підбила шість ворожих танків, зокрема два "тигри". Але інший німецький танк підбив Т-34. Тоді командир повів палаючу машину на таран "тигра" - загинув весь екіпаж. Всі вони посмертно були удостоєнні звання Героя Радянського Союзу.

На завершальному етапі визволення України в Корсунь - Шевченківській, Кримській, Ясько-Кишенівській операції подвиг повітряного тарану М.Гастелло повторили 52 льотчики-українці; а подвиг О.Матросова, який під час атаки закрив своїм тілом амбразуру ворожого дзоту і тим вирішив успіх переможного наступу, повторили 25 українських воїнів. Воїни-українці брали активну участь і в боях за визволення інших країн і здійснення повного розгрому фашистської Німеччини. Так, лише при штурмі Берліна звання Героя Радянського Союзу отримали 108 українців із 589 радянських солдат і офіцерів, які були удостоєні цієї нагороди за Берлінську операцію.

Визволення українських земель супроводжувалося відновленням на місцях органів радянської влади. Складні і суперечливі стосунки партійно - радянської влади з населенням вступили у нову стадію. З одного боку, абсолютна більшість людей, що настраждалились під фашистським ярмом, з радістю і вдячністю зустріли Червону армію, щиро вважаючи її своєю визволителькою. Та при цьому повернення Радянської влади нерідко викликало почуття не тільки радості, а і страху. Багато мислячих людей, переживши окупацію, починали розуміти суть не тільки гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму. Населення чекало і надіялось на серйозні соціально-політичні зміни, демократизацію суспільного життя. Проте його надії не справдилися. Тоталітарна система знову розпочала репресії. Людей

почали звинувачувати у дезертирстві, навмисному небажанні евакуюватися в 1941 році і т.ін.

Репресії розпочалися і щодо національних меншин як покарання за “нелояльність” до Радянської влади. В Україні почалися масові депортації. В травні 1944 року таку акцію було проведено в Криму, звідки було виселено 165 тис. кримських татар, 14,7 тис. греків, 13,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів.

У звільнених від гітлерівців районах негайно розпочалося відродження економіки, транспорту, утсанов зв'язку. На це була спрямована постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 року “Про невідкладні заходи по відновленню господарства в районах, звільнених від німецької окупації”. Уже в ході визволення перших українських територій військові частини розпочали відбудову і відродження підприємств, транспорту, сільського господарства і закладів культури. Так, наприклад, у Харкові військові підрозділи дорожньої служби, вже за 12 днів після визволення міста відремонтували і побудували 14 мостів. У Києві за два тижні військовими будівельниками був споруджений низьководний залізничний міст через Дніпро довжиною 1059 м. Лише з грудня 1942 по грудень 1944 року військовими та цивільним населенням в Україні було відновлено 21 тис. км. залізничних шляхів, 615 мостів, 28,5 тис. км. ліній зв'язку, 260 суден піднято з дна Дніпра і 227 з них було відремонтовано; відновлено роботу і побудовано 29 аеропортів і 295 посадкових майданчиків. Все це давало змогу підтримувати наступ Червоної армії та відроджувати економіку звільнених від фашистів районів республіки.

Безцінний внесок у відновлення мирного життя в Україні внесли інженерні війська та сформовані з юнаків допризовного віку осоавіахімівські команди. У 1943-1945 рр. вони знешкодили мінні поля на площі 550 тис. кв. км., очистили від смертоносною зброї більш як 47 тис. населених пунктів, що складало 90% території України.

При розмінуванні території Харківської області особливо відзначився 16-літній Віктор Зембов із села Волохов Яр Балаклійського району. Навесні 1944 року він очистив від мін близько 200 га. сільськогосподарських угідь,

знищив 500 боєприпасів і тим самим забезпечив своєчасне проведення сівби.

Основу відновлення народного господарства України складали промисловість, транспорт і зв'язок. За два роки трудящими України з допомогою братніх республік було введено в експлуатацію 123 великих і 506 середніх та малих шахт, розпочалося будівництво 50 нових шахт по видобутку коксового вугілля. Успішно відроджувалась нафтова і енергетична промисловість. Великих успіхів досягли металурги, машинобудівники, хіміки і будівельники, які протягом 1943-1945 рр. відродили 14 домен, 35 мартенівських печей, 38 прокатних та трубних станів, два бесімерівські конвертори, 95 великих машинобудівних підприємств і 80 хімічних заводів.

У - Харкові в 1944-1945 рр. було відроджено і збудовано нових 495 промислових підприємств, 30 тис.кв.м. житла, відновили роботу 28 вузів, 33 технікуми, 30 науково-дослідницьких інститутів. Запрацювали водопровід, трамвайний і троллейбусний транспорти. Прикладом трудової звитяги в цей час були передовики промисловості А.Д.Кеда, М.Н.Афонін, Л.Т.Голоколосов, Б.Я.Калюжний, Є.Д.Рубан та інші.

Значна увага приділялась відновленню економіки західної України. В грудні 1944 року для оперативного керівництва цим процесом була створена Рада допомоги західним областям. В результаті прийнятих заходів тут за короткий термін було відроджено і стало працювати 1700 підприємств і 500 промислових артілей.

Тяжкою працею піднімалося з руїн сільське господарство. Всі радянські республіки допомагали Україні відродити колгоспи, радгоспи і МТС. Вони надали Україні більше 11 тис. тракторів, семи тисяч вантажних автомобілів, більше тисячі комбайнів, 311 тис. коней, 284 тис. голів великої рогатої худоби.

Разом із звільненням земель на них повертався і морально - психологічний пресинг сталінської бюрократичної системи. Особливої недовіри у партійних органів викликали люди інтелектуальної праці. Представники творчої інтелігенції, які оспівували патріотизм, огульно звинувачувалися в українському буржуазному націоналізмі, а ті, хто

орієнтувався на інтернаціоналістські сюжети, - в космополітизмі. Так у життя творчої інтелігенції надовго входили страх і невпевненість.

Вигнання фашистів з території західних регіонів України не принесло справжнього миру її народові. Наступаюча Червона армія зіткнулась з Українською повстанською армією. Хоч радянські війська прийняли на цю територію з гаслами свободи, соціалізму, інтернаціоналізму, проте в пам'яті широких верств населення західноукраїнського регіону виникали картини примусової радянизації, репресій, депортацій 1939-1941 рр.

Українська повстанська армія в цей час зосередилась на збройній боротьбі проти Червоної армії та НКВС. За даними НКВС УРСР за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р., було проведено 26685 бойових операцій проти ОУН-УПА. В свою чергу повстанці здійснили 6148 операцій. По суті в тилу Червоної армії на західноукраїнських землях розгорнулася справжня партизанська війна.

Курс ОУН-УПА на масовий опір Радянській владі дорого обійшовся західноукраїнському населенню. Він дав підстави потужній машині беріївських каральних органів широко використати репресивні дії. На їх тлі меркло те добре, що робилося для західних регіонів. Дійсно ця територія була визнана пріоритетною і на її розвиток виділялися величезні кошти для відбудови та індустріалізації, культурно-побутового будівництва, ліквідації неписьменності, утвердження українства. Однак ці процеси гальмувалися порушенням законності з боку органів влади, примусовою колективізацією селянських господарств.

І все ж визволення України від фашистських загарбників має виняткове значення для історичної долі нашої держави, оскільки вигнання гітлерівців означало її відродження і повернення з небуття.

Україна як суб'єкт державного права перестала існувати, коли її території захопили німецькі фашисти. Гітлеру і третьому рейху в їх змаганні за світове панування була потрібна тільки така Україна як невичерпний постачальник "продовольства і сировини, німецька Індія". Гітлер розглядав її

територію і як зручний плацдарм для подальшого просування на схід. Тому фашистське керівництво особливу увагу приділяло саме українському театру дій.

Але не тільки Гітлер тримався за Україну двома руками. Український геостратегічний фактор у глобальних розрахунках Сталіна також посідав важливе місце - і як найважливіший театр воєнних дій, і як наріжний камінь усього військово-промислового комплексу.

Саме залежність воюючих сторін від українського економічного, сировинного потенціалу, людських ресурсів обумовила вкрай безкомпромісний, гранично запеклий характер бойових дій на території республіки. Через те Україна неймовірно й потерпіла, розплачуючись і за гітлерівську агресію, і за згубні прорахунки сталінського керівництва.

Україна була центральною ділянкою європейського театру воєнних дій. З нею пов'язані основні події на 4,5 - тисячному радянсько-німецькому фронті, який був вирішальним у системі фронтів Другої світової війни (у 1941-1945 рр. тут знаходилось від 56 до 76% загальної кількості дивізій вермахту, причому 607 з них було розгромлено саме на цьому фронті, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 німецьких дивізій).

Саме на українській землі більше всього тривали активні бойові дії, велися такі великомаштабні операції 1941 року, як танкова битва в районі Луцьк-Броди-Рівне, Київська та Одеська операції, бої у 1942 році під Харковом. На території республіки відбулися і найбільш успішні наступальні операції у другій половині 1943 - 1944 роках : Донбаська, форсування Дніпра, Нікопольсько-Криворізька, Кримська, Львовсько-Сандомирська, Корсунь-Шевченківська битви, подолання гірських масивів Карпат.

Війна на території України не припинялася ні на годину з 22 червня 1941 року до 28 жовтня 1944 року. З цих 40 місяців 35 припадають на активні бойові дії регулярних військ. Запеклі бої й битви відбулися в більш ніж у 100 населених пунктах України.

На території України була проведена майже половина стратегічних

операцій Великої Вітчизняної війни. У бойових операціях на території республіки взяло участь 54 армії збройних Сил СРСР. Дії регулярних військ поєднувались зі збройною підпільно-партизанською боротьбою, яка розпочалась на ґрунті несприйняття ідеології фашизму українським народом. В роки війни виділилось три течії цієї боротьби: 1) радянське підпілля та партизанський рух; 2) оунівське підпілля та партизанський рух; 3) саботаж робітників, селян та інтелігенції на підприємствах та в установах.

Червона Армія з її багатонаціональним складом вирішувала долю України на полях битв. А в тилу, поряд з іншими народами, створювали матеріально-технічний потенціал перемоги евакуйовані українські підприємства та колективи наукових закладів.

На фронтах, піднімаючи бойовий дух, працювали письменники, поети і митці, журналісти і фотокореспонденти, прославляючи безсмертні подвиги радянських, в тому числі й українських воїнів.

Розглядаючи історію України періоду Другої світової війни, слід відзначити і такий сумний факт : українське суспільство ні на початку німецької окупації, ні в кінці її не було єдиним, його розколола незрима ідеологічна барикада, причому цей розкол поглиблювали різні історичні, соціальні, релігійні умови, в яких розвивались західна та східна гілки української нації. Розділивши гірку долю інших роз'єднаних націй, українці нерідко воювали в збройних силах супротивних країн. Певна їх частина у формуваннях Української повстанської армії зі зброєю в руках відстоювала ідеали державної незалежності України. Переважна ж більшість синів та дочок України у складі Збройних сил СРСР билася за саме існування України як такої, за врятування українського етносу.

Намагаючись переосмислити історичне минуле, приходимо до розуміння того, що період Другої світової війни є особливим, переломним у тривалому й суперечливому процесі формування незалежності України. Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції, його величезні людські жертви, колосальні матеріальні збитки сприяли

поглибленню національної свідомості як у радянській, так і в національно-патріотичній формах, сприяли усвідомленню його місця серед інших народів, а відтак активізували процес поступового реального наповнення державницького потенціалу України, зміцнили її престиж в СРСР та за кордоном. Причому це відбулось в умовах жорсткої централізації унітарної держави.

Література до подальшого вивчення теми:

- Бойко О.Д.* Історія України. - Київ; Академія, 1999.
- Бугай М.Ф.* Депортація кримських татар у 1944 р. // Укр.іст.журнал - 1992. - № 1. - С.29-44.
- Гунчак Т.* Україна, перша половина ХХ століття. - Київ: Либідь, 1993. - С. 221-246.
- Деревянкин Т.* Великая Отечественная война : цена Победы // Экономика Украины. - 2000. - № 5. - с. 52-58.
- Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. - Львів, 1992. - С. 116-139.
- Історія України: Посіб. Терноп. Ін-ту нар.госп-ва. - Київ: НМК, 1991. - С. 174-181.
- Історія України. Курс лекцій. Київ: Київ.політех. ін-т. - Ч.2. - С.138-151.
- История Украины. Курс лекций. Харьков: военный университет, 1994. - С. 277-299.
- Історія України з давніх часів до наших днів: соціально-політичні аспекти. В.І.Ніколаєнко та ін. Харків: ХДПУ, 1994. - вип.3. - С.81-102.
- Історія України : Нове бачення. У 2-х томах. - Київ, 1995. - Т.2. - С.281-328.
- Історія України. - Львів: Світ, 1996. - С.284-351.
- Історія України. - Київ: Альтернативи, 1997. - С.307-325.
- Коваль М.В.* Український народ у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. //Укр.іст.журн. - 1990. - № 3. - С. 88-95.
- Коваль М.В.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955 рр.) // Укр.іст.журн. - 1990. - № 4. - С 3-18.
- Коваль М.В.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Укр.іст.журн.-1995.-№3.-С. 3-22.
- Нем'ятий В.М.* Ратний подвиг народу // Під прапором ленінізму - 1989. - № 18. - С.38-41.
- Панчук Г.* Знаменна подія в історії українського народу // Укр.іст.журн. - 1989. - № 10. - С.37-40.
- Парсаданова В.С.* Депортація населення із Західної України і Білорусії в 1939-1941 рр. //Новая и новейшая история. - 1989. - № 2.- С.26-44.

Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр.іст.журн. - 1990.-№1. - С. 15-25.

Пиріг Р.Я. Крок на міжнародну арену // Політика і час. - 1992. - № 7-8, с.53-58.

Про минуле заради майбутнього. - Київ: КДУ, 1989.с.125-163.

Руденко Н.М., Русак А.В. Армія фашистського агресора: від перемог до поразок. 1941-1945 рр. (Морально-психологічний аспект) - К.: Інститут історії України НАН України, 1997. - 344 с.

Субтельний О. Україна. Історія. - Київ, Либідь, 1992 - С.392-430.

Сторінки політичної історії України. - Київ, 1990. С.238-260.

Україна і світ. Історія господарств від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. - Київ: Генеза. - 1999. С. 326-356.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза : В 3 т. - Київ: Политиздат Украины, 1975.

Фашистська окупація України в 1941-1944 рр. у працях західних вчених. // Укр.іст.журнал. 1994. - № 5. - с.127-136.

Шевчук В. Украинская повстанческая армия /УПА/ // Политика и время. - 1991. - № 11. - с. 78-84.

Шевченко Л.В. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40-50-х рр. // Укр.іст.журн. - 1992. - № 7-8. - С.39-47.

Леція 14. УКРАЇНА В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ І РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1945 - 1955 рр.)

Переможне завершення Великої Вітчизняної війни створило передумови для суттєвих змін у житті радянського суспільства, породило великі надії на майбутнє.

Вперше за багато століть майже всі етнічні українські землі опинилися в межах однієї держави. Україна стала членом ООН.

Ціною героїчних зусиль український народ подолав трагічні наслідки війни. Процес відбудови господарства був складним і суперечливим. І в післявоєнні роки на шляху розвитку економіки, суспільного життя стояла адміністративно-командна система. В складних умовах тоталітарного режиму український народ домогся прогресу в усіх галузях економічного та соціально-культурного життя.

В повоєнні роки зростає самосвідомість людей, тенденція протесту проти існуючої влади; цей час було позначено першими кроками десталінізації суспільства.

Відтворити ці і деякі інші події і процеси, які увібрало в себе повоєнне десятиріччя; проаналізувати складний процес відбудови господарства України, визначити його особливості та узагальнити підсумки є метою даної лекції, яка буде викладена за таким планом:

1. Міжнародне становище та зовнішньополітична діяльність УРСР в повоєнні роки.
2. Відбудова і подальший розвиток господарства.
3. Суспільно-політичне та духовне життя українського народу.

1. Міжнародне становище та зовнішньополітична діяльність УРСР в повоєнні роки. Важливим наслідком II світової війни було врегулювання

територіальних проблем та кордонів. Питання про повоєнні кордони України обговорювалися на Ялтинській (1945 р.) конференції керівників держав - СРСР, США, Великобританії. Між Радянським Союзом і Польщею було встановлено кордон по так званій “лінії Керзона”. Цим гарантувалося об’єднання українських земель у складі УРСР і юридично закріплювалося входження до України західних областей.

Однак встановлення кордонів з Польщею супроводжувалося драматичними подіями. Визначена радою держав Антанти ще у 1919 р. як східний кордон Польщі “лінія Керзона” залишала під контролем Польщі споконвічні українські землі - Лемківщину, Холмщину, Посяння, Підляшшя. Тут в 1945 р. проживало 800 тис. українців. Договір між СРСР і Польщею, підписаний у серпні 1945 р., встановлював радянсько-польський кордон ще східніше, з відхиленням на 17-30 км. від “лінії Керзона” на користь Польщі.

В цій ситуації приймається двостороннє рішення про “обмін народами”. Хоча в договорі йшлося про добровільний характер переселення, ця акція під кодовою назвою “Вісла” мала примусовий характер з обох сторін. В цій операції брали участь підрозділи НКВС СРСР, які блокували кордони на сході. З польської сторони в депортації брали участь армійські частини. Внаслідок “великого переселення” з прикордонних областей до Польщі було відправлено 810 тис. чол., а до України - 482 тис.

Доля Закарпатської України вирішилася 26 листопада 1944 р. на з’їзді народних комітетів краю, який прийняв Маніфест про возз’єднання Закарпаття з УРСР. 29 червня 1945 р. був підписаний договір між СРСР і Чехословаччиною, згідно з яким Закарпатська Україна ввійшла до складу УРСР. Заключним актом повоєнного територіального врегулювання стало підписання 10 лютого 1947 р. радянсько-румунського договору. Він фактично зафіксував кордони України в рамках радянсько-румунської угоди 28 червня 1940 р.

Таким чином, після закінчення війни, вперше в своїй історії Україна

ввібрала всі етнічні землі, які через різні обставини були захоплені сусідніми державами. Внаслідок цього наприкінці 1945 р. територія України становила 540 тис. кв.км.

За роки війни зросли міжнародний авторитет і вплив України, яка внесла вагомий вклад у боротьбу проти гітлерівської агресії. Це змусило сталінське керівництво здійснити кроки, що мали продемонструвати його прагнення розширити суверенітет республік. 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР ухвалила два закони: “Про утворення військових формувань союзних республік” і “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин”. 4 березня 1944 р. Верховна Рада України прийняла закон “Про створення Наркомату Закордонних Справ УРСР”.

Надання певних суверенних прав республікам давало можливість Сталіну активніше використовувати їх у проведенні зовнішньої політики, насамперед, у вирішенні питань майбутнього їхнього членства в Організації Об'єднаних Націй (ООН). Її вирішено було створити ще в ході війни для досягнення політичної злагоди й розв'язання дискусійних проблем між країнами.

У середині 1944 р., коли обговорювались проекти майбутньої ООН, радянський представник СРСР А.Громико вніс пропозицію вважати 16 радянських республік членами - засновниками цієї організації. Ця пропозиція була дипломатично відхилена і лише на Кримській конференції у лютому 1946 р. США та Англія зобов'язалися підтримати пропозицію СРСР про прийняття України та Білорусії до ООН. Основним аргументом Сталіна щодо України було те, що вона винесла основний тягар окупації, зазнала величезних втрат у війні, внесла вагомий вклад у боротьбу проти фашизму. Справжньою ж причиною вимог про надання Україні, як і Білорусії, місця в ООН було прагнення забезпечити більше голосів Кремля в цій організації.

Одним із перших наркомів закордонних справ УРСР був Д.З.Мануїльський. Це була людина освічена, підготовлена до такої роботи.

Він закінчив Сорбону по спеціальному праву, володів іноземними мовами. Українська делегація 6 травня 1945 р. брала участь в установчій конференції ООН, яка проходила в Сан-Франциско. Д.Мануїльський очолив перший комітет конференції, що мав підготувати окремі розділи Статуту ООН. Членами різних комісій були й інші представники української делегації В.Бондарчук, І.Сенін, О.Палладін, М.Петровський П.Погребняк. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрано до складу Економічної і Соціальної рад. У 1948-1949 рр. вона була постійним членом головного органу ООН - Ради Безпеки.

Молода українська дипломатія була досить активною. У липні 1946 р. вона бере участь у Паризькій конференції. У лютому 1947 р. укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. На Дунайській конференції 1948 р., що розглядала питання про права судноплавства на Дунаї, українська делегація виступила проти збереження угоди 1921 р., яка забезпечувала привілейоване становище на Дунаї недунайських держав - США, Англії та Франції.

Україна внесла певний вклад і в підтримку національно-визвольної боротьби народів. Вона засудила колоніальну війну Голландії в Індонезії, і в січні 1946 р. внесла на розгляд Ради Безпеки пропозицію провести необхідне розслідування і вжити практичних заходів у боротьбі проти колоніалізму. Така позиція дала свої результати. У 1949 р. Голландія визнала незалежність Індонезії. Україна підтримала прохання Цейлону та Лаосу про вступ до ООН.

Активна діяльність України на міжнародній арені виявлялася також у розвитку економічних зв'язків із зарубіжними державами, передусім з країнами Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). УРСР постачала їм вугілля, чавун, цінну сировину та інші товари. В свою чергу, республіка отримувала з цих країн промислове обладнання, предмети широкого вжитку.

Українська РСР брала участь у виконанні Радянським Союзом договірних зобов'язань по наданню технічної допомоги країнам при

будівництві великих промислових об'єктів. Починаючи з 1953 р. Україна щороку вносила значні кошти у фонд ООН.

Повоєнний період відкрив нову сторінку в історії наукових зв'язків УРСР з країнами світу. Спочатку ці контакти обмежувались обміном інформації, а згодом українські та зарубіжні вчені виконували спільні наукові розробки. Розвивалися стосунки в галузі культури. Це були і взаємні гастролі театральних, мистецьких колективів, і переклади творів українських та зарубіжних авторів, і обмін кінофільмами, тощо.

Вихід України на міжнародну арену відкрив для неї нові перспективи. Проте зовнішня політика УРСР не була самостійною. Її міжнародна діяльність чітко дозувалася центром. Про це переконливо свідчать такі факти. На міжнародній арені Україна ніколи не відхилялась від позицій, які займав СРСР, що закономірно для унітарної держави, де домінує монополія центру на зовнішню політику.

Договори, у яких було досягнуто урегулювання територіальних проблем і кордонів України з Польщею і Чехословаччиною у 1945 р. підписував СРСР, і це вже при наявності Наркомату Закордонних справ України. Україні формально було надано право на встановлення прямих міжнародних відносин, включаючи обмін дипломатичними місіями, але відсутність реального суверенитету робила це право нездійсненним на практиці. У результаті пропозиції урядів Англії (1947 р.) та Судану (1956 р.) про встановлення прямих дипломатичних відносин з Україною так і залишились без відповіді. Підписані Україною, Білорусією та СРСР після Паризької конференції у 1947 р. мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією стали дійсними лише після ратифікації їх Президією Верховної Ради СРСР.

Цей перелік можна продовжити. В плани сталінського керівництва не входило надання Україні статусу реальної державності. Хоч такий шанс відкривався, він не був реалізований. І справа не тільки в сталінському керівництві, а і в політиці західних держав, які не наполягали на тому, щоб

республікам, представленими в ООН, було надано більшої суверенності. Проте вихід України на міжнародну арену, її вступ до ООН, якими б причинами вони не були викликані, мали велике значення для подальшої розбудови української державності.

2. Відбудова і подільший розвиток господарства. Відродження господарства республіки розпочалось в 1943 р., по мірі визволення з-під фашистської окупації, і особливо активізувалось у повоєнний час. Відбудова зіткнулась з рядом суттєвих труднощів. Україна постраждала тричі. Негативно позначився наказ Сталіна про те, що необхідно нічого не залишати під час відступу. Німці вивезли, підірвали те, що ще не було знищено. Значних руйнувань було завдано під час воєнних дій.

На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу. Київ був знищений на 85%, Харків - на 70%, значних втрат зазнали й інші міста України. Перестали існувати 28 тис. сіл, 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В республіці залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд.крб. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становили майже 1,2 трлн.крб. Було втрачено 30% національного багатства.

Страшним лихом обернулася війна для населення України. Загинуло 4,5 млн. мирних жителів республіки. Близько 2,5 млн. було вивезено до Німеччини. В роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України.

Погіршився якісний склад трудових ресурсів. У промисловості понад 71% робітників мали стаж безперервної роботи лише 3 роки. На виробництві надзвичайно гостро відчувався дефіцит кваліфікованої робочої сили.

Спостерігалось різке звуження паливно-енергетичної та металургічної

бази господарства. У 1945 р. на території республіки було вироблено 23% електроенергії, видобуто 36% вугілля, виплавлено 17% чавуну і 15,4% сталі, виготовлено 14,6% прокату від рівня 1940 р.

Таким чином, процес відродження мирного життя в Україні проходив у надзвичайно тяжких умовах. Зважаючи на це, деякі із західних експертів вважали, що для відновлення господарства СРСР потрібно не менше 20-25 років, а дехто називав навіть 100 років.

На перший план висувалися завдання відбудови промисловості і сільського господарства, забезпечення обороноздатності країни в умовах “холодної війни”. При формуванні державного бюджету головна увага приділялася фінансуванню виробничої сфери, воєнно-промислового комплексу. В межах четвертого п’ятирічного плану (1946-1950рр.) для України було виділено 20,7 % загальносоюзних капіталовкладень. Це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п’ятирічки, разом узяті. При уряді в Москві було створено спеціальний комітет з відбудови господарства, який здійснював координацію й спрямовував всю роботу.

За рішенням партійних та державних інстанцій з Уралу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів в Україну направлялись кадри, надсилалась техніка й устаткування. У 1945-1946 рр. республіка отримала устаткування десятків заводів, демонтованих у радянській зоні окупації Німеччини.

До кінця 1945 р. було відновлено близько 113 довоєнного індустріального потенціалу республіки. За четверту п’ятирічку відбудовано дві тисячі промислових підприємств, задіяно більшу частину шахт Донбасу, 22 доменні і 44 мартеновські печі, 46 прокатних станів, почали функціонувати реконструйовані металургічні заводи “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, Краматорський, Єнакієвський. Було побудовано Запорізький трансформаторний, Київський мотоциклетний, Вінницький інструментальний та інші заводи. Запрацювали перші агрегати Дніпрогесу, Харківський тракторний завод, закінчено будівництво газопроводу “Дашава-

Київ”. В 40-50-х рр. засновані нові галузі промисловості (авіа- та автомобілебудування, радіотехнічна та інші).

В 1950 р. Україна вже давала майже половину всесоюзного видбутку чавуну, 53% залізної руди, сталі - 30,6%, прокату - 33,2%. Обсяг валової продукції промисловості України протягом 40-50 рр. збільшився у 44,4 рази і перевищив рівень 1940 р. на 15%.

Відбудова промисловості була неможлива без широкого розгортання житлового будівництва. Вже навесні 1945 р. розпочав свою роботу Наркомат житлово-цивільного будівництва та Наркомат комунального господарства. Створено десятки будівельних організацій з постійними кадрами робітників та інженерно-технічних працівників. Чимало міст відроджувалось шляхом народної будови. Демобілізовані воїни, робітники, домогосподарки, студенти, школярі, представники інтелегенції, змарнілі та знесилені за роки війни, виходили на площі, вулиці, щоб розібрати завали зруйнованих та спалених будівель.

У 1945-50 рр. в Україні, незважаючи на труднощі тих часів, наставу коштів, будівельних матеріалів, механізмів, кваліфікованої робочої сили, споруджено та відновлено 21 млн. кв.м. житлової площі у містах і 650 тис. житлових будинків у сільській місцевості.

У короткий строк був відбудований транспорт: вокзали, залізничні станції, зводилися мости, в містах налагоджувалось тролейбусне та трамвайне сполучення, яке було повністю зруйноване.

Повоєнне відновлення здійснювалось переважно на екстенсивній основі. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягли норм виробітку переважно ручною працею. Командна економіка могла розвиватися виключно за рахунок додаткового залучення робочої сили. Тому на початковому етапі відбудови використовувалася примусова праця як німецьких військовополонених, так і радянських людей (шляхом трудових мобілізацій, у тому числі через оргнабір сільських трудівників, особливо

молоді). Восени 1946 р. почала створюватися мережа ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського учнівства. Вони також комплектувались переважно заходами мобілізації.

Наприкінці 1940-х рр. становище з робочою силою полегшилося. Особливо було відчутним поповнення промислових і транспортних колективів демобілізованими воїнами. Із загальної кількості 2,2 демобілізованих з лав Радянської Армії, в промисловість України пішли працювати 350 тис., на транспорт - близько 100 тис. чоловік. У 1950 р. чисельність робітників і службовців у державному господарстві, досягла 6,9 млн.чоловік, тобто на 724 тис. більше, ніж у передвоєнні роки.

Працелюбність, патріотизм, ентузіазм, надзвичайне терпіння народу зробили здавалося неможливе. Ціною величезного напруження фізичних, духовних сил, з допомогою усієї країни за нечувано короткий строк удалося загоїти страшні рани війни, відродити економіку, культуру. Війна з її страхітливими жертвами залишалася позаду. Людям повоєнні труднощі здавалися “тимчасовим явищем”, не такими уже й страшними в порівнянні з трагічними буднями війни. Попереду були надії, що із здобутою перемогою країна перестане скидатися на обложу фортецю ; відпаде необхідність постійно зосереджувати ресурси на воєнних потребах, уряд дбатиме про добробут народу. Ось чому із щирою радістю сприймався кожний крок до цього життя.

На кінець 1947 р. з'явилась можливість ліквідувати карткову систему, була проведена грошова реформа. З 1948 р. життя входило у відносно нормальне річище. Сталін виступив проти поступового підвищення заробітної плати трудящим, а висунув гасло послідовного зниження цін. Це забезпечувало популярність здійснюваної господарської політики. Однак нагромаджених ресурсів виявилось мало і вже в найближчі роки цей захід став суто символічним. Попри позитивні зрушення рівень життя залишався нижчим від довоєнного, а в основі уявного добробуту великих міст було цілковите

пограбування села, яке опинилось на грані вимирання.

Все чіткіше вимальовується в цей час відставання легкої промисловості, що набуває рис хронічності. Зумовлені цим відставанням серйозні проблеми, що виникли на споживчому ринку, породжували соціальну напругу. Вихід із становища вбачали в реалізації авантюрного плану “перетворення природи”, що призвело до екологічної катастрофи. З цим планом пов’язана була програма енергетичного забезпечення країни методом будівництва гідроелектростанцій та спорудження грандіозних іригаційних систем. Були збудовані Каховська, Кременчуцька, Канівська, Київська та ін. ГЕС. Але ці новобудови виявилися нерентабельними. Іригація спричинила засолення ґрунтів, що позначилося на врожайності. Порушення природної збалансованості тяжко відбилося на загальному екологічному стані, штучні моря поглинули величезну кількість родючих ґрунтів, перетворились на гнилі водойми.

Процес відбудови в Західній Україні проходив набагато складніше, ніж на Сході республіки. Це було зумовлено рядом причин: слабкістю економічного потенціалу регіону, особливостями менталітету західних українців, які досить неоднозначно сприймали соціалістичні перетворення, що йшли паралельно з процесом відбудови, пасивним та активним опором нововведенням з боку значної частини місцевого населення та ін.

Суть перетворень у західних областях УРСР полягала в тому, щоб продовжити і завершити соціалістичну перебудову воз’єднаних земель, тобто, як зазначає О.Субтельний, “привести західних українців у відповідність з радянською системою та їх східними співвітчизниками”.

Характер змін, що відбулися у ході відбудови на території Західної України - суперечливий і неоднозначний. Пройшла докорінна модернізація економічного потенціалу регіону. У роки четвертої п’ятирічки була здійснена суттєва реконструкція старих заводів і фабрик, відбудовані і споруджені понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946-1950 рр. зріс тут у 3,2 раза.

Процес індустріалізації у возз'єднаних землях мав свої особливості:

1. 1. Значно вищі, ніж у східних регіонах УРСР темпи промислового розитку. Якщо у 1940 р. підприємства західних областей становили 4,7% загальної кількості підприємств України, то в 1949 р. - 12,6% (у важкій промисловості - відповідно 8,1 і 16,8%). Вже у 1945-1946 рр. у Львові запрацювали заводи сільськогосподарських машин, інструментальний та інші. Чимало підприємств стало до ладу в інших областях. Централізована система управління дозволяла перекачувати в Західну Україну значні матеріальні й людські ресурси. Тільки з лютого 1946 р. по лютий 1950 р. промислові підприємства Львова одержали від тодішніх республік СРСР дев'ять тисяч комплектів різного устаткування. Сюди повністю було перебазовано завод телефонної і телеграфної апаратури з Росії. Протягом 4-ї п'ятирічки з великих промислових підприємств СРСР в Західну Україну приїхало 20 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. В цілому за перші п'ять повоєнних років чисельність робітників, зайнятих у промисловості, зросла з 138 тис. до 284 тис. чоловік.

2. 2. Відбулися якісні зміни у традиційних галузях західноукраїнських областей. Якщо раніше лісова промисловість краю вивозила за межі регіону майже всю лісову сировину, то тепер її продукція стала базовою для розвитку місцевих - деревообробної, паперової, хімічної промисловості.

3. 3. З'явилися нові галізу промисловості: машинобудівна та приладобудівна.

4. 4. Відкрито у західноукраїнському регіоні значні родовища корисних копалин. У 1950 р. геологи відкрили більш потужне, ніж Бориславське, родовище нафти на Станіславщині, у Дрогобицькій області. Були розвідані газові родовища, що мали не лише республіканське, а й союзне значення. Був виявлений Львівсько-Волинський кам'яно-вугільний басейн.

Помітний прорив у промисловому розвитку західноукраїнських земель, на жаль, супроводжувався низкою негативних факторів. Скроєна за

сталінською моделлю індустрія краю переймала і успадковувала традиційні риси цієї моделі: диспропорційний розвиток, що знаходило своє відбиття у відставанні легкої та харчової промисловості, домінування кількісних показників над якісними.

Найтяжчим наслідком війни був стан сільського господарства. На кінець 1945 р. в Україні діяли 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи, 1277 МТС, але в організаційно-господарському відношенні вони, в основному, ледь-ледь животіли. Війна зумовила появу ряду негативних явищ: послаблення матеріально-технічної бази; погіршення культури землеробства, зниження врожайності; зменшення числа працездатних колгоспників; відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів.

При цьому із 350 тис. спеціалістів з вищою та середньою освітою, зайнятих в сільському господарстві, безпосередньо в колгоспах працювала лише 18,5 тис., в МТС - 50 тис. чол.

Колгоспна система не давала можливості швидко підняти виробництво. Оплата праці в громадському господарстві була вкрай низькою, а підсобні господарства колгоспників обкладалися великими податками й обов'язковими натуральними поставками. Витримавши величезне навантаження в роки війни, колгоспи не відчували полегшення. У постановах партійних та радянських органів, на перший погляд спрямованих на розвиток села, на захист інтересів людини, траплялось багато формального й навіть цинічного. Наприклад, критика на адресу колгоспників, які "порушили колгоспну демократію". Демократії в умовах сталінщини не було й не могло бути, бо селянам забороняли без дозволу властей навіть виїжджати із сіл, вони не мали паспортів, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо. Все це разом узяте привело до невиконання планів четвертої п'ятирічки. Хоча посівні площі всіх сільськогосподарських культур становили на кінець п'ятирічки 97% довоєнного рівня, валовий збір зерна сягав лише 85%. Замість 127 млн. тонн річного збору зерна на кінець п'ятирічки було одержано лише 81,2 млн. тон.

Поступово становище дещо поліпшилося. На селі з'явилилися зразки нової сільськогосподарської техніки, зросла електрифікація. Прискорився процес підготовки кадрів для села, яких на початок 50-х рр. в УРСР було понад 200 тис. В цілому ж сільське господарство було збитковим, його збитки покривалися державними кредитами й дотаціями.

В західних областях України протягом 1948-1949 рр. здійснювалась примусова суцільна колективізація. До середини 1950 року 7190 колгоспів об'єднали 98% селянських господарств. Потім за кілька місяців було проведене примусове укрупнення колгоспів. До кінця 1950 р. їх залишилося не більше 800. Методи колективізації західноукраїнського селянства були такими ж brutальними й безжалісними, як і ті, що застосовувалися у східних областях у 30-і рр. Ситуація ускладнювалась і тим, що колективізація здійснювалась без врахування місцевої специфіки, особливостей менталітету західних українців, політичної ситуації у регіоні. Звичайними методами здійснення перетворень стали не переконання, а тиск, терор, масові репресії, депортація населення. Не дивно, що селяни чинили відчайдушний опір державі, яка відібрала власність і перетворила селянина у найману робочу силу.

Одним із трагічних явищ у житті українського народу був голод 1946-1947 рр. 1946 р. був роком страшної посухи. Незважаючи на повідомлення першого секретаря КП(б)У М.Хрущова про те, що посуха знизила врожайність хлібів наполовину проти попередніх оцінок, Сталін не побажав скорочувати хлібозаготівельний план. На початок жовтня 1946 р. попри всіх зусиль, план було виконано лише на 60%. Колгоспники залишилися без хліба. Виникла загроза голоду. Вона не була своєчасно нейтралізована, а навпаки, до зими 1946-1947 рр. дедалі більше набувала рис справжнього голодомору. Приблизно 800 тис. жителів України загинуло. Незважаючи, на трагедію власного народу, сталінське керівництво санкціонувало експорт хліба в країни Східної Європи. В 1946 р. було вивезено 1,7 млн.т. Продовольча допомога була важливим засобом втягування цих країн в "соціалістичний табір"

Таким чином, характерними рисами економічного розвитку країни у повоєнний період були: високі темпи відбудови, в першу чергу важкої індустрії; величезний вклад народу у відбудову; докорінні соціально-економічні перетворення в Західній Україні; збереження і посилення диспропорцій і деформацій в економіці - хронічне відставання легкої промисловості та сільського господарства.

3. Суспільно-політичне та духовне життя українського народу.

Основу політичної структури України в повоєнний період складала партія. Знесилена війною, відроджуючи країну, вона відроджувала і себе. В першу чергу КП(б)У звернула увагу на необхідність швидкого відновлення своїх лав. Якщо чисельність комуністів в Україні в 1945 р. становила 200 тис., то на початок 1947 р. - 561 тис. (було досягнуто її довоєнної чисельності), на кінець 1950 - 716 тис., на початок 1953 р. - 782 тис. чоловік.

Але знов треба зазначити, що це відродження відбувалося в умовах тоталітарної системи. Головний орган ВКП(б) - Політбюро після війни працював несистематично. В кадровій політиці Сталін все робив сам. Він навіть визначав представництво від парторганізацій на XIX з'їзд партії.

На суспільному житті українського народу в післявоєнні роки відбилися догматизм і диктат, які зміцніли в умовах культу особи Сталіна, коли абсолютизувалися адміністративно-командні методи керівництва суспільним життям. В ідеології перемога над фашизмом використовувалася для насадження сталінізму. Відбулася не тільки сталінізація ідеології, але й сталінізація всього духовного життя. Все, що суперечило сталінізму, оголошувалось ворожим. Вийшла ціла низка постанов про літературу, театр, науку тощо. Це постанови "Про журнали "Звезда" і "Ленинград", "Про кінофільм "Большая жизнь" та інші, які стали своєрідним сигналом нової ідеологічної атаки.

У повоєнний час в Україні теж починається хвиля ідеологічних репресій.

Її перший напрям здійснювався під гаслом боротьби проти “націоналізму”. Вже у 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив ряд постанов “Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в “Нарисі історії української літератури”, “Про журнал сатири і гумору “Перець”, “Про журнал “Вітчизна” та інші. Всі ці документи, як правило, містили три ключові тези: критика “націоналізму”, заходи про надостатнє висвітлення у художній творчості проблем сучасності; заклик до розгортання більшовицької критики і самокритики.

Особливо активізувалась боротьба з “націоналізмом” із призначенням Л.Кагановича у 1947 р. на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. В серпні 1947 р. на пленумі Спілки радянських письменників було започатковано брутальну критику письменників: М.Рильського за доповідь “Київ в історії України”, твори “Мандрівка у молодість”, “Київські октави”, статтю “Річниця Шевченка”, Ю.Яновського через роман “Жива вода”, І.Сенченка за повість “Його покоління”.

Поштовхом до нової хвилі критики творчої інтелігенції стала редакційна стаття газети “Правда” від 2 липня 1951 р. “Проти ідеологічних перекручень в літературі”. У цій статті популярний вірш В.Сосюри “Любіть Україну”, написаний у 1944 р., називався в основі своїй ідейно порочним твором.

Переслідувалися не тільки письменники. Гострій критиці піддавалися представники мистецтва Б.Лятошинський, М.Вериківський, К.Данькевич, О. Довженко.

1947 рік став часом посилення ідеологічної атаки на українських науковців. Л.Каганович створив групу для перевірки роботи Інституту історії Академії Наук України. У 1943-1944 рр. групою авторів цього інституту було видано “Нариси історії України”. Тепер їх звинуватили у відході від більшовицького принципу партійності, у антинауковості, відродженні ключових ідей історичних концепцій В.Антоновича та М.Грушевського, у висвітленні історії України ізольовано від історії Росії.

Справжня ж суть усіх цих критичних зауважень полягала у відстоюванні

офіційною владою монополії на трактування історичного процесу, що є однією з важливих умов функціонування будь-якої тоталітарної системи.

Засуджувались і вилучались з культурного й наукового обігу твори В.Винниченка, Б.Грінченка, М.Грушевського, М.Куліша та інших, які оголошувались “засновниками і провідниками буржуазно-націоналістичних” концепцій та шкіл. Послідовне відстоювання офіційною владою монополії на визначення пріоритетних напрямів у науці та тотальний ідеологічний контроль рельєфно прослідковуються у ході широкомасштабних дискусій з питань філософії, мовознавства, політичної економії, які було розгорнуто в 40-50-х рр. Прикладом диктату в науці стала сесія Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук (серпень 1948 р.), яка піддала нищівній критиці генетику, що завдало величезної шкоди розвитку сільського господарства.

Другий напрям кампанії морально-політичного тиску на суспільство відкриває розгорнута з кінця 1948 р. боротьба проти “низькопоклонства” перед Заходом, а згодом - проти “космополітизму”. Ці кампанії переслідували ряд цілей: посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни, не тільки розколоти інтелігенцію, а до певної міри протиставити її іншим соціальним групам; розпалити шовіністичні та антисемітські настрої; відновити важливий фактор функціонування тоталітарної системи - образ внутрішнього ворога, що у роки війни дещо відійшов у тінь.

Боротьба проти “низькопоклонства перед Заходом” й “космополітизмом” особливо посилилась після публікації в газеті “Правда” редакційної статті “Про одну антипатріотичну групу театральних критиків” (січень 1949 р.). Відомі літератори єврейського походження О.Борщагівський, А.Гозенпуд, І.Стебун та ін. були звинувачені в антипатріотизмі, в схилянні перед Заходом, у замовчуванні зв’язків культури українського і російського народів та ін. В березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним “До кінця розгромити космополітів-антипатріотів”. Все це переросло у відверту

антисемітську кампанію, пошуки єврейського націоналістичного підпілля.

Багато єврейських письменників, вчених, художників було репресовано за звинуваченням у “космополітизмі”.

Горезвісна кампанія боротьби з “космополітизмом” привела до ряду негативних наслідків: у літературі та театрі по суті зникло поняття мистецької школи; поглибилась ізоляція від надбань західної культури; остаточно щезла атмосфера творчої змагальності; літературна та театральна критика фактично перетворилася із засобу стимулювання творчості на засіб втримання митців у рамках офіційного “соціального замовлення”; катастрофічно була обмежена свобода творчості.

Таким чином, ідеологічний наступ тоталітарного режиму наприкінці 40-х - поч. 50-х рр., зумовлений цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників. Програмні ідеологічні кампанії були реакцією на розгортання і поглиблення “холодної війни”, засобом посилення культурно-ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення ідеологічного контролю за суспільними процесами; методом нейтралізації активної, патріотично настроєної національної еліти. І хоча ці кампанії не могли зупинити поступальності і духовного розвитку народу, вони суттєво гальмували його.

Реалії репресивної політики довелось пережити і населенню Західної України. Одним з перших і жорстоких кроків сталінщини стало знищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка була одним із ключових чинників суспільно-політичного життя. Вона була найміцнішою ланкою між західними українцями та Заходом і діяла головним чином як церква національна. Ще до встановлення радянської влади в Західній Україні УГКЦ складалась із 3040 парафій, 4440 церков, Духовної академії, п’яти духовних семінарій, двох шкіл, 127 монастирів; видавала три тижневих часописи і шість місячних.

Сигналом до кампанії, спрямованої проти УГКЦ, послужила смерть 1 листопада 1944 р. митрополіта А.Шептицького. Він очолював цю церкву з 1901

р. і за багатогранну і невтомну діяльність користувався величезною популярністю. Розгорнулася пропагандистська робота щодо дискредитації УГКУ, як “ворога народу”, “знаряддя українського буржуазного націоналізму”. За звинуваченнями пішли арешти й заслання до Сибіру усієї греко-католицької ієрархії. Ліквідовані були всі церковні освітні установи, проведено арешти серед духовенства - понад 2 тис. чоловік.

В березні 1946 р. Сталін особисто схвалив інструкцію для ліквідації УГКЦ. Була створена ініціативна група, до складу якої увійшли відомі релігійні діячі Г.Костельник, М.Мельник, А.Пельвецький. 8-16 березня 1946 р. “ініціативна група” скликала Собор у Львові в храмі св.Юра, участь у якому взяли 214 священників і 19 світських осіб. Відповідно до рішення цього зібрання греко-католицька церква “возз’єднувалась” з російською православною.

Таким чином, ліквідація УГКЦ була частиною крупномасштабного плану, спрямованого на зміцнення радянської влади в західноукраїнських землях. Ця ліквідація стала можливою завдяки послабленню у повоєнні роки греко-католицької церкви, загострення відносин між Заходом і Сходом, яке переросло у “холодну війну”.

Більш довготривалою й виснаженою виявилась боротьба влади проти Української повстанської армії (УПА) і підпілля ОУН. Кількість вояків УПА була більше 100 тис. осіб. На чолі стояв Тарас Чупринка (справжнє ім’я - Роман Шухевич). Степан Бандера тоді перебував за кордоном, здійснюючи загальне керівництво ОУН. У 1944 р. було утворено Українську Головну Визвольну Раду, яка стала українським урядом на тих землях, де діяли ОУН- УПА. Там чітко проводилась ідея, що вони воюють проти московського більшовицького уряду, за незалежність України, спираючись на підтримку інших народів.

Завершення війни ОУН-УПА зустріли під гаслом Р.Шухевича “Домагатися, щоб ні одно село не визнавало радянської влади. Діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не потрібно боятися, що люди

проклянуть нас за жорстокість. Не залякувати, а фізично знищувати. Хай із 40 млн. українського населення залишиться половина - нічого страшного в цьому нема". Таким чином, УПА здійснювала акції не тільки проти радянських урядовців, військових підрозділів, а й проти українців, які перейшли на бік радянської влади. Про активність УПА свідчать кількість боїв і сутичок з радянськими військами. У 1946 р. їх було 1945, у 1947 - 1005, у 1948 - 1441. За офіційними даними оунівці здійснили 14,5 тис. диверсій, терористичних актів, в яких загинуло не менше 30 тис. військовослужбовців, працівників державних та охоронних органів, місцевих жителів.

Боротьба точилася жорстока з обох боків. Вона ставала дедалі запеклішою. В її вогні часто відкидалися норми моралі обома сторонами, що вело до великих жертв цивільного населення. За найменшою підозрою у співробітництві з ОУН-УПА цілі села ставали жертвами каральних операцій з боку радянських підрозділів. За офіційними даними, тут у 1944-1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. осіб, які підозрювалися у зв'язках з ОУН - УПА. За цей час було виселено (за винятком Закарпатської області) майже 66 тис. сімей. У 1945-1953 рр. за різного роду "антирадянські політичні злочини" в Україні було заарештовано 43379 чол. віком до 25 років, з них у західних областях України - 36340 чол.

Зрозумівши ілюзорність своїх сподівань на початок радянсько - американської війни, ОУН і командування УПА з 1947 р. переходить до тактики партизанської війни. Якщо спочатку переважали форми широкої повстанської боротьби (контролювання певної території, створення альтернативних радянським органам влади національно-державних структур, діяльність крупних формувань), то в 1947 р. відбувається перехід до тактики боротьби невеликими групами, широкої підпільної роботи, саботажу, антирадянської пропаганди, індивідуального терору проти представників правлячого режиму.

Факторами, які визначили трансформацію тактичної лінії УПА, були

також значні втрати у протиборстві з радянськими військами, загибель багатьох лідерів, певні успіхи радянської влади у суспільних перетвореннях у західноукраїнському регіоні. З березня 1950 р. фактично скінчився організований опір на західноукраїнських землях, хоча окремі невеличкі загони УПА та рештки підпілля ОУН діяли ще до середини 50-х років.

5 березня 1953 р. помер Сталін. З приходом до влади М.Хрущова (вересень 1953 р.) почали здійснюватися важливі політичні й господарські заходи, спрямовані на ліквідацію нагетивних явищ, пов'язаних з тоталітарним режимом. Восени 1953 р. були ліквідовані інструменти масових "чисток" і терору - воєнні трибунали військ МВС й Особлива Нарада МВС. Ліквідувалися концтабори, була розформована значна частина внутрішніх військ. В 1953-1955 рр. були переглянуті всі основні політичні справи післявоєнного часу, пов'язані з репресіями сталінського режиму. Всього було реабілітовано 7679 чол.

Уже початковий період десталінізації спричинив серйозні зміни в Україні. Були припинені кампанії проти націоналізму, зросла роль українського фактора в різних сферах суспільного життя. У червні 1953 р. першим секретарем ЦК Компартії України став О.Кириченко - перший українець на цій посаді з часу виникнення КП(б)У. Позитивним змінам у суспільно-політичному житті українського народу сприяла амністія понад 65 тис. депортованих осіб, пов'язаних з діяльністю українських націоналістів.

Ще більш активною стала міжнародна діяльність України. Якщо у 1953 р. УРСР була членом 14 міжнародних організацій, то у 1955 р. - вже 29.

Певні зрушення відбуваються в цей час і в господарстві країни. Західний світ вступав в фазу науково-технічного прогресу. Відставання СРСР в цій галузі загрожувало катастрофічними наслідками. Липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС з проблем НТП прийняв рішення про доцільність закупок за кордоном передових промислових технологій. Однак господарський механізм, що склався у 30-х рр. був неспроможний забезпечити інтенсифікацію

виробництва.

Вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС намітив заходи, спрямовані на підвищення сільського господарства (посилення матеріальної зацікавленості колгоспників, зміцнення матеріально-технічної бази, поліпшення якісного складу керівників сільськогосподарського виробництва та ін.). З метою розв'язання зернової проблеми на початку 1954 р. було прийнято рішення про освоєння цілинних і перелогових земель, переважно в Казахстані. З України на цілину виїхали десятки тисяч юнаків і дівчат.

Складовою частиною процесу відродження республіки було культурне будівництво. У 1944-1950 рр. в УРСР було побудовано, а також відбудовано 1669 шкіл. Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. У середині 50-х рр. 16 тис. шкіл (33,2% від їх загальної кількості), змушені були організовувати заняття в дві, а то і в три зміни. Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні. Набагато зменшився книжковий фонд шкільних бібліотек. Труднощі, що стояли перед освітньою системою у повоєнний період, призвели до швидкого зростання кількості вечірніх шкіл. Були засновані також курси для дорослих, професійні заочні школи. І все ж, незважаючи на всі труднощі, у 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. У 1956 р. було скасовано плату за навчання в старших класах.

Дуже гостро стояло питання підготовки кадрів з вищою освітою. Щоб розв'язати його, треба було відновити систему відповідних закладів. Вирішальну роль в цьому відігравали студенти і викладачі. Не жалкуючи часу й зусиль вони допомагали відновлювати свої рідні інститути. Труднощі долались повільно, але самовіддана праця забезпечила необхідні умови для навчального процесу і розгортання наукових досліджень. Наприклад, в Харківському електротехнічному інституті уже в 1947 р. почали працювати лабораторії з загальних і спеціальних дисциплін. Бібліотеки поповнювались навчальною, науковою літературою, стало відбудовуватися студентське

містечко “Гігант”.

На кінець 1950 р. спеціалістів у народному господарстві УРСР було на 84% більше, ніж у 1940 р. Порівняно з довоєнним часом зросла кількість студентів. Однак серйозним гальмом у розвитку загальноосвітньої та спеціальної школи була заідеологізованість навчально-виховного процесу, закостенілість його форм і методів.

Партійно-державним керівництвом СРСР приділялася значна увага розвитку науки як умови досягнень у військовій галузі та матеріально - технічному забезпеченні радянського ладу. Розширилася мережа науково - дослідних установ в УРСР. Якщо в 1945 р. їх налічувалося 367, то в 1950 - 462, в тому числі 30 академічних інститутів. Серед новостворених - харківські інститути радіофізики та електроніки, фізико-технічний низьких температур; львівські - машинознавства та автоматики, геології, корисних копалин; київські інститути металофізики, металокераміки і спецсплавів та ін. Зміцнювалася, хоча і повільно, матеріально-технічна база науково- дослідних установ. Зростав кадровий потенціал.

Зусилля вчених України спрямовувалися передусім на розв’язання актуальних проблем індустріального розвитку, створення нових видів озброєнь. Зокрема, чимало вони зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. Вчені України взяли активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 р., у забезпеченні польоту в космос першої людини в світі - Ю.Гагаріна.

Значними були досягненні в галузі математичних, фізичних, хімічних наук. Інститут електрозварювання АН УРСР, якому у 1945 р. було присвоєно ім’я його організатора Є.Патона, успішно досліджував і впроваджував у виробництво новий метод електрошлакового зварювання магістральних трубопроводів, газопроводів, суцільнозварних мостів тощо. Значним технічним досягненням, яке довело можливості нових технологій, була

побудова в 1953 р. найбільшого тоді в світі суцільнозварного моста через Дніпро у Києві довжиною понад 1,5 км.

Певні результати були досягнуті економістами, археологами, літературознавцями, мовознавцями, етнографами, філософами. Але на діяльності представників технічних, природничих і суспільних наук негативно позначились некомпетентне втручання партійно-державних органів у їх розвиток, відсутність дійсно творчих умов у наукових закладах, відчуження вчених від творчого пошуку, безпідставні звинувачення учених-гуманітаріїв у “безідейності”, націоналістичних збоченнях, у відступах від марксизму-ленінізму.

Твори літератури і мистецтва, на жаль, в умовах цілковитого панування авторитарно-командної системи не могли повністю виконати свою місію духовного збагачення людей. Ні письменники, ні художники не були цілком вільними від впливу ідеології сталінізму. І все ж повоєнні роки були відзначені появою в українській літературі і мистецтві високохудожніх творів. Так, Ю.Янковський опублікував роман “Жива вода”, темою якого було воєнне життя України. П.Панч видав ряд новел і роман “Запорожці”, в якому змалював події з української історії 1639-1648 рр. Історичний роман з часів Хмельниччини написав Н.Рибак - “Так сходило сонце”. Ю.Смоличу належить роман “Вони не пройшли” про німецьку окупацію Харкова в 1941 - 1942 рр. Плідно працювали О.Довженко, В.Сосюра, Остап Вишня. Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість О.Гончара, автора трилогії “Прапорнощі” та багато ін.

Зусиллями талановитих митців розвивалося театральне, музичне мистецтво та кіно. У театрах працювали такі видатні майстри сцени, як І.Паторжинський, Г.Юра, Б.Гмиря, Н.Ужвій, А.Бучма та багато інших.

Музичне мистецтво радянської України в перше післявоєнне десятиріччя позначене передусім творчістю таких композиторів як К.Данькевич, Д.Клебанов, А.Свечніков, М.Вериківський, В.Гомоляка,

П.Майборода, Б.Лятошинський та ін. Таким чином, суть кардинальних змін, що почалися після смерті Сталіна, полягали у лібералізації всього суспільного життя. Розвиток та поглиблення цього процесу були основою дестабілізації, яка стала активною і радикальною після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Висновки:

Важкими, позначеними виснажливою працею, матеріальними нестатками були повоєнні роки. В умовах безроздільного панування адміністративно-командної системи український народ зумів відбудувати зруйноване війною господарство.

Вперше за багато століть фактично всі землі, які історично належали Україні, були об'єднані у складі УРСР.

Україна вперше ввійшла в систему світової співдружності держав, набула статусу суб'єкта міжнародного права, стала учасником багатьох міжнародних організацій. Активна участь УРСР в міжнародній політиці сприяла зростанню національної самосвідомості українців, глибокому розумінню ними свого місця серед інших народів, а відтак поступовому реальному наповненню державницького потенціалу українського народу.

Суттєві зміни, які відбулися в суспільній свідомості людей, з часом підірвали основи тоталітарного режиму і створили передумови його демонтажу, передовсім у духовній сфері.

Величезний вклад народу України в перемогу над фашизмом і відбудову пропорційно збільшив у його свідомості не тільки самоповагу, а й поклав початок відчуття господаря своєї країни, своєї історії.

Література для подальшого вивчення теми:

- Бойко О.* Історія України. Київ, 1999, с. 416-428.
Брайчевський М. Конспект історії України. Київ, 1993, с.167-173.
Голод в Україні 1946-1947 рр. Документи. Український історичний журнал, № 1,2.
Довідник з історії України. Київ, 1996, с.396-400.
Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т.2. Київ, 1996. С. 323-363.
Історія України. Київ, 1997. С.326-339.
Історія України. Львів, 1996, с. 326-340.
Шевчук В., Тараненко М. Історія української державності. Київ, 1999, с. 403-409.

**Лекція 15. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ
ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ
50-х - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ.**

Соціально-економічний розвиток України у зазначений період відбувався в складних умовах. З одного боку - це роки подальшого розвитку, пошуку шляхів руйнування командно-адміністративної системи управління, лібералізації і демократизації радянського суспільства, з другого боку - посилення негативних тенденцій в суспільно-політичному, економічному і духовному житті СРСР і УРСР, що поступово призвели до застою в усіх сферах життєдіяльності країни.

Висвітленню причин, сутності і наслідків цих процесів присвячена ця лекція, яка буде викладена за наступним планом:

1. Україна в політичній системі СРСР.
2. Соціально-економічний розвиток СРСР та УРСР.
3. Розвиток освіти, науки і культури.

1. Україна в політичній системі СРСР. В середині 50-х - першій половині 80-х років Україна залишалась складовою частиною Радянського Союзу, тому і процеси її суспільно-політичного розвитку в цілому співпадали з аналогічними загальносоюзними процесами.

Після смерті Й.В. Сталіна (березень 1953 року) і XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.) в країні склалися певні передумови для лібералізації всього суспільства. На з'їзді з доповіддю "Про культ особи та його наслідки" виступив перший секретар ЦК КПРС М.С.Хрущов. Він піддав нищівній критиці злочини, зловживання владою, порушення законності, які мали місце в СРСР і УРСР у

30-ті - на початку 50-х років і були пов'язані з культом особи Й.Сталіна. Після з'їзду, в червні 1956 р. була прийнята постанова ЦК КПРС "Про подолання культу особи та його наслідків".

В доповіді М.Хрущова і вказаній постанові ЦК КПРС були названі причини, що обумовили культ особи Й. Сталіна у 20-ті - 30-ті роки, а саме: складність міжнародної обстановки, загроза нападу на СРСР капіталістичних держав; відсталість СРСР, який мав багатокладну економіку та значну частку населення, що була носієм психології "вождизму"; боротьба в партійному і державному керівництві за вплив у партії і державі; орієнтація на "залізну дисципліну", жорстку централізацію управління державою; помилкова теза Й.Сталіна про те, що по мірі соціалістичного будівництва в країні буде загострюватися класова боротьба.

На жаль, гостра критика культу особи не торкалася суті командно - адміністративної системи, не викривала її соціальної природи, зводячи усі вади системи до культу особи. Але незважаючи на ці недоліки, це був важливий і сміливий крок на шляху десталінізації. Крок, який робив більш стійким процес лібералізації суспільного життя і реальною перспективу його демократизації.

Ці процеси в суспільно-політичному розвитку СРСР і УРСР домінували в перше десятиріччя після смерті Й.В.Сталіна і були пов'язані насамперед з ім'ям М.С.Хрущова, який з вересня 1953 р. по жовтень 1964 р. займав посаду першого секретаря ЦК КПРС. Компартію України з червня 1953 р. по грудень 1957 р. очолював О.Кириченко. Він став першим українцем, який був обраний на посаду першого секретаря ЦК КПУ. З того часу на цю посаду призначалися тільки українці: М.Підгорний (грудень 1957 р. - липень 1963 р.), П.Шелест (липень 1963 р. - травень 1972 р.), В.Щербицький (травень 1972 р. - вересень 1989 р.).

Період керівництва державою М.С.Хрущовим увійшов у вітчизняну історію під назвою "хрущовської відлиги". Вже у вересні 1953 р. за рішенням Президії Верховної Ради СРСР були ліквідовані "Особое совещание" при МВС

СРСР та інші позасудові органи (“трійки”, “п’ятірки” і т.д.), які здійснювали розправу над людьми без суду і слідства. Була значно скорочена кількість концтаборів, розпочата реабілітація невинно засуджених та репресованих громадян.

Уже початковий період десталінізації привів до серйозних змін в Україні. Характерними рисами цього періоду стали припинення кампанії проти націоналізму, певне уповільнення процесу русифікації. У 1957 році було розширено юридичну компетенцію УРСР: вона, як і інші республіки, отримала право вирішувати питання обласного, адміністративно- територіального поділу, приймати громадський, карний та інші кодекси. На кінець 50-х рр. органами КДБ і прокуратури республіки були переглянуті справи майже 5,5 млн.чол., які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку знято, тобто реабілітовано 58% справ. Разом з іншими до 1957 р. було звільнено 65534 оунівців і “бандпосібників”, яким пощастило вижити. Також були реабілітовані відомі українські письменники В.Слан-Блакитний, В.Чумак, І.Микитенко, партійно-державні діячі С. Косіор, П. Постишев, В. Чубарь та інші.

В період “хрущовської відлиги”, здійснювалися заходи по демократизації діяльності КПРС і Компартії України. Було відновлено регулярне скликання партійних з’їздів і пленумів ЦК, запроваджено обговорення партійних і державних документів у пресі, на зборах трудових колективів; робились спроби звільнення партійних організацій від керівництва господарством; вирішено було оновлювати на одну чверть склад ЦК КПРС і його президії на кожному черговому з’їзді КПРС; членам керівних партійних органів було заборонено входити до їх складу більше трьох разів підряд.

Водночас помітно розширились права профспілок. Їм було надано право участі в підготовці проектів виробничих планів; контролю за виконанням керівниками підприємств трудового законодавства; приймати участь у вирішенні питань організації праці, заробітної плати, житлового будівництва та інш.

Але процес демократизації радянського суспільства відбувався з великими труднощами. Йому протистояла інша, консервативна тенденція, прибічники якої відстоювали адміністративно-командні методи керівництва суспільством. Консервативні елементи, в т.ч. у вищих ешелонах партійно-державного керівництва (В. Молотов, Л.Каганович, Г. Маленков) виступили проти найбільш важливих теоретичних і політичних положень XX з'їзду КПРС та заходів по ліквідації наслідків культу особи Й.Сталіна. На червневому 1957 р. Пленумі ЦК КПРС діяльність членів цієї групи була засуджена і вони отримали партійні стягнення. Але здійснення політичних і економічних реформ в державі і надалі йшло досить повільно і непослідовно. Більше того, були допущені помилки в теоретичних питаннях щодо перспектив соціалістичного будівництва в СРСР. Так, XXI з'їзд КПРС, що відбувся в січні-лютому 1959 р., зробив висновок про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР. З точки зору міжнародного становища цей висновок базувався на тому, що була утворена світова система соціалізму, а з точки зору внутрішнього розвитку країни - що був досягнутий необхідний рівень розвитку радянського суспільства, зміцніли позиції соціалізму в усіх сферах життя - політичній, економічній, соціальній та духовній. Було проголошено, що СРСР вступив в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. У 1961 р. на XXII з'їзду КПРС була прийнята Програма будівництва комунізму, яку передбачалося здійснити протягом 20 років (1961-1980 рр.). Як показало життя, ці теоретичні висновки були відірвані від реальності, базувалися на перебільшенні досягнень соціалістичного будівництва в СРСР і не витримали перевірки часом.

Досить повільно відбувався процес демократизації і самої КПРС. Партійні органи продовжували підміняти Ради, господарські і громадські організації, використовуючи в своїй діяльності, як і раніше, командні методи керівництва. У 1962 р. усі партійні організації, в т.ч. в Україні, були розділені на промислові та сільські (обкоми, крайкоми, райкоми), що повинно було

сприяти наближенню партійного керівництва до людей і виробництва, але цього не сталося.

Порушення принципу колективності в партійній роботі мали місце в діяльності не тільки місцевого керівництва, але і самого М.С.Хрущова. Він сам намагався вирішувати нові завдання старими, адміністративно-командними методами, особливо після того, як в березні 1958 р. став ще й головою Ради Міністрів СРСР.

Помилки і промахи М.С.Хрущова використали консервативні сили в партійно-державному керівництві, що згуртувалися навколо Л.І.Брежнєва. На жовтневому 1964 р. пленумі ЦК КПРС вони усунули М.С.Хрущова з посад першого секретаря ЦК КПРС, члена президії ЦК і голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС (в 1966 р. ця посада отримала нову назву - генерального секретаря ЦК КПРС) був обраний Л.І.Брежнєв, а головою Ради Міністрів СРСР став О.М. Косигін.

Цими подіями закінчився період “хрущовської відлиги”, закінчився поразкою демократичних і перемогою консервативних сил в партійно-державному керівництві країни. Почалася поступова зміна політичного курсу в напрямку відродження і консервації ідеологічних концепцій і політичних настанов періоду “казарменного” соціалізму. Новий політичний курс відбився в такій акції, як введення в серпні 1968 р. у Чехословаччину військ п’яти держав Варшавського договору з метою підтримання тих консервативних політиків у керівництві цієї країни, що злякалися розпочатої під проводом О.Дубчека спроби перетворити соціалізм в “суспільство з людським обличчям”.

У 1979 р. радянські війська були введені в Афганістан. То була не просто політична помилка тодішніх радянських керівників, а і великий злочин, який дорого коштував радянському народові: за 10 років війни було вбито 13310 і поранено 35478 чоловік, втрачено 60 млрд. карбованців.

Характерними рисами брежнєвського курсу на “стабілізацію”, а в подальшому - консервацію існуючого режиму, була підміна справжнього

народовладдя формальним представництвом трудящих у Радах, обмеження їх реальної влади. Вибори до Рад проходили безальтернативно, на основі завчасно підготовлених списків, а самі Ради фактично виконували декоративну роль і реальної влади не мали. Одночасно відбувались розбухання бюрократичного апарату, узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою. Щорічно апарат управління зростав на 300-500 тис.чол., досягнувши у 80-х рр. 18 млн. В УРСР лише за 1975-1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств, відомств і державних комітетів збільшилась приблизно на 20%. Вони випускали тисячі інструкцій, наказів та інших підзаконних актів, які суперечили не тільки один одному, а подекуди і чинному законодавству.

Була зведена нанівець самостійність суспільних організацій, сталось їх фактичне одержавлення. Разом з Радами вони фактично не керували країною, а створювали “демократичний фасад” народовладдя. Це стимулювало, з одного боку, падіння політичної активності людей, а з іншого боку - появу “неформальних” організацій і груп.

Посилювалося обмеження гласності. Якщо у 1960 році в Україні виходило 3280 газет, то в 1985 році - лише 1799. Набирає силу тенденція монополії на інформацію, яка дедалі більше починає дозуватись.

Відбулося фактичне перетворення КПРС у стрижень державної структури із зосередженням в її руках усієї повноти влади. Інтенсивно йшов процес злиття функцій партійного і державного апарату, підміни партією держави та її органів влади. У 1985 році комуністи становили 68,3% складу народних депутатів Верховної Ради УРСР, а у 1987 році - 43,7% складу місцевих Рад республіки. З іншого боку, близько 47,5% складу міських і районних виборних партійних органів УРСР у 1985 році становили управлінські кадри - голови колгоспів, директори підприємств, працівники радянських установ та ін.

Партійні комітети поступово засвоїли стиль прямого і безпосереднього командування не тільки Радами, органами державного управління, а й

профспілками, комсомолом, суспільними організаціями. Оголосивши себе у Конституції СРСР 1977 р. “ядром політичної системи суспільства”, КПРС намагалась домінувати у кожній ланці суспільного життя. Політичне життя в країні дедалі більше набуває закритого характеру, наростає відчуження партії від народу, посилюється ідеологічний диктат. У самій партії поглиблюється провалля, що відділяє верхівку від основної маси комуністів.

Деякі позитивні зрушення в радянському суспільстві розпочалися було після того, як генеральним секретарем ЦК КПРС став Ю.В.Андропов, який зайняв цю посаду після смерті Л.І.Брежнєва в листопаді 1982 р. При ньому була проведена низка експериментів у народному господарстві, вжиті заходи до наведення порядку на виробництві, розпочата боротьба з корупцією, почали складатися передумови для перебудови соціально-політичного і духовного життя країни. Але ці політичні процеси були короткочасними і перервалися у зв'язку зі смертю Ю.В.Андропова в лютому 1984 р. З цього часу по березень 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС був К.У. Черненко. Знову стали відроджуватися в партії і державі норми і традиції брежнєвського періоду, поглибилися негативні явища і атрибутність виборних кампаній, згустилася атмосфера застою. Газети замайоріли рапортами і реляціями, а тим часом планова економіка країни агонізувала.

Аналізуючи соціально-політичний розвиток України з середини 50-х до середини 80-х рр., треба торкнутися і такого специфічного явища, як дисиденський рух, активну участь в якому в різні часи брали Богдан і Михайло Горині, В.Мороз, М.Осадчий, В.Стус та інші представники української інтелігенції. Вони домагалися національних, політичних і культурних прав, особливо - розширення використання української мови в усіх сферах суспільного життя.

В 50 - 60-х рр. в республіці починають виникати підпільні групи, які домагалися не тільки демократичних прав, але й самостійності України, її виходу зі складу СРСР. Так, у 1958 р. в Львівській області була створена

Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) - нелегальна організація, яка діяла під проводом Л.Лук'яненка. Члени УРСС вперше в повоєнні часи розробили програму українського руху, головною метою якого вважали боротьбу за незалежність України. Однак ця організація була викрита в січні 1961 р. Л.Лук'яненко, І.Кандиба та інші члени УРСС були засуджені на тривалі строки ув'язнення.

У 1962 р. відбувся судовий процес і над 20 членами іншої нелегальної організації - Українського національного комітету (УНК). Найбільш активні учасники організації - Коваль, Грицина, Гурний і Гнат - були засуджені до страти.

У 1964 - 1967 рр. в республіці діяв Український Національний фронт (УНФ), члени якого випускали самовидавом журнал "Воля і Батьківщина". За активну участь в ній Зенона Красівського, Дмитра Квецька та інш. було засуджено на тривалі строки ув'язнення.

В 70-ті роки найбільш активними діячами дисидентського руху в Україні були В.Стус, І. Дзюба, Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, Л.Танюк та інш. На початку 70-х рр. вони видавали підпільно періодичне видання - журнал "Український вісник". В ньому друкувалися статті про демократичні свободи, про порушення національного суверенітету України, про становище українських політичних в'язнів і т.д.

У 1971-1972 рр. були здійснені нові масові арешти серед українських дисидентів, серед яких були, зокрема, В.Чорновіл, В.Стус, І.Дзюба, харків'яни Г.Алтунян, В.Недобора, П.Пономарьов, А.Левін та ін.

В 1975 р. керівництво СРСР підписало Гельсінську угоду, офіційно зобов'язавшись шанувати права своїх громадян. В деяких республіках СРСР дисиденти організували групи (комітети), які ставили за мету сприяти виконанню радянським керівництвом Гельсінських угод щодо дотримання прав людей. Перший Гельсінський комітет було засновано в Москві у травні 1976 р., пізніше - в Україні, Литві, Грузії та Вірменії.

Українська Гельсінська група (УГГ) була створена в листопаді 1976 р. До неї спочатку ввійшли відомий письменник-фантаст О.Бредник, правозахисники та колишні політв'язні О.Меттко, Л.Лук'яненко, І. Кандиба та ін. - всього 10 чол. Очолював УГГ письменник-фронтвик М. Руденко. Члени групи намагалися знайомити громадян УРСР з Декларацією прав людини ООН, збирали докази порушення прав людини в СРСР. Протягом 1977-1985 рр. з 37 членів групи 23 були засуджені та відправлені у табори і на заслання, шестеро - позбавлені радянського громадянства. Три члени УГГ - В.Стус, О.Тихий та Ю.Литвин загинули у таборах. В листопаді 1989 р. їх останки були перевезені в Україну і поховані в Києві.

Жорстоких переслідувань в ті роки зазнали також відомі російські дисиденти - правозахистники, зокрема, всесвітньо відомий фізик-ядерник А.Сахаров, письменник О.Солженіцин, історик Р.Медведев, письменник Ю.Даніель, були позбавлені громадянства відомий музикант і диригент М. Ростропович, співачка Г. Вишневська та ін.

Слід зазначити, що дисидентство як суспільно-політичний рух, не набуло широкого расповсюдження ні в Україні, ні в Росії, ні в інших республіках СРСР. Воно мало досить вузьку соціальну базу і підтримувалось в цілому незначною частиною інтелігенції. За підрахунками західних дослідників, в дисидентському русі в Україні, наприклад, протягом 60-х - початку 70-х років брали участь близько 1 тис. чоловік. Канадський історик українського походження О.Субтельний називає декілька причин того, чому дисидентський рух не набув широкої підтримки в Україні:

- 1) Крім засудження радянського політичного режиму й вимог дотримуватися законів, дисиденти не сформулювали виразної політичної програми, не порушували питань, що хвилювали більшість населення республіки, насамперед - робітників і колгоспників;

- 2) Дисидентам протистояли всі потужні сили радянської політичної системи, насамперед, органи КДБ, які ізолювали дисидентів від суспільства,

примушували їх покаятися або замовкнути, а також засоби масової інформації, які змальовували дисидентів виключно у негативному світлі.

3) 3) Відсутність або недостатність інформації про дисидентів та мету їх боротьби серед населення України.

Разом з тим, слід пам'ятати про те, що дисидентський, правозахисний рух мав велике значення в суспільно-політичному житті України 50-х - першої половини 80-х рр. На його базі в роки перебудови в Україні виникнуть так звані неформальні групи і об'єднання, політичні течії і партії, засновниками і активними діячами яких стануть такі відомі дисиденти як Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, І.Дзюба та ін.

Таким чином, 50-ті - першу половину 80-х рр. можна охарактеризувати як період неодноразових спроб десталінізації суспільно-політичного життя в країні. На деякий час це давало позитивні результати, але консервативним силам в партійно-державному керівництві вдавалося поступово змінювати внутрішньо-політичний курс в напрямку відродження адміністративно - командних методів керівництва суспільством.

2. Соціально-економічний розвиток СРСР та УРСР. Історичний досвід свідчить, що спроби зберегти незмінними старі методи як соціалістичного, так і капіталістичного господарювання неминуче призводять до серйозних економічних та соціальних втрат. Розуміло це і партійно-державне керівництво СРСР. Якщо визначити головний напрям економічної політики радянської держави 50 - першої половини 80-х років, то слід підкреслити, що головним тут були пошуки шляхів поступового просування вперед. Робились спроби зламати утвержені ще в 30-40-х роках командно-бюрократичні методи керівництва економікою, надати їй розвитку більшого динамізму. Уже в середині 50-х років виявилися серйозні недоліки системи управління народним господарством, масштаби якого значно зросли. Партійне і державне керівництво країни почало пошуки нових підходів у економічній

політиці, здійснило ряд заходів по перебудові управління народним господарством, прагнучи пристосувати його до потреб НТР, яка розпочалася на Заході.

У лютому 1957 року була розпочата реформа, головним завданням якої було забезпечення демократизації управління промисловістю, розширення господарських прав союзних республік, країв і областей, скорочення апарату міністерств, відомств і т.д. З цією метою галузеве управління промисловістю було замінено територіальним. Загальносоюзні галузеві міністерства були ліквідовані, замість них створювались адміністративно - економічні райони, які очолювались радами народного господарства (раднаргоспами). В Україні було створено 11 таких економічних адміністративних районів, а в СРСР - 105. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. підприємств, а під кінець 1957 року вони контролювали і направляли діяльність 97% заводів в республіці, тоді як в 1953 році урядові УРСР підпорядковувалися тільки 34% підприємств.

Активно підтримав хрущовські реформи перший секретар ЦК КПУ П.Ю.Шелест. Особливо це стосувалося створення раднаргоспів, планів республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. Деякі дослідники вважають П.Ю.Шелеста прихильником українського автономізму, який домагався розширення прав республіки, не ставлячи під сумнів необхідність збереження цілісності СРСР. Ця тенденція зберігала свою силу аж до початку 70-х років і була, мабуть, найсильнішим виявом економічного автономізму України за 40 років існування Радянської влади.

Спочатку реформа дала певний ефект. В межах адміністративно-економічних районів України розширились можливості спеціалізації і кооперування, покращилось використання місцевих ресурсів, господарники певним чином звільнилися від диктату колишніх загальносоюзних міністерств і відомств, почало розвиватись місцеве самоуправління. Але поступово ці

процеси в республіках СРСР почали суперечити інтересам розвитку єдиного загальносоюзного народного господарства, а саме: з ліквідацією міністерств розладналось централізоване керівництво загальнодержавними галузями промисловості; раднаргоспи виявились неспраможними забезпечити єдність технічної політики, комплексно вирішувати науково-технічні проблеми розвитку галузей; порушились економічні зв'язки між підприємствами різних районів СРСР; стало важко здійснювати єдину економічну політику в країні. Щоб запобігти цим процесам, у 1962 р. раднаргоспи були укрупненні і створені республіканські раднаргоспи і Вища Рада народного господарства (ВРНГ) СРСР, але це не дало бажаних результатів. В кінцевому підсумку реформа 1957 року завдала тяжкого удару по єдиній технічній політиці в загальносоюзному народногосподарському комплексі СРСР. Тому поступово розпочалось повернення до колишньої системи управління промисловістю. У вересні 1965 року були знову створені понад 40 загальносоюзних та союзно-республіканських міністерств, які підпорядкували собі 90% підприємств України. На початку жовтня 1965 р. Верховна Рада СРСР прийняла рішення про ліквідацію всіх раднаргоспів, в т.ч. й республіканських.

Таким чином, спроба партійно-державного керівництва СРСР у 1957-1965 рр. подолати неефективність промисловості та її несприйнятливості до НТП шляхом заміни централізованого керівництва місцевим закінчилась невдачею. Вона була обумовлена і політичними причинами. Річ у тому, що незалежна економічна політика, яку стала проводити Україна та інші союзні республіки, немінуче торкнулася б національно-державних відносин в СРСР, поставила б питання про розширення прав і сфер діяльності союзних республік, перебудови радянської федерації як державно-правової форми їх існування і співробітництва. Все це привело до того, що повстало б питання про надання союзним республікам реального суверенітету. Але до таких рішень тодішнє партійно-державне керівництво СРСР не було готове.

Пошуки реформування системи управління народним господарством

продовжувались. До цього партійно-державне керівництво СРСР спонукали самі масштаби народного господарства, в т.ч. промисловості. В середині 60х років в ній налічувалось більш як 300 галузей, близько 47 тис. підприємств, 13 тис. будівельних організацій і т.д. Керувати ними застарілими адміністративними методами стало неможливим, треба було шукати нові.

Вони були накреслені березневим і вересневим (1965 р.) пленумами ЦК КПРС. На перше місце ставився розвиток економічної самостійності підприємств і галузей промисловості на госпрозрахунковій основі. Нова реформа передбачала, зокрема, вирішення слідуючих завдань: скорочення кількості планових показників, які доводилися до підприємств міністерствами; діяльність підприємств повинна була оцінюватися не за валовою, а реалізованою продукцією; на виробництвах створювались фонди матеріального стимулювання та ін. Окремі елементи нової реформи господарського механізму були експериментально перевірені протягом 1964-1965 рр. більш як на 100 підприємствах СРСР. Сама реформа в повному обсязі здійснювалась в роки VIII п'ятирічки (1965-1970 рр.). На відміну від попередніх реформ вона торкнулася одразу кількох галузей промисловості, будівництва, сільського господарства. Як головну форму державного планування було затверджено п'ятирічний план, в якому було передбачено розширення сфери дії госпрозрахунку на підприємствах та в галузях, накреслені заходи щодо вдосконалення системи стимулювання. Наголос робився на покращення використання основних виробничих фондів, посилення режиму економії, вдосконалення виробничих сил і структурної політики в цілому.

Господарська реформа 1965-1970 рр. дала певний імпульс економічному розвитку країни. В Україні на нові методи планування та економічного стимулювання уже у 1966 році перейшло 1,5% , а у 1970 році - 85% підприємств республіки. Реформа розв'язала на деякий час ініціативу підприємств, стимулювала розширення виробництва. На думку економістів, VIII п'ятирічка (1965-1970 рр.) з усіх найважливіших показників була найкращою серед

радянських п'ятирічок. Основні промислові фонди СРСР за цей період зросли майже в 1,5 раза. Загальний обсяг капіталовкладень у народне господарство становив 342 млрд.крб., тобто майже стільки, скільки було вкладено за попередні вісім років. Обсяг промислового виробництва зріс на 50%, національний доход - на 41% замість 38% передбачених планом.

Продуктивність праці підвищилась на 37% проти 29% за попередні п'ять років.

Господарська реформа 1965 р. показала, що ідеї, закладені в її основі, в багатьох своїх рисах відповідали потребам радянського суспільства на новому етапі розвитку. Вона націлювалась на формування механізму управління, який відповідав би новим умовам, була спробою вирватись з адміністративно-командної системи на простір госпрозрахунку, економічних стимулів, розв'язання ініціативи трудівників та керівників-господарників.

Але поступово ефективність господарської реформи почала знижуватися. Можна назвати декілька причин цього, а саме: реформа охоплювала не все народне господарство, а окремі його галузі; підприємства не отримували обіцяних прав; самофінансування не стало реальністю; збереглося планування "за валом"; продовжувалося коригування річних, квартальних і місячних завдань в бік їх зменшення; посилювався диктат міністерств та відомств як на республіканському, так і на всесоюзному рівнях і т.д. Успіхи УІІ п'ятирічки були досягнуті за рахунок екстенсивних факторів - збільшення чисельності робітників, будівництва нових підприємств і цехів, збільшення кількості верстатів і т.д., а не за рахунок інтенсифікації виробництва.

У 70-ті роки в економічному та соціальному розвитку радянського суспільства з'явилися ознаки застою. Значно уповільнилися темпи зростання економіки, продуктивності праці, НТП, збільшилися диспропорції між галузями, погіршилися і деякі інші показники ефективності суспільного виробництва. Наприклад, темпи зростання національного прибутку становили у УІІ п'ятирічці 41%, у ІХ - 28%, у десятій - 17%; середньорічні темпи приросту національного доходу становили у УІІ п'ятирічці 7,8%, у ІХ - 5,6%, у Х - 4,3%.

Але найбільшою небезпекою для долі країни було зростаюче відставання в науково-технічному і технологічному прогресі від передових в цьому відношенні країн. Хоча у 70-ті роки було досягнуто значних успіхів в освоєнні космосу, у вирішенні наукових і науково - технічних проблем ядерної енергетики, в цілому НТП розвивалася недостатньо. СРСР почав все більше втрачати статус однієї з провідних індустріально розвинутих країн.

На початку 80-х років з'явилися ознаки кризових явищ в економіці. Середньорічні темпи приросту національного доходу в XI п'ятиріччі (1981-1985 рр.) становили 3,6%. На 1985 рік частка СРСР у світовому валовому продукті впала до 14,7%, тим часом як у США зросла до 28,5%.

Економіка України залишалась складовою частиною народного господарства СРСР. Основними галузями української економіки у 70-ті - першій половині 80-х рр. були машинобудування, чорна металургія, хімічна, атомна промисловість, електроенергетика, видобутки нафти і газу, промисловість будівельних матеріалів та ін. На Україну припадало 17% промислового виробництва Радянського Союзу. Так, в Україні вироблялося понад 90% загальносоюзного випуску магістральних тепловозів, близько 50% металургійного устаткування та вантажних вагонів, приблизно 30% великих електричних машин та обладнання для тваринництва, 20% хімічного устаткування. На Харківському турбінному заводі вироблялись турбіни для атомних електростанцій СРСР, на тракторному - трактори Т-150, на Ждановському заводі важкого машинобудування - потужні кисневі конвертори, роторні екскаватори та ін.

Виробляючи близько 40% усієї радянської сталі, 34% вугілля, 15% чавуну, 20% продукції машинобудування, Україна за своїм національним продуктом була рівна Італії. В 50-ті роки зростання промислового виробництва в УРСР перевищувало загальносоюзні показники. Але в 70-80-ті рр. темпи її промислового розвитку впали до 2-3% на рік. В деяких галузях народного господарства і областей республіки не використовувались усі можливості для

прискорення інтенсифікації виробництва. Внаслідок цього завдання з виробництва деяких важливих видів продукції не були реалізовані. Значна кількість підприємств не виконувала договірних зобов'язань, планів собівартості і прибутку, якість багатьох видів продукції ще відставала від вимог часу. За період з 1961 по 1985 рр. майже удвічі зменшилась рентабельність підприємств. Швидко старіли основні виробничі фонди, оскільки частка старих підприємств в Україні була вищою, ніж загалом по країні. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів у промисловості республіки зріс від 28% у 1961 р. до 43% у 1985 р.

Екстенсивна спрямованість виробництва вимагала залучення надлишкової кількості матеріальних ресурсів та робочої сили. Через недостатнє використання досягнень НТП на нових підприємствах діяли застарілі, екологічно небезпечні технології. В Україні період “застою” характеризувався бурхливим зростанням видобувних галузей, перетворенням багатьох місцевостей в екологічно небезпечні. Зопочаткована з дореволюційних часів однобічна орієнтація промисловості на так звані “базові галузі” призвела врешті-решт до того, що територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж у Радянському Союзі загалом. Щорічне видобування з надр понад 1 млрд. т. корисних копалин супроводжувалося винесенням на поверхню 2,5 млрд.т. гірничих порід.

Інтенсивна експлуатація корисних копалин вичерпала найбагатші родовища. Особливо ускладнилися гірничо-геологічні умови видобутку у вугільній промисловості. Це позначалося на обсягах: у ІХ п'ятиріччі Донбас давав щороку до 200 млн. т. вугілля, в Х - 190, а в ХІ - менше 180 млн. т. З кожною п'ятирічкою собівартість вуглевидобутку зростала: щоб дістати паливо, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі шари або йти дедалі глибше під землю. Погана технічна забезпеченість позначалася не лише на продуктивності, а й на умовах праці шахтарів, створювала загрозу їхньому

життю.

У другій половині 50-х першій половині 60-х рр. було здійснено ряд заходів, спрямованих на піднесення сільського господарства, яке хронічно відставало від розвитку промисловості. Наприклад, між 1949 і 1952 рр. обсяг продукції промисловості зріс на 320%, а сільського господарства - лише на 10%. В Україні на початку 50-х рр. щорічний валовий збір і заготівля зернових не перевищувала 4,9 млрд. пудів при урожайності 7,7 цетнерів з гектара. Враховуючи ці обставини, майже щорічно проводились пленуми ЦК КПРС і ЦК Компартії України з проблем сільського господарства. В основу виробленого курсу на підняття сільського господарства були закладені три проекти.

Перший проект, реалізація якого була розпочата у 1954 році, передбачав використання близько 16 млн. га цілинних земель Казахстану і Сибіру. Виконання проекту вимагало величезних людських і матеріальних ресурсів. До 1956 року з України на цілину було перекинуто тисячі тракторів і 80 тис. досвідчених сільськогосподарських робітників. Водночас кожної весни на сезонні роботи в цілинні райони добровільно їхали сотні тисяч студентів українських вузів. Але завдяки використанню нових земель зернова проблема в країні була вирішена лише частково.

Другий проект передбачав вирішення проблеми кормів для тваринництва за рахунок засіву мільйонів гектарів землі кукурудзою і горохом. Посівні площі кукурудзи в СРСР досягли 28 млн.гектарів.

Третій проект був спрямований на розвиток тваринництва, вирішення проблеми забезпечення населення м'ясом, молоком, маслом та іншими продуктами. Ставилось за мету в найближчі три роки наздогнати і випередити США по виробництву цих видів продуктів на душу населення, а потім подвоїти і навіть потроїти їх виробництво.

Було вжито ще ряд заходів щодо покращення стану сільського господарства: ліквідовано машинно-тракторні станції (МТС), а їх техніка

продана колгоспам і радгоспам; підвищена заробітна платня колгоспникам; здійснено укрупнення колгоспів і перетворення багатьох з них в радгоспи; почалася ліквідація “неперспективних” сіл; обмеження присадибних господарств колгоспників, щоб вони не “заважали” їм продуктивно працювати у громадському виробництві та ін.

Спочатку в сільському господарстві з’явилися певні зрушення на краще, але поступово ефективність реформ почала знижуватися. Якщо з 1950 по 1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то в 1958-1964 рр. - лише на 3%. Вперше за радянських часів СРСР став імпортувати зерно. Сільське господарство залишалось найслабшою ланкою хронічно-хворої радянської економіки.

Черговою спробою піднесення сільськогосподарського виробництва стала реформа 1965 року. В її рамках були здійснені такі заходи: підвищені закупівельні ціни на сільгосппродукцію; збільшені капіталовкладення у розвиток сільського господарства (в СРСР їх питома вага зросла з 20 до 28% від загального обсягу капіталовкладень у народне господарство, а в Україні - з 21 - до 28%); з січня 1966 року були знижені ціни для колгоспів і радгоспів на трактори, автомашини і запчастини до них, а також тарифи на електроенергію для виробничих потреб та ін.

У 70-ті роки було зроблено досить багато для підвищення сільськогосподарського виробництва. В Україні запроваджувались масштабні програми механізації та хімізації сільського господарства, велика увага приділялася меліорації. Протягом десятиріччя у галузь було вкладено 27% усіх капіталовкладень в українську економіку. Однак усе це давало мізерний, а часом протилежний результат. Механізація перетворилась у постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація вироджувалась у забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до підтоплення родючих земель і порушення екологічного балансу. Залишалась украй низькою ефективність використання людських ресурсів,

найнаочнішим свідченням цього стали сезонні “мобілізації” працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаю. До цього додавалася відстала система переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні втрати врожаю окремих культур сягали 30-33%. У IX п’ятиріччі обсяг сільськогосподарського виробництва збільшився на 15,5% замість 20% за планом, а продуктивність праці зросла на 12% замість 35,7%.

Неспроможні забезпечити високопродуктивну працю в колгоспах і радгоспах, місцеві органи влади йшли на розширення посівних площ, у тому числі і в Україні. Ступінь розораності території республіки становила 57%, а у степовій зоні - 73%. Розораність безпосередньо сільськогосподарських угідь досягла 80% проти 25% у США і 48% у Франції. Це призводило до активізації ерозійних процесів. Україна щороку втрачала до 600 млн.т. родючих ґрунтів, якими завжди славилася.

Значно стабільнішим було виробництво у “приватному” секторі сільського господарства, тобто у власних підсобних господарствах селян. У 70-ті рр. саме цей сектор давав близько 30% продукції сільського господарства, хоча він нерідко ставав об’єктом всіляких адміністративних утисків.

На початку 80-х рр. аграрний комплекс СРСР опинився в такому стані, який вимагав негайного реагування. Травневий (1982 р.) пленум ЦК КПРС схвалив Продовольчу програму СРСР, розраховану до 1990 року. Вона передбачала здійснення цілої низки заходів, спрямованих на забезпечення стабільного постачання населенню продуктів харчування, а промисловості-сільськогосподарської сировини. Було також передбачено створення єдиної системи управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу на всіх рівнях.

В листопаді 1982 р. аналогічну програму було схвалено пленумом ЦК Компартії України. У ній були визначені обсяги виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції та шляхи її надходження до споживачів. Для

управління АПК в Україні була створена комісія президії Ради міністрів з питань АПК, а в районах в областях - районні і обласні агропромислові об'єднання - РАПО і ОАПО. На 1 липня 1983 р. в республіці діяло 479 РАПО.

Завдяки Продовольчій програмі в Україні вдалося дещо поліпшити становище у сільському господарстві. Але як республіканська, так і загальносоюзна продовольчі програми з основних показників залишилися не виконаними. Неefективність сільськогосподарського виробництва, а інколи - і несприятливі погодні умови, змушували партійно-державне керівництво СРСР щороку витратити мільярди доларів на закупівлю зерна за кордоном.

Таким чином, спроби розв'язати проблеми інтесифікації сільського господарства шляхом широкого розвитку міжгосподарської кооперації, створення агропромислових підприємств і комплексів без урахування економічних і соціальних умов господарювання на селі, особистих інтересів працівників обернулися великими втратами.

Розвиток промисловості відбувався екстенсивно, шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів.

3. Розвиток освіти, науки і культури. В другій половині 50-х - першій половині 80-х рр. велика увага приділялася розвитку системи народної освіти. Вже до середини 50-х рр. в основному було забезпечено загальне семирічне навчання для дітей шкільного віку. У 1956 р. було скасовано плату за навчання в старших класах.

25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР", яким було розпочато роботу щодо реформування школи. Зокрема, замість семирічної обов'язкової була введена восьмирічна школа. Повну середню освіту молодь здобувала в загальноосвітній середній політехнічній школі (9-10 класи), або в школах робітничої та сільської молоді, поєднуючи

навчання з працею. На той час значно зросла мережа шкільних закладів: на 1958 р. у республіці налічувалося 34,5 тис. шкіл, де навчалося близько 6 млн. учнів.

Наприкінці 50-х років у країні розпочалась організація шкіл-інтернатів, в яких навчалися сироти, діти інвалідів Великої Вітчизняної війни та праці, малозабезпечених батьків та одиноких матерів. У школах-інтернатах навчальний процес тісно поєднувався з трудовим вихованням дітей, з позакласною роботою. На кінець 50-х років в Україні діяло понад 90 таких шкіл, в яких навчалося близько 25 тис. учнів.

У 60-70-х роках продовжувалися розвиток і вдосконалення системи народної освіти. В 60-ті роки був закінчений перехід на восьмирічний всеобуч, а в 70-ті - до загальної середньої освіти. Причому середній всеобуч запроваджувався не тільки через загальноосвітню школу, а й через середню спеціальну освіту (технікуми) та систему професійно-технічного навчання (ПТУ).

Водночас було внесено зміни до структури школи: навчання в початковій школі було скорочено до трьох років замість чотирьох, тому що дошкільне виховання дітей здійснювалося в мережі дошкільних дитячих закладів, які були складовою частиною системи народної освіти. У 80-х роках значно зменшилась кількість початкових та неповносередніх шкіл і водночас збільшилась кількість середніх, які становили основну ланку шкільної системи.

Зростаючий технічний рівень виробництва висував дедалі вищі вимоги до підготовки кадрів працівників для усіх галузей народного господарства. Однією з найефективніших форм підготовки нового поповнення робітничих лав були професійно-технічні училища, які поряд з професією давали молодим робітникам і середню освіту. Наприкінці 50-х років в училищах і школах професійно-технічного навчання України налічувалося 210 тис. учнів. Крім того, сотні тисяч робітників щороку набували кваліфікації або підвищували свій культурно-технічний рівень безпосередньо на виробництві через широко розгалужену систему виробничого навчання - в школах передових методів

праці, на виборничо-технічних курсах, а також у вечірніх та заочних школах, технікумах, інститутах. На кінець 50-х років майже половина робітників промислових підприємств була охоплена різними формами виробничо-технічного навчання.

За роки X п'ятирічки (1976-1980 рр.) всі професійно-технічні школи й училища було перетворено в середні навчальні заклади. На 1987 р. у республіці функціонувало 1200 ПТУ усіх видів, де навчалось понад 710 тис. учнів.

Постійна увага приділялася розширенню підготовки спеціалістів в системі вищої й середньої спеціальної освіти. З 1950 по 1960 р. контингент студентів збільшився із 201 тис. до 417 тис. Значно розширилися заочні та вечірні відділення при університетах та інститутах, на яких у 1960 р. навчалися відповідно 174 і 44 тис. студентів.

Зміцнювалася матеріально-технічна база вузів, будувалися навчальні корпуси, гуртожитки, їдальні, спортивні комплекси для студентів, зростає мережа вузів. У 1964 р. був заснований Донецький університет, у 1972 р. - Сімферопольський, у 1985 р. - Запорізький. Відкрилися численні нові інститути. В середині 80-х років в республіці працювали 146 вищих навчальних закладів проти 135 в 1960/61 навчальному році, а кількість студентів зросла з 417 тис. до 850 тис.

У 1969 р. в деяких вузах були створені підготовчі відділення, слухачі яких після успішного навчання, зараховувались студентами вузів. Це сприяло вступу до вузів молоді з робітників, колгоспників, демобілізованих з армії.

В вузах України навчалася велика кількість іноземних студентів. Наприклад, тільки у вузах і технікумах Харкова в 1976 р. навчалось понад 2 тис. студентів із 22 країн світу. В ХПІ у 1945-1985 рр. було підготовлено 1858 інженерів для 62 країн з 45 спеціальностей.

Розширилась підготовка спеціалістів із середньою спеціальною освітою. Якщо у 1960/61 навчальному році в Україні налічувалося 595 середніх спеціальних навчальних закладів, то в 1986/87 навчальному році - 733.

Контингент учнів у них збільшився відповідно із 398 тис. до 805 тис. Ці заклади готували фахівців з 370 різноманітних професій.

Все це забезпечило досить високий освітній рівень населення України. На 1987 р. число людей з вищою та середньою (повною й неповною) освітою становило понад 28 млн. чоловік при загальній чисельності населення України в 52 млн. чоловік. Цей рівень освіти мали 84% зайнятого населення.

Але в системі вищої й середньої освіти теж не обійшлося без помилок. Так, згідно закону Верховної Ради СРСР про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР батькам дозволялося вибирати мову навчання для своїх дітей. Швидко зростає чисельність учнів, які навчались російською мовою. Поступово українська мова і література стають не обов'язковими для вивчення. Вони ставали предметами непрестижними, непотрібними для життя.

У 1965 р. були зроблені деякі спроби для більш активного використання української мови у вищій освіті. Міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР М.Даденков розіслав інструктивного листа про мову викладання у вузах, в якому ставилося завдання поступово перевести вузівське навчання на українську мову. Передбачалося запровадити у вузах, на потоках (курсах) і в академгрупах вивчення української мови за факультативною формою. Від усіх викладачів, які добре знали українську мову, вимагалось читати лекції на ній, для інших мали бути організовані курси для її вивчення. Підручники, наукові записки вузів та міжвузівські збірники повинні були видаватися як російською, так і українською мовами. Для вузівських працівників мало бути запроваджено складання кандидатського мінімуму з усіх спеціальностей українською мовою.

На той час у восьми університетах України студенти-українці становили 61%, викладачі-українці - 56%, але лекції читали українською мовою лише 34% викладачів. В Харківському та Одеському університетах тільки 10% лекційних курсів велися українською мовою.

Аналіз подальших подій свідчить, що жоден з пунктів інструкції

М.Даденкова не був виконаний, крім останнього, де було записано, що незалежно від мови викладання у вузі необхідно забезпечувати абітурієнтам і студентам рівноправне користування українською та російською мовами на всіх видах занять. На практиці це вело до безперечної переваги й посилення російської мови в навчальному процесі.

Проблемою у ті роки залишалася якість підготовки спеціалістів. У загальній своїй масі вона була низькою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях, хоча кількісні показники зростали: протягом 1964-1985 рр. з 2,3 млн. до 7,3 млн. чол. Зросла кількість фахівців із середньою спеціальною та вищею освітою, зайнятих у народному господарстві України. На початку 80х рр. стало помітно, що рівень підготовки фахівців в УРСР, як і загалом в СРСР, значно відстає від світового. Водночас, не слід забувати й того, що попри всі негативні явища, радянська школа забезпечила всім доступ до знань, в історично короткий строк запровадила загальну середню освіту, дала змогу створити значний науковий і культурний потенціал.

У 60-80-ті рр. зазнала певних реформацій і наука України. Характерною особливістю її розвитку у післявоєнний період стало вдосконалення мережі науково-дослідних установ шляхом наближення їх до виробничої бази. З кожним роком ця мережа зростала. Якщо на початку 1951 р. в республіці налічувалось 462 наукові установи, де працювало понад 22 тис. науковців, то в 1958 р. кількість наукових установ зросла до 487, а кількість наукових співробітників у них - до 36,5 тис.

Головним науковим закладом республіки продовжувала бути Академія наук УРСР. На кінець 50-х років до її складу входили 36 науково-дослідних інститутів і 19 інших наукових установ. В лютому 1962 р. Академію наук УРСР очолив академік Б.Патон. У складі АН УРСР утворювалися нові спеціалізовані наукові установи, відділи та лабораторії, виникали численні підрозділи. Більшість з них займалася новими перспективними напрямками наукових досліджень (інститути напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем

міцності, металофізики, геофізики, хімії, кібернетики, ядерних досліджень та ін.).

В 60-70-х рр. АН УРСР складалася з трьох секцій, що об'єднували 9 відділів (згодом - відділення). В наступні роки були створені ще три відділення. Основні напрямки досліджень визначалися секціями фізико - технічних і математичних наук, хіміко-технологічних та біологічних наук і суспільних наук. Для поліпшення умов для розвитку регіональної науки у 70-80-ті рр. було створено шість наукових центрів - Дніпропетровський, Донецький, Західний (Львів), Харківський, Південний (Одеса) та Північно- Західний. В установах АН УРСР неухильно зростала чисельність науковців. Якщо у 1960 р. їх налічувалося 3,6 тис., то у 1985 - 15,3 тис. чоловік. Число працівників з науковими ступенями зросло за цей же час у 5,5 раза.

Це позитивно позначилося на ефективності наукових розробок. Відкриття й розробки, які не мали аналогів в світі, були здійснені вченими-математиками. Інститут кібернетики, очолюваний впродовж двох десятиріч академіком В.Глушковим, а потім академіком В.Михалевичем, став головною організацією в СРСР із створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин.

Фундаментальні дослідження були виконані в галузі твердого тіла й низьких температур, надпровідності, фізики напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії. Помітним внеском в розвиток науки стали дослідження українських учених у галузі ливарного виробництва, матеріалознавства, фізико-хімічної механіки, матеріалів та надтвердих матеріалів.

Прискоренню технологічного впровадження найперспективніших результатів фундаментальних досліджень сприяли науково-технічні комплекси та інженерні центри, створені в АН УРСР в середині 80-х рр. Найпотужнішими серед них були міжгалузеві НТК "Інститут електрозварювання ім. Є.Патона",

“Інститут проблем матеріалознавства ”,

НТК “Інститут кібернетики ім. В.Глушкова”, “Інститут надтвердих матеріалів” та інші.

Протягом 1970-1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених АН УРСР було впроваджено у виробництво. Але велика кількість наукових досягнень, технологій, винаходів і розробок циркулювали лише в науковому середовищі, не знаходячи попиту в сфері виробництва, яке продовжувало розвиватися не інтенсивним, а екстенсивним шляхом. Винятки становили тільки розробки в інтересах військово-промислового комплексу і великі наукові проекти загальнодержавного значення.

Були певні досягнення й у сфері гуманітарних наук. У 1957-1958 рр. в Україні почали виходити журнали “Радянське право”, “Економіка Радянської України”, “Народна творчість та етнографія”, “Український історичний журнал” та ін.

Протягом 60-80-х років істориками республіки було підготовлено й опубліковано багато різноманітних монографій, брошур, а також колективних праць. Серед них варто назвати такі багатотомні публікації, як “Історія Української РСР”, “Історія міст і сіл Української РСР”, “Радянська енциклопедія історії України” та ін.

Економістами України досить ґрунтовно аналізувалися окремі проблеми економічного розвитку країни, народонаселення, демографічні аспекти відтворення трудових ресурсів, професійної орієнтації та профвідбору.

Не всі важливі проблеми історії України, події та явища суспільно-культурного й економічного життя знайшли своє адекватне відображення на сторінках названих видань. Досить багато проблем історії України тривалий час були “закритими” і майже не висвітлювалися в історичних працях (ідено-політична боротьба у 20-30-х роках, індустріалізація, колективізація, голод в Україні в 1932-1933 рр., державно-церковні відносини та ін.). Під тиском офіційної ідеології гуманітарні науки уніфікувалися, вихолощувалися й

збіднювалися, втрачаючи взагалі свою значимість.

В повоєнні десятиріччя новими досягненнями збагатилися українська література й мистецтво. Центральними проблемами більшості творів були проблеми людини та її виробничої діяльності, участі народів СРСР у Великій Вітчизняній війні, боротьба за мир та ін. Ідеї патріотизму яскраво виразилися у романі Олеся Гончара “Прапорonoсці”, який одержав дві Державні премії СРСР, романі Ю.Дольд-Михайлика “І один в полі воїн”, творах С.Ковпака “Від Путивля до Карпат”, О.Федорова “Підпільний обком діє”, В.Вершигори “Люди з чистою совістю” та ін.

Значним досягнення української прози став цикл романів М.Стельмаха - “Велика рідня”, “Кров людська - не водиця”, “Хліб і сіль”; історична тематика репрезентована в романах І.Ле “Хмельницький”, П.Панча “Гомоніла Україна”, Н.Рибак “Переяславська Рада” та ін.

З 1956 р. почали присуджуватися Ленінські премії за найвидатніші праці в галузі науки, техніки, літератури, мистецтва. Лауреатами цієї премії стали О. Довженко (посмертно) за кіносценарій “Поєма про море”, М.Рильський за збірки “Троянди і виноград” та “Далекі небосхили”, М.Стельмах за трилогією “Велика рідня”, “Кров людська - не водиця” та “Хліб і сіль”, О.Гончар за роман “Тронка”. П.Тичині, О.Гончару, М.Стельмаху, К.Смоличу і М.Бажану було присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці.

У 1962 р. були запроваджені республіканські літературно-мистецькі премії ім. Т.Г.Шевченка. Звання лауреатів цієї премії були удостоєні О.Гончар, П.Тичина, В.Сосюра, А.Малишко, Г.Тютюнник, П.Панч, Л. Костенко, А.Головко, Ю.Збанацький, П.Загребельний, Д.Павличко, Ю.Мушкетик та ін.

Українському читачеві були повернуті твори таких письменників, як В.Блакитний, В.Винниченко, М.Драй-Хмара, М.Зеров, М.Куліш, М.Хвильовий, В.Чумак та ін.

Прийшли в літературу і міцно утвердились в нашому культурному

сьогоденні І.Драч, Д.Павличко, Б.Олійник, В.Стус, М.Руденко, В.Симоненко та ін.

Видатним явищем українського кіно стала творчість режисерів С.Параджанова (“Тіні забутих предків”), Ю.Ілленка (“Білий птах з чорною ознакою”), Л.Бикова (“В бій ідуть тільки старики”, “Ати-бати йшли солдати”), Л.Осики (“Тривожний місяць вересень”) та ін. Велика заслуга у піднесенні якості українських фільмів належить таким акторам, як А. Роговцева, В.Заклунна, К.Степанков, М.Олялін, Б.Ступка, Б. Брундуков та ін.

Розвиток театрального мистецтва в Україні в 70-80-і рр. тісно пов’язаний з іменами таких режисерів, як С.Сміян, А.Скибенко, В.Афанасьєв та ін. Високохудожні образи створювали на сцені видатні її майстри - Н.Ужвій, Д.Гнатюк, А.Солов’яненко, А.Мокренко, М.Кондратюк, Є.Мірошніченко та ін.

На різні роки випадав пік творчих досягнень таких митців, як скульптора і живописця І.Гончара, художників М.Божія, В.Касіяна, Т.Яблонської, А.Горської, І.Кулика, В.Мельниченко, композиторів П.Майбороди, О.Білаша, І.Шамо, В.Івасюка та ін. Пісні молодого композитора з Буковини В.Івасюка “Я піду в далекі гори”, “Червона рута”, “Водограй” знали і співали не тільки в Україні, а і далеко за її межами. Широкою популярністю користувалися виконавці масової естрадної пісні С.Ротару, В.Зінкевич, Н.Яремчук.

Таким чином, незважаючи на труднощі і складнощі, культурне будівництво в Україні в цей період мало певні досягнення. В республіці зростала чисельність своєї наукової й художньої інтелігенції, з’явилися нові наукові центри, університети й інститути, зростала широка мережа народної освіти, одержали розвиток театр, музика, кінематографія, живопис та ін.

Закінчуючи виклад цієї лекції можна зробити такі висновки. Головним змістом внутрішньої політики радянської держави у другій половині 50-х - середині 80-х рр. були пошуки шляхів поступального просування вперед, неодноразові спроби зламати утвержені в 30-40-х рр. командно- бюрократичні

методи керівництва суспільством і економікою країни, що дало деякі позитивні результати. Але в цілому програми практичних дій, спрямованих на злам командно-бюрократичної системи, не було створено. Замість корінних перетворень економічних відносин, принципового перегляду основ науково-технічної політики керівництво КПРС і СРСР проводило лише різноманітні реорганізації апарату управління народним господарством, які залишали політичну систему недоторканою. Воно блокувало спроби проведення реформ і звело їх нанівець.

Жодна із змін не була настільки глибокою, щоб можна було говорити про якісні зрушення в становищі радянського суспільства. Головні суспільні суперечності не тільки залишалися невирішеними, а й навіть загострилися. Це був період складний, напружений, повний контрастів, суперечностей і деформацій. Великі можливості, що їх мала країна для подальшого поступального розвитку, не були використані, що призвело до наростання негативних явищ в економіці, політичній, соціальній та духовній сферах і в кінцевому підсумку - до глибокої кризи в суспільстві і розпаду СРСР.

Література до подальшого вивчення теми :

Бойко О.Д. Історія України у ХХ столітті. 20-ті - 90-ті роки. Ніжин: Стил, 1994.-285 с.

Грицак Я.Й. Нарис Історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. - К.:Генега, 1996-360 с.

Історія України: Курс лекцій. У 2 кн., Кн. 2 - ХХ століття: Навч. Посібник / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. - та ін. - К.: Либідь, 1992-464 с.

Історія України з давніх часів до наших днів: соціально політичні аспекти. Конспект лекцій. Вип. ІУ.-Х.: ХДПУ, 1994- 90 с.

История Украины: Курс лекций (под общей ред. докт. ист. наук, проф. Костакова Г.И. и докт. ист. наук, проф. Олейника Н.Н.) - Х.: ХВУ, 1994 - 380 с.

Історія України: Нове бачення: У 2 т./ Під ред. В.А.Смоля - Т.2. - К.: Україна, 1996. - 494 с.

Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. - К.: Україна, 1996. - 463 с.

Субтельний О. Україна: історія-К.: Либідь, 1991-512 с.

Лекція 16. ПРОЦЕС ПЕРЕБУДОВИ В СРСР І ВПЛИВ ЦЬОГО НА ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ЕТАП В УКРАЇНІ

(КВІТЕНЬ 1985 - СЕРПЕНЬ 1991 р.)

Тема охоплює досить короткий період часу, але зміни, які відбулися в соціально-економічному, соціально-політичному, духовному житті були настільки суттєві, що корінним чином змінили ситуацію в колишньому СРСР, привели до його розпаду. На теренах СРСР з'явилося 15 незалежних держав. Свою державність отримав і український народ.

Виникає багато питань, чому СРСР, який вважався великою державою, мав значний матеріально-технічний потенціал, сучасні збройні сили, так швидко втратив свою міць і розпався. Причинам і наслідкам цього присвячена дана лекція, яка викладається за таким планом:

1. Причини кризових явищ в СРСР і спроби їх подолання.
2. Україна в умовах перебудови. Проголошення незалежності.

1. Причини кризових явищ в СРСР і спроби їх подолання.

На початку 80-х років дедалі очевиднішою ставала неможливість збереження без істотних змін існуючих в СРСР порядків. Це вимагало глибокого проведення реформ і в першу чергу реформування народно - господарського комплексу.

Так, наприкінці 80-х років в СРСР 90% обладнання морально і фізично застаріло. Внаслідок диктату партійно-державних структур виробництво валового внутрішнього продукту на душу населення в СРСР значно поступалося у порівнянні з США та іншими розвинутими країнами світу. Так, у 1985 році він становив (у доларах) : в США - 12532; Канаді - 12196; Данії - 10884; ФРН - 10708; Франції - 9918; Гонконзі - 9093; Іспанії - 6537; СРСР - 4996 (68-ме місце у світі). Низькою була оплата праці. Година праці середньо-оплачуваних робітників становила (у доларах): в США - 30; Швейцарії - 30; ФРН - 28; СРСР - 0,59.

У зв'язку з цим надзвичайно низьким був рівень споживання населення. У 1985 р. в розрахунках на душу населення він становив (у доларах): США - 8542; Канада - 7390; Франція - 6509; Данія - 5840; СРСР - 2198. Це був рівень слабкорозвинутої країни. Обсяг майна однієї сім'ї дорівнював у СРСР 7,3 тис. крб., а в США - понад 30 тис. доларів.

Офіційна радянська пропаганда приховувала ці факти, переконуючи трудящих, що "там", у "них" - все погано, тяжка праця, нещадна експлуатація, а в СРСР - найнижча платня за житло, безплатні медичне обслуговування і освіта, на високому рівні - охорона здоров'я та праці, довготривала оплачувана відпустка тощо. Але відомі факти і цифри свідчили про інше.

Держава, зосередивши 92 % засобів виробництва на середину 80-х років, диктувала свою волю трудящим. Центральні відомства забирали у трудових колективів до 90% усіх отриманих прибутків. Для порівняння: у США частка держави в структурі власності на той же час становила тільки 27 %.

Невтішні справи були з розвитком соціальної сфери. Так, всього на соціальні потреби (освіта, охорона здоров'я тощо) в 1987 р. в СРСР з державного бюджету було виділено 187 млрд.крб., а в США - 500 млрд. доларів (тільки з федерального бюджету). Стабільні ціни на продовольчі та промислові товари, низька платня за житло не були показником високого життєвого рівня. У перерахунку в процентах до середньої зарплатні та з урахуванням їх якості вони виявлялися не нижчими, ніж у розвинутих капіталістичних країнах. Слід сказати також, що мільйони людей десятки років стояли у чергах на отримання квартири.

Разом з тим, величезні кошти йшли на утримання державного і партійного чиновницько-бюрократичного апарату. В процентному відношенні до всього населення, у СРСР він був одним з найчисельніших у світі. Тільки союзних міністерств і центральних відомств налічувалося понад 300. П'ята частина валового національного продукту йшла на військові цілі (для порівняння у США - 5%, ФРН, Франції, відповідно 3 і 4 %).

Постійно заявляючи про “мирну суть”, “мирну політику”, невпинну “боротьбу за мир”, СРСР насправді був самою мілітаризованою державою у світі - з найбільшими сухопутною армією, ракетними та бронетанковими військами. За рахунок власного народу партійно-державне керівництво насаджувало і підтримувало політичні режими в різних країнах світу, які заявляли про те, що будуть будувати соціалістичний лад. Навіть у 1989 р. так звана економічна допомога слаборозвиненим країнам становила 12 млрд. крб. (1/4 валового доходу країни). Боржниками СРСР були Ефіопія - 2,8 млрд. крб., Алжир - 2,5, Ангола - 2, Єгипет - 1,7, Лівія - 1,7, Мозамбік - 0,8, Танзанія - 0,3. Половину цієї “економічної допомоги” становили військові поставки. Ці борги так і не були погашенні.

СРСР ніс величезні втрати через субсидування економіки країн так званої “народної демократії”. Нееквівалентний обмін в межах Ради економічної взаємодопомоги теж обходилося у 8-10 млрд. крб. на рік, Куби - 1 млн. крб. щодня.

За рахунок партійних, а також державних коштів КПРС надавала систематичну допомогу зарубіжним “братнім” партіям, страйкарям, різним політичним силам і організаціям, які виступали проти існуючого режиму влади в своїх країнах (значна допомога неоднаразово надавалась страйкуючим шахтарям Англії).

Лицемірною була і національна політика КПРС. Її мета - зберегти під своєю владою приєднані різними шляхами землі та народи. Проводилася ця політика під гаслами “інтернаціоналізму”, зближення всіх народів і націй, зміцнення нової спільноти людей - радянського народу. Можна сказати, що насправді це означало звичайну русифікацію населення країни. Загальнодержавною і домінуючою мовою стала російська, в тому числі і в національних республіках. Нею склалися всі державні документи, проводилися партійні з’їзди, наради і конференції, велось діловодство у республіках, краях, областях до найнижчих адміністративних ланок. Майже

тільки російською мовою видавалася наукова і навчальна література. В основному тільки в Москві склалися навчальні програми вузів і шкіл. Центральні органи Союзу РСР по суті повністю керували виробництвом, розподілом виробленої продукції, її споживанням, буквально всім життям країни. В економіці, політиці, освіті, культурі все було регламентоване й знаходилось під суворим і неослабним контролем партійних органів. Союзні і автономні національні республіки, області і округи реальної незалежності або автономії не мали.

Однією з таких “квазідержав” у складі СРСР була Українська Радянська Соціалістична Республіка. Формально вона мала всі необхідні атрибути державності - територію, герб, прапор, гімн, свої вищі та місцеві органи влади й управління, навіть міністерство іноземних справ, тощо. Але в неї не було своїх грошей, своїх збройних сил, не мала суттєво впливу на розвиток економіки. Отже, реальної влади і самостійності у розв’язанні питань державного значення, в тому числі і міжнародних, вона не мала. Таким чином, її сувереність як і самостійність мали примарний характер.

На середину 80-х рр. в СРСР були всі ознаки економічної, соціальної і політичної кризи. Зазнала кризи і штучно створена, побудована на диктаті і насильстві, так звана, світова система соціалізму, насамперед її європейська частина. Кризові явища в СРСР визивали нагальну необхідність оновлення всіх сторін життя радянського суспільства.

Вся складність процесу оновлення була усвідомлена не відразу. Багато що доводилося змінювати, доповнювати і навіть цілком відкидати протягом того періоду розвитку СРСР, який дістав назву перебудови (квітень 1985 р. - серпень 1991 р.). Розпочалась вона у 1985 р., коли генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.Горбачова. З його ініціативи спочатку був проголошений курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни і тільки пізніше - на докорінну перебудову всіх сфер життя радянського суспільства. Але прискорювати і перебудовувати суспільство водночас виявилось непосильним

завданням. Найважливіші зміни в цей період відбулися у сфері духовного життя. М.Горбачов оголосив про необхідність переходу до демократії і гласності. У відповідності з цією політикою було засуджено вияви тоталітаризму в радянській історії, скасовано цензуру, с тюрем випущені політв'язні і дисиденти, покінчено з ганебною практикою тримати людей за політичні переконання в психічних лікарнях.

Для широкого загалу було відкрито спецхови бібліотек і читачі могли познайомитись з творами, раніше забороненими. Нові можливості для свого розвитку отримали театр, кіноматографія, письменники, поети. Велику роль в пробудженні суспільства відіграла періодична преса, засоби електронної інформації та літературні журнали.

В 1987-1988 рр. висувається завдання про необхідність переходу до правової держави і здійснення у зв'язку з цим політичної реформи. Впроваджуючи цей курс в життя Верховна Рада СРСР у 1988 р. внесла суттєві зміни і доповнення до Конституції СРСР. Найвищим органом державної влади став З'їзд народних депутатів СРСР, який повинен скликатися щорічно. Був прийнятий новий виборчий Закон. Згідно з ним у виборах народних депутатів допускалась альтернативність. В березні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів. Поряд із списками загальносоюзних суспільних організацій, були висунуті кандидати від територіальних і національно-територіальних округів. В окремих із них на один депутатський мандат було 10 і більше кандидатів. Тому серед перших народних депутатів СРСР, крім представників партійної і державно-бюрократичної еліти, були й опозиційно настроєні діячі, зокрема академік А.Сахаров, відомі журналісти і письменники В.Коротич, Є.Євтушенко, Ф.Бурлацький, юрист А.Собчак, економіст Г.Попов та інші.

Уже на першому з'їзді народних депутатів СРСР (травень 1989 р.) з його трибуни пролунала досить серйозна критика на адресу тодішніх керівників КПРС і уряду СРСР. Вона була спрямована насамперед проти надто повільних темпів проведення економічної і особливо аграрної реформ в країні.

Незважаючи на дозвіл властей створювати кооперативні підприємства і мати фермерські господарства, ці заходи ще не знаходили широкого розповсюдження. Що стосується державного сектора економіки, то наприкінці 80-х рр. його охопила глибока криза. Економічна реформа передбачала зміну функцій центральних планових органів, міністерств і відомств. Підприємства повинні були, не чекаючи централізованих поставок сировини й устаткування, самі шукати постачальників і ринків збуту готової продукції, тобто переходити на самоокупність і госпрозрахунок. Директорам було надано більшу свободу дій, ніж раніше, але й вимоги до них різко зростали. За цих умов більшість державних підприємств опинилася в надзвичайно скрутному становищі. Ринковий механізм ще не було вироблено й запроваджено, а старі командно-адміністративні методи вже перестали діяти. Таким чином, оновлення суспільства починалось як типова “революція” зверху.

Перші результати реалізації курсу прискорення економічного розвитку України подавали надію: за 1985-1986 рр. темпи приросту тільки промислової продукції становили 4,3 % і перевищили середньорічні показники XI п’ятирічки, які складали лише 3,5 %. Тобто після невпинного падіння проценту середньорічного приросту, що тривав з початку 60-х років, він вперше почав зростати. Ще більший прогрес намітився у сільському господарстві: якщо в 1981-1985 рр. середньорічний приріст основних показників у цій галузі становив 0,5 %, то в 1985/86 рр. - 3,5 %. Тенденція до зростання принципів економічних показників була загальносоюзною і зміцнювала в керівництві утопічні надії на швидке поліпшення життя звичайними командними методами.

Характерними рисами суспільного розвитку держави в другій половині 80-х років були: імпульси необхідних змін ідуть тільки “згори”; партійно-державний апарат займав вичікувальну позицію, чекаючи наказів та інструкцій; вичікувальна позиція домінувала і у більшій частині народних мас; однак все гостріше відчувалася потреба у більш розгорнутій та чіткій програмі

перебудови; суспільна думка була ще відносно малорадикальною і перебувала у межах соціалістичних стереотипів.

В подальшому в трактуванні курсу перебудови відбуваються радикальні зміни. Якщо на першому етапі партійно-державним керівництвом СРСР тільки в загальних рисах була сформульована, більш-менш узгоджена програма перебудови, то згодом висувається її стратегічна тріада перебудови: нове політичне мислення і нові відношення до міжнародних відносин; радикальна економічна реформа, демократизація політичної системи радянського суспільства..

Поступово формується соціальна база перебудови. Далі цей процес різко активізується. Набирає силу процес інтенсивного формування народних фронтів - перших незалежних організацій, які мали масовий характер (на лютий 1990 р. в СРСР налічувалося 140 Народних фронтів та об'єднань подібного типу). Наприклад, на літо 1989 р. у "Народному фронті Естонії" було до 60 тис. чоловік, у "Народному фронті Латвії" - 115 тис., Литовському "Саюдісі" - 180 тис.чоловік. Виникає незалежний масовий робітничий рух. Поява на політичній арені неформальних організацій сприяла відкритій і різкій критиці правлячого режиму за безгосподарність, сталінщину і тоталітаризм. Виникає широка позацензурна преса, відроджуються такі форми відстоювання прав і свобод як мітинги, збори, демонстрації. До весни 1989 р. в країні склалася нова політична ситуація різко відмінна від тієї, що була у 1985 і навіть у 1988 рр. Процес демократизації, на відміну від перших років перебудови, перестає бути справою верхів, розпочався рух знизу, з боку широких народних мас. Іде політизація громадської свідомості, поляризація і радикалізація суспільних сил. Процес утворення чисельних суспільних формувань активізується і відзеркалює різні настрої соціальних груп радянського суспільства. На основі деяких із них починають формуватись політичні партії, зароджується реальний політичний плюралізм.

Чорнобильська трагедія у квітні 1986 р., страйки шахтарів Кузбасу і

України влітку 1989 р. стали своєрідним каталізатором переосмислення існуючих порядків, відкрили очі багатьом людям на стан справ в економіці СРСР і зокрема в Україні. Започаткована ще у червні 1987 р. економічна реформа мала на меті перейти від адміністративних до використання переважно економічних методів управління народним господарством. Свобода державного підприємства мала базуватись на двох основних принципах: госпрозрахунку і самофінансуванні. На жаль, ще у розробці методології цієї реформи була половинчатість. Вона зберігала основи командно-адміністративної системи; не допускала плюралізму форм власності, не передбачала реформування ціноутворення, матеріального постачання тощо. Половинчатий характер реформи привів до розбалансування у економіці, швидкого наростання деформацій та диспропорцій і як результат цього - загострення ситуації в країні. Спад виробництва привів до небаченого дефіциту у забезпеченні населення товарами першої необхідності та продуктами харчування. Серйозно дестабілізувало ситуацію в суспільстві і те, що КПРС все більше починає "не вписуватись" у перебудову. В умовах коли ситуація починає кардинально змінюватись, партія не встигає за перебігом подій. Її бюрократичний апарат не міг і не бажав проявити ні гнучкості, ні адаптаційних можливостей, чим ще більше погіршувався стан справ.

Поглиблення розмежування та зростаюча консолідація опозиційних настроїв широких народних мас до владних структур були переконливими симптомом того, що монополія КПРС у політичній сфері поступово витісняється реальним плюралізмом. Але, крім реалій, був ще формальний бік справи - наявність у Конституції СРСР 6 статті. В ній КПРС проголошувалась ядром і єдиною керівною силою в радянському суспільстві. Це закривало шлях до утворення інших політичних партій.

Під впливом зростаючої кризи партійно-державне керівництво СРСР розколюється на прогресивну і консервативну частини. Консерватори пішли у наступ з бажанням повернутись назад. Виникає ідея тимчасового введення в

країні незвичайних заходів, що на практиці означало відтягування радикальних як економічних, так і політичних реформ. Архітектор перебудови став вагатись і з метою зберегти владу, починає балансувати між прогресивним і консервативним крилом ЦК КПРС. Така трансформація поглядів, була зумовлена поруч з економічними чинниками і різким загостренням політичної ситуації в СРСР. Так, за думкою навіть М.С.Горбачова, розмах демократичних народних рухів та глибина їх цілей далеко вийшли за “допустимі” ліберально-реформаторські межі. Все це привело до того, що “революція згори”, дедалі більше набувала рис хаотичного, неконтрольованого процесу, в якому імпульси “знизу” ставали все міцнішими і нерідко випереджали реакцію “ініціаторів перебудови” на хід подій. Саме тому виникнення ідеї переходу в СРСР до президентської держави і відміна 6 статті Конституції СРСР майже збіглися в часі. М.Горбачову потрібно було втримати у своїх руках ключовий владний важіль для контролю за процесом перебудови. У березні 1990 р. на III з’їзді народних депутатів СРСР М.С.Горбачова обирають президентом Радянського Союзу. Відмова М.Горбачова підтримати проект переходу до ринку за 500 днів, який був підготовлений комісією Шаталіна - Явлінського, криваві події у Тбілісі, Вільносі переконливо свідчили про наростаючу схильність горбачовського керівництва до союзу з консерваторами, про його суттєве сповзання вправо.

Тому до певної міри закономірно, що IV з’їзд народних депутатів СРСР здійснив поворот від демократії до політики “міцної руки”. Ще незміцнілий парламентаризм поступається місцем президентському правлінню фактично з необмеженими повноваженнями. Принципові орієнтири перебудови “плюралізм”, “демократія”, “гласність” спочатку витісняються, а потім і замінюються у офіційній політиці на “дисципліну” ,“порядок” та “стабільність”.

Вкрай гострою проблемою в Радянському Союзі в роки перебудови (особливо наприкінці 80-х рр.) стали відносини центру і союзних республік.

Демократизація, гласність, відкритість пробуджували національну свідомість, ставили питання пов'язанні з державним устроєм та правовим статусом республік у складі СРСР.

Союзні республіки та національні автономії не бажали більше миритися з своїм безправним становищем у складі Союзу РСР. Від тих принципів федерації, на яких вони колись об'єдналися, нічого не злишилося. СРСР перетворився в унітарну державу з всемогутнім грабіжницьким центром. Союзні республіки вимагали розширення своїх прав, ставили все гостріше (як, наприклад, у Прибалтиці) питання про політичну незалежність і вихід із складу СРСР. Ситуація погіршувалася виникненням міжнаціональних конфліктів у Закавказзі та Середній Азії.

Союзний центр спочатку не надавав належного значення вимогам республік. Навіть Декларації про державний суверенітет, прийняті в усіх союзних республіках у червні-липні 1990 р., М.Горбачов з іронією назвав "парадом суверенітетів". Однак вносити серйозні корективи в політику загальносоюзних органів стосовно республік все-таки довелося. Виникла ідея оновлення Союзу РСР, пошуку принципових засад нового Союзного Договору (зустріч керівників дев'яти республік у Ново-Огарьово 28 квітня 1991 р.). Керівництво Союзу РСР разом з представниками від національних республік почало працювати над його новим Союзним Договором. Робота проходила повільно, не раз вона переривалась і знову розпочиналася.

Представники республік, особливо РРФСР, не погоджувалися з багатьма положеннями цього документа. Ставало ясно, що політика союзного центру не влаштовує більшість республіканських еліт. В країні швидко зростають відцентрові процеси. На тлі протиборства центру і республік розпочинається "війна законів" між парламентами прибалтійських республік, РРФСР і Союзу РСР, поглиблюються суперечності між лідерами демократичних сил, президентами Росії Б.Єльцином і СРСР М.Горбачовим.

Щоб припинити процес децентралізації, відновити старі порядки, 19-21 серпня 1991 р. в Москві було здійснено спробу державного перевороту. Змовники, що входили до складу партійно-державного керівництва СРСР, зробили спробу переконати М.Г. Горбачева ввести в країні надзвичайний стан і користуючись цим розправитись з опозицією. Коли ж Горбачев відмовився, то його було оголошено хворим. Він по суті був ізольований і посаджений під домашній арешт. Змовники створили так званий Державний комітет надзвичайного становища - "ДКНС", який оголосив про взяття влади у свої руки. В Москву були введені війська і оголошено надзвичайний стан. Однак ДКНС не вдалось утримати владу. Боротьбу проти нього очолило керівництво РРФСР на чолі з її президентом Б.Єльциним. ДКНС був заарештований, розпочалася чистка державного апарату від консервативних елементів, які підтримали ДКНС. Головними чинниками, які сприяли, а по суті і привели до поразки заколоту було бажання народів, що входили до СРСР, отримати право на самостійне визначення своєї долі, єднання загально-демократичного, національно-демократичного рухів та державних структур, які не підтримали змову.

Путч прискорив розпад СРСР та ліквідацію його державних структур. В країні розпочався новий етап - етап загальнодемократичної революції, в ході якої юридично було ліквідовано компартійну систему (діяльність КПРС було заборонено), яка існувала понад сім десятирічч. Розпочався незворотній процес об'єктивної суверенізації республік. Однак це був не "парад", а природний рух народів до волі, прагнення утворити свої суверенні держави.

8 грудня 1991 року на зустрічі лідерів Білорусії, Росії та України у Біловезькій Пущі було підписано угоду про денонсацію договору 1922 р. про утворення СРСР (це означало його ліквідацію) і утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкритої для вступу в неї інших держав, що виникли на теренах колишнього СРСР. Таке рішення, по суті, апаратним шляхом усувало від посади Президента СРСР М.Горбачова.

21 грудня 1991 року на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще 8 республік.

Держави СНД відрізняються від республік колишнього Союзу своїм суспільно-політичним і національно-територіальним устроєм, психологічним станом суспільства, новою системою пріоритетів у міжнародних зв'язках.

СНД - це не держава і не державне утворення. Це рівноправне об'єднання суверених держав. За короткий час держави - члени СНД підписали понад 200 документів, які передбачали створення координаційних органів СНД з метою регулювання міжнародних стосунків. Однак функціонування Співдружності викликало і досить значні нарікання з боку країн, які увійшли в СНД і зокрема України. Це пов'язано з тим, що Росія, оголосивши себе правонаступницею і спадкоємицею СРСР, не бажала справедливого розподілу його майна, в тому числі і військового, а також золотого запасу, активів і пасивів зовнішньої економічної діяльності. Бажання Російської Федерації домінувати в СНД загрожувало відродженню імперських зазіхань Москви.

Виникнення нового структурно слабкого геополітичного об'єднання СНД певною мірою загальмувало процес хаотичного розпаду СРСР, вводячи його у цивілізовані рамки, але забезпечити збереження вигідних зв'язків і відносин за умов тотальних розривів і розпадів так і не змогло.

Крах Союзу РСР був зумовлений неспроможністю його централізованих тоталітарних структур справитись з кризовими явищами, забезпечити елементарні права людини, права національних меншин і націй, гарантувати нормальний демократичний розвиток суспільства, матеріальний добробут його населення. Світова практика підтверджує, що найоптимальнішою формою існування людського суспільства, функціонування в ньому демократичних інститутів є не імперії, а незалежні національні держави.

2. Україна в умовах перебудови. Проголошення незалежності.

Проголошений квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС курс на перебудову передбачав, як це вже відзначалось, оновлення всіх сфер життя радянського

суспільства, його широку демократизацію, глибокі перетворення в економіці, корінну перебудову організаційних структур, форм і методів діяльності органів управління, проведення нової національної політики. Це повністю стосувалося і до України. Відмітимо, що дія негативних довгострокових тенденцій в економіці була характерною для всіх республік СРСР. Проте варто підкреслити, що Україна, крім цього, мала ще і особливості власного економічного розвитку, які ще більше ускладнювали ситуацію в республіці.

До цього треба віднести деформовану структуру розміщення продуктивних сил. В республіці провідними галузями були вугільна, горнодобувна, металургійна, важке та електротехнічне машинобудування. В УРСР діяло до 50% підприємств військовопромислового комплексу. Постійна лінія на їх подальший розвиток посилювала деформованість економіки України. Зокрема, УРСР, на яку припадало до 3% території СРСР, добувалося близько половини союзного виробництва чавуну, 40% - сталі, прокату, третина видобутку вугілля, 60% - залізної руди, 20% - валового збору зерна, 50% - цукру та олії. У вугледобуванні, чорній металургії та машинобудуванні було зайнято 2/3 усіх працюючих у промисловому виробництві. В той же час доля галузей, що працювали на споживчий ринок у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, тоді як у розвинутих країнах цей показник досягає 50-60% і більше.

В Україні було побудовано і працювала велика кількість атомних енергоблоків (до 40% загальносоюзної кількості). Частина АЕС (Чорнобильська, Хмельницька, Південноукраїнська) працювали не для потреб України, а виробляли електроенергію для соціалістичних європейських країн, що входили до Ради економічної взаємодопомоги.

Деформованість економіки зумовила не тільки появу товарного дефіциту, а й загострення екологічних, демографічних та соціальних проблем.

В республіці стало характерним швидке старіння основних виробничих фондів. Рівень їх спрацьованості у промисловості складав у 1985 році 43%. В

Україні частка старих підприємств була вищою ніж в СРСР в цілому. Тому і старіння виробничих фондів йшло швидше. Щорічні витрати на їх ремонт становили 20% балансової вартості (в США - 7%). По темпам росту основних виробничих фондів серед республік СРСР Україна посідала в 1986 році останнє 15 місце.

Це приводило до хронічного відставання у економічному розвитку. В середині 80-х рр. Україна за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості і валової продукції сільського господарства міцно займала 13 місце в СРСР. Тому і за темпами зростання виробленого національного доходу вона посідала все те ж 13 місце. Таким чином її економіка поступово і неухильно втрачала динаміку свого розвитку.

Значно ускладнюється екологічна ситуація. Вона швидко наближається до катастрофічної. Це відбувалося завдяки перекосам у розміщенні продуктивних сил. У 70-і роки техногенне навантаження на природу, ще більше зростало і в 6-7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. Щорічно промисловими об'єктами у атмосферу та водний басейн викидалось більше 10 млн. тонн шкідливих речовин. Наприкінці 80-х рр. Україна стала єдиною в СРСР республікою, де смертність населення перевищувала народжуваність. Аварія на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року поглибила екологічну ситуацію і стала своєрідним катализатором переосмислення існуючих порядків.

Екологічну ситуацію в республіці ускладнювало нераціональне розширення посівних площ у сільському господарстві. Ступінь розораності території України досягла 57%, в тому числі в степовій зоні 73%. Розораність безпосередньо сільськогосподарських угідь становила 80% проти 25% у США і 48% у Франції. Це привело до активізації ерозійних процесів, внаслідок чого Україна щороку втрачала до 600 млн. т. родючих ґрунтів. За кількістю технологічного бруду на душу населення посідала перше місце в Європі, території екологічного лиха становили понад 15% її площі. За оцінкою деяких зарубіжних фахівців щорічні втрати України від погіршення її екологічного

стану становили 15-20% валового національного прибутку і були найбільшими у світі. Цей перелік екологічних негараздів можна, на жаль, продовжувати і далі.

Незважаючи на перебудову в Україні з 1989 р. припинилось зростання національного доходу, розпочався процес розбалансування економіки і споживчого ринку, поглиблювалась безгосподарність. Все це привело до неконтрольного росту цін, загострення проблем забезпечення населення продовольством, товарами першої необхідності. Кризові явища в економіці, її загальний стан негативно відбивались на вирішенні соціальних питань, де поглиблились і ті негативні тенденції які виникли ще до перебудови. Характерним стає уповільнення темпів зростання реальних доходів. Якщо у дев'ятій п'ятирічці в Україні вони становили 20%, у десятій - 17%, то в одинадцятій - лише 14%.

Не тільки збереглось, а й починає поглиблюватись відставання від країн Заходу у рівні споживання на душу населення. Так, у 1982 р. споживчий кошик звичайних щотижневих покупок для оплати якого у Вашингтоні потрібно було працювати 18 годин - у Києві - 53 години. Це без урахування безсумнівно нижчої якості товарів і послуг.

Зростає гострота житлової проблеми. В Україні число людей, що покращили свої житлові умови, із п'ятирічки в п'ятирічку зменшувалось: у восьмій їх налічувалось 8,9 млн., дев'ятій - 8,6 млн., десятій - 7,8 млн., одинадцятій - 7,7 млн. чоловік. За 1981-1985 рр. у республіці черга, що нараховувала 1,5 млн. сімей, не тільки не зменшилась, а навіть зросла. За станом на 1 січня 1987 р. на обліку перебувало понад 2 млн. сімей, які потребували поліпшення житлових умов.

Розпочався процес зниження рівня і якості охорони здоров'я. У цій сфері склалась парадоксальна ситуація: з одного боку, в період 1970-1985 рр. число лікарів в республіці у розрахунку на 10 тис. чоловік населення збільшилось з 27,7 до 41,4, тобто майже на 67%, кількість лікарняних ліжок - на третину. На

жаль був і інший бік медалі - загострення екологічної ситуації, відставання якісних показників від кількісних у підготовці лікарів, зниження долі видатків на охорону здоров'я і фізичну культуру з державного бюджету (1970 р. - 12,3%, у 1985 р. - 9%) та інші причини, які привели до того, що за цей же період показники смертності зросли з 8,8 до 12,1 на 1 тис. чоловік, а природний приріст населення зменшився у 2,2 рази.

Але головним, було те, що економічна реформа перших років перебудови не дала відчутних результатів. Сама модель реформи, яка була сконструйована у союзному центрі, об'єктивно приводила до розладу економіки. Переведення підприємств на самофінансування в умовах відомчого диктату стало для них руйнівним заходом. Це штовхало підприємства встановлювати більш високі ціни на свою продукцію, ігноруючи при цьому інтереси споживача. Після 1987 р. РМ СРСР прийняла 11 постанов про підвищення у промисловості заробітної плати, проте будь-якої компенсації в обсягах виробництва не було зроблено. Внаслідок цього кількість грошей в Україні без забезпечення їх необхідною товарною масою виросла на 10 млрд.крб., що викликало різке розбалансування споживчого ринку, інфляцію, зростання цін. Перебудова не розв'язала цієї важливої проблеми для будь-якої країни.

Однак не сама перебудова була винна в цьому, а недостатня її глибина. Косметичні засоби не могли зупинити загальної кризи, яка охопила всі боки життя в СРСР - по суті тоталітарної імперії. Окрім цього, перебудова не змінила сутності влади, політичної системи, диктату союзного центру, "керівної і спрямовуючої" ролі КПРС, яка вже давно перетворилась у державну структуру і все обіцяла побудувати утопічне комуністичне суспільство й силою тягнула всіх до "світлого майбутнього".

Проте перебудова стимулювала опозиційні процеси "знизу", пробудила ініціативу та енергію різних верств суспільства. Проголошені керівництвом КПРС на січневому (1987 р.) пленумі ЦК партії заходи щодо реформування політичної системи, визнання необхідності дозованого плюралізму думок та

гласності сприяли формуванню в Україні демократичних сил, виникненню громадських об'єднань, рухів та політичних партій. Проголошена гласність, яка стала поступово переростати у свободу слова, змусила правлячі верхи відмінити цензуру. Це відразу посилює критику КПРС, її відношення до України.

Трагічні події, пов'язані з аварією на Чорнобильській атомній електростанції, змусили багатьох замислитися над наслідками господарювання в Україні союзного центру, а спроби влади приховати масштаби аварії продемонстрували лицімірство і не повагу керівників СРСР до власного народу й спонукали до боротьби за громадський контроль над усіма ланками влади, включаючи і вищі. У зв'язку з цим в Україні, як і в цілому в СРСР, виникають громадські організації, які отримали назву “неформальних”. Як правило вони з самого початку свого існування були опозиційно налаштовані до КПРС. Так, вже у 1987 р. в Києві був створений “Український культурологічний клуб”, у Львові - “Товариство Лева”, в Одесі - “Народний союз сприяння перебудові”.

Поступово у надрах неформальних самодіяльних організацій України визріває ідея створення широкого демократичного руху на зразок народних фронтів, що виникли у республіках Прибалтики. У ході червневих та липневих 1988 р. несанкціонованих багатотисячних мітингів у Львові ця ідея отримала масову підтримку. Незважаючи на те, що у мітингах брали участь представники широкого спектру політичних сил:

від Української
Гельсінської Спілки до міськкому комсомолу, утворити Демократичний фронт не вдалось. На заваді стала жорстка охоронна позиція місцевого та республіканського партійного керівництва. Як бачимо, ця перша спроба розвалити компартійну систему виявилась невдалою. Однак поява масового демократичного руху, що швидко самоорганізувався, сприяла посиленню процесу на самовизначення і консолідацію як у лавах прибічників радикальних змін в СРСР і в Україні, так і їх противників.

В умовах поглиблення демократизації розпочинається процес

становлення багатопартійності в Україні. Активізує свою діяльність Українська Гельсінська Спілка (УГС), яка на початку літа 1988 р. оприлюднює свою “Декларацію принципів”. Характерно, що, незважаючи на назву, УГС вже не була чисто правозахисною організацією. Як неодноразово вказував голова виконкому УГС Л.Лук’яненко, її діяльність “є типово політична”. Вона стала першою організацією у республіці, яка заявила про необхідність побудови незалежної і суверенної української держави.

При активному сприянні УГС в березні 1989 р. у Львові відбулася перша політична демонстрація. На першотравневу демонстрацію львів’яни також вперше в Україні вийшли с синьо-жовтими прапорами.

У цей період в республіці активно розпочався процес утворення організацій, що мали загально-демократичний характер - Народна спілка сприяння перебудові (НССП), “Меморіал” та ін., які своїми енергійними діями завойовували все більший авторитет у народі.

Ідея створення Демократичного фронту в 1988 р. у Львові, спроби створити подібні об’єднання в інших регіонах республіки (“Народна спілка сприяння перебудові” у Києві, “Народний фронт України сприяння перебудові” на Винничині та Хмельниччині) створили передумови і дали можливість у вересні 1989 р. провести установчий з’їзд Народного руху України (НРУ). З 1109 делегатів з’їзду робітників було 109, представників села - 16. Переважна більшість делегатів були представниками інтелігенції. В цілому ж делегати репрезентували близько 280 тис. активних учасників НРУ. Головою Руху було обрано відомого поета І.Драча.

Поглиблення політичного плюралізму сприяло розгортанню в республіці багатопартійності. Першою формально задекларованою політичною партією стала створена у жовтні 1989 р. у м. Львові Українська національна партія (УНП) на чолі з багаторічним політв’язнем Г. Приходь ком.

На кінець 1990 р. політична палітра партій розширювалась хоч і була досить строкатою. Поступово партії починають діяти, визначаються своїми

цілями, програмними завданнями і на які соціальні версти вони розраховували. До правого флангу відносились Українська християнсько - демократична партія (УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська республіканська партія (УРП); до центру - Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ); до лівого флангу - Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ).

На хвилі демократизації виникають десятки громадських організацій. Так, було створено екологічну асоціацію “Зелений світ”, активізується студентський рух. Зокрема в цей період виникають Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська студентська спілка (УСС), Студентське братство (СБ) та ін.

З 1989 р. активізувалися робітники. Як говорилось, реформи в економіці серйозно ускладнили соціально-економічні проблеми робітництва. Особливо складним становище було у вугільній промисловості. Зокрема, через хронічну нестачу техніки, частка ручної праці в Донбасі досягала 57,9%, температура у вибоях досягала до +30 градусів і вище. Тільки в Донецькій області в таких умовах працювало понад 20 тис. гірників. Вибух невдоволення був неминучим. Своєрідним сигналом до нього стали виступи шахтарів Кузбасу.

Першими в Україні застрайкували 15 липня 1989 р. гірники шахти “Ясинуватська-Глибока” в Макіївці. Потім центр подій перемістився у Донецьк. Через кілька днів страйк став масовим. Припинили роботу колективи 182 шахт. Гірники вимагали економічної самостійності шахт, підвищення заробітної платні, вирішення в шахтарських містах і селищах соціальних і житлово-побутових проблем. З’явився і новий акцент. У Стаханові, Червонограді, Павлограді висувалися і політичні вимоги. Цей страйк фактично започаткував самостійний робітничий рух в Україні, надав імпульсу його самоорганізації.

В серпні 1989 р. на конференції представників страйкових комітетів шахт, об’єднань і міст Дніпропетровської, Донецької, Ворошиловградської

областей було утворено Регіональну спілку страйкових комітетів Донецького вугільного басейну (РССКД).

Політичне життя в Україні у 1990 р. продовжує активізуватись. Тон було задано 21 січня 1990 р. у день відзначення роковин злуки УНР і ЗУНР, коли організований Рухом людський ланцюг, що включав за даним МВС УРСР приблизно 450 тис.чоловік (за твердженням одного з діячів Руху М.Поровського - 5 млн. осіб), протягнувся від Києва до Львова.

Однак безперечно центральною подією у сіспільному житті республіки в цей період було проведення виборів народних депутатів до Верховної Ради України, обласних, міських, районних та сільських Рад народних депутатів, що відбулись у березні 1990 р.

Вихід на політичну сцену нових громадських формувань і партій суттєво змінив сам характер виборів. Новим стає широка їх альтернативність (на 450 депутатських місць до Верховної Ради УРСР претендувало близько 3 тис. кандидатів). Для більшості нових політичних об'єднань та угруповань вибори стали не тільки пробою сил, а й серйозним показником відношення до них широких народних мас.

15 травня 1990 р. вперше в історії України Верховна Рада республіки почала працювати у парламентському режимі (сесія тривала не 1-2 дні, як раніше, а 60 робочих днів). В ній більшість (група 239 депутатів) склали представники Компартії України. Серед них поряд з прагматиками, що адекватно реагували на зміни обставин, було чимало відвертих прямолінійних консерваторів. Одночасно сформувалась парламентська опозиція - Народна рада, до складу якої увійшли 125 чоловік прихильників як поміркованих й толерантних, так і радикальних та безкомпромісних поглядів, рішень і дій.

Першим головою Верховної Ради було обрано В.Івашка, який до цього змінив В.Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Слід підкреслити, що опозиція з перших днів роботи Верховної Ради починає в ній відігравати досить активну роль. Так, представники опозиції, зокрема

І.Юхновський, О.Ємець, Д.Павличко, Л.Танюк, В.Яворівський та інші, очолили 7 з 28 комісій Верховної Ради. З ініціативи опозиції 16 липня 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет України. Із 386 депутатів, присутніх у цей день на засіданні парламенту, за Декларацію проголосували 355, проти - чотири, не взяли участі в голосуванні - 26 (однак 18 з них пізніше звернулися до секретаріату з проханням приєднати свої голоси до “за”). Декларація - це знаменний, історичного значення документ. Вона складалася з преамбули та десяти розділів: I. Самовизначення української нації. II. Народовладдя. III. Державна влада. IV. Громадянство Української РСР. V. Територіальне верховенство. VI. Економічна самостійність. VII. Екологічна безпека. VIII. Культурний розвиток. IX. Зовнішня і внутрішня безпека. X. Міжнародні відносини.

Фактично з цього законодавчого акту розпочався історичний процес незалежного державотворення України. Декларація послужила правовою основою для цього процесу, основою всього подальшого законодавства в цьому напрямку.

Під тиском обставин КПРС і її численний загін КПУ втрачають монолітність. Ще з початку 1990 р. в Компартії України виникають осередки “Демократичної платформи”. Перша конференція її прихильників розпочала свою роботу 1 березня 1990 р. у Києві. Основна мета нового об’єднання була визначена у “демократизації Компартії України з середини” - відміна принципу демократичного централізму, перетворення КПУ у парламентську партію і т.д. Однак подальші події (XXVIII з’їзд КПРС і XXVIII з’їзд КПУ) свідчили, що докорінної демократизації Компартії України чекати марно.

Тоді прихильники Демплатформи вийшли з компартії і частина з них у грудні 1990 р. утворила Партію демократичного відродження України (ПДВУ). А в цей час і в суспільстві наростає поляризація і конфронтація, яка восени 1990 року досягає свого піку.

Започатковане гласністю висвітлення “білих плям” історичного

минулого, непослідовне половинчате реформування економіки, що привело до кризи; невміння і небажання комуністів вести політичну боротьбу в умовах конкуренції і, нарешті, фактична втрата партійним керівництвом контролю за процесом перебудови привели, з одного боку до посилення антикомуністичних настроїв у суспільстві, з іншого - появу відцентрових тенденцій у самій компартії. В ній розпочались руйнівні процеси, що проявилось у масовому виході із її лав людей незадоволених її політикою та діяльністю. В таких умовах наростає протистояння опозиції та офіційної влади. Показником цього стало голодування у Києві з 2 по 17 жовтня 1990 р. студентів, в якому брали участь 158 чоловік з 24 міст України. Голодуючі студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про Державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони проходження військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна Компартії України та ЛКСМУ. Лише після відставки голови уряду республіки В.Масола студенти припинили голодування. Акція мала явно політичний характер і здійснювалася з метою силового тиску на Верховну Раду.

Незважаючи на прийняття Декларації про державний суверенітет, Україна продовжувала залишатися у складі Союзу РСР, хоча з цього часу починає діяти більш самостійно і сміливо. Впродовж короткого часу (з червня 1990 р. по червень 1991 р.) Верховна Рада ухвалила близько 40 законів і 68 постанов з різних аспектів економічної політики. Серед них - Закон про економічну самостійність України (серпень 1990 р.) та постанова “Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки” (листопад 1990 р.). З метою покращення екологічної ситуації Верховна Рада прийняла постанову “Про екологічне становище в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню” (березень, 1990 р.). Зокрема в ній вимагалось припинити нове будівництво і промислове виробництво в містах і регіонах з високим рівнем забруднення навколишнього середовища, до 1995 р.

вивести з експлуатації Чорнобильську АЕС.

5 липня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про заснування посади Президента Української РСР і відповідно з цим внесення змін і доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР”. Дещо пізніше прийнято законодавчі акти “Про вибори Президента Української РСР” та “Про Президента Української РСР”. В них обґрунтовувалась необхідність введення в Україні президентської посади, визначені термін, на який він повинен обиратись, його повноваження і компетенція. Зокрема президент мусив обиратись всенародно на 5 років і являвся найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої гілки влади. Були прийняті й інші закони що створювали необхідне правове поле для розвитку державотворчого життя в Україні. В Україні активно виступили проти антидержавних дій ДКНС. Депутати Народної ради у парламенті України, Народний рух, деякі інші громадсько-політичні організації, обласні Ради західних регіонів України рішуче осудили ДКНС і його діяльність. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України розглянула надзвичайно важливе для долі українського народу питання про політичну ситуацію в республіці у зв’язку з створенням ДКНС й заходи, які необхідно вжити для недопущення повторення подібного у майбутньому. Вона прийняла справді історичний документ - Акт проголошення незалежності України. В Акті говорилося, що “виходячи з смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв’язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави - України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території

України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Одночасно було прийнято Постанову Верховної Ради УРСР про те, щоб проголосити 24 серпня 1991 р. Україну незалежною демократичною державою та 1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум для підтвердження Акту її незалежності.

В зв'язку з причетністю керівництва компартії України до спроби державного перевороту у Москві Президія Верховної Ради України 26 серпня 1991 р. спочатку постановила припинити, а згодом і заборонила її діяльність.

На референдумі на питання: “Чи підтверджуєте Ви акт проголошення незалежності України?” “Так” - відповіло 90,32% виборців. Підсумки референдуму однозначно засвідчили прагнення українського народу до державної незалежності, його бажання бути повноправним господарем на власній землі.

Одночасно з референдумом відбулися і вибори Президента України. Із шести кандидатів на цю посаду 1 грудня 1991 р. був обраний Л.Кравчук. Він отримав 61,59% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. З 5 грудня 1991 р. Л.Кравчук офіційно приступив до виконання своїх обов'язків.

Таким чином, проголошення квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС курсу на перебудову мало велике значення. Перебудова, як в цілому в СРСР, так і в Україні пройшла кілька етапів, кожний з яких мав свої особливості. Разом з тим партійно-державне керівництво так і не розробило її чіткої програми. Передбачалось що буде проведена в обмежений період, суворо контролюватись “зверху” і її наслідками стане оновлення, оздоровлення всіх управлінських структур і сфер життя Радянської держави.

Боротьба українського народу за суверенітет і свою державність велась в умовах демократизації суспільства, плюралізму думок, в рамках ствердження курсу на розвиток правової держави. Отримання незалежності України відбулось демократичним шляхом, в дусі кращих світових процесів. Головними

документами його стали Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. і Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р., які законодавчим шляхом створили умови для будівництва незалежної і суверенної Української держави.

Література для подальшого вивчення теми:

- Акт проголошення незалежності України // Голос України. - 1991. - 27 серпня.
- Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 1990 р. // Радянська Україна 17 липня 1990 р.
- ХХУІІІ съезд КПУ. Документы и материалы // Политика и время. - 1990. - № 5. - С. 13-27.
- Бойко О.* Досвід та уроки суспільно-політичної трансформації України у добу перебудови (квітень 1985 р. - серпень 1991 р.) // Нова політика. - 1998. - № 2. - С. 32-34.
- Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. - 1990. - № 5. - С. 95-131.
- Доморослий В.* Декларація про державний суверенітет України: витоки, наслідки // Віче. - 1996. - № 6. - С. 142-145.
- Зайцев Ю.Д.* Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття: Посібник для вчителя. - К., 1992. - С.195-235.
- Історія України. Курс лекцій в 2-х кн. Кн.2. - К., 1992. - С. 380-431. Історія України. Нове бачення. У 2-х т. Т.2. - К., 1996. - С. 408-428. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелегенція в русі опору 1960-1980 років. - К., 1995. - 263 с.
- Кульчицький С.В.* Новітня історія України // Укр.іст.журн. - 1991. - № 12. - С. 3-16.
- Курносів Ю.О.* Соціально-економічне та політичне життя УРСР (середина 60-х - початок 80-х рр.). Там само. - 1990. - № 6. - С. 101-108.
- Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. - К., 1994. - С. 14-295.
- Погружение в трясину (Анатомия застоя). - М., 1991. - 532 с.
- Субтельний О.* Україна. Історія. - К., 1993. - С. 624-656.

Лекція 17. РОЗБУДОВА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ, ПРОБЛЕМИ

Проголошення незалежності Української держави поставило багато проблем в державотворенні, поліпшенні соціально-економічного становища народу, в проведенні виваженої зовнішньополітичної діяльності.

У вирішенні цих проблем Україні прийшлося йти непротореними шляхами, в складних умовах реформування суспільства, економіки,

центральных і місцевих органів влади, вибору форми державного устрою та ін. На жаль при цьому було допущено і немало помилок, що привели до погіршення життя народу, його зневіри і незадоволення. Всі ці та інші проблеми розглядаються в запропонованій лекції за наступним планом:

1. Державотворчі процеси в незалежній Україні.
2. Соціально-економічне становище в Україні: здобутки, проблеми, перспективи.
3. Зовнішньополітична діяльність України.

I. Державотворчі процеси в незалежній Україні. Розбудова суверенної Української держави розпочалася в складних умовах. Необхідно було в короткий час здійснити перехід від статусу союзної республіки з українським обмеженим суверенітетом до статусу незалежної держави. Це передбачало реформування існуючих органів влади та створення нових, які б відповідали потребам незалежної держави, проведення значної законотворчої роботи, визначення правового статусу держави і її громадян.

Використовуючи досвід державотворчої діяльності УНР і УРСР, а також досвід європейського державотворення, вже 12 вересня 1991 р. був прийнятий Закон “Про правонаступництво України”. У ньому вказувалось, що з моменту проголошення незалежної України найвищим органом влади є Верховна Рада в існуючому депутатському складі. Вона повинна діяти до скликання Установчих зборів або нових виборів у Верховну Раду. Закони та інші нормативні акти УРСР продовжували діяти на території республіки, якщо вони не суперечили законам України, які були ухвалені після проголошення Акту про незалежність. Українська держава підтвердила свої зобов’язання за міжнародними договорами, що уклалися до 24 серпня 1991 р. У Законі також визначались основні принципи державного будівництва - народ України створюватиме державу “суверенну і самоврядну, незалежну і відкриту, демократичну і правову”.

Головними ознаками такої держави були: законність влади і монополія на її здійснення; наявність соціальних інститутів, регулюючих відносини в громадському суспільстві і поза ним, в тому числі насильницьких; наявність території і населення, на яких розповсюджується дія держави; наявність збройних сил, митних кордонів і митниць; національна грошова одиниця; національна символіка.

Відразу ж після прийняття Акту про незалежність Україні прийшлося заново створювати такі інститути як національний банк, посольства та консульства, експортно-імпорتنі організації тощо. Особливе місце відводилося створенню власних Збройних Сил. На території України на той час перебувало досить велике і боєздатне військове угруповання колишнього СРСР, яке налічувало понад 700 тис. військовослужбовців. В ньому були представлені всі роди Збройних сил - від сухопутних до ракетних військ стратегічного призначення. Наявність такого угруповання не відповідала проголошеному Верховною Радою України курсові на нейтралітет і позаблоковість. До того ж його утримання ускладнювало й без того нелегке соціально-економічне становище молодій державі. Верховна Рада України своєю постановою від 24 серпня 1991 р. утворила Міністерство оборони України, яке офіційно стало функціонувати з 1 січня 1992 р. Міністром оборони було призначено генерал-майора авіації К.Морозова. Всі військові формування, дислоковані на території республіки, підпорядковувались Верховній Раді України. Цією ж постановою вищий законодавчий орган зобов'язав уряд держави приступити до створення Збройних Сил та національної гвардії України. Деякий час стратегічні сили стримування не входили до складу Збройних Сил України, а підпорядковувались командуванню Збройних Сил СНД. Це призвело до того, що керівництво об'єднаних Збройних Сил почало втручатися у внутрішні справи України. Внаслідок цього загострилася ситуація у військових частинах, які були розташовані на території республіки, але не входили до складу Збройних Сил України. В цих умовах Президент України 5 квітня 1992 р.

підпорядкував Міністерству оборони України всі військові формування, дислоковані на території держави.

Парламент України від імені народу виявив довіру і високу честь усьому особовому складу військ, розташованих на українських землях. Всім військовослужбовцям, які опинились в Україні, була надана можливість добровільно зробити свій вибір - присягнути на вірність Україні або іншій новоутвореній державі із числа колишніх союзних республік СРСР.

Будівництво Збройних Сил України проводилось у відповідності з демократичними засадами українського суспільства. У воєнній доктрині держави, ухваленій Верховною Радою України 19 жовтня 1993 р., наголошувалося, що Україна здійснює політичний і воєнно-політичний курс у відповідності з національними інтересами і не буде використовувати Збройні Сили для розв'язання політичних завдань на своїй території.

Важливим кроком у захисті інтересів держави було створення служби Безпеки України (СБУ). Верховна Рада схвалила концепцію у відповідності з нею прийняла Закон “Про Службу Безпеки України”. Ця державна структура була позбавлена караючої функції. Головне завдання СБУ полягає в захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного та оборонного потенціалу України. Однією з важливих функцій СБУ була визначена боротьба з організованою злочинністю у сфері управління й економіки. У своїй роботі СБУ, вказувалося в Законі, керується конституційними нормами та законом “Про оперативно - розшукову діяльність”. Безпосередньо СБУ підпорядковується Президентові України, підконтрольна Верховній Раді, зокрема її комісії з питань оборони і державної безпеки.

Верховна Рада прийняла також і інші важливі законодавчі акти та постанови про права людини, які мали практичне значення для демократичних перетворень у суспільстві. Серед них - Закони “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”, “Про свободу совісті і релігійних організацій”.

Важливе значення в розширенні соціальної бази державотворення мало забезпечення прав національних меншин, що проживають на території України. За даними перепису населення 1989 р. в Україні проживало 37,4 млн. українців (71,1 %), 11,4 млн. росіян (21,9 %), 484 тис. євреїв (9,3 %), 439,9 тис. білорусів (8,4 %), 325 тис. молдаван (6,2 %), 234 тис. поляків (4,2 %), 163 тис. угорців (3,1 %), 135 тис. румун (2,5 %) та ін. Усі ці люди різних націй і народностей, якщо вони були постійними жителями України, і прийняли її громадянство, становлять єдиний народ України. Його повновладдя на своїй території, право самочинно розв'язувати усі питання економічного, політичного, культурного, духовного життя, визначати форми й структуру органів держави - це і є реальний суверенітет, що втілюється у незалежність кожної суверенної держави.

В Україні поступово починає складатись система управління національними процесами. Ще 10 квітня 1990 р. Указом Президії Верховної Ради було створено Державний комітет зі справ національностей. При НАН України був організований інститут національних відносин і політології, розроблена комплексна програма “Шляхи гармонізації міжнаціональних відносин”.

1 листопада 1991 р. Верховна Рада схвалила Декларацію прав національностей України. Вона складається з семи статей. В першій з них підкреслюється, що “Українська держава гарантує усім народам, національним групам, громадянам, які живуть на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права”. В наступних статтях мова йде: а) про гарантію Українською державою усім національностям права на їх традиційне розселення й забезпечення існування національно - державних одиниць; б) про гарантії кожній національності права сповідувати свою релігію, відмічати свої національні свята; в) про гарантію права усім національностям створювати свої культурні центри, землячества та інші об'єднання; г) про гарантії прав національних центрів і товариств на вільні контакти зі своєю історичною

Батьківщиною.

Положення Декларації національностей знайшли відображення в спеціальному законі, який гарантував національним меншинам права й можливості вільного розвитку.

Важливою віхою національно-культурного життя України стало прийняття “Закону про мови”. Оголошуючи українську мову державною, закон гарантує використання й розвиток мов усіх націй, що проживають в Україні. Громадянам забезпечується право користуватися своєю чи будь - якою іншою мовою. Вони можуть звертатися до державних, громадсько - політичних організацій, підприємств, установ українською чи рідною мовою, як їм краще.

Дуже важливим в законі є те, що він містить норми, спрямовані на захист різних мов. Заборонені будь-які привілеї чи обмеження громадянських прав за мовною ознакою, а також мовна дискримінація. Передбачено, що публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української чи інших мов у офіційних документах, а також створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті несе правову відповідальність. Маючи на увазі різний ступінь готовності регіонів країни до реалізації положень закону, Верховна Рада прийняла рішення про введення закону в дію з 1 січня 1990 р. Причому був встановлений термін для його поступового впровадження в суспільно-політичне життя - від трьох до десяти років. Значну роль в активізації вивчення й впровадження державної мови відіграє Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка (“Просвіта”). З кожним роком зростає мережа шкіл і класів з поглибленим вивченням української мови, літератури, фольклору, історії та мистецтва.

Посилилась увага до задоволення національно -культурних запитів національних меншин. У цьому плані велику роль відіграють національно - культурні товариства. Сьогодні в Україні діють російське, болгарське, польське, єврейське, німецьке, угорське, чеське, тюркське, кримськотатарське та інші національні товариства. Створено Раду національних товариств

України. У місцях компактного проживання національно-етнічних меншин працює понад 220 шкіл з викладанням національними мовами. У навчальних закладах організовано понад 450 факультетів з вивченням болгарської, польської, угорської, єврейської та інших мов. Виходять газети мовами національних меншин, діють театри, радіо та телебачення (наприклад, на новогрецькій мові у Донецькій області, молдавській - у Чернігівській, болгарській - в Одеській, російській - майже у всіх областях України).

Визначною подією у суспільному житті України стало проведення Всеукраїнських міжнаціональних конгресів з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні. Перший конгрес відбувся 16-17 листопада 1991 р. в Одесі. Учасники конгреси розробили і схвалили зважену програму забезпечення прав вільного розвитку всіх національностей, які проживають в республіці.

Своєрідним продовженням його став конгрес українців, які проживають в інших країнах. Відбувся він у Києві 22 -23 грудня 1992 р. В його роботі прийняли участь близько 1500 чоловік. Відкривав його перший Президент України Л.Кравчук. Конгрес сприяв консолідації українців, які проживають на території як далекого, так і близького зарубіжжя, розробив програму невідкладних завдань будівництва незалежної Української держави та національного розвитку українців де б вони не проживали. Така увага до цієї проблеми пов'язана з тим, що багато українців з різних причин опинились за межами своєї Батьківщини. Так, за даними перепису 1989 р., в колишніх республіках Радянського Союзу, проживає близько 6 млн. українців, в тому числі: в Російській Федерації - більш 4 млн., Казахстані - понад 900 тис., Молдові - близько 600 тис., Білорусі - 240 тис., Узбекистані - 154 тис. чоловік. У так званому далекому зарубіжжі теж немало українців: у США - понад 1 млн., Канаді - близько 1 млн., Польщі - 300 тис., Бразилії - 150, Аргентині - 100, Чехії та Словаччині - 100 тис. чоловік.

Українська діаспора неоднорідна в політичному й соціальному

відношенні. Провідна організація, яка здійснює контакти з ними, - це товариство "Україна". Воно знайомить зарубіжних співвітчизників з історією і культурою України, надсилає їм художню літературу, підручники рідною мовою, фотовиставки, кіно і телефільми, організує для них гастролі артистів. За останні п'ять років обсяг зарубіжних зв'язків товариства подвоївся.

Завдяки зваженій національній політиці законодавчої і виконавчої влади в Україні на відміну від інших країн СНД не виникло і немає міжнаціональних конфліктів і суперечок. Однак далеко не всі проблеми міжнаціональних відносин вирішені. Розвиток України в умовах суверенітету привів до появи окремих політичних сил, які намагались використати національний чинник в боротьбі за перегляд існуючих кордонів. З'явилися деякі організації, які претендували на особливе місце в регіоні, зокрема товариство карпатських русинів ставило питання про повернення Закарпаттю статусу автономної республіки; Демократичний союз Новоросії і Бессарабії вимагав створення політично незалежної Республіки Новоросії; прихильники автономії Донбасу рекомендували повернутися до статусу Донецько -Криворізької республіки, незважаючи на те, що ця проблема надумана і безпідставна. Взагалі, сепаратистські ідеї - не на користь соборній Україні. Це розуміє переважна більшість її народу .

Процес державотворення нагально вимагав розробки і прийняття нової Конституції, яка б сприяла формуванню і впровадженню сучасних, загальнолюдських, демократичних принципів утворення і здійснення державної влади, закріпила б основні засади суспільного й державного устрою країни, форми правління, компетенцію органів влади та управління. Оскільки Конституція створює юридичну базу для розробки і прийняття всіх законів та інших державних нормативних актів, то її наявність є однією з суттєвих ознак суверенності будь-якої держави.

На першому етапі вирішення цієї проблеми йшло шляхом внесення поправок до Конституції 1978 року. До неї було включено 200 нових поправок

і вона зазнала суттєвих змін, але це не вирішило проблеми. Керівництво держави це було розуміло і процес розробки проекту нового основного закону розпочався одразу ж після прийняття Декларації про державний суверенітет. Так, в червні 1991 року Верховна Рада ухвалила концепцію нової конституції. Була створена конституційна комісія на чолі з Л.Кравчуком, який на той час очолював Верховну Раду. Робота ця значно активізувалася після проголошення незалежності України. Підготовлений комісією проект Конституції передбачав, що Україна стане президентською республікою з двопалатним парламентом. Президента має обирати весь народ. Пропонувалася і назва держави - Республіка Україна. Навесні 1992 р. цей проект був винесений на всенародне обговорення. Проте відсутність належної організації його в обговоренні призвела до того, що він обговорювався здебільшого на сесіях обласних, міських та районних рад. Його суперечливі положення піддавалися різкій критиці з боку всіх політичних сил, внаслідок чого проект не знайшов підтримки ні у Верховній Раді, ні у місцевих органів влади. Майже одночасно свої проекти запропонували деякі політичні партії, зокрема, Конституційно - демократична партія, Партія зелених, Українська національна консервативна партія. З'явилися й індивідуальні проекти, авторами яких були відомі українські правознавці. Офіційний варіант проекту Конституції був допрацьований і влітку 1993 р. оприлюднений. Створилися передумови для прийняття. Однак виникла дискусія з проблеми, хто повинен прийняти основний закон держави - Верховна Рада чи скликана Конституційна асамблея? На скликанні

Конституційної асамблеї наполягали Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія демократичного відродження, Партія зелених та інші. Їх підтримала й частина депутатів Верховної Ради. Проте ідея скликання Конституційної асамблеї не знайшла підтримки у вищих органів виконавчої і законодавчої влади. У цьому проглядалися суто політичні мотиви. В першу чергу це було викликано загостренням боротьби між правими,

центристськими і лівими партіями. З цієї причини не було завершено й обрання Конституційного Суду, покликаного стати на чолі незалежної судової гілки влади. Він повинен був забезпечити відповідність актів, прийнятих законодавчою і виконавчою гілками влади, положенням конституції України. Відсутність Конституційного Суду значною мірою поглиблювала кризу у відносинах між законодавчою і виконавчою владою. В цих умовах 8 червня 1995 р. між Верховною Радою та Президентом України був підписаний конституційний договір. Він регулював основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції. Підписання конституційного договору показало, що гострі й складні проблеми у відносинах між гілками влади можна вирішувати мирними й цивілізованими шляхами. Однак, баталії навколо конституційного процесу не тільки не затухли, а почали знову розгорятись. Знову постало питання щодо механізму прийняття нової конституції: референдумом, Конституційною асамблеєю чи Верховною Радою. Існували й різні підходи до форм державного устрою (президентська, парламентська чи парламентсько-президентська республіка).

Продовжувались дискусії з проблем власності, принципів побудови парламенту, організації виборчої системи, державної мови та символіки. Нарешті Верховна Рада після тривалих і напружених дискусій 28 червня 1996 р. прийняла нову Конституцію України. Ця подія збіглася з п'ятиріччям незалежності України й ознаменувала собою завершення важливого етапу в розвитку суспільства і становленні держави.

В Основному законі Україна визначається як суверенна і незалежна, демократична, соціальна й правова держава. Одночасно вона характеризується також як унітарна і світська держава. В Конституції наголошується, що єдиним джерелом влади є народ, який здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади.

Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдуми та інші

форми безпосередньої демократії. Незалежність судової гілки влади гарантується Конституцією. Згідно з Конституцією Україна є республікою, точніше - президентсько-парламентською республікою. Сутність правової держави, як це проголошено в Конституції, означає що в державі повинен діяти принцип верховенства права. Конституція має найвищу силу. Її положення є правовими нормами прямої дії. Соціальність держави означає, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість, безпека, визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Згідно з Конституцією Україна є унітарною, тобто єдиною соборною державою. Тим самим ідея поділу її на окремі федеральні землі, шляхом об'єднання кількох областей, відкинута.

Відповідно до Конституції Україна є державою національною за своїм походженням, оскільки її утворення відбулося на основі здійснення українською нацією, всім українським народом права на самовизначення. Національний характер держави зумовлюється певною мірою й етнонаціональним складом суспільства. Це знайшло відображення в державній мові та символіці, в інших атрибутах держави, її політиці, консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традиціях та культурі.

Важливим елементом становлення суверенітету та державності є законодавче затвердження головних державних символів - герба, прапора, гімну. Україна давно мала всі свої, історично обґрунтовані символи. Але це, як здавалось на перший погляд, нескладне завдання не так просто було вирішити Верховній Раді. Однак історична правда і здоровий глузд перемогли. Малим гербом України затверджено державний символ ще з часів Київської Русі - тризуб, прапором - синьо-жовтий, що символізує колір синього неба і жовтого лану пшениці (з 28 січня 1992 р.), гімном 15 січня 1992 р. Верховною Радою була затверджена відома пісня - "Ще не вмерла Україна" на музику М.Вербицького, слова П.Чубинського.

Слід відзначити, що система прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України, розроблена з урахуванням міжнародно - правових актів: Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Європейської конвенції про права і основні свободи людини (1950 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990 р.) та ін. Урахування в основному законі ідей і норм цих важливих загальновизнаних документів було закономірним, адже Україна є суб'єктом міжнародного і європейського співробітництва.

Прийняття Конституції України не тільки завершило стадію невизначеності в будівництві державності, а й заклало підвалини для її становлення як демократичної, соціальної і правової держави.

Державне будівництво, створення правової основи молодій Українській державі йде постійно і досить активно. Так, 25 березня 1992 р. Верховна Рада прийняла закон “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”; 18 листопада 1993 р. - “Про вибори народних депутатів України”; 22 грудня 1993 р. - “Про міжнародні договори України”; 23 грудня 1993 р. - “Про авторське право і суміжні права ”; 24 грудня 1993 р. - “Про органи реєстрації актів громадянського стану”; 21 січня 1994 р. - “Про державну таємницю”; 4 лютого 1994 р. - “Про правовий статус іноземців”; “Про депутатів місцевих Рад народних депутатів”; “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” тощо.

В Україні на основі прийнятих великої кількості законодавчих актів розпочалась і проводиться значна кодифікаційна робота: 13 березня 1992 р. був прийнятий Земельний кодекс України; 27 липня 1994 р. - кодекс України про надра; 21 січня 1994 р. - Лісовий кодекс України тощо. Систематично вносяться зміни у кримінальний, цивільний кодекс, кодекс законів про працю, процесуальні кодекси.

Без сумніву, така плідна правотворча діяльність сприяє формуванню цивілізованої політичної системи.

Були створені необхідні правові й організаційні умови для проведення виборів у парламент держави - Верховну Раду у 1994 і 1998 рр., а також виборів Президента України (у 1994 р. і 1999 р.).

27 жовтня 1999 року Л.Кучма - другий Президент в історії новітньої Української держави був обраний вдруге і буде знаходитись на цій посаді до 2004 р.

Показником активної державотворчої діяльності є проведення референдуму 16 квітня 2000 р., проголошеного Президентом України за народною ініціативою. Громадяни України на перше запитання референдуму - про право Президента достроково припиняти повноваження парламенту, якщо протягом місяця Верховна Рада не змогла сформувати парламентську більшість або протягом трьох місяців не затвердила проект держбюджету України дали схвальну відповідь 84,69 /%, негативну 13,88 /%. Друге запитання - про скасування депутатської недоторканості - підтримали 89%, не дали згоди 9,62%. За третє запитання - про скорочення числа народних депутатів з 450 до 300 - погодились 89,91 %, проти - 8,73%. На четверте запитання - про необхідність формування двопалатного парламенту - позитивно відповідали 81,68 %, негативно - 16,79%.

Таким чином, державотворчі процеси в умовах незалежності визначились передусім новим характером і природою самої держави, складним і водночас специфічним її становленням та утвердженням. Все здійснювалося непротореними шляхами, відбувалося на основі властивих тільки новій державі принципів, розроблених і перевірених в законодавчій практиці і головне - безперечно на основі розвитку та постійного вдосконалення демократії. Передусім здійснився поділ і загально концептуально окреслився статус трьох основних гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової, що є визначальним атрибутом демократичної політичної системи.

2. Соціально-економічне становище в Україні: здобутки, перспективи, проблеми. Проголошення Україною незалежності стало стартом

трансформації економіки в напрямі вивільнення з-під пресу жорстокого тоталітарного механізму. Однією із складових цього надзвичайного складного процесу є орієнтація матеріального виробництва на потреби багатомільйонного населення України. Однак на жаль усе матеріальне виробництво, насамперед промисловість, енергетику, транспорт, будівництво охопила жорстока криза, яка починаючи з 1991 року всі більше посилювалася. Так, в кінці 1995 року спад матеріального виробництва становив майже 50%, тобто більше, ніж у роки Великої Вітчизняної війни. Цей спад продовжувався і в подальшому. За вісім років реформ внутрішній валовий продукт (ВВП) скоротився на дві третини.

В промисловості на межі зникнення, якщо не будуть прийняті радикальні заходи, вісім промислових галузей. Виробництво в електронній промисловості, зокрема, скоротилося в 100 разів. Велике падіння виробництва охопило хімічну, вугледобувну, машинобудівну та інші галузі промисловості. З 1991 р. Україна втратила більше як 10 млн. робочих місць кваліфікованої праці. Безробіття в Україні в 1999 р. в цілому становило 40%, а в науці - 90%.

Виробництво вітчизняних товарів легкої промисловості за роки реформ скоротилося більш як у 8 разів, зате на ринку України з'явилося 95% імпортних товарів широкого вжитку.

Держава за рівнем сільськогосподарського виробництва відкинута на 50 років. Маючи 0,78 га орної землі на душу населення, до того ж переважно чорноземів (27% їх світових запасів), Україна почала імпортувати продукти харчування. За 8 років реформ реальна заробітна платня зменшилася втричі, а грошові доходи населення - 8,7 рази.

Рівень середньодушового споживання м'яса і м'ясопродуктів вже у 1995-1996 рр. скоротився порівняно з 1990 роком на 42,8%, молока і молокопродуктів - на 34,7%, яєць - на 37,1%, риби і рибопродуктів - на 79,4 %, фруктів, ягід, олії, цукру на 28-30%. Така тенденція спостерігалась і в 1997 - 1999 рр. Різко впав життєвий рівень населення України. Сьогодні він один з найнижчих в Європі. Співвідношення прибутків 10% найбільш багатих

громадян і прибутків 10% найбідніших в Україні становить як 30 до 1 (в Китаї - 7:1, країнах Європейського Союзу 5-7:1, Японії 4,3:1). Цей показник в значній мірі відображає і питому вагу тіньової економіки і, як наслідок, корупції та організованої злочинності в суспільстві.

Тіньова економіка в ці роки досягла в Україні майже 60% ВВП (в Китаї - 3 %). За деякими даними, 3 млрд. доларів США кожен рік незаконно переводяться за кордон. Всього, за різними підрахунками, за кордоном працює на виробництво Заходу понад 20 млрд. дол. США вивезених з України. Майже 12 млрд. дол. США знаходиться на руках у населення України, яке не довіряє ні уряду, ні державним, ні приватним банком.

Які ж основні причини такого стану справ?

По-перше, це нечіткість, непослідовність, половинчастість реформаційного курсу в економіці, який довгий час ґрунтувався не на глибоко продуманному науковому підході, а фактично визначався співвідношенням політичних сил у суспільстві. Президенти Л.Кравчук і Л.Кучма, уряди які стояли при владі в цей період, на жаль, не змогли розробити таку економічну програму, яка була б адекватна історичному розвитку України та менталітету її народу.

По-друге, Україні не вдалось оптимально вирішити співвідношення між ступенем власної незалежності і ступенем взаємної інтеграції країн СНД. Мала місце переоцінка реальних можливостей української економіки: не було враховано, що вона структурно побудована на принципі незавершеності, позбавлена цілісності гармонійного розвитку. Близько 80% усього виробництва в Україні не має закінченого технологічного циклу, а значить залежить від імпорту комплектуючих виробів, сировини та інтгт. За рахунок ввезення в Україні повністю формувались запаси споживчого каучуку, на 80 - 90% - нафти і газу, на 60-80 % - виробництво кольорових металів, енергетичного, ковальсько-пресового, ливарного устаткування, верстатів та інструменту, автомобілів, тролейбусів, електрохімічних і кабельних виробів, лісоматеріалів, продукції

целюлозо-паперової, текстильної та медичної промисловості. Таким чином, старі економічні зв'язки вже зниклого СРСР міцно прив'язували Україну до новоутвореної СНД. Україна в цей час не могла і ще тривалий час не зможе без серйозних для себе втрат відмовитись від ринків СНД. Але політичні амбіції не давали можливості правильно вирішити ці проблеми на рівні, необхідному для стабілізації економіки. Безумовно, купувати сировину і техніку можна і в західних країнах, але в Україні надзвичайно мало поки що власної конкурентоздатної продукції, яку можна продавати за валюту на їхніх ринках. Крім того, відмова від орієнтації на ринок СНД привела б тільки у машинобудуванні до ліквідації 785 тис. робочих місць і появу додатково майже 1,1 млн. безробітних.

По-третє, економічна ситуація значною мірою загострилась в результаті енергетичної кризи, яка викликана цілою низкою чинників: з одного боку, обмеженість власних паливно-енергетичних ресурсів, енергоємне виробництво, застарілі технології переробки нафти і газу (із однієї тони нафти в Україні отримують лише 150 кг. високооктанового бензину, в той час як у США - 470 кг.); з іншого боку, в ці роки кілька разів Україна не одержувала у встановлені терміни необхідну кількість нафти, газу з Росії, Туркменістану. Причому тут велика вина України, яка не може і не платить за них вчасно. Слід також підкреслити, що підвищення Росією та іншими країнами СНД експортних цін на енергоносії негативно позначилось на динаміці цін в Україні. Так, тільки в 1992 р. ціни в паливній промисловості зросли у 227 разів, у електроенергетиці - в 52 рази, в нафтохімічній промисловості - у 55 разів. Ці галузі разом з чорною металургією і хімічною промисловістю тривалий час задавали темпи у гонці цін в державі.

По-четверте, недооцінювалась роль держави, управлінських структур, хоча особливості української промисловості - з одного боку, та реально існуюча відсутність чіткої програми її реформування до останнього часу - з іншого, вимагали в перехідний момент активного використання державного

регулювання. Особливо це стосується провідних галузей народного господарства. Більш продуманою повинна була бути державна політика і в сільському господарстві. Адже до останнього часу мала місце дискримінація колективних господарств. Державні органи постійно обкрадали їх, затримуючи розрахунки за вирощену ними продукцію та постійно зростаючими цінами на паливно-мастильні матеріали, недоступними кредитами і цінами на промислову та іншу продукцію. При цьому політика вільної торгівлі приводить до того, що колективні та фермерські господарства вимушені продавати свою продукцію за низькими цінами. Значна частина її вивозиться за кордон, залишаючи без роботи вітчизняні підприємства легкої та харчової промисловості. В свою чергу це приводить до засилля і наповнення України зарубіжними товарами і продуктами харчування.

Незважаючи на кризові явища, президент Л.Кучма, інші вищі органи державної влади послідовно проводять курс на приватизацію підприємств всіх основних галузей матеріального виробництва включаючи і енергетику. Так, починаючи з 1992 р., набувають все більшого розмаху оренда, а згодом і приватизація як важливі складові ринкових відносин. Спочатку цей процес охопив сферу громадського харчування (їдальні, кафе, чайні, ресторани тощо). Далі розпочалась приватизація сфери побутового обслуговування (перукарні, салони краси, фабрики і майстерні індивідуального пошиву та ремонту одягу, взуття, будинки побуту тощо). Поступово здійснюється продаж цих об'єктів власникам через аукціони, що проходили в усіх без винятку регіонах. Створення конкурентного середовища, однакових умов і можливостей для вільної конкуренції суб'єктів підприємницької діяльності, незалежно від форми власності, було визначальним, домінуючим лейтмотивом економічних відносин у 1994-1996 рр.

Вже в першій половині 1994 року в Україні було приватизовано майже 5,5 тис. об'єктів державної комунальної власності, а на 1 квітня 1996 р. кількість таких об'єктів зростає більше ніж удвічі. Разом з тим, як неодноразово наголошували керівники Кабінету Міністрів, процес приватизації в країні

здійснювався досить повільними темпами. З цього приводу не раз точилися гострі суперечки у Верховній Раді. Причому остання не завжди враховувала те, що приватизація це об'єктивний процес демонополізації власності, створення умов для нормальної, здорової конкуренції.

Тяжке становище продовжує залишатись в агропромисловому комплексі. Так, у 1997 році рівень рентабельності сільгосп підприємств становив мінус 23%, у 1998 році - мінус 28,6%. Виробництво валової продукції сільського господарства (у порівняльних цінах 1996 року) складало у 1990 році 48,6 млрд., в 1998 році 25,3 млрд. грн.; в т.ч. продукція рослинництва - 24,3 млрд. і 14,3 млрд.грн., продукція тваринництва - 24,3 млрд. і 11,0 млрд.грн. Одночасно відбувалося зниження кредитування сільського господарства з бюджету держави. Якщо в 1997 році воно становило 690 млн., у 1998 - 608 млн., то у 1999 - лише 323 млн.грн.

Кардинальним вирішенням проблем сільськогосподарського виробництва може стати Указ Президента України Л.Кучми, підписаний ним у січні 2000 р., "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Реформування, в першу чергу відносин власності на землю, ставить за мету швидке наповнення внутрішнього ринку вітчизняною високоякісною сільгосппродукцією. Селяни ж отримали право самостійно вирішувати свою долю та обирати організаційно-правову форму господарювання.

22 лютого 2000 р. Президент України Л.Кучма виступив зі щорічним посланням до Верховної Ради "Україна: поступ у XXI сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 рр.", де запропонував конкретну, обґрунтовану стратегію економічного розвитку. Стрижнева позиція цього важливого документу - визначення шляхів виведення вітчизняної економіки на траєкторію сталого розвитку, тісного поєднання структурних змін та економічного зростання з активною соціальною політикою держави. Програмні положення цієї стратегії перетворень на п'ять років лягли в основу діяльності уряду, парламенту, регіональних органів влади і управління.

Підсумки економічного розвитку держави за 1999 рік свідчать про те, що з'явилися деякі позитивні тенденції у виробництві, які дають підстави вбачати подальшу стабілізацію в розвитку економіки країни. Так, за даними Кабінету Міністрів у 1999 р. ВВП склав 127 млрд.грн., скоротившись лише на 0,4%. Це найменший спад за останні десять років. Уперше було зафіксовано деяке зростання виробництва промислової продукції. Загальний його обсяг виріс у порівнянні з 1998 роком на 4,3%, а середньодобове виробництво - навіть на 5,6%. В цих більш сприятливих умовах держава продовжує здійснювати активну інвестиційну політику, поставив перед собою мету перейти на інноваційний шлях розвитку як основної передумови реалізації стратегії економічного зростання, покращення матеріального становища всіх верств українського народу.

Основним стратегічним завданням України, як його сформулював Л.Кучма на наступні п'ять років, є впровадження в життя політики економічного зростання. Перед Кабінетом Міністрів ставиться завдання забезпечити зростання ВВП у 2000 р. на 1-2%, у 2001 р. - на 4%, а в 2002-2004 рр. - в середньому за рік на 6,5%.

Вирішення такого складного завдання вимагає здійснення цілої низки економічних, правових та організаційних заходів, впровадження механізмів стимулювання внутрішнього ринку, проведення за короткий час значного обсягу перетворень, які б забезпечили подальше прискорення темпів на власній інвестиційній базі та переважним чином на достатній ринковій основі.

3. Зовнішньополітична діяльність України. Основні принципи зовнішньої політики були розроблені у Декларації про державний суверенітет України. В ній зовнішньополітичний курс визначався як демократичний і миролюбний. Вже восени 1990 р. вперше за свою діяльність в ООН, делегація України діяла самостійно, активно налагоджуючи дипломатичні зв'язки з країнами світу.

Після проголошення Акту про державну незалежність України та

проведення всеукраїнського референдуму розпочався якісно новий етап у її зовнішньополітичній діяльності. Відповідальним моментом для суверенної України стало визнання її державами світового співтовариства. Першою незалежність України 2 грудня 1991 р. визнала Польща, яка вирішила встановити з нею дипломатичні відносини. Впродовж місяця після референдуму Україну визнали вже 57 країн світу, а протягом першого року її існування як незалежної держави - 132 країни. Переважна більшість із них - 92 - встановили з Україною повномасштабні дипломатичні відносини.

Велике значення для розвитку зовнішньо-політичної діяльності молодій державі було схвалення Верховною Радою України 2 липня 1992 р. “Основних напрямків зовнішньої політики України”. В цьому документі визначались основні, базові національні інтереси країни та обґрунтовувалися засади, на яких повинна була реалізуватися її зовнішня політика. В ньому наголошувалось, що Україна здійснюватиме відкриту зовнішню політику і прогнитиме до співробітництва з усіма країнами світу, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав.

За короткий час (листопад 1990 - січень 1993 р.) Україна підписала 35 міжнародних і 88 міжурядових угод на двосторонній основі. Однією з перших міждержавних угод незалежної України став підписаний у Києві 6 грудня 1991 р. “Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою”.

Уряд Російської Федерації теж одним із перших, вже 5 грудня 1991 р. визнав незалежність України. Однак багатовікове перебування України у складі Російської імперії, а потім СРСР небажання впливових, шовіністично налаштованих московських політиків примиритися з появою суверенної України, ускладнювало відносини між обома суверенними державами. Для цього були й певні об’єктивні причини. Принциповими з них було чотири. Перша - це вирішення проблеми пов’язаної з подальшою долею Чорноморського флоту та його розподілу, до складу якого входило 45 великих

надводних кораблів, 28 підводних човнів, 300 середніх і малих суден, 151 літак, 85 вертольотів палубної авіації. Приблизно це складало 10% усього військово-морського флоту колишнього СРСР. Вартість його досягала понад 80 млрд. доларів. Друга - з приводу Криму, територія якого тільки у 1954 році ввійшла до складу України. Третя - цілий комплекс питань пов'язаних з забезпечення України російськими енергоносіями. Четверта - різні підходи до розподілу закордонного майна, золотовалютного запасу та активів колишнього Союзу РСР. На жаль, ці проблеми і сьогодні ще не вирішені і значно ускладнюють відносини між двома східнослов'янськими державами.

У відносинах між Україною і Росією при бажанні можна було вирішити всі спірні проблеми. Так, ще 17 червня 1993 р. Б.Єльцин та Л.Кравчук підписали угоду між Російською федерацією та Україною про невідкладні заходи щодо формування Військово-морського флоту Росії і Військово-морських сил України на базі Чорноморського Флоту. Однак, проблема Чорноморського флоту органічно впліталася в геополітичні інтереси Росії, що впливали з її великодержавних амбіцій. Так вже через кілька днів після проголошення незалежності України, керівництво російського парламенту поставило під сумнів суверенітет Криму, що ускладнювало проблему вирішення і Чорноморського флоту. На півострові з'явилися політичні організації, які почали агітацію за приєднання Криму до Росії, а 9 липня 1993 р. Верховна Рада Російської федерації прийняла постанову "Про статус міста Севастополь". Згідно з цією постановою місто, яке знаходиться на території Української держави, проголошувалось російським, головною базою Чорноморського флоту. Аналогічне рішення було прийняте Державною Думою і верхньою палатою російського парламенту в листопаді 1996 р. Такі акції свідчили про неприпустиме втручання законодавчого органу у внутрішні справи України. Були і інші недружні акти відносно України. Так, 16 березня 1996 р. з ініціативи фракції комуністів Державна Дума Росії ухвалила постанову про денонсацію Біловезьких угод, якими юридично припинялося існування СРСР. Цим актом

російські політики демонстративно проігнорували волю населення колишніх союзних республік, які проголосили про свій суверенітет і стали будувати свої незалежні держави. Одна з причин існуючих суперечностей між Україною і Росією криється також і різний підхід до Співдружності незалежних держав. В обох країнах по-різному розглядають роль і функції цього об'єднання. Ще 12 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду про її утворення з окремими застереженнями. Так, Верховна Рада України виступила проти перетворення СНД на наддержавну структуру зі своїми органами влади й управління, проти надання цьому об'єднанню статусу суб'єкта міжнародного права. Між тим, у статуті СНД, прийнятому 22 січня 1993 р., йдеться про “спільний економічний простір”, “зовнішні кордони”, “головне командування об'єднаних збройних сил”, “колективні сили” тощо. Такі положення не відповідають принципам позаблоковості та нейтралітету, проголошених Україною. Верховна Рада не ратифікувала цей документ. Україна у Співдружності вбачала механізм цивілізованого розлучення, рівноправного розділу активів, золотого та алмазного запасів колишнього СРСР. Однак життя показало, що СНД не вдалося забезпечити збереження рівноправних стосунків між колишніми республіками СРСР. Керівництво Росії намагалося використати органи Співдружності як інструмент інтеграції молодих держав, закріплення впливу російських владних структур на їх території. З боку Російської федерації все більше стали проявлятися намагання надати СНД наднаціональні повноваження. Україна рішуче виступила проти цього, так і не підписавши угоду про сили спільного призначення, договір про колективну безпеку та цілу низку інших документів, що передбачали створення наднаціональних органів.

Керівництво України вважало більш ефективним розширення рівноправного співробітництва між країнами співдружності на двосторонній основі, тобто щоб СНД сприяла вигідним торгово-економічним відносинам між країнами, які стали членами цього об'єднання. Треба визнати, що на долю країн СНД поки що припадає більше половини всього зовнішнього товарообміну

України. Враховуючи, що в усьому світі точиться гостра боротьба за ринки збуту, відмовляйтесь від вигідних торгових та інших зв'язків з країнами СНД і особливо з Російською Федерацією було б, звичайно, необачно. Лише протягом одного року 1995 року Україна уклала з Росією понад 20 двосторонніх угод, ратифікувала Договір про дружбу і співробітництво між обома країнами. Процес створення взаємовигідних умов співробітництва триває, особлива увага при цьому надається економічним стосункам. Україна бере участь в роботі всіх органів СНД. Так, на вересень 1995 р. у структурі СНД діяло 74 комітети, в 54 із них Україна активно працювала: у 27 як повноправний член, в інших - як спостерігач.

Ускладнювало відносини між Україною і Росією і різне відношення до НАТО. Росія, невдоволена вступом до цього воєнно -політичного об'єднання країн Східної Європи, рішуче виступає проти розширення НАТО на Схід. Україна ж вважає, що вступ до нового союзу - це внутрішня справа кожної суверенної держави. Разом з тим вона виступає проти того, щоб ядерна зброя розміщувалась на території країн, які будуть прийняті до НАТО.

Поступово керівництво двох суверенних держав, почало розуміти, що розбіжності можуть і будуть між ними, але треба шукати, що нас може зблизити, розширювати взаємовигідні зв'язки.

Після напружених переговорів у кінці травня 1997 р. прем'єр-міністри України і Росії підписали три угоди щодо Чорноморського флоту, які визначили умови його розподілу та здачі в оренду Російській Федерації кількох військово-морських баз.

Усунути суперечності між обома державами, надати їхнім відносинам нової якості повинен широкомасштабний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, який підписали в Києві 31 травня 1998 р. Президент України Л.Кучма та російський Президент Б.Єльцин. Сторони зобов'язалися поважати територіальну цілісність обох держав, дотримуватися принципу непорушності їхніх кордонів, що унеможливило висування в майбутньому будь-яких територіальних претензій

до України. В договорі наголошувалось, що обидві країни будуватимуть свої відносини на мирних засадах, не удаватимуться до сили чи загрози її використання, не застосовуватимуть економічні та будь-які інші форми і засоби тиску. Базовий договір укладено строком на десять років. При цьому він може бути продовжений на наступні десятирічні періоди, якщо жодна з сторін не заявить про свій намір припинити його дію.

Перспективною в подальшому налагодженні відносин між Росією і Україною, а також Білорусією можна назвати зустріч президентів трьох слов'янських країн на Прохоровському полі (Білгородщина), яка була присвячена 55-річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. На ній було визнано, що тільки співробітництво в різних галузях економіки дасть змогу уникнути кризових явищ, підвищити добробут населення слов'янських країн.

З проголошенням незалежності були започатковані офіційні міждержавні відносини між Україною і США. Реакція Вашингтона на ухвалення Верховною Радою Акту про незалежність була позитивною, проте досить стриманою. Навіть після московського серпневого путчу 1991 р. президент США Дж.Буш усе ще виходив із перспективи “оновлення союзу” на чолі з М.Горбачовим. Зважаючи на перебіг подій на території Союзу, США з розумінням поставилися до виходу зі складу Союзу Литви, Латвії, Естонії. У відношенні до незалежності України керівництво США, крім усього іншого, стримувалось непевністю щодо настроїв в її суспільстві і цілому слабким знайомством з українськими проблемами. Лише після проведення всеукраїнського референдуму США 25 грудня 1991 р. визнали незалежність України, проте відразу ж висунули ультимативну вимогу: позбутися ядерної зброї. Півтора роки Вашингтон безуспішно намагався за своїм сценарієм оперативно розв'язати українську “ядерну проблему”, вдаючись при цьому до різних варіантів тиску, погроз, умовлянь, переконань. Суттєві зрушення відбулися у відношеннях між США і Україною в середині 1993 року. Вашингтон почав розглядати Україну не тільки як арсенал ядерної зброї, а і як державу, що має неабияке геополітичне значення для Європи. Відтак США

розпочали дивитись на Україну під кутом зору забезпечення європейської безпеки, неодноразово підкреслюючи важливість її незалежності для регіону.

З огляду на сукупність несприятливих обставин, а також узяті раніше зобов'язання, Україна підписала акт про ядерне роззброєння. 14 січня 1994 р. було підписано так звану прискорену угоду між Україною, Росією і США, відповідно до якої з української території протягом семи років мали бути повністю вивезена ядерна зброя. Росія і США заявили що вони гарантуватимуть безпеку Україні, а остання ще й надасть їй необхідну фінансову допомогу для реалізації програми роззброєння і конверсії. Одже поступово ставлення США до України еволюціонує в напрямі виходу на рівень партнерських відносин. Так, у березні 1994 р. Президент України Л.Кравчук здійснив офіційний візит до США, під час якого було підписано низку важливих для України економічних угод. Велика увага в ході переговорів приділялася розв'язанню складних українських економічних проблем.

Після обрання у 1994 р. Президентом України Л.Кучми відбулася деяка корекція зовнішньої політики. Було зроблено спробу вивести українську зовнішню політику за рамки прийняття тільки політичних декларацій, поставити її на рейки політичного прагматизму та економічної діяльності.

Здійснення нового, прагматичного зовнішньополітичного курсу дало можливість керівництву України суттєво розв'язати окремі вузли суперечностей, успішно завершити низку важливих міжнародних справ, започаткованих раніше. Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (16 листопада 1994 р.), вступила до Ради Європи (9 листопада 1995 р.), ставши 37-м членом цієї авторитетної організації. Вступ України до неї свідчить про зростання міжнародного авторитету серед європейських держав України, визнання за нею права на входження до інших європейських структур. Таким чином, Україна поступово повертається до європейської сім'ї народів, від якої вона була відлучена упродовж тривалого часу. З усіма країнами - своїми європейськими сусідами, Україна як суверенна

держава уклала договори. В них закріплена відсутність будь-яких територіальних претензій до України. Більш того, з окремими державами відносини не тільки поліпшуються, а й отримують нову якість. Так, Україна заключила договір про стратегічне партнерство з Польщею. Зростають також активність і якість стосунків з країнами інших регіонів - Азії, Америки, Близького Сходу. Налагоджуються контакти з НАТО в рамках програми "Співробітництво заради миру".

З появою незалежної України розпочався новий етап у її відносинах із світовою українською діаспорою. Як відомо, українці волею історичної долі розсіяні по багатьох країнах світу. Сьогодні за межами держави живуть від 10 - по іншим даними до 18 млн. українців. Отримання Україною незалежності створило нові умови для зв'язків і контактів між українцями, які волею долі проживають в інших країнах світу. Зміцненню культурних зв'язків українців сприяло проведення у 1994 р. в Києві фестивалю "Українці всього світу, єднайтесь!". В цілому, за роки української державності зусиллями українців діаспори здійснено дуже багато важливих й ефективних акцій на підтримку позитивних змін в економіці, науці, освіті й культурі

України. 22 січня 1996 р. Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму "Українська діаспора на період до 2000 року", яка акумулює державну стратегію і тактику всебічної політичної, дипломатичної, економічної, інформаційної, моральної підтримки українців у інших країнах.

Таким чином, після прийняття Декларації про державний суверенітет, проголошення незалежності, Україна досягає досить значних успіхів у відродженні своєї державності, в зміцненні реального суверенітету. Ці успіхи вінчають тисячолітню історію державотворення в Україні, знаменують її входження у світову співдружність.

Після отримання реального суверенітету, Україна будує свою зовнішню політику на принципах взаємоповаги і співробітництва, мирної співпраці і розв'язання всіх проблем між державами лише мирним шляхом, недопущення

воєнних конфліктів, на основі взаємовигідних економічних, торговельних зв'язків, економічного співробітництва, широкого спілкування з державами світового співтовариства в галузі освіти, культури, науки та інших гуманітарних сфер життєдіяльності.

Разом з тим, в результаті прорахунків і помилок в здійсненні економічних реформ, відсутності чіткої програми їх проведення, різко погіршило соціально-економічне становище. По суті Україна перенесла небачену економічну кризу, для якої стало характерними: параліч виробництва, поява масового безробіття, погіршення життя переважної більшості її населення. Це привело до занепаду духовності, корупції на всіх рівнях влади, небаченого розповсюдження злочинства, втрати довіри людей до держави.

В останній час (1999-2000 рр.) в Україні з'явилися перші ознаки економічної стабілізації, подолано падіння ВВП, хоч і повільно, але почав зростати обсяг промислового виробництва, збільшуються капіталовкладення в основні фонди, в запланованих межах утримувався рівень інфляції. Отже ми є свідками, коли на практиці в Україні розпочала реалізовуватись модель відкритої конкурентної економіки, закладені основи ринкової інфраструктури.

Література для подальшого вивчення теми:

Конституція України. Прийняти на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К., 1996.

Угода про створення Співдружності Незалежних Держав // Голос України. - 1991. - 10 грудня.

Білоус А.О. Політичні об'єднання України. - К., 1993. - С.42-105. *Вівчарик М.М.* Українці в світі: східна і західна діаспора. //

Укр.іст.журнал. - 1993. - № 11. - С. 57-68.

Гайдуков Л., Чекаленко Л. СНД в економічному і політичному просторі України // Віче. - 1998. - №3. - С. 33-51.

Гарань О. Убити дракона: з історії Руху та інших партій України. - К., 1993. - С.3-126.

Готкін Г. Об'єднана Європа : що нас там чекає // Політика і час. - 1995. - №7. - С. 368-418.

Історія України. Курс лекцій у 2-х кн. Кн.2. - К., 1992. - С. 432-462.

Історія України. Нове бачення. У 2-х т. Т.2. - К., 1996. - С. 429-493. *Кремень В.*

Орієнтири на майбутнє. Росія-Україна-Білорусь: чи можливий східнослов'янський трикутник // Політика і час. - 1995. - № 4. - С. 27-39.

Кульчицький С.В. Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п'ятиріччя) // Укр. іст. журн. - 1996.- №6.- С. 69-79.

Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці . - К., 1994. - С. 296-490.

Павловський М.А. Суспільство та економіка перехідного періоду: шлях України. - К., 1997. - С. 272.

Рудич Ф.М. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз // Укр. істор. журн. - 1995. - № 2-3.

Шаповал В. Конституція є. На черзі реалізації її норм. // Віче. - 1996.- № 10. - С. 3-11.

ЗАМІСТЬ ЗАКЛЮЧЕННЯ

Український народ домігся великих успіхів у відродженні своєї державності, в зміцненні реального суверенітету. Ці успіхи вінчають тисячолітню історію державотворення в Україні, знаменують її входження у світову співдружність. Почалось національне відродження українського народу. Зросла зацікавленість до історичного минулого своєї держави, підвищується відповідальність її нинішніх поколінь за її сьогодення і майбутнє.

Поетове “Що ми? Чиї сини? Яких батьків?”, яке не зовсім риторично сприймалося у недалекому минулому, сьогодні звернено до нас. Хіба тільки учні і студенти турбують запитаннями своїх вчителів: “Хто такі українці? Коли вони з'явилися на історичному терені? Від кого ведуть свій родовід? Як розвивались і жили?”, врешті: “Яка їх доля тепер і в майбутньому?”. Зрозуміло, що такі питання постають не тільки в класах і вузівських аудиторіях тепер, в період бурхливого відродження національної самосвідомості, історія українського народу, історія Української держави стали предметом особливої зацікавленості найрізноманітніших верств населення нашої країни, яке не завжди може одержати ґрунтовну відповідь. До того ж кон'юнктурні видання поточного періоду, в яких емоції нерідко перевершують зваженість і об'єктивність, ще більш ускладнюють пошуки істини.

Все це ускладнювало і нашу роботу. В ній уважний читач знайде

немало чергових “білих плям”, тому що багато важливих проблем з історії України поки ще або не дуже глибоко, а іноді і зовсім слабо досліджені. Перед історичною наукою нашої держави ще стоїть надзвичайно важливе завдання: сплатити всі борги перед власним народом, переглянути стереотипи мислення, відмовитись від догматичних підходів, невиправданих обмежень, написати історію України у повному обсязі, у всіх складностях і суперечностях. Життя вимагає нового осмислення історії України, повернення із забуття багатьох подій, явищ, осіб, героїчних вчинків наших пращурів, правди про оборонців, будівничих, правдошукачів рідної землі, адже цивілізоване суспільство має знати свою історію як вказував наш всесвітньовідомий земляк М.В.Гоголь, історія здатна зробити молодих людей твердими, щоб ніякий легковажний фанатик і миттєве хвилювання не могло покинути їх.

Маємо усвідомити, якому згубному, жорстокому тиску піддавалось усе краще в українській історичній науці при комуністичному режимові, починаючи ще з кінця 20-х років в умовах сталінського антинародного режиму. То ж нині поставимся до наших вельми скромних набутоків розважливо й вимогливо.

Гострою є потреба видання давніх літописів, перекладених на сучасну українську мову, а також праць таких відомих українських істориків, як М.Аркас, В. Антонович, Д.Багалій, М.Грушевський, М.Костомаров, І.Крип'якевич, Д.Яворницький та ін. Велика необхідність існує у виданні різного роду документальних публікацій і хрестоматій по історії України, що відразу підвищить доказову силу лекцій і семінарських занять у вузівському навчанні. Значно більше уваги, на нашу думку, треба приділяти поліпшенню форми викладання історії України, добиватися їх більшої чіткості, переконливості, дохідливості. Історик-викладач має не тільки і не стільки подавати факти, його завдання глибоко аналізувати сукупність явищ в їх розвитку.

Особливо це важливо при вивченні вітчизняної історії, сучасного часу, коли наша держава отримала реальний суверенітет вступила на тяжкий і складний шлях пошуків соціально-економічного прогресу. Розвиток економіки, хоч і дуже суперечливий з невиданим падінням виробництва все ж характеризується все більше поворотом до соціальних потреб широких верств населення, початком необхідної перебудови її структури і використанням передової технології і досягнень світового технічного прогресу. Завойована незалежність відкрила для нього нові можливості вселяючи надію в реальність у розв'язання складних соціально-економічних проблем сучасного буття нашого народу.